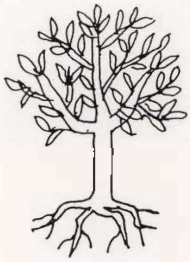
HARRY KLEIN

CZENSTOCHOV

OUR LEGACY

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Montreal, Canada
1993

1943-1993
50 YEARS LATER . . . .

To the Memory of the Over Forty Thousand Jewish Martyrs of Czenstochova who Died in the Holocaust

Yizkor! – We do remember,
we have forgotten nothing
to a world that did not care.

Every memory evoked in front of us,
is a horrible and painful nightmare.

To our future generations:
Be aware of evil and brutality!

People may rise to
great achievements –
they may also sink to
callousness and inhumanity.

The story of the
first and second generations of
Holocaust survivors from the

CZENSTOCHOVER JEWISH COMMUNITY

in the United States of America and Canada

Edited and published by
HARRY KLEIN

Co-Editor
Ruth Klein Tatner

Consulting Editor
Prof. Menachem Rotstein

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Published 1993

Translation of articles from Yiddish to English by Harry Klein

Graphic Design Consultant
W. David Feist

CENTRAL BOOK COMMITTEE

Sponsored by

THE CZENSTOCHOVER
HOLOCAUST SURVIVORS OF
THE UNITED STATES AND CANADA

A Joint Endeavor

NEW YORK
CHICAGO
MIAMI
PHILADELPHIA
TORONTO
MONTREAL

(Standing at left): D. Fagan, W. Windman, M. Semsky
(Seated at left): M. Markuze, A. Bomba, H. Klein, F. Skovronek

A Project of

THE FIRST AND SECOND GENERATION CZENSTOCHOVER HOLOCAUST SURVIVORS OF MONTREAL

BOOK COMMITTEE

Executive of 1st and 2nd generation.

(Standing: from the right): Ruthie Klein Tatner, Morris Szwimer, Susan Ship, Joyce Takefman and Aaron Dudkiewicz.

(Seated from the right): Eva Klein, Harry Klein, Lucy Nisker and Harry Rosenblum

(Absent: Cypora Leb and Evelyn Solomon)

As the editor and publisher of "Czenstochov – Our Legacy", I would like to thank Rabbi Reuben J. Poupko, spiritual leader of the Congregation Beth Israel – Beth Aaron of Côte St-Luc, to whom I am most grateful for his comments and moral support during my research.

Comments

As a rabbi born fifteen years after the last of the death camps was closed, it is with profound feelings of inadequacy that I compose these words.

The histories of our now destroyed Eastern European Communities are the poetic background of the Holocaust. These communities characterized by a majestic Jewish elegance, were the crown jewel of the Jewish diaspora legacy. The writing of their history is a sacred act. The authors of this volume have performed the Mitzvah of enlarging the canon of our sacred texts. Jewish history is sacred because the Jewish people are sacred; and recording their history is to understand that the events of Jewish life are Holy.

What was destroyed cannot be restored. What was lost, will never be found, the words that can describe the end of so much and so many have not yet been spoken. What was taken from us has irretrievably injured our collective being, and the evil that destroyed, has irretrievably skewed our understanding of the world.

The devotion to memory that this Volume demonstrates is extraordinary. The fact that the survivors, whose lives are documented in this volume are so committed to preserving the memory of the past, and so courageously rebuilt their lives, bears eloquent testimony to the brilliance and tenacity of the Jewish spirit.

Let all those who possess the stories and the secrets of the past come and record them. Let all those who can speak and write of the past, do so. Let everyone know that we are still here.

Rabbi Reuben J. Poupko

CONTENTS

Preface xi

Acknowledgments xiii

An Historical Overview xv

Introduction 3

The Beginnings of the Book Project 4

About this Book and its Publisher
by Zvi Rosenwein 7

The Slander of Holocaust Denial
by Howard Tatner 11

I Prewar Czenstochova and
its Jewish Community 13

II Persecution, Resistance, and Destruction
of the Jewish Community 35

III Voices of Holocaust Survivors 67

IV Aftermath 133

V Three Generations Testify 177

Recognitions and Congratulations 201

Album of Testimonies of Survivor Families
(in alphabetical order) 209

Czenstochover Survivors in:

VI Montreal 255

VII Toronto 297

VIII New York 307

IX Chicago 319

X Miami 325

XI In Memoriam 333

Sources 360

YIDDISH SECTION
Appendix (from the back) v

MATERIAL CONTRIBUTED

(Listed alphabetically)

Altman, Moshe. *The Tragic Yom Kippur* (translated by Harry Klein) . . . 113

Bergman, Lucia. *The Wartime Experiences* . . . 101
Bomba, A.L. *My Hometown Czenstochova* . . . 109
Bomba, A.L. *My Escape from Treblinka* (translated by Harry Klein) . . . 125
Bomba, A.L. *The Czenstochover Social Club of Miami, Florida* . . . 326
Brumer, Gloria; Kestelman, Paulette; and Brumer, Jennifer. *Thoughts and Feelings of Second and Third Generations* . . . 191

Czenstochover Society Archives (Toronto) *A Chapter of Jewish Communal Activities* . . . 301

Epstein, Estera. *My Last Encounter with Degenhart* (translated by Harry Klein) . . . 56
Everett, Ruth Kiel. *Wasteland* . . . 164

Games, Sonia. *A Survivor Writes* . . . 152
Gelbard, A. *Nineteen Days in Treblinka* (translated by Harry Klein) . . . 129
Goodman, Lynn. *The 2nd Generation* . . . 192

Hamer-Jacklyn, Sarah. *A Miracle* (translated by Harry Klein) . . . 32

Keri, Roslyn Gail. *A Voice from the Second Generation* . . . 186
Kiel, Chanan. *Heroism in the "Meble-Lager"* (translated by Harry Klein) . . . 50
Kiel, Chanan. *Poetry* . . . 132
Klein, Harry. *My Memoirs* . . . 69
- The First Days of the War . . . 71
- The Liquidation of the "Large Ghetto" . . . 74
- Tragedy Strikes My Family . . . 76
- The End of the "Small Ghetto" . . . 78
- Surviving in Auschwitz . . . 83
- "My Hometown", a poem . . . 87
- Destined to Survive . . . 88

Klein, Harry (translates). *The Nazi Murderer Kestner Before the Court* . . . 147
Klein, Harry. *The Montreal Czenstochover Society Reorganized* . . . 263
Klein, Harry. *In Recognition of Our Past and Present Members*, Montreal . . . 268

Klein, Harry. *The Ladies Auxiliary* 276
Klein, Harry. *The First Yizkor Academy* 284
Klein, Harry. *Yizkor Speech*, Montreal 286
Klein, Harry (translated). *Zvi Rosenwein* 153
Kobric, Marilyn Klein. *Reflections* 178
Kohn, Samuel. *Tells His Story* 94
Koniecpoler, David. *A Diary of Sad Days* (translated by Harry Klein) 38

Lederman, Kopel. *Czenstochover Society and Relief Committee in New York* 308
Lederman, Kopel. *One Hundred Years of Czenstochover Young Men* 311

Nisker, Lucy Mietkiewicz Zilbert. *My Childhood* 99
Nisker, Lucy Mietkiewicz Zilbert. *Little Maria* 123
Nisker, Lucy (translates from Polish). *The Jewish Cemetery Shall Be Salvaged* 329

Pryor, Barbara. *My Story of Survival* 111
Pryor, Barbara and Fifer, Joe. *The Midwest Chenstochover Society*, Chicago 320

Rosenblum, Harry. *From Rotleberade to Gardelegen* (translated by Harry Klein) 97
Rosenwein, Zvi. *The Jews in the Displaced Persons Camps* (translated by Rifka Rosenwein) 134
Rotstein, Menachem David. *Growing Up with Czenstochov* 136

Sandberg, Steven. *Life of a Holocaust Survivor* 194
Second Generation Book Committee. *So it shall be written; so it must be told.* 282
Semsky, Cheryl. *A Czenstochover Martyr Remembered* 52
Semsky, Cheryl. *Matzohs for Pesach 1945* 146
Skovronek Family 106
Slavin, Janet Klein. *Beyond a Single Word or Thought* 181
Solomon, Carrie. *Special People* 190
Solomon, Evelyn Kartus. *Memories of My Parents' Experiences* 188
Srebrnik, Esther Gabel. *Two Brothers* 122
Srebrnik: Exploring Ancestral Roots in Czenstochova (by Sheldon Kirshner) 168
Sztainbrecher, A. *Resistance in Hasag Pelcern* (translated by Harry Klein) 58
Szwimer, Szlomo. *A Lost Childhood* 115

Takefman, Melanie. *The Holocaust*, a poem 100
Tatner, Lauren Klein.*We Must Learn More About the Holocaust* 182
Tatner, Lauren Klein reviews:
Child of the Holocaust 183
Anne Frank 184
Tatner, Ruth Klein. *A Strong Sense of Family and Roots* 179
Virsztel, A. *Resistance of the Group "Freihait"* (translated by Harry Klein) 60
Waga, Sz. *The Shop on Allee 14* (translated by Harry Klein) 54
Waisberg, Benjamin. *A Yizkor Speech*, Toronto 304
Wolkoff, Garth. *San Francisco Couple Returns* 174
Zimmerman, William. *We Cannot Go Back to Where Our Parents Grew Up*, Second Generation 176

Research Articles Selected
by Harry Klein

World War II and the Holocaust xxi
A Brief History (from the files of Beth Hatefutsoth in Tel Aviv) 14
The City of Czenstochova 16
Jewish Settlements in Czenstochova 20
Personalities and Institutions 25
From Integration to Destruction 30
Persecution of the Jews of Czenstochova (from Gutman, "Encyclopedia of the Holocaust") 36
The Story of Jewish Resistance (Dr. Wm. Glicksman) 44
Fifty Years: Warsaw Ghetto Uprising 48
After the Massacre 53
Eastern European Jews in the Partisan Ranks (Dov Levin) 61
Traditional Anti-Semitism ("Zchor", Chicago) 139
Jews Shouldn't Feel Guilt Nor Shame 143
Holocaust Was "Too Far Away" (Jim Bishop) 145
Witness of Shattering Crystal (Henry Warschauer) 149
Torah Scrolls Survived "Hells of Europe" (Toby Axelrod) 155
Jews Viewed as Expendable (Arno Herzberg) 159
Grandchildren Hear Survivors' Tales (from the New York media) 197
Second Generation – Speaking Out! 199
Members of the Czenstochover Social Club of Miami Dedicate Ambulance to Israel (Broward Informer) 327

PREFACE

THIS BOOK IS IN MEMORY OF THE Jewish Community of Czenstochova which was brutally wiped off the face of the earth, the victim of Hitler's "Final Solution" during the Second World War.

With every passing year there are fewer survivors of the Holocaust. Their unique ability to testify about the horrors of the Nazi crimes disappears as they die. Their children play an increasingly significant role in perpetuating the memory of that terrible past.

How is this historical horror being seen through the eyes of the second generation? Organizing the children of Holocaust survivors in North America is a relatively recent development. In the 1950s and 1960s these children were growing up. It was only in the late 1970s that they began to recognize their common bond and their special responsibilities.

The great Jewish historian Simon Dubnow pleaded with his fellow Jews: "Yiddin fashreibt!" – Jews write!

In the Warsaw Ghetto Dr. Emanuel Ringelblum appealed to the historians and others to write. At secret meetings of Oneg Shabas he also pleaded: "Yiddin gedenkt!" – Remember and Record! Later they hid their memoirs, their famous diaries, in canisters to be buried, so that some day they would be discovered by those who survived.

The teachers of the Holocaust have redeemed that faith in history. It is you, young readers, who will make their efforts worthwhile. When Warsaw was destroyed, when the Vilna Ghetto was liquidated we were frightened. We no longer feared death. We all expected to be murdered. Our fear was more profound: We were afraid that our deaths would be forgotten; that no one will ever know that we existed. We fought not only Hitler's plan for our total and systematic destruction but also his attempt to erase the memory of the Jewish existence. Six million died. But they will never be forgotten.

Thirty-five million people died during World War II, more than in any previous war. Among those killed were a third of all European Jews. These statistics are proven, but they will never be fully understood.

The traditional Jewish passion for justice demands the protection of the innocent and the punishment of the guilty. A committed Jew, Simon Wiesenthal, has devoted his life to the tracking down of Nazi criminals in order to bring them to justice.

There is so much in Jewish history that is mysterious and bewildering. Why does Judaism survive through almost four thousand years of frequently violent confrontation with other cultures – with Greece and Rome, with Christianity and Islam ?

A people is nothing without the memory of its history and its roots.

The suffering of the Jewish people in Europe is now part of world history and of world literature. It was the Jewish component in a world wide landscape of disaster, brought about by Hitler.

The survivors did not have the luxury of abstraction. Theirs was an ordeal hard to comprehend, since they often were the only ones left of large families. They mourned the loss of parents and children, wives and lovers, homes and possessions. They had lost the culture in which they had grown up and their accustomed way of life.

Recounting any facet of the Holocaust is not a pleasant task. Hitler and his henchmen went on a rampage of mass murder. Yet, the world did not stop them. The world looked on. This ought to be one of the most painful lessons we learned. It must never happen again !

H.K.

Acknowledgments

THE IMMENSE SCOPE OF THE SUBJECT MATTER of this book required great effort in research and translation. I owe this book to the people who made this project possible. It was a daring and costly undertaking.

I am grateful to those who had written on the Holocaust. Their articles, a few of which may have been included in the content of this book, add an important informative dimension.

I express my appreciation to those who shared their experiences through their writings. It was not an easy task, this remarkable collection of testimony from the years of horror of Hitler's Germany.

I am most thankful to Mrs. Krisha Starker, director of the Holocaust Memorial Center in Montreal, who gave of her time most generously to read portions of the manuscript. Her expert advice was very valuable.

My special thanks to my daughter Ruth for accepting the position as co-editor and to Prof. Menachem Rotstein as consulting editor.

A well-deserved thank you to the Czenstochover Societies in Canada and the United States who encouraged the participation of the Landsleit in the photo album.

I am indebted to my friends Abraham Bomba, Wolf Windman and Morris Semsky for giving me their full support in promoting this valuable book.

I owe my appreciation to my friends Zvi Rosenwein and Chanan Kiel for their advice, guidance and encouragement. Zvi is a regular contributor of articles to the New York newspaper "Der Algemeiner Journal". Chanan is a writer and poet.

I wish to thank my daughters and sons-in-law: Marilyn and Marvin Kobric, Ruth and Howard Tatner, and Janet and Steven Slavin for lending me their ear and giving me their full support in this endeavor.

I am grateful to the Book Committee, comprised of first generation members Harry Klein, Lucy Nisker and Harry Rosenblum and second generation members Morris Szwimer, Ruth Tatner, Joyce Takefman, Evelyn Solomon, Aaron Dudkiewicz, Cypora Leb and Susan Ship. These members gave generously of their time and effort by attending our many Book Committee meetings where they freely expressed their opinions and offered their suggestions.

I am indebted to Lucy Nisker for taking her position as treasurer very seriously. Thank you to her husband David for his helpful suggestions.

Thank you to the recording secretary, Joyce Takefman who took minutes of our meetings.

Above all, I am thankful to my dear wife Eva (born in Olkusz, Poland) who too is a survivor of the Holocaust. Throughout the duration of my work on this book, she tolerated the conversion of our home into an editor's office, complete with necessary equipment and papers. My wife, Eva, deserves recognition for her patience as she endured my irregular meal and sleep schedules and my fluctuating moods. She saw me through my frustrations and obstacles and she shares in my pride and excitement in the completion of this book.

I sincerely thank all the participants who gave me the courage to begin this work and the strength to complete it. Fifty years after the Holocaust the evil resurgence of neo-Nazism and of Holocaust denial cannot be ignored. We believe that the testimonies of the courageous survivors shall perpetuate the memories of the innocent and beloved victims. The knowledge of such heinous crimes must ensure our resolve never to let it happen again.

Harry Klein

Montreal, Quebec
November, 1992

AN HISTORICAL OVERVIEW

Jewish Settlement in Poland

FIRST JEWISH SETTLEMENTS began to crop up in the West of the country in the 11th century. They grew in numbers throughout the 13th and 14th centuries owing to the infusion of new Jewish immigrants fleeing the pogroms of Western Europe. Poland was a propitious place for these unfortunates: here they would find shelter and the right conditions for their pursuits as craftsmen and traders. The Jews were, in fact, an Estate in their own right enjoying broad economic prerogatives and constituting an important factor assisting the progress of civilization in Poland.

Early Polish rulers guaranteed their Jewish subjects full religious freedom while opening up for them prospects for unfettered trading activities. Furthermore, the Jews were also left free to carry on with their own administration of justice in matters pertaining to their co-religionists. These rights were subsequently extended by King Casimir the Great in 1364 and confirmed by consecutive Polish monarchs.

The Golden Age

In the late 15th century the Polish–Lithuanian Commonwealth, established since 1385 by the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, was inhabited by 24,000 Jews. Of that number, 18,000 lived in Poland and 6,000 in Lithuania. Jews lived in a total of 85 towns and accounted for 0.6 per cent of the population.

Persecutions sweeping across the German Empire, and the religious wars of South-Western Europe drove masses of Jewish refugees out of a number of countries, including Spain (1492) and Portugal (1496), and sent them heading for the Polish–Lithuanian state which soon became the world centre of Jewish culture and civilization. The Golden Age of Jewish history had begun. It went on for about four hundred years. In the mid-16th century the community of this country was 150,000 strong, which number grew to 800,000 by the end of the 18th century. This figure accounted for about three-fourths of the total of the Jewish population worldwide.

The Polish–Lithuanian Commonwealth offered the Jews decent conditions for social and religious advancement. In the backward easternmost parts of the vast country – which happened to be Europe's largest – they had a very important economic and social role to play. They filled in the vacuum created by sparse, destitute and gentry-dominated townspeople. The range and scope of their operations were much broader here than in Western Europe where the strong burgher classes were in a position to compete successfully with the Jews. Given the circumstances, the massive immigration of European Jews to the Polish–Lithuanian lands was tantamount to their socio-religious emancipation whose enormity few things can remotely match in history.

In the 16th century the alliance of the Jews with the monarchy lost its significance in favor of a new league with the gentry. In the Polish Kingdom the nobility used the Jews in its struggle with the increasingly assertive burgher class, whereas Lithuanians and notably Ukrainian aristocrats readily exploited their colonization and civilizational talents. Jews served as administrators of enormous landed estates in the East taking on the role of middlemen between their lordly patrons and the Ukrainian peasantry. That is why they were not spared by the 1648 peasant revolt whose edge was aimed primarily against the nobility: the ensuing pogroms reduced for a period of time the Jewish community in the East.

It is interesting to note that their settlement in the Polish–Lithuanian commonwealth, their daily contacts with Christians and their social and economic advancement did not in any way erode the cohesion of traditional Jewish culture. Crucial for the survival of the latter were both the Yiddish language and the airtight structure of the Jewish community, further cemented by persecution in the West of Europe and by the failure of the Jews' attempted cultural integration with the societies of Renaissance Germany, Italy and Spain. Pogroms in Western Europe had steeled the Jews in their belief that the Torah was their only salvation and led to the concentration of leadership in the hands of Ashkenazim. The office of the rabbi was institutionalized as that of an unquestioned authority in the realm of Jewish law (halachah). The rabbis, in the capacity as leaders, drilled the loosely-knit communities into disciplined organizations since the said persecutions had eroded them structurally. The Jewish Diet (wad) looked after the interest of the Jewish population in its dealings with the institutions of the Polish–Lithuanian state. It was involved in handling fiscal matters (which, in fact, was its number one task) and helped find ways around all manner of welfare and cultural problems which straddled individual communities.

Decentralization of power and the absence of uniform foreign policy gave the Jewish Diet an unfettered discretion to operate internationally both in the political and religious realms. For example, the Diet urged the Silesian authorities to grant Jewish traders from Poland, residence permits and licences to open prayer houses in Wroclaw (Breslau).

By the end of the 18th century the system of Jewish autonomy had begun to crumble and disintegrate in step with the progressing decomposition of the political system of the gentry Commonwealth. These were the circumstances under which the Eastern provinces of Poland notably the Ukraine and Podolia, where most of Polish Jews had found home, became engulfed by the mystical Chasidic movement. It gave a rare sense of security to the Jewish people, looking out for an incorrupt welfare system which the disintegrating kahal structures could no longer deliver.

The pluralistic and multi-denominational Commonwealth offered excellent conditions for the all-round development of Jewish culture. Up until the outbreak of the peasant revolt in the Ukraine in 1648, the Polish–Lithuanian state was the religious and intellectual hub of the world Jewry. The outstanding interpreter of rabbinical literature was Rabbi Moshe Isserles (1520–1572) who adapted the Talmudic manual Shulchan Aruch (The Laid Table) by the Sephardic Rabbi Josef Karo (1488–1572) for the benefit of the Ashkhenazim.

Rabbi Eliahu of Vilna, who opposed the Chasidic mysticism, authored a number of learned treatises in which he endeavoured to blend Judaism with modern learning. He was also a superb trigonometrist. His main claim to fame is the inauguration of the tradition of the Vilna yeshiva which earned that lovely city the appellation "Jerusalem of the North".

Poland was also the centre of Kabbalah and mystical movements. Szabatai Zvi (1626–1676) excommunicated by the Jewish Diet in 1670, enjoyed a great following in Poland. Thousands of fanatical devotees, protesting against the corrupt rabbinate, supported Jakub Frank (1726–1791) of Bukowina.

The Jews put great faith in the Polish–Lithuanian Commonwealth and its institutions, as evidenced by 16th century Jewish legends, such as the one of Abraham Prohownik who at the dawn of Polish history had declined the honour of being elected the King of Poland, or of Saul Wahl who supposedly was King for just one night. Moshe Isserles in his Response No. 73 was confident that "it is better to live on bread alone but in peace in Poland", while a delightful Hebrew pun suggested that "po-lin", which was Hebrew for Poland, had actually been derived from "po lin", meaning "here you will rest".

Poland under Foreign Rule (1795-1918)

The carving up of Poland by the three neighbouring states ushered in substantial changes in the situation of the Jews. The individual partition zones – Russian, Austrian and Prussian – were now under different, frequently changing jurisdictions which diminished the privileges once bestowed on the Jews by Poland. In the Prussian- and Austrian-dominated parts of Poland, Jewish autonomy was abolished altogether. Until the outbreak of the ill-fated January 1863 Polish uprising, the Jews continued to regard the destroyed multinational Polish–Lithuanian Commonwealth as their motherland, and this despite their isolation from Polish society. They had fought and died in Polish national uprisings. Many Jews had supported the 1794 insurrection led by Tadeush Kosciusko who had this to say in the way of acknowledgment of that support: "Jews come to us and give us their lives of their own free will." Warsaw Jews grabbed their swords and fought the Russians, showing that they spare no blood when it came to fighting for human rights. A cavalry unit made up of one thousand Jewish volunteers, was set up at that time. It was led by Colonel Berko Joselewicz, a Jew, who was later killed in action.

The participation of Jews in the Polish revolts proved in no uncertain terms that despite the partitions and foreign domination they continued to identify themselves with the Polish–Lithuanian Kingdom. However, the days when Poles and Jews lived peacefully together in a multinational state were brief. Social transformations taking place in foreign-dominated Poland in the late 19th century gradually led to an alienation of the Jews. The issue of assimilation into Polish society was of minor significance.

The new Polish bourgeoisie did not take fondly to the Jewish domination of trade and commerce. In the past the Poles had tilled the land while the Jews had busied themselves with trade. Their respective pursuits were complementary. By the late 19th century, they had become rivals. However, the crucial importance was the emergence of nationalist movements in the lands once belonging to the Commonwealth – Polish, Lithuanian, Ukrainian and Jewish. The manifestation of Polish nationalism affected even the Jewish elites who were anxious to become assimilated. The definition of a Pole was narrowed down from a legal, civic concept to the notion of "Catholic Pole". In this manner, the Jews were denied the right to Polonize themselves. The Jewish victims of post–1881 pogroms in Polish Russia spoke no Polish and many of them considered themselves socialist revolutionaries and nationalistic Zionists. Jews were now perceived as both hostile (Zionists and socialists) and alien (Orthodox Jews).

All this notwithstanding, there was no shortage of manifestations of Jewish support for the cause of Poland's independence.

Mention must be made here of a number of Jews who had joined Jozef Pilsudski's legion in the first place. Many Poles, notably socialists, advocates of their country's independence, reciprocated by displaying sensitivity about Jewish issues. Prominent among them was none other than Jozef Pilsudski himself, the first head of the reborn Polish state after World War I.

These overtures, however, failed to defuse old antagonisms and the two nations entered the era of the Second Commonwealth (1918–1939) with a burden of mutual mistrust. The Jews feared a repetition of anti-Semitic affronts from Polish nationalists and harnessed a number of international Jewish organizations to the task of swinging Poland's decisions in favour of concluding a treaty on the protection of ethnic minorities. The treaty was eventually concluded in 1919 but the practice of adherence to its provisions elicited objections from certain politicians of the sovereign Polish state.

The Polish Republic (1918–1939)

In 1918, renascent Poland was a multinational state whose ethnic minorities constituted some 33 per cent of the total population. The most numerous of them were Ukrainians, followed by Jews. The latter had been strengthened by about 800,000 of their brethren driven out of Soviet Russia immediately after the 1917 revolution. These Jews were granted Polish citizenship at the behest of Jozef Pilsudski, the Head of State. Poland had again become the largest Jewish community in the world. Upon the outbreak of World War II, there were upwards of 3 million Jews living in Poland which accounted for a third of the Jewish world population.

In May 1926, Marshal Jozef Pilsudski, in an effort to check the growing anarchy inside the Polish parliament, seized power in the wake of a military coup. The situation of the Jews thenceforward improved because Pilsudski regarded them as full Polish citizens and tolerated neither the anti-Semitism of the National Democratic Party nor the anti-Judaism of the Catholic Church.

The new government admittedly denounced physical violence but, on the other hand, it was supportive of economic pressures. Among other things, it imposed restrictions on the ritual slaughter of cattle thereby damaging Jewish business interests and hurting Jewish observance. It favoured emigration. The Socialist Party of Poland opposed anti-Semitism. Despite this it became more and more obvious that the Jews could no longer hope to expand the range of their economic and cultural progress. They were faced with increasing pauperization. The rise of anti-Semitism gradually convinced them that their presence in Poland was undesirable.

The cultural anti-Semitism of the inter-war years which was actually shared by the overwhelming majority of European states, never took on racial trappings in Poland. Polish anti-Semites owed their creed to rightwing nationalist movements, present also in other European countries, whereas Polish peasants simply adhered to centuries-old Christian anti-Judaism. However, openly anti-Semitic Poles have not supported Nazi race theories, thereby creating the paradoxical concurrence of anti-Nazism and anti-Semitism at the extreme Polish right.

During the inter-war years Poland's Jewish political parties — Orthodox, Zionist and those affiliated with the Bund — operated legally and had their own representatives in parliament. Zionist organizations were then locked in bitter struggle with Orthodox parties for influence over the kahals. Jewish Socialists, the Bund, which often cooperated with the Polish Socialist Party, fought all the others. Each of these groupings operated its own network of societies and organizations. Some sources state that between them they published more than 1700 newspapers and periodicals in Hebrew, Yiddish and Polish.

Polish Jews have left an impressive literary and artistic legacy: the paintings of Leopold Gottlieb (1883–1934), Jankel Adler (1895–1949) and Roman Kramsztyk (1885–1942); the literary work of Bruno Schultz (1892–1942), shot in a Drohobysh street by a drunk German trooper. Other work which has grown right out of Yiddish culture was that of Isaak Bashevis Singer and Israel Jeszua Singer and the ballads of Mordechai Gebirtig. The writers Julian Tuwim, Boleslaw Lesmian, Antoni Slonimski and Jan Lechon were also of Jewish extraction, as were Bruno Winauer, Bruno Jasienski and Tadeusz Peiper.

World War II and the Holocaust

Following Hitler's rise to power in 1933, despite all diplomatic efforts, Poland became the first target of the German imperialist drive. The Nazi plan of expanding German living space (Lebensraum) eastwards brought with it racial anti-Semitism. After the "Kristall Nacht" in 1938, it became obvious that in the event of a Nazi invasion of Poland, the world's largest Jewish community would be imperilled. The German attack on Poland occurred on September 1, 1939. It was backed by the Soviet Union according to her obligation under the Ribbentrop – Molotov Pact. On September 17, the Soviet Union attacked Poland from the East. Some of the territories overrun by the Germans were subsequently annexed by the Reich. The rest were ruled by the so-called General Government. Two million Polish Jews found themselves in the German occupied part of the country. Another one million were under Soviet rule. It was forbidden to travel or to change one's place of residence. Forced labour was introduced. Every major ghetto had its appointed Jewish Council (Aeltestenrat, Judenrat) which was committed to enforce German rules and regulations. By the beginning of 1941, there were about 200 Jewish labour camps throughout Poland. The regime of the ghettos became increasingly severe: an unauthorized leaving of a ghetto perimeter was punished by death. The same penalty threatened all those offering any kind of assistance to Jews. In January 1942, during the notorious Wannsee Conference near Berlin, the "final solution" (Endloesung) of the Jewish question was decided. A month earlier the first death camp at Chelmno-on-Ner in Poland had already been set up. Within a couple of months several thousand Jews of the Lodz ghetto were gassed to death with panzer exhaust fumes. By mid-1942, the Germans had built similar camps at Belzec, Sobibor and Treblinka. Brzezinka (Birkenau) which was part of Oswiecim (Auschwitz) was also transformed into a death factory.

Not only Polish Jews but also deportees from all over Europe perished in the gas chambers of those camps. The biggest deportations took place between July and September 1942 when more than 300,000 Jews were sent in cattle trains from the Warsaw

ghetto to Treblinka. Among them was Dr. Janusz Korczak (Henryk Goldszmit), a well-known physician and teacher and the author of children's books. He had declined the assistance offered him by his Polish friends. Instead he chose to accompany the young inmates of his orphanage to their deaths in the gas chambers. August 1943 witnessed the last massive deportations.

Isolated, exhausted and emaciated, the Jews nevertheless tried to resist the Germans. In 1943, they put up desperate resistance at Treblinka, Sobibor, Auschwitz and some other locations. Some Jews, who managed to slip out of the ghettos or escaped from camp-bound cattle trains, joined Polish resistance units. The famous armed uprising in the Warsaw ghetto took place in April of 1943. Organized by the Jewish Combat Organization (ZOB), led by Mordechai Anielewicz, the Warsaw ghetto revolt was the most significant and tragic attempt of resistance by the Jews in Nazi occupied Europe. The fight lasted for three weeks. The entire ghetto was burned and razed to the ground by the Nazis. The few Jewish survivors of the massacre were deported to Treblinka. Thus ended the 400,000 strong Jewish community of Warsaw. It was Poland's largest Jewish community.

Talking about the situation of the Jews in occupied Poland, one cannot fail to consider the attitude of the Polish population and the Polish resistance movement. Jews were being murdered on Polish soil. The Nazis certainly did not need, or indeed seek, the approval of the enslaved Polish nation for their heinous acts. The later suggestions that Hitler had actually counted on the approval of Polish anti-Semites for the massacres cannot be substantiated by any documentary evidence. The cruel reality of life under the Nazis in Poland, unimaginable to Western society, placed a wholesale rescue of the Jews by the Poles alone beyond the range of possibility.

The Post-War Period

Some 380,000 Polish Jews survived the Second World War — just about 12% of the pre-war Jewish population.7% of them were Jews repatriated from the Soviet Union. Most of the survivors emigrated to Palestine. This reduced the Jewish population in Poland after 1947 to some 80,000. Poland had ended one thousand years of being the world centre of Jewish culture. Centuries-old Yiddish tradition died with the murdered Polish Jews. Some attempts at its resuscitation are now being made in Israel and in the United States. Sadly, they are of folkloric rather than cultural character.

After the war, Poland, liberated from Nazism by the Red Army, came under Communist domination. Now Jews returned to Poland and set up homes again, primarily in Lower Silesia and

in the country's principal cities — Warsaw, Lodz and Szczecin. They were artisans, tradesmen and professional people. Once more, they founded Jewish schools and theatres, published Yiddish newspapers and organized political parties. The Jewish Social and Cultural Society was established in 1954, followed three years later by the Jewish Historical Institute. However, the future held no great promise for all these activities. Soon the progressing Stalinization of Poland brought Jewish institutions to a standstill.

During the 1956 "thaw" an abortive attempt was made by the Stalinist faction within the Communist party to whip up anti-Semitic sentiments in Poland in order to gain short-term political benefits. Despite its failure, another wave of Jewish emigrants left the country. Only about 30,000 Jews, primarily members of the intelligentsia, were left behind.

The 1967 Israeli victory furnished a pretext for further discrimination. The Soviet Union had backed the Arabs, regarding Israel as an aggressive Zionist state. It dismissed Zionism as a racist ideology. The entire Communist camp was now infected by an anti-Zionist and anti-Semitic campaign.

The Communist-dominated Polish media spread the new vicious anti-Semitism. This tendency began to permeate the general atmosphere of the whole country. The Jews, naturally rejoicing in the Israel's victory, were now labelled "Zionist Fifth Columnists".

The anti-Jewish bias which had until then been kept under control by a segment of Polish society, now came into the open and generated feelings of alienation. Even those Jews who had nothing in common with Communism felt endangered. A new exodus of a further 25,000 people took place much to the shame of the Communist state.

Ultimately, the party's anti-Semitic faction failed. The 6,000 Jews who remained in Poland were mostly old people in poor health along with a small group of professionals. Among them was the outstanding physician Marek Edelman, the last surviving commander of the Warsaw ghetto uprising. They all stayed on in the hope to live long enough to see the advent of a free Poland, ruled by a tolerant and liberal government.

The year 1980 witnessed the rise of "Solidarity", the liberal democratic labor movement which hastened the advance of a democratic and pluralistic Poland. Polish Jews returned to the country's public life. The genuine history of the Polish Jews, until then misrepresented by Communist propaganda, could once again be exposed.

In 1989, Solidarity won freedom for Poland and laid the groundwork for the construction of a democracy. An effort was made to

propagate a spirit of tolerance. During the ceremony marking the 45th anniversary of the Warsaw ghetto uprising, Lech Walesa, the charismatic leader of "Solidarity", admitted that anti-Semitism existed in Poland and appealed to all Poles to acknowledge the history of Polish Jews and their intellectual contribution to Polish life. "As a son of this land", Walesa said, "I implore you today to remember the common stormy history of our two nations. I am also begging your forgiveness for everything that has poisoned that history, including painful anti-Semitic outrages." These words can be seen as an official attempt at reconciliation. One can only hope that they will have closed the most tragic chapter in the history of the Polish Jews.

This is our Legacy

It is not a record of those who perished in the Holocaust. It is the story of those who survived and rebuilt their shattered lives.

It is a legacy for our families and a document of our existence for the world. We would like it to be a tool for the historians of the future. This book will be distributed to all Holocaust Museums and major libraries throughout North America.

Our story must not die with us, but live on forever!

INTRODUCTION

> *"We have accomplished a triumphant victory. To collect memoirs and tears, fragments of fire and sorrow, tales of despair and defiance and names. . ." (Elie Wiesel).*

THE JEWISH COMMUNITY OF CZENSTOCHOVA had existed over 300 years when it fell victim to Hitler's outrageous "final solution". This book tells how this flourishing community ceased to exist.

On May 5, 1945, at the gate of "liberation" at the Allach-Dachau concentration camp, I made a pledge that I would document the horrors I witnessed during those years. Forty-eight years later, I have finally fulfilled this pledge. It was a monumental task. I humbly dedicate this book to the survivors and our future generations.

The surviving members of the Czenstochova Jewish Communities in Canada and the United States, as well as their families in these countries have helped me to put this volume together. They have contributed financially and have recorded their personal memories, bitter as they were. They have expressed their feelings and have made their own pledge.

Our children and those coming after them must never forget that six million Jews perished during the Holocaust. They must be involved in keeping the memory of their brutally persecuted and murdered ancestors alive. They must work against racism and discrimination and uphold tolerance and human rights.

There are fewer survivors left with each passing year — fewer men and women who were there. I know that this book is of great value to the survivors. It is they who have had to live with their private nightmares and face an often hostile world. It is they who have had to make a new start in strange countries and make a success of their shattered lives. It is they who have laid the foundations for their children to build on. It is they who can be proud of their achievements.

Many books have been written on the Holocaust. Many films and documentaries have been made. This volume is the story of the Jewish community of Czenstochova, a historic city in Poland, which was my home.

September 1992 Harry Klein

The Beginnings of this Book Project

The First Bulletin, published in 1990

THE BOOK COMMITTEE of the Czenstochover Social Club of Miami is pleased to inform you that, on the 16th of January 1990, a Luncheon Meeting was held at the Arlen Waterway Café in Miami.

The aim of the meeting was to call on all Czenstochover Landsleit to participate in a 'Project' to publish a Book on the Jewish Community of Czenstochova which perished in the Holocaust.

We gather to help each other when necessary to perpetuate the memory of the Holocaust and our Jewish heritage.

Mr. Abram Bomba, the chairman of the Miami Book Committee, opened the meeting and explained the great importance of today's gathering, the plan of publishing a Czenstochover Book, a project encouraged by the Second Generation of Czenstochover Survivors of Montreal.

Mr. A. Bomba introduced the publisher, Mr. Harry Klein, who declared: "I took upon myself, on the request of the Second Generation, that great and important responsibility, and I am devoting my time and energy to researching and gathering materials, concerning the publication of the Czenstochover Book to be written in English." He appealed to all of us to help him in this great endeavor.

Mr. Klein continued to say, "We are the last survivors of the Holocaust, and everyone must participate to be a part of this Book. Our testimony will be the only challenge to the lies and attempts to deny the Holocaust. It will also serve as a tool to educate future generations about that event."

After many discussions, the importance of publishing a book in the English language was accepted by all present with great enthusiasm.

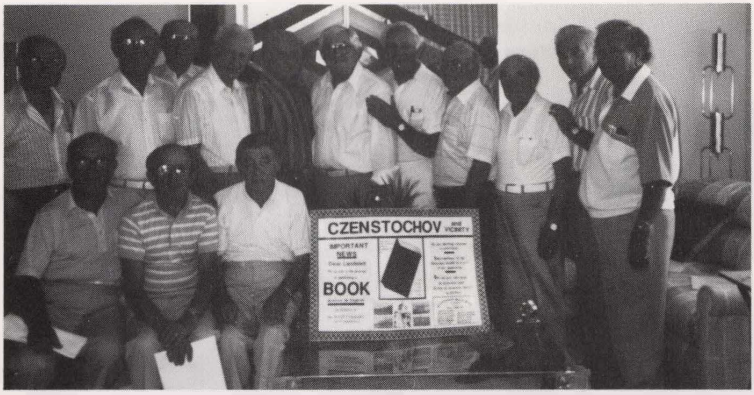
On the suggestion of Mr. Harry Klein, Mr. A. Bomba asked the meeting to form a Central Book Committee and the following Landsleit were suggested:

A Czenstochover Luncheon Meeting in Miami Beach, Florida, 1989

Harry Klein on his research Mission to publish a book, written in English, to the memory of our Czenstochover Jewish Community annihilated in the Holocaust.

Meeting of the Central Book Committee at the residence of Mr. and Mrs. Wolf Windman in Miami, 1992.

Members of the temporary Central Book Committee were:

In Montreal:
Mr. H. Klein
Mr. H. Rosenblum
Mrs. L. Nisker

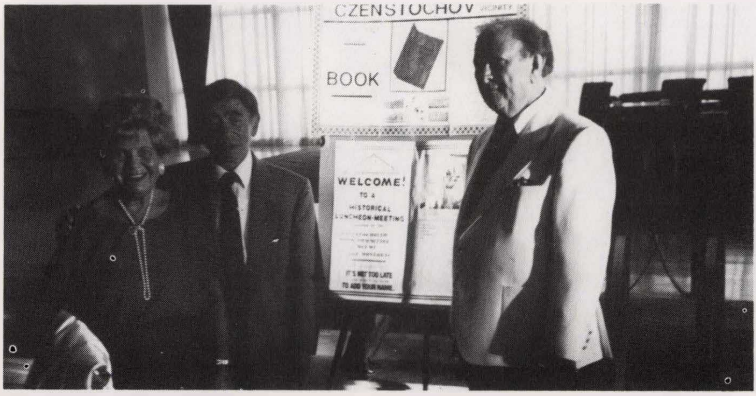
In Miami:
Mr. W. Windman
Mr. A. Bomba
Mr. M. Semsky
Mr. J. Parizer

In New York:
Mr. M. Kleinman
Mr. M. Markuze
Mr. Ch. Kiel
Mr. K. Lederman
Mr. W. Lublinski

In Toronto:
Mr. F. Skovronek
Mr. F. Weinstock
Mr. J. Swan
Mr. B. Waisberg

In Chicago:
Mr. D. Fagan
Mr. A. Yelen
Mr. J. Bovicz
Mr. Z. Goldberg

In Philadelphia:
Mr. I. Faige

Mr. & Mrs. Harry Klein with Book Committee Chairman A. Bomba in Miami, Fl.

About This Book and its Publisher

By Zvi Rosenwein

Published in Yiddish in the "Algemeiner Journal", May 31, 1991

RECENTLY, MY GOOD FRIEND, who is originally from my hometown Czenstochov, sent me a letter and bulletin informing me of a book to be published. This good friend is Harry Klein(er). Although he has lived in Montreal, Canada, for many more years than in Czenstochov, Czenstochov remains deeply rooted and engraved in his heart.

I knew his parents very well. Theirs was a prominent Chasidic family in Czenstochov. I had studied with Harry's older brother, Yankel, who was considered a great scholar and genius. Harry Klein has devoted much of his time and thoughts to the Holocaust and the destruction of his hometown Czenstochov. He raised a beautiful family of children and grandchildren. For many years, he has thought about how to instill the memory of his parents, brothers and of the great and vibrant Jewish community of Czenstochov in the heart of his children and grandchildren. He, thus, decided to publish a book in English, devoted to the Jewish community of Czenstochov, which had existed for over 300 years.

A great number of Holocaust survivors of the first and second generations are participating in this book. We know that many books have been published by the second generation of the Holocaust survivors. These books have consisted predominantly of psychoanalytical studies of the behavior of survivor parents and their children and the negative impact it has had on the lives of the younger generation. The books are often an insult to the parent who survived the Holocaust.

We read very often the statements made by German historians and also by the present German Chancellor, Helmut Kohl, that it is about time we finished with the past, that the Germans should stop carrying the guilt. According to the Germans, other nations have done far worse than they. This, of course, is a great lie.

I have many times, in my writings about the Holocaust, expressed my opinion that we, the generation that survived the Holocaust, are not strong enough, for we had to begin the slow and painful process of mending our shattered lives. The future generations will demand a settling of account with the German murderers for their unforgivable crimes.

Our great and vibrant Jewish Community of Czenstochov had a population of about 29,000 during the time of the German occupation. If one includes the Jews of the neighboring areas, such as Klobuck and Krzepitz and others, Czenstochov had a Jewish population of 48,000 people. The Community (Kehilah) existed for over 300 years, and its Jews did not harm anyone. What right did the German murderers have to come and exterminate us brutally? Who gave them the right to gas our wives and children, young and old? Who? Who? I feel very strongly that the account of the Jewish Nation and its German murderers remains open for a long time, and a dramatic conclusion will, one day, arrive.

When our children and grandchildren will hear the choking cry of the Survivor, such a loud cry, carried through the distance of centuries, will continue.

To you, my dear friend, Harry Klein, I would like to express my deepest thanks for the sacred work you have presently undertaken. To involve the second and third generations, to familiarize them with the great treasures of our rich Jewish past and the tragic destruction of the Holocaust, will help them to be proud that they belong to the Jewish nation.

Harry Klein on his research mission at a Czenstochover Luncheon Meeting in Miami Beach, Florida, 1989.

In Appreciation of Harry Klein

Recounting the destruction of the Czenstochover Jewish Community is not an easy task. The Czenstochover Holocaust Survivors are expressing their gratitude to Harry Klein, President of the Czenstochover Society of Montreal. It is due to his vision, inspiration, strong commitment and continued effort that this book has come to fruition.

Mr. Klein took it upon himself to organize and research this book. He has strived tirelessly through an extensive network of Czenstochover Holocaust Survivors in Miami, Chicago, New York, Toronto and Montreal to obtain numerous personal testimonials and memoirs as either research materials or as submissions for this book. In addition, Mr. Klein has done much to raise funds to finance the publication of the book, "Czenstochov – Our Legacy".

We appreciate his strong commitment to bring to life the tragic destruction of the vibrant Czenstochover Jewish Community which existed for over 300 years.

We wish Mr. Klein a heart-felt Thank You from the first and second generations and all the children and grandchildren for generations to come who will read this book so that we may never forget to keep our vigil and ensure that a Jewish Holocaust will never happen again!

Central Book Committee

The Slander of Holocaust Denial

By Howard Tatner

WORDS ALONE CANNOT DESCRIBE THE fear, pain and profound loss suffered by millions of innocent Jews during the Holocaust. This human tragedy was inflicted upon European Jews by a cold and calculated plan conjured up by treacherous bullies and thugs posing as politicians and military officers calling themselves Nazis of Germany's Third Reich.

This "Final Solution" was tragically executed with careful planning and precision by Adolf Hitler and his Nazi regime which resulted in the cold-blooded murder of six million Jewish men, women, and children. The survivors courageously went on to build new lives from a past of destruction and horror. The persecution and specific targeting of Jews was of course nothing new to the Jewish experience. However, for these atrocities to have occurred in the 20th century, in a seemingly civilized Europe, is horrifying.

As the number of heroic survivors dwindle along with their personal testimonies of the brutal atrocities, it is crucial that the Nazi path of murder and destruction be well documented. Many libraries and documentation centres such as Yad Vashem, Israel's memorial to the victims of the Holocaust, provide invaluable historical resources which pay tribute to the beloved victims.

My father-in-law, Harry Klein, has now proudly contributed another book to the archives of Holocaust rememberance. This book is essentially a compendium of personal stories and reflections of those Holocaust survivors of Czenstochova and their descendents.

The recent surge of Holocaust denial, international in scope, is nothing less than a vicious lie and slanderous attack perpetrated by a new breed of anti-Semites and neo-Nazis. Although the likes of Canada's three infamous Holocaust deniers, Ernst Zundel, James Keegstra and Malcolm Ross appear to constitute a minority in their racist beliefs and convictions, it is imperative that their publications be declared illegal and removed from circulation.

Zundel was in fact prosecuted (in Ontario) under the Criminal Code for engaging in these scurrilous publications in which the Supreme Court of Canada rendered its judgment in August 1992. The Court, in a 4–3 majority decision acquitted Zundel and declared Section 181 of the Criminal Code (i.e. willfully spreading false news which is likely to cause injury to a public interest) unconstitutional as infringing upon the right of freedom of expression, under Section 2(b) of the Canadian Charter of Rights and Freedoms.

It is trite to say that the Zundel judgment did not condone the publications in question and the central issue was the constitutional one of freedom of speech and expression. Both the majority and dissenting judges commented that the Holocaust denial writings of Zundel were offensive. In particular, the following passage of the dissenting judges keenly reflects the Court's empathy to the Jewish experience:

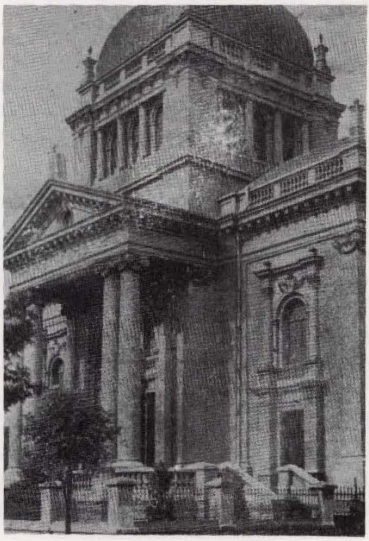
"Holocaust denial has pernicious effects upon Canadians who suffered, fought and died as a result of the Nazis' campaign of racial bigotry and upon Canadian society as a whole. For Holocaust survivors, it is a deep and grievous denial of the significance of the harm done to them and thus belittles their enormous pain and loss. It deprives others of the opportunities to learn from the lessons of history. To deliberately lie about the indescribable suffering and death inflicted upon the Jews by Hitler is the foulest of falsehoods and the essence of cruelty. Throughout their tragic history, the circulation of malicious false reports about the Jewish people has resulted in attacks, killing, pogroms and expulsions. They have indeed suffered cruelly from the publications of falsehoods concerning their culture."

It is my considered opinion that the Criminal Code section under which James Keegstra was convicted (in Alberta, Section 319(2) – the dissemination of hate propaganda) which was upheld by the Supreme Court of Canada in 1990 should be applied extensively by the Canadian justice system against the likes of Zundel to prohibit Holocaust denial publications.

Holocaust survivors and their descendants are undoubtedly entitled to the protection of law in preventing the dissemination of hate and Holocaust denial propaganda. If ignored, it may result in further attacks on Jews. The time has come at last for Jews to live without fear of violence and persecution.

I

Prewar Czenstochova and its Jewish Community

The Conservative Synagogue "Di Deitche Shul"

A Brief History

From the files of Beth Hatefutsoth in Tel Aviv

CZENSTOCHOVA IS LOCATED approximately 125 miles south-west of Warsaw; the shrine of the Jasna Gora Madonna in Czenstochova was celebrated as a center of Catholic pilgrimage. Seventy-five Jewish residents were recorded in Czenstchova in 1765 and 495 in 1808, when an organized community was established. Although Jewish residence was prohibited in certain districts, the Jewish population in Czenstchova grew from 1,141 in 1827 (18.5% of the total) to 2,976 in 1858 (34.5%), and in 1863, with the abolition of the Jewish quarter, to 3,360 (37.3%). By 1900, it numbered 11,764 out of a total population of 39,863 (29.5%), in 1921, 22,663 and in 1939, 28,486. From the early 19th century, Jews played an important role in the development of industry and commerce in Czenstchova, and a number of Jewish social, educational and charitable institutions were established.

The German Army entered the city on September 3, 1939. The next day, later called "Bloody Monday", a pogrom was organized in which a few hundred Jews were murdered. On September 16, a "Judenrat" was established, chaired by Leon Kopinski. On December 25, a second pogrom took place and the great synagogue was set on fire. In August 1940, about 1,000 young men, between the ages of 18–25, were sent to the forced labor camp in Cieszanow (Lublin Province), where almost none survived. When a greater number of Jews from other parts of western Poland came to Czenstchova in 1940–41, the city's Jewish population grew by several thousands. On April 9th, 1941, a ghetto was established. When it was sealed off (August 23) the population suffered severe overcrowding, hunger and epidemics. On September 23, 1942 (the day after Yom Kippur), a large-scale "aktion" began. By October 5, about 39,000 people had been deported to Treblinka and exterminated, while about 2,000 were executed on the spot. The ghetto, by now largely diminished and within new borders (now called the "Small Ghetto") had about 6,500 people, of whom about 1,000 were "illegal".

The remaining Jews were transferred to two slave labor camps organized by the city's HASAG factories. On July 20, 1943, about 500 prisoners from these camps were executed at the Jewish cemetery. In 1944, the HASAG labor camps were enlarged, when a few thousand Jewish prisoners from Plaszow concentration camp, Lodz ghetto, and the slave labor camp of Skarzysko–Kamienna were moved there. Before leaving the city, on January 17, 1945, the Germans managed to deport almost 6,000 prisoners from the HASAG camps to the concentration camps of Buchenwald, Gross-Rosen and Ravensbrueck in Germany. The 5,200 prisoners who succeeded in hiding were saved by the Soviet Army. The Jewish survivors tried to rebuild their community. In June 1946, 2,167 Jews lived in Czenstochova. Some Kibbutzim, to prepare Jewish youth for settlement in Palestine, were active until 1948. A Jewish school existed till March 1946, and a Jewish Religious Society was active. After 1948, Jews left Czenstochova and settled mainly in Israel in 1949 and 1957. After 1968, almost all those had who remained left Poland. Organizations of Czenstochova Jews are active in Israel, the United States, Canada, Argentina and France.

"Jasna Gora" Convent in Czenstochova.

The City of Czenstochova

THE CITY OF CZENSTOCHOVA had its origins in a village called Czenstochowka. At the beginning of the 14th century a monastery (*Yasna Gura* –Bright Mountain) was erected near the village. Thanks to this monastery, the village of Czenstochowka gradually developed into a city.

Up to the 17th century, the development of the monastery contained nothing of particular historical significance. In general the growth of the city was slow. It was not until the middle of the 17th century, with events such as the uprising of the Cossacks under Chmielnitzki and later the Swedish wars, that the city and the monastery became noteworthy. The city was transformed into a fortress which encompassed the monastery–church as well.

There were times when the city was considered to be the most important religious ground in all of Poland. During the time of an independent Poland, Czenstochova was a national symbol, especially so in moments of combat for national survival.

Geographically, Czenstochova was the gateway to the heart and to the capital of Poland, Warsaw. During wars invaders would attempt to capture its fortress. When such battles ended with the victory of the Polish army, this victory was attributed to the intervention of the "Black Madonna", a venerated image located in the Church of the "Jasna Gora" Convent in Czenstochova.

During peacetime the supernatural powers of the Black Madonna attracted pilgrims from near and far who sought her help. In the 17th century, one pilgrim wrote twelve songs of prayer for the protection of the Black Madonna of Jasna Gora, who often hides the victims of evil. "Czenstochova" means, in fact, "hide often".

On August 19, 1382, the King of Poland bequeathed extraordinary rights to the monastery. This increased the influence of the church and added to the growth of religious power, not only of the people of Poland, but of the whole Catholic world.

In 1655 a Swedish Army of 14,000 soldiers and 19 pieces of heavy artillery, enormous in those days, attempted to capture the fortress of Czenstochova. It was protected by a mere 160 soldiers and

70 monks. The Swedes were unable to conquer the fortress and were forced to withdraw. A miracle was declared. Czenstochova was then pronounced a religious holy shrine. However, in 1793, the Austrians did conquer Czenstochova.

The growth of Czenstochova paralleled the importance of the monastery. In the 16th and 17th centuries, Czenstochova was given certain privileges by the Polish kings and the Sejm. A number of convocations and meetings of kings, nobles, and leading personages were held there. Czenstochova became a center of political events in the Europe of that period.

In 1793, Czenstochova was annexed by Prussia. It was not until 1806 that the Polish Army of the Duchy of Warsaw reconquered the city from the Prussians. After the Congress of Vienna (1815), Czenstochova remained within the borders of the Polish kingdom.

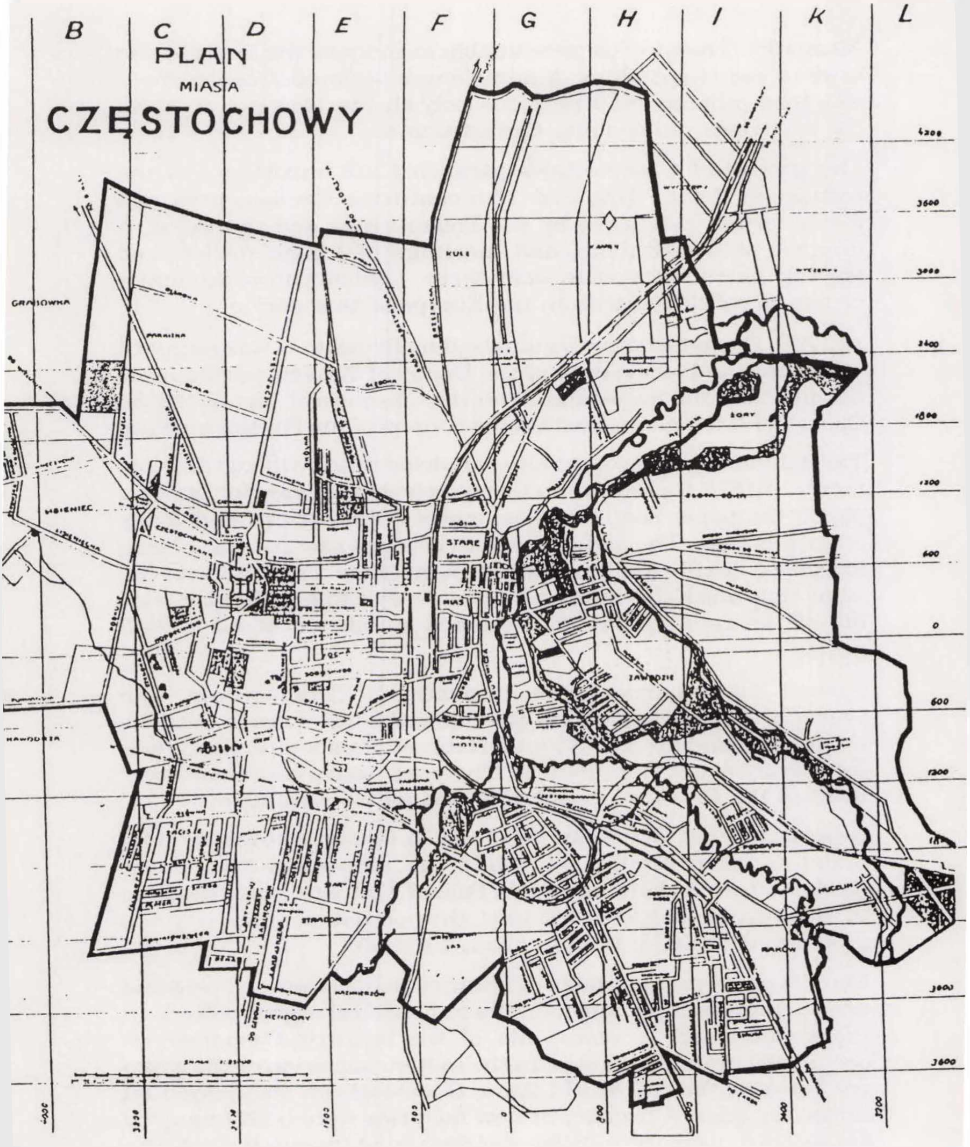
The industrialization of the city paralleled its growth and development. In 1877 there were in Czenstochova factories for making paper, wallpaper, soap, candles, chicory, lime bricks and many other products. The end of the 19th century saw the rise of iron foundries, textile mills and the steel industry. Trade grew at the same time and Czenstochova began to play a role in the economic life of the country. In 1897, the city numbered about 45,000 people.

Several Polish parties were influential in Czenstochova. The Christian population, which was under the influence of Catholic clericalism and the anti-Semitic National Democratic Party, was conservative and Anti-Semitic. The progressive and liberal segment of the Christian population was small in number.

During the First World War (1914–1918), Czenstochova itself was under German occupation, while the monastery was under Austrian rule. In 1918, in reborn Poland, Czenstochova belonged to the province of Kielce. By 1921, the population of the city had grown to 81,000; by 1939 to about 130,000.

The city contained a number of libraries, schools, government and private high schools, and a number of cultural organizations. In the general and economic life of the country, Czenstochova occupied a prominent place. In the industrialization of the country between the two World Wars, Czenstochova also played an important part. A number of new factories were built (many by Jews) which were the only ones of their kind then in Poland. The city also was important commercially.

World War II halted the growth of the city. The Nazi–German occupation hampered and disrupted its activity. After the war, Czenstochova returned to play a leading role in Poland's economic life.

CITY PLAN OF CZENSTOCHOVA

Dr. Biegansky Square – View from Kilinski Street

Aleia N.M.P.

Aleia Wolnosci

Jewish Settlement in Czenstochova

The exact date of Jewish settlement in Czenstochova has not been historically established. In light of unconfirmed reports, it is probable that a Jewish community already existed there in the second half of the 18th century. At that time Jews from Czenstochova were buried in the cemetery at nearby Yanowa (Yuniv). It was not until the time of the Prussian occupation at the beginning of the 19th century that we find concrete data regarding a Jewish community in Czenstochova. In 1808, there were 495 Jews in Czenstochova out of a general population of 3,349.

Precisely what kind of "Kehillah" organization existed during the Prussian period is not known, but there is no doubt whatever that there was some form of organized community life, necessitated by the Prussian fiscal policy toward Jews. The first activities of the kehillah administration during the Warsaw Duchy era were the establishment of a synagogue and the selection of a *Rav* (rabbi).

At a meeting of the Kehillah administration, held on Av 8, 5568 (1808), a certain Yaakov ben Eliezer Levi was elected representative and head of the kehillah. He was also the treasurer. The kehillah had three *parnassim*, each month another *parnass* took over the office. The *parnassim* had jurisdiction over the finances of the kehillah and controlled its expenditures.

There was also a *Bet-Din* whose head enjoyed certain privileges which were enumerated in a document signed by forty leading Jews of the city. The number of signatures indicates that Czenstochova was then already an important community. Also, the fact that the Jewish settlements around Czenstochova were connected administratively with its kehillah administration indicates the growth and importance of the Czenstochova Jewish community.

With the growth of the Jewish population in the city (and the corresponding increase in the number of the needy), a number of relief organizations came into being. Czenstochova soon became known as a wealthy community. In 1846–47, with a famine in the country, the kehillah administration organized help for the needy and unemployed Jews. In 1858–60, the kehillah opened schools for Jewish children, along with the *chedarim* already in existence.

In 1862, when the Jewish districts were abolished, many of the Jews from the surrounding cities and towns began to stream into Czenstochova and to build new industries and commercial undertakings. In this way, they contributed to the economic growth of the city. At the same time, many Jews with capital left Czenstochova to settle in Warsaw and Lodz, where they eventually occupied prominent places in the economic life of these communities. In Czenstochova itself a migration began from the older quarters of the city to the newer.

After the Polish rebellion against Russia of 1863, Czenstochova became a new industrial and commercial center, and in this process the Jews of the city participated actively. In 1897, there were 11,764 Jews in Czenstochova out of a general population of 43,863.

In the continuing development of industry and commerce at the end of the 19th century, Jews played the chief role. In the making of toys and other celluloid products, the Jews of Czenstochova were pioneers.

The increased participation of Jews in Czenstochova's economic life brought with it a growing anti-Semitism which pervaded almost all segments of the Polish Christian population. These anti-Semitic sentiments found a mass outlet in the pogrom of 1902.

Professional Working Unions

According to the census of 1897, of the approximately 12,000 Jews of Czenstochova, 2,155 people were employed in the industry and handicraft, 800 people worked as tailors and the remainder of the working class were employed in small shops and factories.

Community Life

Jewish communal life was intensely active at the turn of the 20th century. A number of communal institutions were founded at that time, such as a charity organization ("Dobroczynnoszcz"), a Jewish hospital, a travelers' hostel, a trade school, a Talmud Torah, the cultural society, LIRA, a farm for agricultural training for Jews, and a number of clubs, societies, loan societies and an old age home.

All these institutions, however, were outside the kehillah administration, which was then in the hands of assimilationists, the "property" of several Jewish families. A need was felt at that time to centralize Jewish communal life, to unify the diffused social energies, and to democratize the kehillah. The campaign to achieve these aims began in 1912 but succeeded only partially. The leading lights of the kehillah administration still remained the assimilationists because they were the propertied class in the city and provided the main support of the kehillah budget.

In 1914, when World War I broke out, Czenstochova came under German occupation. Another painful period began for the Jews in the city. Community life ceased and Jews experienced all the horrors of suffering brought by the war.

Between the Two World Wars

In the period between the two World Wars, in independent Poland, the Jewish community in Czenstochova, like all of Polish Jewry,

had its rise and decline. In the cultural and social spheres Czenstochova did not lag behind the other kehilloth in Poland. The scope of its cultural and social activities was broader than many similar communities in quantity and quality. In the political sphere, all the Jewish parties were present on the Jewish scene, from extreme right to radical left.

Until the 1930s the kehillah administration was in the hands of the Mizrachi. When the government issued its new election law of October 24, 1930, the proportion of the various political groups in the kehillah administration was revamped so that the Agudah, together with some non-religious groupings, became the majority in the kehillah council and its administration.

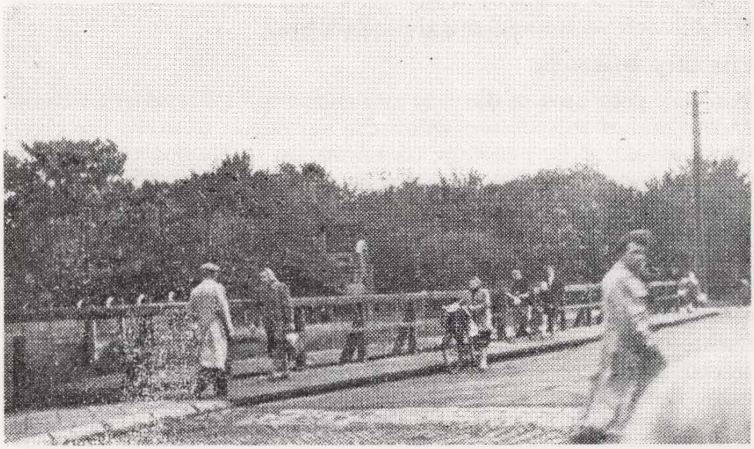
In the economic field, the Jews of Czenstochova were instrumental in developing medium and small industries, especially in iron and metal products, which helped push the German products out of the Polish market.

The anti-Jewish policy of the government in the political and economic fields, the heavy taxation and the economic restrictions hit the Jews of Czenstochova just as it did the other *kehilloth* in the country. The boycott which Polish anti-Semitic parties placed against Jewish trade was to some extent more effective in Czenstochova than in other cities. This was so because the Christian population in Czenstochova was strongly under the influence of the local Catholic clergy. Thus, for instance, there was a permanent boycott against those Jewish businesses which produced Christian religious objects.

There were two more pogroms in Czenstochova, the first in 1919, the second in 1937, with loss of both life and property. From the time of the second pogrom until the Spring of 1939, the Jews of Czenstochova lived in a sharpened anti-Semitic atmosphere. At the same time, they organized an energetic campaign to help those Jews who had been deported from Germany at the end of 1938. World War II and the Nazi–German destruction of Polish Jewry put an end to the kehillah of Czenstochova.

The Streets of Czenstochova

One of the most noted streets in Czenstochova was the "Aleja Promenade". It could be compared to the most beautiful boulevards of other large European cities. Tall trees lined both sides of the alley. The boulevard was divided into three different sections. The first of them was mainly inhabited by Jewish residents and store owners. Attractive residential and commercial buildings flanked both sides of the promenade. In the second Aleja was a mixture of Jewish and gentile residences and stores. In the third alley lived mostly gentiles.

The bridge over the River "Varta" which leads to the entrance of the former Jewish Hospital, 1956.

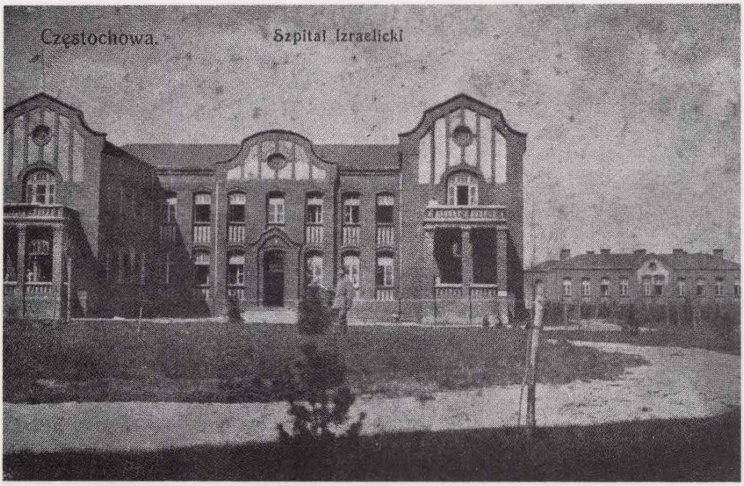

The Old Railway Station on Pilsudskiego Street

During times of pilgrimage, one could see large numbers of people from the neighbouring villages walking along the alleys. They came from the direction of the Jasna Gora Convent and headed for the market to sell their products. Later, they bought clothing and household items from their earnings.

The City Districts

The very poor part of the city was called the Nadrzeczna Street. At the end of the winter, when the ice began to melt, the river Varta would often overflow its banks on to Nadrzeczna Street threatening to flood the houses in this low section of the city. Better situated was Garncarska Street (known as Teper Street). There were stores selling bread, bagels and smoked herring next to a small tavern where one could meet all kinds of strange characters. Senatorska Street was different again. Here were the quarters of young Chasidic families and business people. On Saturdays, these families would walk out wearing their traditional Jewish garb. A man in a white coat and high turban usually stood near the church on Butscher Street (Yatke Street) selling lemonade. Each Tuesday, textiles, clothing, shoes, paints, furniture, pottery, fruits and groceries were sold in the New Market Square (Novy Rinek). It made a colourful picture.

The Jewish Hospital of Czenstochova

Personalities and Institutions of the Jewish Community

Czenstochova can be described as an ideal Jewish community. Many of its members were always ready to help others. Henry Markusfeld, President of the elected Jewish Council (Kehillah) was equally well liked by Jews and Gentiles. He was generous with his time and his money. His successor, as the Council's President, was Samuel Goldstein. Together with people such as Chaim Weksler, Dr. Zaks, S. Dziriat, H. Maitlis, Mendel Epstein and Dr. H. Gaisler, he made important contributions to the Jewish community.

The spiritual leader of Czenstochova in the 1920s and '30s was the renowned Talmudist and scholar Rabbi Nachum Ash. Other great Talmudic scholars were Rabbi Josele Kirer (Josele Prokosh), Rabbi Nachum Grinfeld, Rabbi Josele Klajnplatz and Rabbi B. Rubin.

During a gathering of religious leaders of Czenstochova in 1855, the Jewish community found that it needed a larger Shul. A resolution to build one was adopted immediately. This Shul became known as the Community Shul and it existed until the Nazis had it destroyed. The Jews built another Shul at the beginning of the Twentieth Century, known as the Deitshe Shul. It was a beautiful structure of which the Jewish Community was very proud. The Germans set it afire and destroyed it in 1939.

The Destruction of the New Synagogue

It was Christmas Eve, scarcely 4 months after the Germans occupied Czenstochova. With the help of the crime-related element of the Polish population they committed one of their most disgraceful acts. They set the new Synagogue on fire, razing it to the ground.

On Garibaldiego Street (formerly Spadek) one could hear the wild shouts of Polish youths mixed with German slogans. Stones were thrown into the windows of Jewish homes. A few minutes later, one could see Polish and German hooligans throwing fire bombs into the Synagogue. The fire rapidly spread through the struc-

ture, burning everything inside — benches, prayer books, scrolls and all other religious paraphernalia. The Synagogue was razed to the ground.

The Trade School

The Czenstochover Trade School was established in 1898. It was founded by Henry Markusfeld as a monument in memory of his parents, Adolph and Ernestina Markusfeld. The importance of the Trade School could only be evaluated if we remember the little regard held for the Jewish tradesman or labourer at that time. A tradesman was synonymous with illiteracy. On the trade school committee in 1913 were Henry and Joseph Markusfeld, E. Ratner, S. Hertz, Frankel, Dr. Batavia and director Asorodobzie.

Foremost among the many great institutions of Czenstochova were the "Dobroczynnoszcz", the Jewish Hospital, a home for the elderly called Moshev Zakeinim as well as Hachnasat Orchim, a home for the poor and an institution to feed the needy, Beth Lehem. On the executive of Beth Lehem was S. Niemirowski, B. Botshan, M. Epstein and others.

Another very important institution was the Czenstochova branch of "TOZ". Its central office was in Warsaw. The director of this useful organization of health services was Dr. Stefan Kon-Kolin. "TOZ", founded in 1923, included the following departments: the School of Hygiene under the supervision of Dr. Leon Gutman, the Tuberculosis and Physiotherapy department were under the direction of Dr. Julian Lipinski, and Dentistry under Dr. Peretz. The secretary, Jacob Rosiner, was a talented organizer. "TOZ" served a large part of the Jewish community of Poland.

The Zionist Movement

In the first year of an independent Poland, between 1919 and the outbreak of World War II, the Zionist Movement was very active in Czenstochova. The founding of a Jewish National body could be described as a very important event. Its leaders, I. Grinbaum and H. Hartclass, were elected to the Polish parliament. Their duty was to defend the Jewish minority. The Zionist Movement had branches in all provinces.

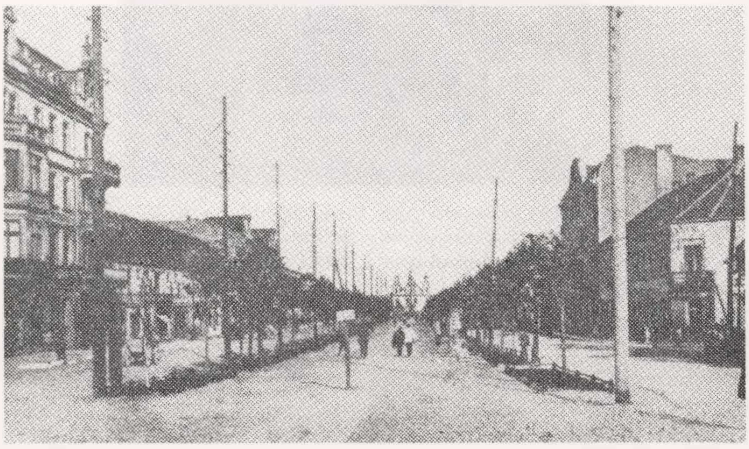
Another important body, founded in 1922 by Dr. Chaim Weitzman and other Zionist personalities, was the "Keren Hayesod", a fund to purchase land in Israel.

The presence of the Zionist movement was very visible in Czenstochova. Membership extended from the extreme right wing, the "Mizrachi", to "General Zionists" and to the leftist "Poale Zion". A great majority of the younger generation of Jews in Czensto-

chova belonged to one of the factions of the Zionist movement. People from all social strata of the Jewish community could meet in this setting.

The Mizrachi

The Mizrachi organization celebrated the establishment of a branch in Czenstochova in 1906. The founding members were: J. Sz. Koblenz, Sz. Goldstein, Blechstein, Finkelstein, A. M. Epstein, Ch. Weksler and I. Engel. A great effort was made to sign up new members for the organization. This was not an easy assignment. The Chasidic element started a verbal war against the Mizrachi in which all the Chasidic rabbis participated. They campaigned against the Zionist and the Mizrachi movement until the First World War began. The anti-Zionist agitation weakened at the time of the Balfour Declaration. Many of the Chasidim then joined the Mizrachi movement. Immediately after World War I, Jews began to emigrate from Poland to North and South America. More than half a million Jews left Poland seeking refuge from anti-Semitism. As the doors of immigration to the American continents began to narrow, some began to look toward Eretz-Israel as a haven. The Palestinian Office busily issued visas to Palestine. A great celebration took place in Czenstochova in October 1934 when, among the 1100 Jewish people leaving Poland for Palestine, 137 hailed from Czenstochova. The Zionist movement began to organize protest meetings against the British Government when it restricted immigration to Palestine (the State of Israel was only born in 1948). Czenstochova Jewry, along with Jews in other important cities of Poland participated in these protest meetings.

The first Aleja, a prominent street in Czenstochova where the young people used to walk.

הרב הגאון ר' נחום אש ז"ל

Rabbi Nachum Asz, Chief Rabbi of the Czenstochover Jewish Community, a brilliant man and a great scholar.

דירעקטאר הענריק מארקוספעלד

HENRYK MARKUSFELD

Prominent Philanthropist

Henry Markusfeld was born in 1852. He was known to everyone as a great humanitarian and his generosity set an example for everyone. He was among the first who gave without discrimination to all institutions and to anyone who asked for assistance.

He was the son of Adolph and Ernestina Markusfeld. In memory of his parents, he opened a Trade School in 1898, which was very important for the Jewish Community of Czenstochova. Sixty-nine years later, on a Friday in October 1921, the news of the sudden death of Henry Markusfeld darkened the sky of the city. Czenstochova lost a great humanitarian.

EMINENT ORATORS ON RELIGIOUS THEMES

הרב משה האלטר הי"ד

Rabbi Moshe Halter

ר' יוסף שמעון קובלנץ ז"ל

Yosef Shimon Koblenz

From Integration to Destruction

THE JEWS OF CZENSTOCHOVA were active in association with the local gentile society in all fields. The role they played in industry, business and culture had significant influence on the whole city.

At the same time, the Jewish community developed purely Jewish culture, religious studies and social events. It also established a fund to assist the needy. All this gathered prestige for the city in the eyes of all Jews in Poland.

There were two big synagogues, the old one located on Nadzeczna corner Mirowska, and the new one, located on Wilsona at the corner of Garibaldiego. In addition, Jews worshipped in chevros and the Chasidim prayed and studied nights and days in shtiblech. On December 25, 1939, the new synagogue on Wilsona was burnt down by the Germans.

Elementary schools and private cheders were available to the Jewish children of the city where they studied religious and secular subjects. Higher education was offered by the Jewish Gimnazium and Akser School, I. L. Peretz High School and a professional school.

All political parties were active in Czenstochova: the Bund, the Moderate Zionists, the Revisionists and even the Communist Party (which was illegal in Poland at the time).

During the years 1940–41, thousands of Jews from the neighbouring villages settled in Czenstochova to find refuge and shelter within a larger community. When the big ghetto was established in April 1941, thousands of Jews were concentrated in this small area. They suffered hunger and disease. Fear and terror seized the whole community when on Yom Kippur, September 22, 1942, word spread that the ghetto was surrounded by the SS and their collaborators, the Ukrainians and the Polish police. The next day, the big "Actia" began. Nearly all Jews were transported to Treblinka. About 39,000 Jews were carried off to this death camp. Hundreds more were murdered by the Nazis and their helpers in the city. These were buried in a hugh common grave on Kawia Street. After the "Actia", the remaining 5,000–6,000 Jews were packed into a small ghetto. A few of them were allowed to stay at their work places.

A Jewish resistance group was soon organized in the ghetto. It represented all Jewish political parties. The members of this organization were active outside the ghetto. On January 4, 1943, the fighting group "66", headed by Mendel Fishelevich and Izio Feiner, attacked two Nazi officers at the ghetto entrance, Rohn and Tsopot, with a knife and a handgun. As a reprisal, the Germans executed 27 Jews.

On Purim of March 20, 1943, Commandant Degenhart, Head of the Police and SS, deceitfully gathered all intelligentsia — doctors, lawyers, engineers, members of the Judenrat and their families — at the square near the ghetto and told them that they were going to be transported to Palestine. Instead, they were led to the Jewish cemetery where 127 men, women and children were shot in cold blood and buried.

On June 25, 1943, the ghetto was again surrounded by SS and Ukrainians. The Germans loaded those who did not have to go to work on trucks and drove them to the cemetery to be shot. The rest were sent to concentration camps. Thus, the ghetto in Czenstochova was eliminated. No trace of Jewish life was left in the city.

In the camps, life for the Jews was hell. They were overworked; there was lack of food and the accommodations were insanitary. The ghetto survivors now were not only starving, they suffered from fleas and lice. Their lot was shared by Jews from Plashov, Skarzisk and other cities. Even a day before the liberation of Czenstochova by the Red Army on January 17, 1945, the Germans managed to round up another few thousand Jews and to send them to Buchenwald, Gross-Rosen and Ravensbruck, where most of them were murdered. Of the 5,200 Jews still found in Czenstochova on Liberation Day, only 1,500 were natives of the city.

Prominent People of Czenstochova

Chaim Weksler

Szmuel Goldstein

Jakob Rosenberg

A Miracle

Originally written in Yiddish by Sarah Hamer-Jacklyn

SINCE MY MOTHER BECAME THE sole family provider, she would go to the market in Czenstochova every Tuesday and Friday to sell her glassware at one of the stands. On those days, her youngest son, Avraham Szlomele, was left to take care of himself.

One Tuesday, a week before Passover, Avraham decided to visit his mother at the market. It was a long distance from his house, but he knew the way, having walked many times to the market with her. Avraham walked along Warshever Street but, instead of turning to the right, he went straight ahead towards the Church of the Holy Zygmunt.

Avraham forgot all about his mother as he walked around so many wagons loaded with all kinds of food. There were so many horses beside each wagon and people were coming and going and the noise was very loud.

A young farmer girl noticed the blond Jewish boy dressed in his white shirt. She stared at him for a long time, thinking what a beautiful child he was. Suddenly, the impulse overcame her to want to, together with her father, kidnap the boy. They offered my brother a few candies and he let the farmer girl pick him up to sit beside her on the wagon. She embraced him, smiling happily. The old farmer was in a very good mood, pleased that he was taking home such a good bargain. After a year or two, the boy would grow up to be a good Christian shepherd for his sheep and cattle.

By chance, our cousin, Gitele, wanted to buy some potatoes for Passover from the same farmer. Suddenly she noticed her youngest cousin, Aunt Deborah's son, Avraham Szlomele. He was sitting on the lap of a farmer girl. She went over to the wagon. Gitele reached to take him off the wagon but the farmer and his wife started yelling that the boy was their grandson. The farmer lifted his fist in anger and was about to drive away. "This is my aunt's son", Gitele shouted. "Give me back the child." A large crowd was gathering, Christians and Jews alike. The air was very tense. The shouting became louder. "Poles, please save a Catholic soul from the Jews." Suddenly a group of people started vandalizing Jewish stands at the market. Mothers were running home with their children. Stores closed. The more courageous Jews started circling the wagon. They did not allow the farmer to leave.

In desperation, Gitele ran inside the church. She asked the priest for help. Meanwhile, outside the fighting continued in the market. This was a good opportunity to fight the Jews.

After a very long time of hesitation, the priest finally came outside. The gentiles removed their hats in respect. He asked what the problem was and announced that he would look for signs, to know if the child was Jewish. He took the child, held him for a while, then he removed Avraham's pants. The crowd was silent. Everyone's eyes were turned towards the priest who lifted up the child in the air. "I want everyone to see that this boy is circumcized and does not belong to our religion", he declared. With that he handed the child over to Gitele.

When Gitele's mother came running in fear, she found Avraham in the arms of a smiling Gitele. She hugged and kissed him, with tears running down her face.

On that Sabbath, prayers were said in all Czenstochover synagogues for the double miracle, a Jewish child saved from conversion and, G–d forbid, a pogrom against the Jews of Czenstochova averted.

BONTCHE THE SILENT

I. L. PERETZ FOLK TALES
Drawing by
Yossel Bergner

II

Persecution, Resistance and Destruction of the Jewish Community

Personal Memories and Documents

Persecution of the Jews In Czenstochova

Excerpt from: Gutman – *"Encyclopedia of the Holocaust"*

THE GERMANS ENTERED CZENSTOCHOVA on Sunday, September 3, 1939, the third day of the war, and persecution of its Jews began at once. More than 300 Jews were killed on the following day, which became known as "Bloody Monday". On September 16, a Judenrat (Jewish Council) was formed, headed by Leon Kopinski. Confiscation of Jewish property and household effects, beatings, mockery, and degradation went on incessantly. In August 1940, 1,000 young Jews were rounded up and sent to the Ciechanow forced-labor camps; very few survived.

A ghetto was established on April 9, 1941, by order of the *Stadthauptmann* (city commissioner), SS-Brigadeführer Dr. Richard Wendler, in the eastern, old part of the city. The ghetto was sealed off on August 23. Some twenty thousand Jews from other cities (Lódz, Plock, Kraków) and villages were sent to the Czenstochova ghetto, which eventually held more than forty-eight thousand persons. The main places of work outside the ghetto were the German Metallurgie military factories on Krótka Street.

In preparation for the forthcoming liquidation of the ghetto, in May 1942, the Germans seized and killed the Jewish social, cultural and political activists. Large-scale *Aktionen* began on September 22 and lasted until October 8. In each deportation, some eight thousand Jews were packed into sixty freight cars. A total of thirty-nine thousand Jews were sent in this way to the Treblinka extermination camp. Elderly people, in the home for the aged, and the children in the orphanage were killed on the spot. About two thousand Jews managed to escape or to hide in the city.

After the deportations, the northeastern part of the ghetto, called the "small ghetto", held some five thousand able-bodied Jews with skills or professions. On September 2, a privately-owned German munitions factory (*Apparatenbau*) belonging to the HASAG network, was established in the suburb of Stradom. This forced-labor camp existed for two years, and a total of three thousand Jews from Poland, Germany and Austria passed through it. When a

typhoid epidemic broke out, the camp was closed (January 16, 1945), and the surviving inmates were deported to an unknown destination.

In June 1943, the HASAG Rakow steel mill was opened in which five hundred to one thousand Jews from Slovakia and Poland were exploited. It was closed on January 16, 1945, and the workers were sent to the Buchenwald and Ravensbrück camps. The largest camp in the Czenstochova area was HASAG Pelcern, which functioned from June 1943 until January 16, 1945. This was a munitions factory employing, at any given time, about five thousand Jews, from Poland, Germany, Austria and Bohemia. Finally, there was an average of three thousand Jews working in the munitions factory of Warta and Czenstochovianka.

In December 1942, the Zydowska Organizacia Bojowa (Jewish Fighting Organization – ZOB) created a resistance unit in Czenstochova, with some 300 participants. They maintained contact with the Warsaw center. In January 1943, this group, under the leadership of Mendel Fiszlewicz, offered armed resistance to a German *Aktion*. During the clash, 251 Jews were killed; the rest were deported to Radomsko and from there to Treblinka. The reprisals that followed included the murder of 127 of the Jewish intelligentsia, and 250 children and elderly people. In other resistance groups, there were two relatively large units of partisans, who were killed by Polish rightist partisans, and several small units that joined the leftist Polish partisans. On June 25, 1943, another ZOB group tried to resist the liquidation of the small ghetto. When the Soviet army liberated Czenstochova, there were still some 5,000 Jews in the area. In June 1946, 2,167 Jews were living in Czenstochova. After the Kielce pogrom on July 4, many of them joined the Berhia for Palestine.

Forced labour group in the large ghetto

A Diary of Sad Days

By David Koniecpoler

Translated from Czenstochover book, published in Israel

SEPTEMBER 1, 1939

The Polish army and the police left the city of Czenstochova and panic spread. Thousands of Jews abandoned their homes, taking only their most important possessions, on the run with no destination. Hundreds more Jews from the neighbouring areas came into the city, people of all ages, trying to escape the approaching German army.

SEPTEMBER 3, 1939

Yesterday, Saturday, we saw the first military units marching into the city, and today there are larger groups of military units. The Jewish population was in the streets.

SEPTEMBER 4, 1939

Early in the morning, there were rumours that the "Gestapo" has arrived. At about 11:00 a.m., continuous rifle shots could be heard. The Gestapo were searching buildings and chasing people out of their homes. Men were forced into the streets where they were either shot or taken away. At the churches, factories and open squares, hundreds were ordered to lie, face down, on the ground and rifles were fired into the air.

These events continued until Wednesday, the 6th of September. A group of about 400 people made up of both Jews and Poles were beaten and tortured. There were dead people and dead horses and cows lying together in the gutters.

Many Jews were rounded up and taken to jails and military barracks. Stores were vandalized and Jewish homes were ransacked. Men were dragged from their homes never to return.

JEWISH NEW YEAR (Erev Rosh Hashana), 1939

M. Asz came to my home with a list in his hand, telling me about the arrest of two ritual judges, Rabbis Kleinplatz and Greenfeld. Those arrested were brought to the cellar of the "Bank Handlovy". M. Asz was called to the office of the Gestapo and given a list of

six people. He was told to bring these people to the office that afternoon. The names on the list were L. Kopinsky, L. Bromberg, H.D. Berliner, D. Koniecpoler, J. Krauze and J. Engel. Four were executive members of the Jewish community, "Kehila", the others were a manufacturer and a home owner. A decision was made to meet with the Secretary of the "Kehila", H. Wien, at 2:00 p.m. in his house. At that meeting, it was agreed that they would be the official contact between the Jewish Community and the law.

At 3:00 p.m. we arrived at the "Bank Handlovy" and the guards greeted us with the words, "Die Hunde sind da" – the dogs are here. The guards directed us to a room and at the table were three Gestapo officers. After some formalities, one of the officers told us that, in fact, they were supposed to kill us for what we did to the German army when they were invading Czenstochova, but that they still had lots of time to kill us. We were placed under arrest, but were told that we were to be released for two days. We were asked for the names of the Chairman, Vice-Chairman and Treasurer of our group.

ROSH HASHANA, 2nd DAY, 1939

We were told that the German authorities had arrested 100 Jews from another city. We made contact with them, and we learned that they were arrested on the highways and most were from Lodz. There were no women among them. We gave them medical supplies received from the druggist H. Neufeld, with the help of Cesia Kozak. The six arrested Jews had to report to the Gestapo every second day. They spent their time organizing a kitchen to provide free meals for the people of the community.

The old city "shul" was destroyed by the Poles during those ten days around Rosh Hashana and Yom Kippur.

SEPTEMBER 30, 1939

Every day there were new edicts. Jews were not allowed to possess more than 100 zloty. The balance of their money and all their valuables, including jewellery, had to be deposited in the bank. The City Hall operated under a temporary City President, A. Belka, a Volksdeutscher resident of Czenstochova. He was arrogant and brutal towards the Jews. There existed also a very bad relationship between the Jews and Poles of the city.

It was, therefore, decided to send a delegation to Bishop Kobina. In that group were Neufeld, Ziriker, Eng. Levkowicz and Dr. Safer. Unfortunately, when that delegation went to see Bishop Kobina, they found that he was under "house arrest".

THE ELECTION OF A "JUDENRAT"

The first day of "Hol Homod Sukkoth", Leon Kopinsky was ordered by the Gestapo to organize a committee, an Eldest-Rath, of 24 people who would be responsible for the Jewish community of Czenstochova. A meeting was called and sixty representatives of many influential, social, public and political organizations met and chose a "Judenrat" of 24 people.

DECEMBER 15, 1939

All the Jews were ordered to wear white arm bands with the blue imprint of the Star of David on their left arm. Jews were not allowed on the trains or any other public transport.

DECEMBER 24, 1939

At about 7:00 p.m., a fire broke out in the "shul" on Garibaldi Street and burned it to the ground. Destroyed were the Torah Scrolls and the splendid library of the Judaic Institute of the synagogue. The spiritual leader was Dr. H.Z. Hirshberg. At the same time, a pogrom was organized by the Poles of Czenstochova, which plundered the shops and broke the windows in the Jewish section of the city.

JANUARY, 1940

There was a night raid, organized by the Gendarmery officer Ambaras and his group. The men and women in the Jewish section were ordered to go out into the new Market Place in the bitter cold. There they stood for several hours. They were then ordered to go to a local school where they were physically searched for gold.

That same month, there was a new law regarding forced labour for all the Jews. All men between the ages of 14 and 60, including converts to Christianity, had to sign up for forced labour for the Germans. The "Judenrat" were required to supply a certain number of people to do labour. The raids continued and people were also taken off the street.

By 1940 Jews were not allowed to own factories and businesses, previously run by Jews, were now taken over by German "Treuhanders"!

Under these unbearable conditions, the refugees arrived from Krakow, Plock, Bodzancv and Lodz. They organized "the Jewish self-ruling system" comprised of police, courts, health office and bread cards.

SCHOOLS

Schooling was a special problem for Jewish children. Schools existed in secrecy, lead by Dr. Merring and other teachers.

Under these terrible conditions, much was accomplished. Two of the leaders, Mr. Roziner and Dr. Walberg, of TOZ, were killed in June, 1943, upon orders of Degenhart.

APRIL 9th, 1941

For Czenstochover Jews, the large ghetto became a reality on this day. Theoretically, the boundaries of the ghetto went from the rail bridge to as far as Warta Bridge. The left side extended to Kavia Street. The house, Alee 14 Wilsama, Pilsudskiego, and a part of the Strazacka Street, remained outside the ghetto.

The Jewish police were posted at the gates. Signs in Polish and German on the Aryan side of the ghetto announced the following:

"Because of disease, entrance is strictly prohibited."

There was also another sign in German, Polish and Hebrew, which read:

"Death penalty for crossing the ghetto."

To outsiders, it looked like the Jewish ghetto was a self-ruling community but, in reality, it was used as a means to keep all the Jews in one location and under guard, a plan that was later used in the "Final Solution".

THE CONFISCATION OF FUR COATS, DECEMBER 24, 1941

By the end of 1941, a new decree declared that Jews were forbidden to own furs, a crime punishable by the death penalty. In the course of 48 hours, five railway truck loads of furs were collected and delivered to the Nazis.

WORK SHOPS ORGANIZED, 1942

With the help of Dr. Michael Wychert, the Chairman of the Jewish Social Service, the Judenrat organized work shops in order to give the Jews the opportunity to earn a living in all types of work places. Permission for such work facilities had to be obtained, and the Jews were charged large sums of money for that privilege.

In the meantime, over 500 Jewish workers were used in the large ammunition factories of Hugo Schneider, Hasag Pelcern, "Warta", "Czenstochovianka" and "Rockov".

SEPTEMBER 22, 1942

In the early morning, after Yom Kippur, at 3:00 a.m., the destruction of the Czenstochover Jewish community began, when all the street lights were turned on so that it became difficult to hide.

Forty thousand Jews passed before the tyrant Degenhart, "Yemak Shemoi", during the three weeks of "selection". Present as well during the selection was the General of the SS and Police Chief of the Radomer district, General Betcher. Szmuel Goldstein, who had been for the past 18 years the "Preses", that is the chairman of the Jewish community of Czenstochov, a prominent "Mizrachi" leader and participant in all of the Jewish institutions, attempted suicide. Wearing the Talis and Tifillin, he jumped out of the window of his second floor apartment, but was stopped by a German guard and beaten. He was sent to Treblinka.

All the Jews were beaten and taken under heavy guard to the waiting cattle trains. The prominent Orthodox Jew, Ytche Meir Krell, walked barefoot and with dignity ". . . and this is the will of the Almighty, brothers and sisters," he called out. With him in this transport to Treblinka were J.H. Zitnicki, A.H. Shipper, Zeligfeld and Blumenkrantz.

THE SMALL GHETTO

One of the oldest and dirtiest parts of the city, near the River Warta, was enclosed with barbed wire. A few streets in that area became the "small ghetto". Workers were selected and threatened with death should they fail to come to work each day. They marched to work under the watchful eyes of the "Workschutz" police. After 12 hours of work under unbearable conditions, they returned in the evening to the sleeping holes in the small ghetto.

SATURDAY, ON THE EVE OF PURIM, MARCH 20, 1943

The Nazi Degenhart ordered what was called the "prisoner exchange to Palestine". The Judenrat, including doctors and other "intelligencia", together with their families, were gathered in a house outside the barbed wire of the small ghetto. All the prisoners exchange groups were ordered onto military trucks and taken to the Jewish cemetery where they were all murdered. On this day, 127 people perished. Some of the executioners were the "Schutzpolizei", Schott, Klufaz, Esof Szemil, Uvkelbad, Hantke.

THE DESTRUCTION OF THE SMALL GHETTO, JUNE 6th, 1943

Several police cars arrived at about 4:00 a.m., and the small ghetto was attacked by heavy gun fire and the spray of machine gun bullets. The people fled to the underground tunnel. Degenhart ordered hand grenades to be thrown. That attack lasted over an hour. Many people were killed, and those who survived were loaded onto trucks and taken away to be executed.

JUNE 16, 1943

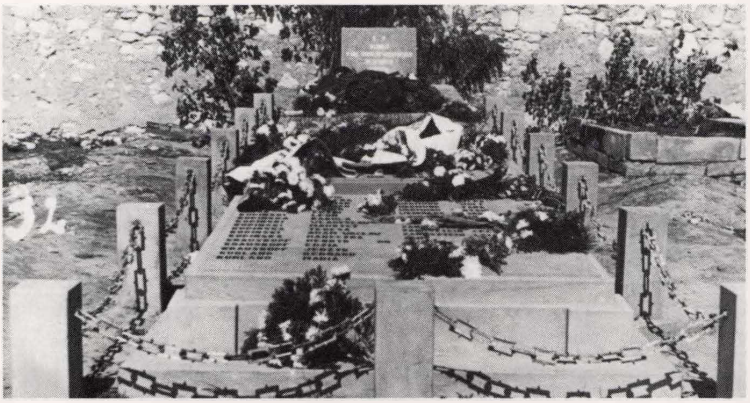
At 7:00 o'clock in the morning everyone in the ghetto was ordered to meet outside because Degenhart and his officers, Ron, Verner, etc., were making a "selection". Hundreds of Jews were arrested and taken to the Jewish cemetery where they were murdered. The others were loaded onto trucks and sent to the ammunition factories. More than 800 Jewish people were murdered in Czenstochova during the two day action.

JUNE 25, 1943

The Germans believed that many Jews were hidden in bunkers. An amnesty was declared for those who would give themselves up by Monday, the 28th of June. The result of this trick – a mass grave of 200 women, children and elderly who were present on Tuesday, the 29th of June. At 5:00 a.m., the massacre took place in the cemetery. At the execution, the people had to undress and had to walk in pairs to the open grave as one gunshot served to kill two people and their bodies fell into the grave.

JULY 20, 1943

The houses in the small ghetto were blown up with dynamite. A "selection" took place at the work places. That day, 70 more people were murdered, including the Jewish police and their families.

This Monument was erected in 1945, on the Jewish Cemetery in Czenstochov.

A collective Tombstone, with 127 people who were murdered on Purim, of March 27, 1943. Among them were Professionals, members of the Judenrat, men, women and children. The family Kopinski lost many members of their family that night.

The Story of Jewish Resistance in the Ghetto of Czenstochova

By Dr. William Glicksman (For my son, Allen)

[*Dr. Glicksman is a survivor of the Holocaust. He was arrested by the Gestapo and deported to Auschwitz and from there evacuated to Dachau, where he was liberated by the American Third Army on April 30, 1945. He came to the U.S.A. in May, 1946, and resides with his family in Philadelphia.*

Dr. Glicksman — teacher, lecturer, and historian — has written extensively on the Holocaust theme. Among his important monographs are: Social Differentiations in the German Concentration Camps, The Function of the Jewish Police in the Ghetto of Czenstochova, *and* Aspects of the Economic and Social Life of the Jews in the Ghettos.

He is also the author of In the Mirror of Literature, *a portrayal of the economic life of the Jews in Poland as it is reflected in Yiddish literature (1914–1939). Currently, Dr. Glicksman teaches at Dropsie College in Philadelphia, and is a Fellow of the Diaspora Research Institute at the Tel-Aviv University.*

The account that follows is based, in addition to the author's personal experiences in the Czenstochova Ghetto, on a variety of sources dealing with his subject, particularly the works of L. Brener, among them Resistance and Extermination in the Ghetto of Czenstochova *(Jewish Historical Institute of Warsaw).*]

THE IDEA OF A resistance movement was conceived in the very first months of the war when the leaders of various political parties, as well as politically non-affiliated young men and women, reorganized themselves into cells for the purpose of secretly continuing their activities. Their ultimate goal was the creation of a fighting organization. These groups met at cemeteries during funerals, in old-age homes, and in social welfare institutions, to work out plans for such illegal activities as education for the children, maintenance of a library, and the publication and distribution of periodicals.

In order to coordinate the illegal work of the various parties, intergroup conferences were held from time to time. At one such conference, in August, 1941, the question of organizing a unified resistance movement was brought up again. Unfortunately, differences of opinion among the members prevented its formation. But early in 1942 the combination of a number of factors made the creation of a fighting organization even more imperative than

before. Hardships in the ghetto increased; contact with the ZOB (Jewish Fighting Organization) in Warsaw had lessened and only occasionally did couriers of the Polish underground in Warsaw bring information about life in other ghettos and instructions. One such message brought the news about the mass deportations from the Warsaw Ghetto (summer, 1942) without the deportees having knowledge of what awaited them. This same note also contained the warning that Czenstochova would meet the same fate as other ghettos and must therefore prepare for open resistance.

A meeting was set for September 21, 1942 (Yom Kippur), with Jewish representatives of the PPR (Polish Workers Party), the Bund, the left wing of the Poale-Zion, the General Zionists and its youth movement, and of non-affiliated groups. A member of the Warsaw ZOB was to have participated in the deliberations. However,when the first two representatives, Brener and Rozyne, arrived at the meeting place in the offices of the TOZ (Society for the Protection of Health), they were detained and severely beaten by German police. They were later released, thanks to a deal between Jewish teamsters and the policemen for whom they worked, but as a result of this mishap the planned meeting did not take place.

The next day the Germans and their Polish Fascist helpers marched into the Ghetto and began the deportation round-ups. There was no resistance on the part of the Jews. The fighting organization which was about to become a reality had not come into being. Many of its potential members were deported to Treblinka and later perished in the uprising there in which they participated. Only a few of the original initiators remained and, together with older youths, continued to organize fighting groups which became active in the so-called Small Ghetto. Some of the resistance groups remained after the deportation from the Large Ghetto until its liquidation.

The first act of armed resistance took place on January 4, 1943. It was poorly organized. The German police captain Degenhart had ordered all Jews working in the ghetto that day to assemble on the square. Present were Mendel Fishelevitch, a staff member of the Fighting Organization, who had a revolver; his friend, Isadore Feyner, who had a knife; and some members of the group Nadrzeczna 66. The few pistols the Fighting Organization had were taken out that day by members who were on special assignments outside the ghetto. Armed with only one revolver and a knife, the fighters after long deliberation, decided to assemble at the square. There an "action" was in progress. The old women and children were selected for deportation. The approaching members of the Fighting Organization and other young men and women were immediately surrounded by gendarmes and driven

to the group slated for deportation. When the German officer Rohn resumed the selection, Fishelevitch attempted to shoot him, but his revolver jammed at first, and Rohn suffered only a slight arm wound. Fishelevitch then fought the attacking policemen with his bare fists until he was shot dead. Meanwhile Feyner attacked another officer, Soport, with his knife. Feyner was also mortally wounded.

In reprisal, the Germans picked twenty-five of the assembled Jews at random and executed them on the spot. About 300 men and women, among them some ZOB members, were taken to the Polish Police precinct. The ZOB command did everything possible to rescue their comrades. They succeeded in smuggling in to them files and other tools with which to cut the prison bars, but their rapid transfer to the nearby city Radomsko destroyed the hope of a prison break. They did, however, make use of the tools later when they were deported to extermination centers. They cut the bars on the cattle cars and together with other deportees leaped from the train. Most of them were shot down by the escorting gendarmes or caught on their way back to the ghetto. Only a few returned.

The acquisition of weapons was always a dangerous and costly undertaking. In December, 1942, M. Ferleger, commander of Nadrzeczna 66, was surprised by a German policeman as he was about to accept some weapons outside the ghetto. He knocked down the German and escaped, but was later caught and taken to Gestapo headquarters where he was tortured and shot.

Zoska, the girl courier, suffered a similar fate. One day when she was bringing weapons from Warsaw, she was followed by an informer who threatened to report her to the Czenstochova police. Zoska attacked him, but was soon surrounded by a group of Germans. In the ensuing struggle, she was shot.

The Germans proceeded with the liquidation of the ghetto, killing scores on the spot and executing hundreds of men, women, and children at the Jewish cemetery.

The ZOB in Hasag and in the Woods

After the liquidation of the Small Ghetto, the connections between the various remaining ZOB units were cut off. There were three groups in the woods around Konyetspol. Others were in the labor camps, Hasag–Eisenhütte (Hasag steel mill in Rakov) and Hasag–Apparatenbau.

At this point, contact with the underground movement in the Warsaw Ghetto was also temporarily disrupted. It was not until some weeks later that Wladka, a liaison officer of the Warsaw Coordinating Committee, came to Czenstochova, made contact with groups in the woods, and through them, was put in touch with some ZOB members in the two Hasag camps. Thanks to

Wladka's frequent trips and those of two other girls, contact with the Warsaw Ghetto underground was established again.

Encouraged by the revived fighting spirit, some members of the Warsaw ZOB favored an open revolt in both camps, promising to supply weapons. However, the Czenstochova ZOB was opposed to the suggestion. The mounting terror and the frequent searches of Polish workers who would risk smuggling weapons into the Hasag camps militated against the idea. A plan to escape was also abandoned because it was practically impossible to reach the partisan groups in the woods. Moreover, the decree of collective responsibility as applied by the Germans restrained the ZOB command from sending out its members. The absence of one usually led to the execution of scores of others.

The fact that their number could not be enlarged limited the activities of the Jewish partisans in the woods to attacks on minor German posts and on Polish constables who collaborated with the Germans, and to obtaining food and ammunition. Lacking the necessary manpower and fighting equipment to undertake large-scale attacks against the Germans, the Jewish partisans decided, therefore, to contact the Polish partisans and jointly fight the common enemy.

In the Konyetspol woods, there operated, at that time, a group of the A. K. (Armia Krajowa) named Orzel (Eagle). Unaware of their political affiliation, the Jews considered them as their natural allies and suggested common armed action. At the appointed day and place of the first meeting, a group of Jews, under the command of Kuba Ripshtayn, waited for the representatives of Orzel. They came armed with machine guns and revolvers. Kuba and his comrades, without suspecting anything, greeted the approaching Orzel men with friendly gestures and, to prove their friendly feelings, did not even open their holsters. But when the distance between the two groups was narrowed, the men from Orzel fired on the Jews. Only one, the wounded Shidlovski, succeeded in escaping. The rest of the Jews were killed by the Polish Fascists. This was not the only treacherous act the Polish Fascists committed against the Jews in the Konyetspol woods. These Poles, together with Polish police, also massacred another Jewish partisan group.

The situation of the remaining Jewish partisans became more and more dangerous. They were forced to leave their fortified hiding places and live in the open woods. Fortunately, a Polish peasant named Romanow, came to their aid, giving them a warm meal and bread at night. Another Jewish ZOB group joined a left-wing Polish partisan unit which operated in the Konyetspol area, under the leadership of the Pole Hanysh. The Hanysh unit received the Jews in a warm and friendly manner. With these progressive Poles, the Jews could demonstrate their courage and share their fighting abilities.

Fifty Years
Warsaw Ghetto Uprising - 1943-1993

by Harry Klein

A SUBSTANTIAL BODY OF LITERATURE already exists in many languages about the Holocaust and Resistance. But this is a mere fraction of the story. Ask any survivor who went through the Holocaust experience, and he will tell you that there is yet much more to tell. Each survivor has something more to add. The complete story has not yet been told. Perhaps it never can be.

Now fifty years later, we are filled with the shattering realization that there is no substitute for our losses; for those Jews, for those communities, for the houses of learning, the libraries, synagogues, the arts, the professional and scientific achievements.

There is no substitute for European Jewry, for its people, for its Yiddishkeit, for its treasurers. Their almost total absence is not only a loss for our generation of survivors but a loss for mankind and for Jews everywhere, for generations to come.

We still cannot free ourselves of the sadness and sorrow that has become a part of our lives. Only now do we begin to grasp the full significance of what happened, the full scope and magnitude of six million brothers, sisters, and children . . . gone.

The calculated visiousness of the executioner, the helplessness of the doomed, the passivity of the bystander – all these lie beyond our comprehension – fascination with death, the victims with hope, the survivors' testimony. A new vocabulary needs to be invested to describe the events.

We cannot allow the next generation not to know of their past. We cannot let the memory of our Kedoshim die with us the survivors. Therefore, as it is by the grace of G–d that we were given to live, we must resolve that we must prepare the future generations to know of our tragic and heroic past.

We must perpetuate the memory of Six Million Kedoshim. We must record and record every detail of our past, so that we might pass it on from generation to generation. We remember the one and a half million Jewish children who were slaughtered and

burned in the Nazi death camps. And we remember the silence of the world as the machine of slaughter rolled through Jewish community after Jewish community.

In this valley of death there was kindled in the Warsaw Ghetto a flame of Jewish defiance that was to light the path of Jewish freedom in the land of Israel. This is the debt we owe to the freedom fighters of the Warsaw Ghetto, and in many other Ghettos who conquered despair and with a Jewish heroism that has no peer took to the bunkers to kill their killers. Their legacy to the Jewish people is our resolve that the Holocaust shall never be repeated. The command of the six million to us is that we must make the Jewish State so strong that Jews will never ever be helpless again.

Warsaw Ghetto Monument by Natan Rapaport

Fifty Years Warsaw Ghetto Uprising 1943-1993

Heroism in the "Meble-Lager"

Originally written in Yiddish by Ch. KIEL

DURING THE DEPORTATION AND liquidation of the Jewish population of Czenstochova, the name on everyone's lips was Machel Birenzweig. There were many working groups in the ghetto; but the only one to be spared from deportations was the "Meble-Lager", which was under the supervision of Machel Birenzweig.

Machel was a very compassionate man. During the time that this working group was operational, he and his family were constantly in great danger. He was in danger of losing his life because of his dedication to helping others. Birenzweig practiced silent resistance against the Nazi oppressors. The Meble-Lager consisted of many different work places. It had a separate transport department which had a permit to travel all over the city without interference. That whole group was distinguished by exceptional heroism inspired by Birenzweig.

Their assignment was to remove the furniture from the Jewish homes after liquidation of the large ghetto. When their working parties arrived at these homes, they often found children whose parents had been deported. These children were then hidden in boxes and cupboards at the Meble-Lager. To do that required superhuman courage. It was like condemning oneself to death.

The two brothers, Machel and Pinchas Birenzweig, organized a web of bunkers in strict secrecy. To accomplish this, one had to have a team one could trust completely. In the beginning, there was a problem to get food for the hidden children. Such food had to be smuggled in. Many people, who wanted to find refuge on the non-Jewish side of the city, came to the Meble-Lager, the only place where one could plan an escape. Birenzweig was the person who helped and protected them all from certain death.

Each day, when the working group from the small ghetto arrived at the Meble-Lager, they would pass a German named Lange. He was always standing at the entrance. Everybody knew Lange as the "Chazin" who was responsible for the whole place and the working group. His name is worthy of mention because he was really an exception among the Germans. When Birenzweig

counted the people in the group, Lange asked, in a quiet and polite voice, how many were planning to go to the other side that day. Birenzweig was able to save many children by hiding them in Christian homes. Thanks to him, they are alive today -- among them, Kurland's son and Brener's daughter.

The Jewish resistance movement, "ZOB", had the best opportunity to be in contact with the outside world through the Meble-Lager. Birenzweig was well aware of that.

Unfortunately, this only door to freedom was eventually closed. Birenzweig, his wife and his elderly mother, paid a high price for his unselfishness.

Mrs. Hanka Kongeretsky, with her two children, was hidden in one of the bunkers. Her little boy often escaped from the hiding place and his mother was unable to stop him. One day, while out of the hiding place, he was found by the Germans and, scared of their threats, he pointed to the bunker. As a result, Hanka, her children and others in that hiding place, were shot.

On March 19, 1943, Degenhart, with his gang of murderers, accidentally entered the room where the partisans held their meetings. During their search, they came upon some ammunition. In reprisal, six wonderful members of the Czenstochova youths were killed. They were Monek Flamenbaum, Alek Herszberg, Yerszy Rosenblat, Henek Richter, Yanek Krause and Szlamek Shein.

It appears that the Germans had received a tip from an informer about the activities in the Meble-Lager. On the second day of Shavuot, 1943, the German police (Schupo/Schutzpolizei) arrived, together with the hangman Degenhart. They came with a prepared plan to liquidate the Meble-Lager and all its work places.

Degenhart ordered Machel Birenzweig to get his family. Machel understood what that meant and left, as if to obey the order. But, he disappeared. As the Germans could not find him, they killed his mother. His wife, Hanka, was taken away on a truck in the direction of the jail of "Zavodie". Pinchas Birenzweig was beaten, had his teeth knocked out and was ordered to remain. He was told that they would kill everyone if he attempted to escape. While hunting for his brother, they forgot about Pinchas who left with some others, went to the small ghetto where he hid with a group of partisans. Using false papers, he later escaped to Germany, from where he was, eventually, liberated.

Machel Birenzweig remained in hiding inside the Meble-Lager and the Germans were unable to find him. He was in contact with his friends. He asked Leon Zilbersztain to bring him some jewellery from a hiding place, since he believed that with the jewellery he could bargain for his life. Later he hid at a "good"

Polak's place, whom he considered his friend, but who betrayed him to the Gestapo. Machel was arrested and taken to jail. The news that Machel Birenzweig was killed on the jail grounds and that his family, too, was slaughtered, shocked and saddened many. His friend, Yidel Kolian, was waiting for his return in vain. A young girl, named Toba Rosenzaft, was also killed on the jail grounds, along with Hanka Birenzweig. Yidel Kolian now lives in Israel.

The martyrdom of Machel Birenzweig will long be remembered in the history of Czenstochova. Those whose lives he saved justifiably regard him as a hero.

A Czenstochover Martyr Remembered

By Cheryl Semsky

Harry Potasziewitcz chose to die rather than to reveal to the Germans the whereabouts of the partisans. Despite unmerciful beatings, he would not speak. Beaten to death, he was hung on display from a police station window.

Harry Potasziewitcz was a true martyr.

Ghetto round-up

After the Massacre

An imaginary conversation

AFTER THE FIRST DEPORTATION OF Czenstochova Jews from the large ghetto to the gas chambers, Commander Degenhart ordered the streets cleared of the dead bodies.

The job of removing the dead was given to a group of young men who were told to dig a large hole on a vacant lot on Kavia Street. Degenhart ordered that there they should dispose of "the garbage". Several hundred victims, shot during the "Aktion", were loaded onto horse drawn wagons and taken to the mass grave. One German policeman, armed with an automatic weapon, and a Jewish policeman, with a rubber stick, were assigned to accompany each transport. They were to keep order during the silent funeral procession and to urge the men to do their work faster.

The Jewish policeman carried out his task as he was ordered. He turned his nose in the direction of the wind to avoid the putrid smell of the corpses. All day long bodies were gathered from homes, basements, bunkers and fields. As he was walking alongside the wagons, something caught this policeman's eye. He noticed the corpse of a young woman lying face up. She appeared to be alive and ready to free herself from the dead around her. Her black hair dragged along the blood-spattered road.

The young policeman became enchanted with her beauty and, as if in a dream, he began to communicate with her. He imagined her speaking to him. "Where are you taking me?" her open eyes seemed to ask. "You are a ruthless human being, you have no pity! You are a shameless servant of these murderers. Would you ever avenge the killers of your people?"

As he became deeper involved in that imaginary conversation, he was brutally awakened by the shouts of the German guard. "Move on! Faster! Schneller! Get rid of that garbage." The wagon began to shake and the head of the young woman moved from side to side. The Jewish policeman walked faster. Closer and closer came the mass grave on Kavia Street where the dead beauty would join hundreds of other nameless victims.

Soon earth covered the grave, while the murderers continued their bloody game. Their victims' silent screams of pain and horror continues to be heard throughout this, supposedly civilized, 20th century.

The Shop on Alee 14

By Sz. Waga

IN NOVEMBER 1942, the Nazis formed the small ghetto, and over 5,000 Jewish people were transferred to this small ghetto. It was located in the filthiest, poorest part of the city. That was where the remnant of the Jews was confined, after those in the large ghetto had been decimated. In the morning, they were driven to forced labour and in the evening they returned exhausted and depressed.

At that time, the leader of the Kibbutz, my friend Aryeh (who was later killed in the forest near Czenstochova) came to see me at my carpentry shop on Alee 14. He told me that my shop would be the transit place from the small ghetto to the train station and the return. This shop on Alee 14 was located outside the ghetto and was open to Aryans only, as were several shops run by the Jewish artisan group who worked for the German clientele.

Each day I saw many people who came through my house from the "outside world". I can remember those faces of the young men and women who were, at first, devastated to go outside the ghetto, but who later returned as courageous resistance fighters. By the end of 1942 I was told that there would be a meeting in my shop. At that time a young gentile fellow, who gave his password to enter, introduced himself as a delegate from Zarki where there was a Kibbutz. My friend Aryeh entered with a young man who introduced himself as Aniek from Warsaw. Later, I was told that this was Eliezer Geler. The gathering lasted an entire day. It was decided that we would be ready for armed resistance. At the end of January 1943, my friend Moitek M. Zilberberg came to my shop with a small package of revolvers.

In March of 1943, the shop on Alee 14 was liquidated and the artisan shops were transferred to the small ghetto. There, I took over the carpentry and locksmith shops, equipped with mechanically-operated machines.

The resistance movement built part of the ammunition in the foundry of "Vulkan" and smuggled it into the ghetto. When I was

transferred to the small ghetto, the ammunition parts were prepared in our mechanical shop. It was produced with great care and devotion, to be ready when needed to strike back. Later, for security reasons, the weapon parts were prepared in the basement on Garncarska Street #144. Among those in the Jewish resistance were the brothers Ziskind, L. Szmulewicz, C. Viernik, A. Tsczarny and others. Of those, Ziskind, Viernik and Mrs. Tsczarny are alive today in Israel.

The Artisan Building on Aleia 14 corner Wilsona outside the large ghetto

A "Lag Bomer" parade of Jewish school children on Garibaldi Street (in the "Large Ghetto") in the year 1941. Among the paraders is Marzej Krause.

My Last Encounter with the Cold-Blooded Murderer, Degenhart

Originally written in Yiddish by Estera Epstein

IT WAS EARLY SUMMER OF 1943. There was a beautiful blue and clear sky. The sun was spreading its warm rays and this created an atmosphere of happiness for all living human beings.

Tired after a hard day's work together with the other forced laborers, we were ready to leave "Hasag Pelcern" and go to the small ghetto. The procedure of returning to the ghetto for the evening was complicated and involved an "Appell" to count all the people who were going to the ghetto, under the strict guidance of the "Werkschutz" director, Klem, and the other guards of the Nazi regime.

On that particular day, the "Appell" was not being held as usual in the court of the factory. Much to everyone's surprise, Degenhart had arrived and started to call out names. Each person whose name was called had to step out and report to Degenhart. The first name he called was mine, then Szmulewicz and Davidowich. All together, eight women were called. We were investigated. Four women were told to go back in line. The other four were detained. Those held back were Marisia Epstein, Szmulewicz, Davidowicz and myself. On that same day, M. Wodzislawski and J. Winter were arrested. Both were sent to jail and later killed.

Degenhart told me that we, the four women, will be interrogated tomorrow morning by the "Gestapo", and later will be returned to "Hasag Pelcern". For tonight, we had to stay in the ghetto hospital.

In the meantime, the day shift was escorted to work and we were left in the hands of the barbaric Gendarme and "Meister" Hochberg. They forced us to run several kilometers while they followed on bicycles. When we arrived at the small ghetto, we were taken prisoner by the Polish police officer Paruzel and the Commandant of the Jewish ghetto police Parasol. We were taken to the ghetto hospital of Yascrovska Street. Marisia Rotstein, the wife of Engineer Samek Rotstein, was also there. I had a bad

feeling that this time I would not escape death as I did on March 20th, 1943, the day when the professional inteligentia was killed, the so-called "Purim Action".

The last rays had disappeared from the sky. The moon and the stars dominated the darkness of the night, bringing a mysterious silence to the night. It was a painful night – a sleepless one with reflections, spiritual stock-taking and thoughts of death. The next day, June 25, 1943, there was no one from the Nazi regime around the ghetto hospital. Around 10:00 o'clock in the morning, Dora Gotlieb came to see us from the "Arbeit Einzatz" to calm us down and to tell us that Bernard Kurland was doing everything possible to free us. The reason for our arrest was not known.

At noon my brother, Jacob, came with food. He told us that Tzoport told him that if Degenhart will not come at 3:00 o'clock, then we will be released from prison. Time passed slowly and, with each passing hour, there were thoughts of suicide and destroyed hope. It was now five o'clock in the evening. We heard loud shooting. We had no idea what was happening. The policeman on guard said only that there was something bad happening. He did not want to tell us anything else. We later learned that fighting had broken out between the underground movement and the Nazis.

On Saturday, the 26th of June, the sadistic Degenhart and Ron came to us and sarcastically asked, "What are you doing here? Go back to your work." Several minutes later, the Chief of the Gendarmes came in, holding an automatic machine gun in his hand and started to argue with Degenhart. He wanted to kill us. We found out that Marisia Rotstein was killed at the hospital. The four of us were released. The liquidation of the small ghetto started. There were bloody scenes of killing. Loads of heavy trucks filled with people were sent to the Jewish cemetery. Men, women and children were killed.

At this selection, I was with a group of women who were sent to work in "Hasag Pelcern". This was my last encounter with the monster Degenhart.

It was later learned that Degenhart was sent to Greece to fight with the partisans. The partisans were informed who Degenhart was and they killed him during a raid.

Resistance in HASAG Pelcern

By A. Sztainbrecher

BY THE END OF JULY 1943, the "small ghetto" in Czenstochova was demolished and liquidated. That marked the end of a heroic chapter of Jewish resistance against Hitler's military might.

The Germans succeeded in creating a tremendous panic among the over 4,000 "selected" Jews who were the forced labourers in the Czenstochova concentration camp. Despair grew when the fighters of ZOB — the resistance movement — were eliminated and when we heard about the Warsaw ghetto revolt and about mass liquidations in other places. Our own recent experience was the destruction of the large ghetto of Czenstochova. We became convinced that Hitler's henchmen were ready to murder us all. They realized how much we hated them and they were determined to break any resistance.

Tortures and Killings

The production manager, engineers and administrative employees, including the "Werkschutz", participated in the tortures and killings of Jewish slave workers at the Hasag–Apparatenbau. After work, the "Werkschutz" often entered the barracks to beat, torture and kill. Sometimes, they would shoot through the windows, especially through those of the women's barracks.

From time to time, a "selection" was ordered at that work station. At the first such selection, 500 people were killed. The Unfortunates were first thrown into dark cellars. Then their hands were bound and they were loaded onto trucks. The trucks took them to the Jewish cemetery, where they were shot.

The conditions in the "Apparatenbau" camp forced the members of the resistance group to work in extreme secrecy. They were organized in cells of 5 persons, who had to be constantly on the alert.

The Martyrdom of Leon Tenenbaum

An active member of the Jewish resistance group in the small ghetto was Leon Tenenbaum. He was arrested and, after dreadful tortures, was sent to Hasag–Apparatenbau. There all the workers were lined up and Leon was forced, by the Gestapo, to identify all those who were members of the resistance. All of them — together with Tenenbaum — were executed.

Jacob Juzefowicz

We received a great deal of help from Jacob Juzefowicz, the fearless manager of the mechanical shop of the "Maschinenbau". The German engineer, who appointed him as head of this division, had recognized his great talent. Nevertheless, he was later deported to Auschwitz, together with a colleague, for helping a Jewish couple escape from the camp. He perished in Buchenwald, along with thousands of other Jewish workers.

For a long time, some Polish workers kept us informed about the world beyond the camp. When they suddenly stopped showing up, we lost all contact to the outside world. One day, we felt that something was in the air. The SS, Gestapo and Schutzpolizei were aggressive and nervous. They chased us out, in the direction of the "ramp", where railway cars waited for a deportation to Buchenwald. All those who were not on that last transport were left alone by the Germans. They were freed by the Allied Armies.

Photo taken in Czenstochova in 1940, during the occupation.

From the left: The two brothers Haftke, one of whom died in 1944 in Auschwitz, the other was shot in 1943, during the uprising in the ghetto; next to him Ruven Dzialecki, who lives in Israel and Zysie Schwartz who is in the U.S.A.

The Resistance of the Group "Freihait"

By A. Virsztel

THE YOUTH OF THE "POALE-ZION" and "Freihait" to which I belonged were well organized cultural groups, carrying on educational activities among the young working class people by preparing them in special training programs on "Hachshara". They were later sent to Israel. A lot of work was done by participating in "the League for the Working Class in Israel", "Karen Kayemet", "Karen Hayesod".

With the invasion of the Hitler bandits in Czenstochova, all our activities had to be stopped. The leaders of our group, Sz. Straus and D. Kaufman, had to leave their homes due to the threat of the "Gestapo". I received a letter from Straus telling of his arrival in Latvia, but I have since lost contact with him.

In September 1942, after the "Selection" in the large ghetto, we were driven by armed German guards to the "Golgota". We were all members of "Freihait", "Gordonia Hashomer Hatzair", and were very close, like one family.

In the small ghetto, the movement "Freihait" helped to organize the Kibbutz, which was split into several groups of five. One group consisted of the following members: W. Pressman, P. Slomnitzki, A. Szildhaus, D. Kantor, and I am the sole survivor.

Many of our group escaped to fight the Nazis as partisans in the forest. We provided them with heavy boots and warm clothing. All of this was done in great fear. In the small ghetto, we organized a collection of all types of ammunition, German uniforms, boots and helmets. Some of the people in the ghetto were sent to "Rakov" and others to "Hasag". My wife and I were among those sent to "Hasag". Conditions were unbearable – hunger, dirt, disease. My brother and I were sent to "Buchenwald" on January 15th, 1945.

Eastern European Jews in the Partisan Ranks During World War II

By Dov Levin

European Jews fought the Nazis in partisan groups in the forests, villages, and other non-urban locales. The terrain included many dense and large forests, wide, marshy swamps and other inaccessible hideouts. These broad areas, covering thousands of square miles were mostly conquered by the Nazi armies in the early stages of the war. Some partisan units were under the authority of the Polish government in exile. Most units were connected to the Soviet partisan movement, from whom they received aid, directions and orders. Finally, they acceded to the Soviet command completely. The military and political activities of these units occasionally brought them near to the largest concentrations of the Jewish population in eastern Europe.

At the outset of the war between Germany and Russia (1941-1942), this population was imprisoned in the ghettos and in the camps. Under these conditions of brutal oppression, and in constant danger of destruction, groups of rebels organized underground units to resist and to fight the Nazis. A prime goal was to bring out large numbers of Jews from the ghettos and camps to join the partisans. Much effort was expended in this direction, but only 30,000 Jews actually succeeded in joining the Soviet partisan movement. These Jews later numbered in their ranks senior officers, outstanding heroes, and many who received decorations. The partisans — with the exception of regular armies — were one of the best known, strongest, and most inventive of the European resistance movements and Jews participated in inflicting damage upon the Nazis. Despite this record, the question must be asked: Why, during the Holocaust, did proportionately so few Jews join the partisans?

There is no one simple explanation for this phenomenon. Much has to do with the nature of the partisan struggle in eastern Europe that did not allow many to join. There were also specific problems with Jewish participation.

First, it must be emphasized that the Soviet partisan movement arose and operated from military and political necessities. These criteria determined whether to provide refuge for the local population oppressed by the Nazis. In any event, the partisan movement did not, in general, delegate to itself as a special task the rescue of Jews, despite the fact that the latter were the prime targets for murder by the Nazis. Jews were only allowed in partisan ranks if they could further the goals of the partisan movement. These included: conducting rear-guard actions against the Nazis; terrorism, with all the military force it could generate; operations to diminish the enemy's strength; and conquering territory in preparation for a return to Soviet sovereignty. All of this was coordinated with the regular Soviet army and the political institutions of the Soviet Union. The Nazi occupation government and its collaborators made every effort to wipe out the partisans. They were not particular about the methods they used. They usually executed those suspected of collaborating in the partisan operations. Often they executed the families of suspects after torturing them.

The ammunition and light equipment of the partisan units could not compare with that of the German army and their allies. The partisans, nevertheless, were able to strike hard at their enemies because of their flexibility and mobility, expert knowledge of the terrain and ethnicity, which permitted them to merge with the local population. Every partisan, moveover, was expected to be battle-experienced, in superb physical shape, patient, trustworthy and devoted to the cause. These conditions were often waived for a candidate who brought with him a weapon.

In general, the Jews were not good candidates for the partisan ranks. Predominantly urban, they generally lacked several of the essential attributes required of a partisan: military experience, familiarity with the local terrain, typical outer appearance, absolute command of local languages, and other attributes that would promote and facilitate relationships with the villagers, the partisans' most important allies. the Jews also did not have the option of presenting a weapon as a ticket of admission to the partisan ranks. Obtaining and possessing arms was not only personally dangerous, but could lead to reprisals upon their households, relatives, and the entire ghetto.

There were instances when Jews — from the villages, for example, with weapons and with several of the necessary qualifications, succeeded in making it to the forests. Even then, however, they were often compelled to retrace their steps (in the best of circumstances) because of the prevailing situation in the forests. On this point, it is essential to distinguish between two main periods.

During the initial period of partisan activity (1941-1942), the number of units was minimal and military strength was ineffective. The personnel consisted mostly of former Red Army soldiers,

who had remained in the forests, and a mixture of farmers and city dwellers, including criminals, who found sanctuary in the woods. Their order and discipline were weak and a significant number were little more than bands of robbers. For example, a large portion of these units was not subservient to the partisan high command and every local commander operated independently. During this period, Jews who had the necessary qualifications and the desire to join the partisans had no one to whom they could turn, due to the weak and ineffectual partisan movement. Moreover, a number of these partisan units were violently hostile to Jews.

A good example of the prevailing conditions may be seen in the story of Jews at the Tutshin (Tuczyn) ghetto, in the western Ukraine. On September 22, 1942, the German and Ukrainian forces decided to eliminate the ghetto and destroy its inhabitants. The Jews revolted, burned their houses and used a barrage of gunfire to cover their escape into the nearby forests. At the time of the breakout from the ghetto, approximately 1,000 Jews were killed. Approximately 3,000 Jews reached the forests, where they roamed about, suffering from exposure and hunger. About 300 of them returned to the ghetto and were immediately shot. About 1,000 to 1,500 of the Jews from the ghetto were recaptured in a short time and suffered a fate similar to one of those who returned. The remainder, among them husbands separated from their families, survived longer. However, most of them were ultimately killed, either when they were robbed or murdered outright, or were informed upon by the virulently antisemitic Ukrainian population. From the entire Jewish community only fourteen people survived. It is no wonder that many Jews preferred to take their chances and remain in the cities rather than escape to the forests.

The partisans underwent a change during the second period of activity — 1942-1944. During these years the supreme partisan commander in Russia exerted authority over most partisans in the area, except for Polish and nationalistic Ukrainian units. The local commanders, certified by virtue of their ability, were placed under the jurisdiction of the representatives of the staff of the partisan high command. What is important for this study is that these changes, in all phases of the functioning of the units, came too late. By then, a significant portion of eastern European Jews had already been murdered. When the Jewish multitudes were still alive, they could not find any partisans to whom they could flee. When partisans would accept them, there were hardly any Jews left to escape and join. While this tragic paradox may be considered as the decisive factor for the nonparticipation of the Jewish populace in the partisan movement, it was not the only one.

The intense, deep-seated hatred of the local population towards the Jews also had a great deal of significance. This hatred ex-

pressed itself in the betrayal of the Jews attempting to reach the forests in order to locate the partisans. Jews were alternately robbed, murdered, or turned over to the authorities resulting in their execution.

Closely linked to this hatred were the negative opinions of Jews regularly heard in partisan ranks, whose personnel were often drawn from natives of the area. In addition, many former Soviet soldiers, especially those who escaped from prisoner-of-war camps, were already infected with anti-Semitic opinions absorbed from Nazi propaganda. Partisans accused their Jewish comrades-in-arms of spoiling their relationship with the local population, thereby causing substantial damage to the cause. Some local commanders and their superiors also had negative opinions about the Jews. Thus, the Jewish partisans suffered not only from persecution and discrimination at the hands of their fellow fighters, but also from the commanders.

Reports of these conditions reached the ghettos and work camps and strengthened the hesitation of individuals and groups to escape into the forests. They struggled over the difficult personal decision to escape the ghetto, thereby abandoning a wife, children, elderly parents, or younger siblings to an unknown fate. Thus, there were individuals and groups in the ghettos who preferred to make a stand at the time of the final Nazi assault, rather than leave for the forests.

However, faced with mass murder and destruction of the ghettos, without even an opportunity for resistance, it became clear to many who hesitated that despite the drawbacks, the partisan-held forest was a real alternative.

A significant phenomenon, which blunted antisemitism and presented Jewish fighters with a focus for their organizational and military capabilities, were the Jewish national units. Most were formed in the partisan forests in 1943. These units were composed of determined and highly motivated fighters. They were led by able commanders, almost all of whom had a strong national Jewish consciousness. These Jewish units were imbued with rich Jewish traditions and made extensive use of the Yiddish language. They fostered relations with the Jews in the nearby ghettos, helping them to join the partisans. Then units totaling about 1,000 individuals were established, including one under the leadership of Abba Kowner, later a leader in Israel's War for Independence and a renowned poet. These units were soon disbanded, with their fighters scattered throughout other units. The reason for this action by the partisan command appears to have been political. Despite the dissolution of the Jewish units, other national units, such as Ukrainians, Russians, Belorussians, Lithuanians, and Moldavians, were allowed to exist until the end of the war.

More effective than the Jewish partisan units was the plan by which Jewish citizens and their families, who had escaped to the forests, were sheltered and maintained. The basic function of the twenty Jewish family camps, which were spread throughout eastern Europe and the western territories of Russia, was to serve as a refuge for thousands of men, women, and children, both individuals and families. The size of the camps varied, from camps of a few families to those with hundreds of families. The two largest family camps were in the dense forests of Belorussia. One was commanded by Tuviah Belski and contained 1,200 Jews; the second was under the command of Shimon Zorin and held 800 people. Army units composed of partisans defended the camps both against Nazi forces that had besieged the forests and against the non-Jewish partisans. An additional function of the units was to locate food for the camps' inhabitants by utilizing partisans' methods. This was accomplished through confiscation by threat or by force. Here it should be mentioned that while farmers were generally ready to allow the seizure of food by non-Jewish partisans, they rebelled against confiscation attempts by the Jewish partisans for their family camps.

Even though the family camps came into existence in scattered locations through Jewish initiative, they eventually became a reality with which the partisan high command had to come to terms. These family camps were an independent and original Jewish response, through which thousands of men and women, old and young, were saved from the enemy and from starvation. In a few cases, Jewish survivors of the ghettos were integrated into nearby partisan units so that they would not have to be sent into the interior regions of Russia.

During the Holocaust, partisan units, in actuality, rescued only a relatively small number of Jews. Yet considering the tremendous losses of the Jewish people and the limited means of escape, we must not belittle any effective rescue. Furthermore, we must not forget that for many Jews the partisan struggle was an end in itself: a contribution to the general anti-Nazi resistance and a personal revenge for the murder of loved ones.

"Beth Jacob School for Girls", established by Agudath Israel in Czenstochova.

A Part of the Chasidic and Learned Men of the Czenstochova Community

Yitzchak Meier Krel

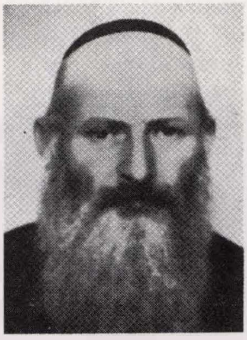
David Yitzchak Edelist

Israel Shulim Zylberszatz

Moshe Mordcha Kleiner

Avraham Henech Finkelstein

Leibl Kantor

III

Voices of Holocaust Survivors

MY MEMOIRS

By Harry Klein

I WAS BORN IN CZENSTOCHOVA IN 1918, at the end of the First World War. My parents, Rivka (née Zylberszatz) and Moshe Mordcha Kleiner, named me Hershel. I was the third of their six children.

I had a very close relationship with my two older brothers, George and Yankel. I always felt protective and responsible for my younger sisters Mania and Madzia and my younger brother Yechiel. Our parents were prominent in the local middle class, and observant of Jewish law and ritual. We loved and respected them.

My mother was a soft, charming woman with a ready smile. My father, who for many years was a successful businessman, always found time for his Talmudic studies. His teachings and convictions determined my religious upbringing and guided me throughout my life, though later I chose to adapt to a more modern lifestyle.

I received my education first at cheder, then at secondary school and at Yechiel Grillaks private school, where I received my high school diploma. At my parents' request, I continued my studies at a Talmudic Academy, known as the "Lumer Yizchak", in preparation for the Yeshiva. Subsequently, I attended Yeshiva for two years.

I was still quite young when my brother George married Hela Brukner. They moved to Mondzev, Poland, where their son Jack was born. In 1927 the young couple emigrated with their infant son to Montreal, Canada.

My brother Yankel, a tall, blue-eyed fellow, was educated in the Yeshiva "Keser Torah". He became a leading member of the

Zionist "Mizrachi" movement and later influenced me to join him in the "Hashomer Hadati" youth group of that movement. It was not long before I was chosen to be one of the leaders in my "Kvutza". During the years preceding the outbreak of the Second World War, I was very active in Hashomer Hadati. Yankel became a staff membr of the Zionist weekly "Unzer Weg". Tragically, he, like many other members of my closest family, fell victim to the Holocaust. My friend Zvi Rosenwein had known Yankel well. After World War II, when Zvi was a journalist in New York, he remembered him in a moving eulogy in the Yiddish weekly "Algemeiner Journal". He described Yankel as a brilliant man and talented writer. The article was reprinted in the Czenstochover book, published in 1965 in Montreal.

When I was 18 years old I decided to leave the Yeshiva in order to learn a trade. My father was not very pleased with the decision. However, a cousin, Isack Szczecinsky, a printer, introduced me to Chaim Weisberg who owned the weekly newspaper "Die Zeit", distributed in Czenstochova and vicinity. Weisberg hired me as his typesetter at a salary of 10 zlotys per week. That was my start in the printing trade and I was very proud of it.

Harry Klein and his brother Yankel as members of the Hashomer Hadati.

The Youth Group of "Hashomer Hadati" of the Mizrachi movement in Czenstochova 1933

MY MEMOIRS – continued

The First Days of the War in Czenstochova

EVEN DURING THE YEARS BEFORE THE NAZIS invaded Poland, events in Germany influenced and increased anti-Semitism in Czenstochova. There were pogroms in the city and in the late thirties it became dangerous for Jewish people to walk on the Alley Promenade – the most beautiful in Czenstochova – in the evening.

On the first day of the War, Friday, September 1, 1939, it became clear that the Germans were going to occupy the City of Czenstochova. The attack came shortly after the retreat of the Polish Army. The city was in a state of panic. The population searched for ways to escape. The last trains and private vehicles headed in the direction of Warsaw and Kielce. Soon roads were crowded with people fleeing the approaching Germans.

German airplanes flew very low above, shooting with automatic weapons at the panic-stricken people. The roads were lined with dead bodies. The first German motorized columns arrived on Sunday, September 3. There were advance patrols driving through our city. In the afternoon of that same day, large units of German military forces followed. Czenstochova was now under occupation. A mood of depression spread throughout the population.

Czenstochova was one of the first cities in Poland to be occupied by the Nazis. One could feel the tension. The people were in the streets, reading the German military decrees. German soldiers mingled with the crowd. They handed out cookies and chocolate to the people, who trustingly accepted their goodwill gesture.

The Tragic Monday

On Monday morning, September 4, 1939, the first German decree demanded that all stores and other business establishments be opened. As during peace time, the city streets were filled with pedestrians. Now these same people were shocked to see German police herding their fellow citizens at rifle point. Many of them were half-dressed. These scenes made a lasting and shocking impression on us all who witnessed them. We knew then that we could expect very harsh times.

I was with my parents and the rest of the family at our home on Berka Joselewicza. There were hard knocks with rifle butts on our door. We heard German voices shouting, "All men over the age of 15, Raus! Raus! Fast Schnell" German soldiers chased my father and me into the street, our hands held high over our heads.

We saw many of our fellow citizens in the same position, running in the same direction and hundreds of others lying on the ground. We kept running as far as the church where we were kept prisoners. After a few hours, my father was released and sent home. I was forced to remain in the church overnight. The next morning, a German officer came to the church and selected 50 people to follow him. I was one of them. Our job was to find people, shot dead in the street during this German action, and to load the dead bodies on a truck for burial. When this horrible job was done, I was allowed to go home. But the wild random shooting continued. Homes were set on fire with the people trapped in them.

Suddenly, without any provocation, Germans opened fire with their automatic machine guns. From then on, the Germans began to attack people on the streets and in their homes. People were ordered to stand with their hands over their heads. Many were driven to Katedralna Street, New Market Place, Strazatzka Street and to City Hall. In each of these places, they were ordered to lie face down. Hundreds of them were killed in the streets by automatic rifle fire. This horrible day became known as "Bloody Monday".

Following Bloody Monday, the Jewish people began to suffer increasingly at the hands of their tormentors. The cruelest member of the Gestapo in Czenstochova was a man by the name of Shabelski, who was Volksdeutsch. He was considered the terror of the city, not only by the Jewish population, but also by the Poles.

Initially we did not realize that this was also going to be a war against the Jews. However, with each passing day the intensity of persecutions increased. Every day people were rounded up to do forced labour in the city and on the highways. During heavy snowfalls, in the winter of 1940, men were pulled out of their beds in the middle of the night to shovel snow. During one such raid I was apprehended but managed to escape. After this incident I hid in a credenza in our kitchen, which was used to store the Passover dishes. Nobody could suspect that someone was hiding in such a small space. I was never caught again during any of the following forced labour roundups.

One of the first official laws proclaimed by the German occupiers was that all Jews from the age of 14 must wear a white armband on their left arm with a blue ten centimeter Star of David printed on it. A large Star of David had to be placed on the windows of Jewish-owned stores.

On a very cold Friday in January 1940, the Jewish women were particularly intimidated. German soldiers attacked Jewish homes forcing the women, often half-naked, out of their beds and on to the streets. My mother was among them. They were marched to the New Market Place, where they were detained for hours in freezing cold weather. Some were eventually sent home, while the rest were driven to a school on Narutowicz Street. There, they were ordered to undress completely. After being subjected to insults and ridicule all night and into the morning, they were permitted to return home.

April 9, 1941, was marked by an official public notice at City Hall, printed on red paper. It was signed by Dr. Wendler: "Let it be known, that as of April 9, 1941, my order is to set up a closed living section for all the Jewish inhabitants of Czenstochova, that will include the streets listed below. The transfer date for all the Jews to the assigned streets will end on April 17. Those who will not comply, will have to leave the City. They will be allowed to take with them 25 kg of personal belongings per head. The Polish inhabitants living in the ghetto section must leave on the assigned date."

Was this the beginning of the end? The Jewish people of Czenstochova were to be locked up in a ghetto. None of our neighbours outside the ghetto showed concern. They did not bat an eyelid. It was a Jewish problem. What would happen next? We were shocked, depressed, but not in despair. Hope was the answer. One carried the burden and waited for tomorrow. Will there be a tomorrow? Hope sustained us.

Jews and "Aryans"

Polish police guards were stationed at the entrance to the "Large Ghetto" which was enclosed by barbed wire. The non-Jewish neighbours were not permitted to visit or to carry on business inside the ghetto, but they were allowed to pass it on their way to the city. A sign was posted in every corner of the ghetto which read: JEWS LEAVING THE GHETTO WITHOUT AUTHORIZATION WILL BE SHOT. NON-JEWS WALKING INSIDE THE GHETTO FOR THE PURPOSE OF BUYING OR SELLING WILL BE SENT TO PRISON.

The ghettos were a revival of the medieval idea of confining all Jews to small, segregated areas of the cities. For the Nazis, ghettos provided a convenient source of slave labor. The Jewish inmates were a helpless, dehumanized workforce for German factories, installations and offices. By October 1940 about 350,000 of Poland's Jews were behind the barbed wires of ghettos.

MY MEMOIRS – continued

The Liquidation of the "Large Ghetto"

DURING THE YEAR OF 1942 five deportations took place. Their aim was to destroy the entire Jewish community of Czenstochova. The first occurred on September 22, the second three days later, the third on September 28, followed by two more, on October 1 and October 4.

The sadistic commander Degenhart was personally in charge and responsible for all of them. A Jewish community that had existed for over 300 years was to be destroyed with ruthless efficiency.

One day in June 1942, Commander Degenhart issued an unusual order: The whole ghetto population, between the ages of 15 and 50 was to be assembled with their working cards, to check whether everyone was correctly registered with his work detail Over 20,000 people came to this "Appell" (roll call). Nobody suspected that it was, in fact, a rehearsal for the planned destruction of the Czenstochova ghetto.

The Judenrat was charged with providing a specific number of workers daily to serve the German authorities. In addition, Jews were rounded up in the streets and in house-to-house searches and hauled away to perform all kinds of work around the city. Gradually, the terror in the ghetto intensified. New and harsher laws were passed every day. With every law, fear and uncertainty increased and made life intolerable. In August 1942, the ghetto community was near panic; rumours spread that a Deportation Commando was about to liquidate the large ghetto and that the Jews of Czenstochova were to prepare for deportation.

The First Selection for Deportation – Yom Kippur 1942

Yom Kippur morning, September 21, 1942, seemed like any morning in the ghetto. The labour commandos left for their assigned working places. The dark figures of elderly Jews scurried anxiously through the deserted streets, hoping not to be noticed. They wanted to reach the synagogue unharmed, where they would spend their holiest day in prayer. Uncertainty and fear per-

vaded the ghetto air. Something awful was going to happen. The news from outside was ominous. Lithuanian and Ukrainian guards in black uniforms were seen in different parts of the city.

The Judenrat, as well as all the German authorities, tried in vain to give assurances in order to calm the ghetto population. The shocking experience of that night is still vivid in my memory. In the evening, everybody was at home worrying about the dark rumours. Nobody could go to sleep. It was a very black night. The street lights were off and, therefore, it was impossible to distinguish any activity in the streets. Suddenly, a few minutes past midnight, all the street lights came on. There was a lot of noise and confusion. German and Ukrainian guards, in full combat gear, shouted, threatened and pointed rifles. The Jewish ghetto police, running in every direction, added to the confusion.

At 5 A.M., the shooting began. People were chased and herded into small frightened groups. Many carried small bundles of personal belongings. Women held their young and crying children. The guards shouted orders in rapid succession: "schnell machen, schnell, schnell!" The Jewish police came to every house on Degenhart's orders: "Get out, leave your keys in the door. Anyone found hiding will be shot."

All Jewish lives were now at risk. As people were driven from their homes and hustled through the streets, they were sprayed with automatic rifle fire, unprovoked and upredictably. Hundreds were killed or left dying in the streets. The first streets emptied in this way were Kavia, Koszarova, Warsover Market, Warsover Street up to Garibaldiego and Wilsona.

That day — Yom Kippur, 1942 — Degenhart condemned 7,000 Czenstochova Jews to die in the gas chambers. The rest were sent to the "Metalurgia", a large industrial plant converted into a labour camp.

Photo taken in Czenstochova in 1940, during the occupation.

Members of the organisation "AKIBA", sitting from the left: Mendel Berkowicz, who was shot in a bunker, Mayer Jakubowicz, who died in Theresienstadt, next to him is Ruven Dzialecki.

Standing from the left: Mendel Berkowicz, shot in a bunker (a cousin of the same name), Zysie Schwartz, Ilek Laks, who lives in Israel and a third cousin, also named Mendel Verkowicz was shot in the bunker as well.

MY MEMOIRS – continued

Tragedy Strikes My Family

DEGENHART STOOD AT THE NEW market place holding a thin stick in his white-gloved hand. As the frightened crowd of Jewish men and women was paraded before him, he pointed his stick left and right, separating those he selected for deportation from the ones he considered fit for work. For those sent to the left, cattle cars were already waiting at the railway station, destined for the Treblinka death camp. My brother Yankel, who had married Rachela Hagerman in 1940, lived with his wife and baby daughter on Nadrzeczna Stret. My parents, my siblings and I decided to go to their house so that the whole family could go to the "selection" together. It was Monday, September 28, 1942, the seventeenth day of Tishrei and the first day of Hol Homoed Sukot. We clung to each other. When we were told to get ready, we stood in line helpless and terrified. Degenhart had assumed the power to decide who should live and who should die. My brother Yankel was the first to pass. Degenhart glared at him for a few agonizing moments then sent him to the right. Yankel could go to the Metalurgia. My sister-in-law Rachela and her baby daughter were sent to the left which meant death. But Rachela managed to get another chance. She quickly handed the child to my mother and slipped back into the line-up. When her turn came again she was sent to the right – she would live. My parents were selected for the death train. Lastly my sisters Mania and Madzia, my younger brother Yechiel and myself were sent to the right.

We cried in despair, knowing that we would never see our parents again, that they were condemned to death. We embraced each other to gain the strength to walk to the Metalurgia.

As we entered the grounds, my brother Yechiel was stopped and asked his age. He was not allowed to pass. Instead he was transferred to a group destined for deportation.

After some hours of waiting, announcements came through on the loudspeaker. Another selection was to be made. We had to be ready for registration later that day. I told my brother Yankel that I was going to hide until this registration was over. When I came

out of my hiding place, looking for Yankel, I was told he had been selected for deportation. I had no more tears left. Now only my two sisters, my sister-in-law Rachela and I were left.

How can words describe the great tragedy brought upon my innocent family by a mere few gestures? I had witnessed the death sentence pronounced on my parents and on my two brothers. How can one possibly describe the agonizing silence preceding a selection or the gut-wrenching moment when Rachela had to give up her one-year-old baby girl to a certain death?

From "Metalurgia" to the "Small Ghetto"

The liquidation of the Large Ghetto of Czenstochova was completed on October 4, 1942 when the last batch of victims was sent to their death in the gas chambers of Treblinka. The world did not seem to care. . . . Our Polish neighours stood by and watched.

All the buildings and homes were now vacant. There was a horrible emptiness, an air of fear. The few thousand Jews who remained as slave labourers were stripped of their identity, dignity and humanity. Eventually they were sent to a smaller ghetto in the poor part of Czenstochova.

The "small ghetto" was in the north-east section of the city. The German authorities had commandeered a few homes on Mostova Street, Kozia, half of Nadrzeczna, half of Garncarska and a few homes on Spadek Street. This ghetto was set up as shelter for the survivors from the Large Ghetto, who were chosen to work at the weapons factory, called HASAG Pelcern and in other forced labour groups.

The ghetto was surrounded with barbed wire. Armed sentries were posted at the gates. We went to our usual work places every day, returning at night to sleep in the overcrowded rooms. There was no privacy, nor were there kitchen facilities. Only inmates who were registered at their work places were entitled to meals when they returned from work. A special kitchen was set up on Nadrzeczna Street. The daily rations consisted of half a kilogram of bread, half a litre of coffee and half a litre of soup for dinner. At six o'clock in the morning we had to report to our assigned group to leave the ghetto for work. Each time — leaving and returning — we were counted and searched.

In spite of being treated like vermin, the inhabitants of the ghetto established a Jewish Resistance Organization. When the German authorities became aware of its existence, they entered the ghetto periodically trying to track it down.

MY MEMOIRS – continued

The End of the "Small Ghetto"

FOR A WHILE, IT WAS PEACEFUL in the ghetto, until the last random "selection" and killing of 27 people took place in the market square. The ghetto was no longer safe. I decided to change my work place to outside the ghetto walls. I had been working in the technical department of E. Epstein. My sisters Mania and Madzia, who lived together in the small ghetto greeted my decision as good news. I was accepted to work as a window glass cutter with the renovation group, which was supervised by a German officer named Schott. I had very little work to do. Most of the work was done by carpenters. Nonetheless, there were tense moments, particularly when the ghetto commander Degenhart arrived "to inspect each building".

Our fear was that he might detect the hiding place of the children and elderly who were hidden in bunkers. We became convinced that he suspected this and, therefore, came for these frequent visits. While working outside the ghetto, people always worried about the lives of their families. They worried that a selection of elderly people might take place during the day. Degenhart was determined to find the childrens' hiding places. He convened the Jewish ghetto leaders and told them that he was aware that some children were still hiding in the bunker and that it was a crime to torture children. He declared, most seriously, that he planned to open a daycare for children up to the age of 14, in the ghetto. They would be cared for by their own mothers. The mothers would no longer go to work outside the ghetto. They would have the opportunity to be with their children all day. Degenhart's plan to open a daycare center was neither believable nor comprehensible. However, it was accepted by the people who also hoped that such concern would be extended to the elderly.

The ghetto was always full of frightening rumours; terrible things happened every day.

Once, as I was going to install some windows, I witnessed a horrible scene. The ghetto police and German police, together with Degenhart, were brutally beating two young men. The youngsters'

faces were covered with blood. They had been apprehended outside the ghetto fence. Later, the German police handed the two men over to the Ukrainian guards in the market square. They could always be relied upon to commit the most evil acts. Shots rang out. Two young lives were snuffed out. It was just one of the daily occurrences.

The news soon spread that a selection of children and elderly people had taken place during the day and that they had been sent to Treblinka to be killed. Panic and fear rose in the ghetto. Rumours again spread that another round-up would take place sometime in mid-March.

Other rumours traveling through the ghetto were that the police had orders to arrest 18 people to be sent to Blizin to build a concentration camp.

We were terrorized almost daily. During each march to the slave labour, somebody was taken out and thrown into the "Yatke" (jail).

On March 17th, 1943, a friend who worked at the "Varta", another work group, told me that the ghetto police were planning more arrests. My sister, Madzia, asked me not to go to work as arrests were always made from each work group. Many who left in the morning did not return at night, but were sent to the "yatke", the prison. I was afraid to remain in the ghetto and went to work. Two from our group were arrested. When we arrived at our place of work, "Schott", the German officer on duty, noticed that two carpenters were missing. After hearing that these two men had been arrested, he angrily ordered me and another man to report to the arrest house in exchange for the two carpenters. Now, I found myself among the people who were going to be deported.

On that March 17th, all prisoners were assembled in the market place (Rineczek). The Nazi Degenhart told us not to worry and that we were going to work in the shoe factory in Blizin. We were then herded into ranks of four by German police, armed with rifles, and ordered to march through the streets. We passed some deserted buildings with broken windows that, at one time, were shops owned by Jewish shopkeepers, and were now marked with an "X", after being plundered and destroyed by the Nazis. Suddenly I heard the sound of a rifle shot. I was pushed by a Ukrainian guard holding a rifle and we were ordered to "Sztajn bleiben", to stop. A few had run away from the marching group and were hiding in the empty buildings. Thinking that it was a good idea, I also started running in the direction of the buildings, but was chased by a Ukrainian guard yelling, "Kuda Kuda". We were all captured and forced back to our group. We were fortunate that no one was killed.

We continued marching and upon our arrival at the train station, we were pushed inside cattle cars and locked up. Two hours later, the doors opened and again, we were ordered to march to the police station on Pilsudskiego Street, where we stayed until the next day. Again we were ordered to the train station and into the cattle cars, about 120 people to a car. At Blizin, a forced-labour concentration camp, we were met by guards who beat us while we were leaving the cars.

In the Forced-Labour Camp, Blizin

We marched a long distance to the site of the concentration camp. The gates were guarded by Polish police and Ukrainian guards. We were ordered to stop and remove our hats. A high-ranking German officer was informed that we were a transport of several hundred Jewish inmates. We were given instructions that we would each be registered and would each receive a numbered metal plate that must be worn around our necks at all times. All our possessions had to be turned in, and anyone discovered with more than five German marks would immediately be shot.

After registration, we went through a second gate and came to an area that was separated from the front entrance by water. We were then taken to wooden barracks. Tired and hungry, I rested on an upper bunk bed. I later met two Russian P.O.W.s who told me that over 4,000 had died of forced labour and starvation in this camp. They pointed towards a forest and called it "the graveyard". These P.O.W.s had managed to stay alive because they were electricians, a valuable occupation to the Nazis. I noticed a huge barrel at the entrance to the barracks. Looking inside, I found black water which I later learned was coffee. I again went to lie down.

On the bunks nearby were my friends — Szmulek Kohn, Yitzchak Krakowski and Hershel Konsens. At dawn the next morning, I was awakened by loud voices. Many of the prisoners ran to the barrel of black water for drinks and were given a portion of bread. The "Kapos", block police, were hitting everyone on their heads and ordering us to go outside the barracks. The camp commander was given a report that one person was missing. The camp grounds were searched as all the inmates stood lined up until about 2 o'clock that afternoon. Fortunately, the missing person problem was solved when it was discovered that one person had registered twice.

The same day, I was given a place to work with the group of electricians.

Night followed day in endless oppressive progression. In addition to people from Czenstochova, the inmates of Blizin were from the towns of Tomashev, Skorzisk, Piotrkov, Plaszov and Radom, as

well as transferees from other camps. My friends Hershel Konsens and Vovek Brookman both perished. Yitzchak Krakowski now lives in Israel. Sam Kohn lives in Fairlawn, New Jersey.

The daily routines were often interrupted by incidents that filled our hearts with terror. One day at noon, we could see the Jewish Camp Police and the Ukrainian guards running in the direction of a group of workers at the camp gates. An alarm sounded and everyone had to line up outside their barracks to be counted. We learned that six inmates from the Czenstochover section had escaped and could not be found. Their names were called out over and over again as we stood for more than two hours at the "Appell". A high-ranking Nazi officer, named Betcher, came forward and issued an order that, due to the escape of the six prisoners, another six were to be executed. Szlamek Minzberg called out the names of four men who were sick, as well as two brothers, who all stepped forward. The six condemned men were immediately surrounded by Ukrainian executioners and, together with three inmates of the camp carrying shovels, taken away. One witness to the execution later told me of the torture that the six martyrs had undergone. They had been ordered to dig their own graves and, when they refused, they were again brutally beaten with rifles. Their bloodied bodies, lying on the ground, were finally shot. The Ukrainians ordered the three men with shovels to dig the graves. The entire incident left an indelible mark on us all.

After that day, the barracks were guarded both day and night. To deter any further such escapes, we were told that each man was responsible for the person to his left and to his right. Should anyone escape, then the two men to his sides were to be executed.

Two days later, as I worked with some electricians repairing the lights in the guardhouse, we again heard loud voices. Looking outside, I could see two men lying on the ground being beaten by rifles. Nell, the camp commander, then came out ordering the beatings to stop. We could now see Arye Mandelbaum and Lemel, two of the group who had escaped earlier that week. Szlamek Minzberg, the head of the Jewish Police, was ordered to take the two men to the kitchen for a meal and to be questioned. The two talked about their escape and their eventual recapture. They had headed for the forest and then to the highway, looking for food. They were attacked by several Poles and then dragged back into the forest, where they were robbed and stripped of their clothing. They were later taken to a farm house and kept prisoner until the Polish police arrived and they were returned to the camp. The two refused to give any information as to the whereabouts of the other four, who were still missing. They were tortured and, after many hours of brutal investigation, they were taken away and shot.

When I arrived at Blizin it was lucky for me to meet Wowek Brokman. Brokman was born in Czenstochova. As an electrician by trade he was sent to Blizin in advance to help build the camp. He became foreman of the electricians and therefore he could help me register at the camp office and join his group as an assistant electrician.

Thanks to his initiative I could avoid really hard physical labour. Other Czenstochovers, who were privileged to work as tradesmen. In our group of electricians were Harshel Konsens, Yitzchak Krakowski, Pinia Mager and Leon Werkzeig from Radom.

I shared all my good news with Sam (Szmulek) Kohn. He and Yitzchak Krakowski became my very close friends in Blizin. We took care of each other – "Achim l'Tzoro" – and our being like brothers gave us the strength and willpower to live for the day of our liberation. But freedom was still only a dream.

The Purim Exchange to Palestine

In February 1943, rumours circulated that those who had families in Palestine could be exchanged for German prisoners now in English captivity. There was a ray of hope as the possibility of Nazi defeat came to mind for the first time. Registration of those who had relatives in Palestine began at once. Members of the Jewish Resistance Movement felt skeptical since they could not believe that the Nazis would allow witnesses to live who could tell the world of the mass killings of Jews. However, the registration continued until the list was complete.

One day before Purim, Commander Degenhart came into the ghetto, inspected a few of the places, then went to the office of the Judenrat. He declared that the exchange could take place, suggesting that members of the Judenrat, as well as the intelligentsia and their families, be the first to go. On the following day, Purim, everyone in the ghetto went to work as usual, except those selected to be exchanged. They were all assembled on the Market Square. Degenhart told them to walk in the direction of "Novy Rinek", the New Market. As they walked along Warszawska Street, everything appeared to be calm. However, when they approached No. 9 Warszawska, they were suddenly surrounded by German police and forced into police trucks. They then headed in the direction of the Jewish cemetery, not the train station as they had been promised. They were now trapped without any chance of resistance. In despair, some struggled with police, some jumped from the moving trucks, some committed suicide by swallowing cyankali tablets. Most of the victims were killed at the cemetery. On that tragic day, 157 of the Jewish intelligentsia were murdered in cold blood by the Nazis.

How can we forgive or forget? That Purim day, March 2, 1943, will be remembered in the history of Czenstochova, as "Bloody Purim".

MY MEMOIRS – continued

Surviving in Auschwitz

When the war on the Eastern Front began to go badly for the Germans, Blizin was scheduled to be closed and we were to be evacuated. Shmulek, Yitzchak and myself did all we could to stay together when the transport order came.

I was 25 years old when I arrived at the Inferno of Auschwitz–Birkenau. Ever since, I have lived with memories that a thousand years could not erase. The sight of flames from the crematorium ovens in the night sky are still in my mind's eye and I can still smell the stench of human flesh. A new vocabulary would be needed to describe the pain on the faces of the victims and the viciousness of the executioners or the callous ingenuity of the Nazi planners.

There were 1800 of us who arrived from Blizin. We were first chased by Germans with police dogs, which terrified us. After half an hour we came to a barbed wire fence and a large gate through which we entered a huge open area. There was yet another fence. The German guards with their dogs now left us standing there. Beyond the fence we faced barracks where we saw women going in and out.

Dusk was falling as I stood, occupied with my thoughts and anxieties. Was there someone calling my name? Yes, again I heard my name called and the voice came from beyond the barbed wire fence. I could no longer see clearly and walked a little closer. There I saw my sister-in-law, my brother Yankel's wife. "Rachela!" I yelled. The last time I had seen Rachela was in the selection from the small ghetto in Czenstochova.

I learned later that Rachela had arrived at Auschwitz a year earlier from Sosnowice. She wanted to talk and talk. As it got darker she handed me a parcel across the fence "Give this to the 'Blockaeltesten Capo' " she told me. "It will make your life a little bit easier." She promised to give me a lot of help and to keep in touch with me.

Rachela was in the women's quarter, called Lager "C", working with an elite group named "Canada". Their job was to sort out the belongings of those who had been gassed.

We were informed that we would stay in Birkenau as a work force. First we were quarantined for a period of time in special barracks. Immediately on entering the barrack I handed my parcel to the block Capo. He closed his door. Rachela told me later that she sent him six shirts, ten pieces of soap, two gold watches, five gold coins and some rings.

The trick worked. The block Capo let me know that after the tattooing I should come to see him in his room. After the quarantine period I should not report for work. He will send me to work with a special small group. He was sure my sister-in-law would try to see me again.

The next day we were ordered to take a shower and to have our hair cut. We got the camp clothing which was sprayed with chemicals. Back at the barracks we were tattooed on our left arm.

When the letter "K" was called, the three of us – Klein, Kohn, Krakowski – stood together once again. But when we were asked to volunteer for work according to our trade, Sam Kohn and Yitzchak Krakowski were separated from me. I was transferred to Birkenau Lager "D", Block 22.

I was isolated and so lost contact with Rachela. My work was not specific. Each day I was assigned to a different group. Loneliness and depression overcame me and while I was physically still strong, I felt mentally near despair. Working in the shadow of the gas chambers and crematoria, breathing the stench of human flesh daily, I felt trapped, despondent, hopeless.

I was at one of the nerve centres of Hitler's "final solution", at a place which revealed a dimension of human nature never before observed in modern history. It was the systematic perversion of humanity.

As one who witnessed it all but was unable to understand it fully, I grew bitter about those misguided individuals who pronounce today, that all of this never happened. They lie in the face of witnesses like myself, against the evidence of photos, films and documents, against evidence supplied by the perpetrators themselves. I take it as a personal insult to hear the denial of what European Jewry went through. It all happened while the world watched passively. The world even watched passively when it heard of the desperate suicidal uprising in the Warsaw Ghetto by those martyrs who had nothing to lose. They saved Jewish dignity at the cost of their lives.

In the beginning of 1944, when the defeat of the Nazis became increasingly certain, the gas ovens of Birkenau worked overtime. Thousands of Jews were sent on terrible death marches, intended to deny them liberation by the advancing allied forces. In October

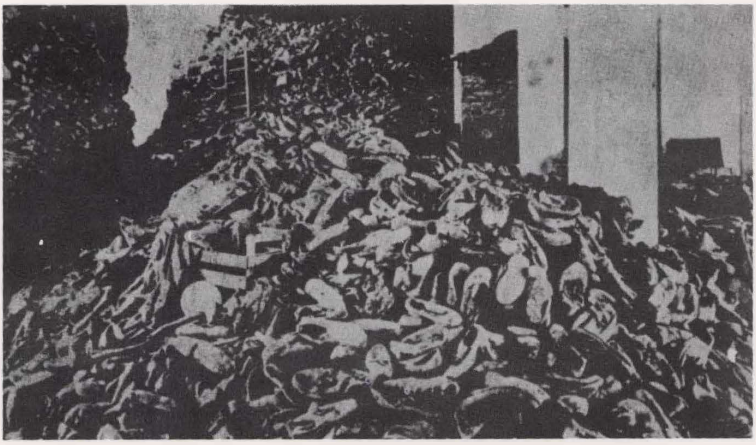
of that year I was again put on a cattle train and sent to Sachsenhausen/Oranienburg. The Germans did not really know any more what to do with us. It became obvious that their war machine was disintegrating fast.

By April 1945 I found myself in Dachau–Allach. A few days later I was again commanded to march, but I was no longer able to continue and remained in Allach, where I was liberated by American soldiers on May 5, 1945.

I have lived through Auschwitz and I have survived several other camps in which tens of thousands have died. My story is a small episode in the huge mosaic of torture and destruction which may never be complete, in spite of a large body of documentation and literature in many languages.

The Jewish people of the world still suffer a sense of bereavement from the losses inflicted on them fifty years ago in Europe – losses of life, of learning, losses of old books and old synagogues. The damage of our cultural property and to "Yiddishkeit" is irreparable.

Does it not teach us to fight the growing acceptance of violence, aggression and nationalistic hatred that seems to be sweeping the world? If we are the "chosen people", let us not only be chosen to suffer, but also chosen to teach righteousness and tolerance.

... and these are the remains.
Heaps of shoes, a tragic memorial to the millions.

A transport of Jews marked for extermination, sit waiting their turn.

Auschwitz Railway Gate

MY HOME-TOWN . . . I WILL NEVER FORGET YOU

Destroyed is my Home-Town
the one I do remember,
and wiped-out is my family
with all of its splendor.

Deep in my thoughts
of the past so fruitful,
when I was together with my parents
I saw everything so rosy and beautiful.

As I am now dreaming of the
once upon a time,
oh! how I do miss you
each time and all the time.

And you my dear mother
I remember you — lovable and bright,
always with a smile — when
she kissed and hugged me so tight.

And my father my idol
who seemed always in learning to be,
has never failed to show
his care and love for me.

Now is my heart so bleeding
and bitter with pain,
because destroyed is my past — and
it will never, never more be the same.

But in my memory my home-town
you will always stay with me,
the way I have known you
so beautiful and great I wanted you to be.

And in my heart
you will remain forever more,
and I will see you always
no other — but the way as before.

by HARRY KLEIN
Nov. 11/84

MY MEMOIRS – continued

Destined to Survive

I do not know how long I stood at the gates of "Liberation" on May 5, 1945, at the Allach-Dachau Concentration Camp. At 80 pounds, I was a living skeleton contemplating the tatooed number on my left arm, an everlasting reminder of the Birkenau-Auschwitz death camp.

Tears ran down my face. These were neither tears of joy nor pity, but were tears of anger at the world. . . What was I to do now?. . . I thought about my family . . . did anyone survive? I cried out and made a vow that as long as I would live, I would always remember those who perished in the death factories and gas chambers, for the "crime" of being Jews. It occurred to me that my destiny was to survive and speak about all I had experienced and make the world listen.

My thoughts were suddenly interrupted by a military guard who told me to go back to the barrack. I went back inside and looked for a place on the floor. I was tired and fell asleep. The shrill sound of the sirens woke me and voices over the loud speaker announced that the very weak would be taken by ambulance to receive medical care. I was afraid and wanted to be left alone. Surely I would not seek any medical help.

Near me on the floor lay a man who informed me that the Germans had gone and that we were free to go anywhere we wanted. He asked if I would accompany him to the nearest village. He was familiar with the region. About 3 kilometers from the camp was a place called Feldmoching.

Early the next morning, we left the camp through an opening in a broken wire fence, an exit used by many. As we walked, he introduced himself as John from Prague, Czechoslovakia. He had been arrested by the Gestapo and sent to work on a farm near Munich, Germany. He was a strong man who spoke several languages, including English.

As we walked along the road, we saw military people on trucks marked "U.S. Army" in bold letters. Several Jeeps marked "M.P."

(military police) passed by, one of whom stopped us and asked where we were going. John replied in English that we were heading to the nearest village. He then pointed at me, explaining that it was impossible for me to walk. At first there was silence. Then we were invited into the jeep. We stopped at the first military post where several American soldiers came over to us. One of them picked me up onto his shoulder and asked another soldier to take a photograph.

The two M.P.s returned to the jeep with a sack of canned food. It seemed that they had orders to take us to Feldmoching. The jeep arrived at the house of a middle-aged woman who timidly, but politely, introduced herself as Frau Bauer. The American soldier told her that I was very weak and asked if she would allow me to remain in her house for a few weeks until I was strong enough to leave. The American instructed her not to feed me with the canned food. He told her to give me small portions of cooked rice with milk and to increase these portions gradually. After the Americans thanked her and left, John stayed on for a while longer. He later left to look for a place to stay and he promised me that he would be back in a few days.

As I looked around the room, I wondered if this was real or merely a dream. There was a clean bed with pillows, a clean towel and soap. After I had washed myself, Frau Bauer gave me a small bowl of rice and milk and told me to eat slowly. Feeling very tired, I went to bed. I cried myself to sleep. The next morning, Frau Bauer told me she had heard me cry in my sleep.

I stayed at Frau Bauer's house for over four weeks. I had been quite fortunate, as I later learned, for many of those who had survived the camps later died because of the large quantities of rich food they consumed, which made them ill. John came to see me and invited me to stay with him, once I was feeling stronger.

Gazing at the tatooed number on my left arm which was part of my nightmare, it was hard for me to believe that I was now a free man. I had to try not to think at all. I isolated myself. I did not want to leave the security of my newly-found home. One morning, Frau Bauer suggested that I go outside for some fresh air. I refused to comply which caused her to say angrily that I was not the only one who had suffered. She herself had lost her husband and son in this war. I ignored her. I told her that I would be moving to my friend's house in a week. Leaving, I thanked Frau Bauer for all she had done for me.

In Feldmoching, I met two survivors who advised me to go to the "UNRRA" office, located in Munich, to obtain identification cards which would then enable me to register with the City Hall in Feldmoching. I went to Munich on a Sunday morning in July 1945.

There I met some people from Czenstochova who suggested that I go to the Jewish Community Service Centre on Mehl Street where there were listings of people who had survived and were in the area. Unfortunately, these listings were not helpful to me. I remained in Munich two days longer and was fortunate to meet two girls from my hometown who told me that the last time they had seen my sisters was a few days before the liberation from Hasag in Czenstochova. I was disappointed but determined not to give up. On my return to Feldmoching, I learned from a girl I met on the train that she knew my sisters were living in Buchloe. Several days later I was on my way to Buchloe. I waited along the highway in search of a ride. I was picked up by a military truck, but after a two-hour ride I was told to get off and was left in the middle of nowhere. Once again I found myself on the highway looking for a ride. This time I was picked up by a military truck, headed in the direction of Buchloe. I then took the train the remainder of the way. As I walked through the streets of Buchloe, I spotted a few girls whom I asked if they knew of my sisters Mania and Madzia. They shouted and nodded excitedly and pointed to a house down the road. As I ran toward the house, my sisters came running toward me. We fell into each others arms kissing, yelling, laughing and crying. It was an incredible moment.

My sisters were unaware that I had survived the concentration camps. I remained with them for two weeks. They told me that the last days before the liberation, many people from Hasag were loaded onto trucks and deported to another concentration camp in Ravensbruck, Germany. They also told me that they had run away and had been in hiding on a farm, not knowing that the war was over.

We decided that I would return to Feldmoching, to find a place for us to stay. They would join me later. When I arrived in Feldmoching, I discovered a note from John informing me that he was returning to Czechoslovakia and that, maybe, we would meet again one day.

I was now on my own, with a great responsibility to my sisters. Our reunion caused me to change my outlook to a more positive one. I was now the one who had to care for the three of us and see to it that we be reunited with our brother George who was living in Montreal, Canada, since before the war.

At the Rental and Housing Office in Munich, I met a lady who offered me two rooms in her apartment on Maximilian Strasse. With a place to live in Munich, I registered our names with the Jewish Community office for food rations. There I came upon a notice looking for Yiddish typesetters for the weekly newspaper "Unzer Weg". I applied and was accepted for the job as typesetter.

I received a food parcel for the week. In September 1945 we moved to our new apartment in Munich.

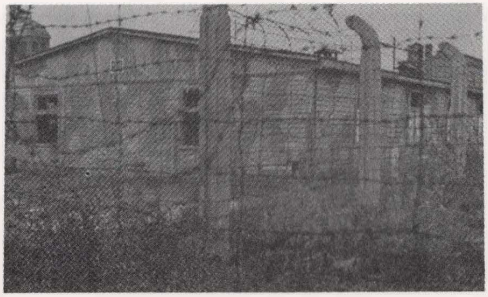
We now wrote to our brother George Klein in Montreal, telling him that we were alive in Munich. His telegram followed, stating that he was going to work on immigration papers immediately to enable us to come to Canada. We were delighted with the news. At that time, Canada was still closed for new Jewish immigrants and we had to wait for a long time to get our papers.

Our only goal was to meet our brother and his family. During the waiting period, each of us got married in Munich: My sister Mania to Chaskel Konarsky, my sister Madzia to Josel Rosenberg and I, myself, to the lovely Chava Borenstein.

We continued to exchange letters with our brother. Finally we were informed that our papers were ready. We arrived in Montreal in 1948 and were at long last united with my brother George and his family.

Soon I became very active in the Czenstochover Society of Montreal. I had the responsibility to rebuild my life, to have a family and to be able to provide for them. In 1951 I opened my own printing company. Eva and I had three daughters, Marilyn, Ruthie and Janet, all of whom are married and have children.

I will always remember that I am a survivor of the Holocaust. For over 40 years I actively reminded others never to forget our "Kedoshim" who perished in the Holocaust. I always remember the vow I took on the day of my liberation from the concentration camp in Allach-Dachau. With the publication of the book "Czenstochov – Our Legacy", I can truly say that I have fulfilled my duty as a survivor of the Holocaust.

Barbed wire enclosed the HASAG Concentration Camp

Jewish Weekly – Munich 1945

No 1. פריין 20 פענ.

UNZER WEG (OUR WAY)

ארגאן פון שארית הפליטה

אונדזער וועג

יזכור

מיר געדענקען אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, אונדזערע קינדער, וועלכע ווינען אזוי נרויליק אומעקומען פון וויילדע רוצחים. העליש וועט פלאקערן אז אונדזערע בלוטיקע הערצער דער היילקער אדערנק פון די פארשיטענע לענדער.

מיט שטאלץ דערמאנען מיר דעם הערואיזם פון די נעטאיקאמפער, די מסירת־נפש פון די אינטערנרונט באוועגונגן און פון די העלדן פארטיזאנער.

היילק בלייבט שטראלן אדורך אונדזער איבערער נעשיכטע די הערליכע נבורה פון די נעפאלענע יידישע קעמפער אין די רעגירנע ארבייט. באוונדערט די הילדים פון דער יידישער בריגאדע – אט די אלע, וועלכע האבן נעקעמפט אין נעלימט ווידע הונט לעבנם פארן כבוד פון יידישן פאלק.

מיט היילקער פארערונג אין פרעבטיקער יראה־הכבוד שפאנן מיר אויף ווייטער אין נרויס עהיד.

דאס שטורעמדיקע רוישן פון אייר אומשולדיק בלוט, קדושים ושהורים אונדזע, העט זיין דער מעכטיקער אנטרייב אין אימפילס פאר דעם וויטערדיקן אייבקן קיום פון עם ישראל היו

Harry Klein was among the first typesetters in Yiddish after his liberation from the Concentration Camps in Munich, Germany, where he became co-worker in the Jewish newspaper "Unzer Weg" a weekly publication, which started on October 12, 1945.

Administration, editorial staff and typesetters of "Unzer Weg" in Munich, September 1945.
*Editor Lavy Szalit: * ; Typesetter Harry Klein: ◄*

Samuel Kohn Tells His Story

By Samuel (Szmulek) Kohn

SAMUEL (SZMULEK) KOHN was born in Czestochowa, son of Jacob and Sara Genieslaw.

Both parents and two sisters, Renia and Rachel (and her two-year-old daughter Marylka), perished in the Holocaust in Treblinka.

Sam was confined in several ghettos and later deported to the concentramp camp, Blizin. From there, he was taken to numerous different camps and then to Auschwitz. He was finally liberated by the American Army in Seshaupt, near Munich, Germany, on May 5, 1945. He came to New Haven, Connecticut, in April of 1951.

In 1953, Sam met Celina Markowicz, who had been born in Boleslawiec, Poland, near Czestochowa. She survived the war by passing as a Catholic child on a farm with a Polish family. Sam and Celina were married in June, 1953. The Kohns have two children: Jeff, who owns the Jeff Martin Fitness Studio in New York City, and Sharon Jacobs, who is at Temple University School of Medicine and the Director of HSC Project Management in Philadelphia. Her husband, David, is a vice president at Citicorp. They have a daughter, Jennifer Laura.

IN OCTOBER OF 1942, after the "selection" by the German S.S. murderer, Degenhart, I was taken away from my family and wound up in the "small ghetto".

There is one incident that will stand out in my mind forever. Along with a couple of other fellows, I was picked to go to work outside the ghetto and sent to a German company by the name of "Rawo". (As I later found out, this company was organized by very rich German Nazis, so that they and their families would not have to go to the Russian front.) Our job was to load and unload trains with rags and metal scraps. We were supplied with special red armbands that had German writing and the logo "Rawo" on them.

While we were working, a train came by and stopped for a coal refill. I heard loud noises and crying children, and when I got closer, I saw women and children packed in cattle trains calling out for water. When they noticed me, they screamed out that they had gold money for water, not knowing that I was also a Jew. (I was blond and wearing that German armband.) I managed to fill two cans of water, ran to the railroad cars, and pushed the water

through the small open window. I ran back a few times to refill the watercans, giving the water mostly to the women with children. I told them, "I don't want anything because I am a Jew myself." They started asking me: "Where are we going?", "What are they going to do to us?" I knew that these transports were going to Treblinka – a death camp – but seeing those helpless mothers with children, I did not have the heart to tell them.

When I moved on to the next wagon, which was full of young men, I told them the truth and told them they had nothing to lose by breaking out while the train was moving. Each time, I was running with the water, I was constantly chased and threatened by the S.S. guards, who were pointing their rifles at me. When the train started moving, I heard screaming voices: "Don't forget us! Avenge our souls! Say Kaddish for our families!"

Finally, I was chased back to work, and in the evening we were escorted back to the ghetto. The next day when I got back to work, I had a chance to speak to some Polish people who worked nearby on the railroad and who lived in the area. They told me that the night before there had been a lot of shooting and some prisoners had escaped from moving trains. The Germans were checking out the entire area, I was told.

I worked there a few days. After being transferred to work in many different places, I found a way to return to the ghetto. But several months later, I was caught and sent to the concentration camp at Blizin, which was a terrible camp for hard labor and executions by the stonefaced S.S. Sturmführer Nell. There I met my buddy from back home, Harszel Kleiner (now Harry Klein of Montreal, Canada). We went through a living hell.

I happened to have a good working position in a warehouse; we were able to help each other. First, Harszel got infected with typhus fever, and I was able to bring him soup. Then, I was sick with typhus and Harszel was there helping me.

Then we were shipped in cattle cars to Birkenau-Auschwitz. We arrived at night and were waiting by the gas chambers and crematoriums until daylight. The SS men in charge were sleeping after a drinking party. While we were waiting, my buddy, Harszel, found out that his sister-in-law was working in the "Sondercomando" behind the electric fence. They exchanged words through the fence in the dark. In the morning, the SS Stormführers arrived and the selection started "to left to right". By some miracle, we were spared. While waiting, we could see the flames from the crematoriums reaching up to the sky, and could smell the stench of human flesh.

By then we had met two other friends and the four of us kept together. By a coincidence, all four of our last names started with

the letter "K": Kohn, Kleiner, Konsens and Krakowski, so we were all tatooed with numbers in sequence on our arms. Three of us survived to the end of the war. Kohn in the United States, Klein in Canada, Krakowski in Israel. Unfortunately, Konsens didn't make it. He gave up. I tried to encourage him as much as I could, but only a few months before the end of the war, he was killed by the SS.

Later I was in Birkenau-Auschwitz, where I was put on the detail of digging ditches with a group of about 20 people. During our lunch time, dining on watery soup, we talked with people from different places. Somebody asked me where I was from, and I mentioned Czenstochova. A couple of men got up and told me about their experience in Czenstochova, and how, when they were passing by in a train, a young fellow with a red armband from Rawo, gave them water. When I heard that, I jumped and took up the story where they left off. That was a most unusual reunion.

From that moment until today, I can still hear the crying and screaming from that boxcar. When the train started moving, I heard their cries: "Don't forget us! Avenge our souls! Say Kaddish for our families!"

Loading the cattle cars.

From Rotleberade to Gardelegen

To the Memory of my friends who perished in the Holocaust

Originally written in Yiddish
by Harry Rosenblum

I WAS BORN IN CZENSTOCHOVA. AFTER the liquidation of the large ghetto, I was placed in HASAG Pelcern, a forced labor camp in Czenstochova. On January 15, 1945, I was deported to Buchenwald and later to Dora; from there again to Rotleberade. This was the last stage of my painful experiences of horror during the "March of the Dead", a march from the concentration camp Rotleberade to Gardelegen.

This camp was located in Germany. It employed over 1,000 slave workers of all nationalities, used in the production of missiles for the Nazi war machine.

On Wednesday, April 5, 1945 the camp was evacuated and we were forced to march again. From far away Nordhausen we saw the fires caused by the air attacks by the Allied forces. Under horrible and inhuman conditions, harassed by terrible beatings, we were all driven at night to the train station. At the same time, all the inmates of other camps in the same area were evacuated. Together we numbered over 8,000 people.

We were surrounded by "SS" troops who proceeded to push over 100 people into each of many cattle cars. The transport lasted seven days and nights. No one received food or water and as a result many died. Each day the train stopped and the corpses were thrown out of the cattle wagons. On the seventh day the train stopped completely because there was no more rail connection. The transportation system had been bombed into total collapse.

Now the "SS" guards ordered everyone out of the wagons to line up and be counted. Only 2,000 out of the 8,000 had survived.

Under heavy "SS" guard, we were forced to start marching once again on a narrow road towards a forest. Two thousand living skeletons marched, not knowing their destination. Anyone who

was unable to walk any longer and sat down, was shot in the head. For this poor soul the torture and pain were over.

In spite of the heavy "SS" security and continuous shootings, many of the marchers were able to escape to the forest.

When we reached the horrible camp Gardelegen, only one hundred and fifty souls remained alive. Half an hour before we arrived, the "SS" searched the forest to recapture some of the people who had managed to escape. All were captured and driven to Gardelegen, where they were gathered into a shack and burned alive.

The world knew only much later, that on April 12th, 1945, three days before the liberation by the American army, 1,015 people, martyrs of many nationalities, had perished.

The victorious American army ordered the Mayor of Gardelegen to prepare a special place in the cemetery for the memory of the burned martyrs. Gardelegen has a cemetery where there are 1,015 special graves that symbolize the brutality of the Nazi regime.

As one of the 68 people who survived the "Dead March" I pay my respect to those who perished. It is a tragedy I can never forget.

My Childhood

By Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker

I WAS 10 YEARS OLD when the war broke out on September 1, 1939. A few days later, German troops marched into Czenstochova, and my entire world changed.

The first orders were for everyone to give up their radios, and deliver them to a central depot. This cut our contact with the outside world. The major change for me, however, was that I no longer was able to go to Jewish Day School. Jewish children were denied access to all educational facilities. My parents discussed the situation with others, and within a few months, small tutorial groups were illegally organized in private homes by two sisters, Riba and Madzia Horowicz. Every day these groups met to teach the children lessons on different subjects. To insure our secrecy, we changed locations frequently.

In 1940, life became more difficult. All Jews, 13 years and older, were ordered to wear the armband with the Star of David. I was not yet old enough to receive this honor.

September, 1942, brought deportations to Czenstochova. One day after Yom Kippur, everyone was put under "house arrest". Several days later, we learned that my grandparents Mietkiewicz, two uncles and four aunts were among the first groups shipped to Treblinka.

Shortly thereafter, my parents and brother and myself were transported to a huge factory called "Metalurgia". We were considered fortunate to be placed there, and told we were immune from deportation.

On October 5, 1942, Simha Torah, I bid my parents good-bye and was sent to liquidate apartments abandoned by Jewish families, in an area which was later to be the "small ghetto". The task was emotionally draining, as often we would find food on the table, which meant that the family was forced to leave suddenly. On that day, the Germans arrived while we were working. Everyone was ordered out into the street. They inspected all of us and divided us into two groups. One group was to be sent away, the other to

be allowed to return to work. Standing next to my aunt, the German officer pushed me to one group and ordered my aunt to go to the other side. My group was soon to be sent to Treblinka.

My aunt and uncle were ordered back to work. They were heart-broken, not knowing how they would face my parents and tell them that I had been taken away by the Germans.

Suddenly, a miracle occurred ! I was released from the group and a few minutes later, joined my aunt at work. She was overjoyed to see me, crying and laughing at the same time. She was thrilled to be able to return me to my parents.

However, while we were at work, there was a big "selection" at the factory, "Metalurgia", on Garibaldi Street. My parents and my brother were among a large group taken away. That morning was the last time I saw my parents and my brother alive, as well as my best friend whom I knew since I had been 2 years old.

I am the only survivor of my class, which consisted of 23 children.

THE HOLOCAUST

Millions of People never got a chance
Children's lives never got to advance.
So many children with so many dreams
Most of them never grew up to be in their teens.

People running away, people in hiding,
But disaster they would definitely be finding.
But what was the cause of all this mess?
What was the reason of all this distress?

It was because the Jews were different
And proud of it too.
And the Germans thought everyone should be like them
Even if it wasn't true.

In the end, 6,000,000 were gone.
But there was still some hope that shone.
Because three years after it was finished
The State of Israel was born
Until this day this tragedy we mourn.

MELANIE TAKEFMAN
(Age: 11)

The Wartime Experiences of Lucia Bergman (née Fajgenblat)

MY NAME IS LUCIA BERGMAN, but when I was born on April 17th, 1936, I was Ludwiga Fajgenblat. My mother's name was Eugenia Isidor Levenhof, my father's was Adek Fajgenblat. My maternal grandparents lived in Sosnowiec and had two sons, Adek and Stasiek, both older than my mother.

My father's parents were Mordechai and Miriam Fajgenblat. They had six children.

We lived in Katowice, so that my father would not compete with his father and brothers who lived in Sosnowiec. All of them were embroiderers.

I was only three years old when the war broke out.

In Poland, the 1st of September was a public holiday. In 1939, my parents travelled to Czenstochova to visit my grandparents, and I stayed with my maternal grandparents in Sosnowiec. When war was declared, my parents became stranded in Czenstochova with only two days' supply of clothing. As Jews were banned from further travel, I could not be reunited with my mother and father until a year later, when they arranged for a Christian friend to bring me to Czenstochova, using his daughter's identity papers.

When I arrived in Czenstochova in 1940, Jews were still allowed to live in their own homes, but this was changing quickly. The Jewish quarter was walled in and all Jews were required to move into "the ghetto". A selection of families including our family, all of whom were tradesmen (i.e.: tailors, milliners, jewellers, embroiderers, etc), were ordered to move into three apartment blocks, built in a "U" shape around a courtyard. On the fourth side, there was a high fence and gate leading to the outside world. This building was on the main street of Czenstochova, and the Jews within were not allowed to exit but the Christians from the town could enter and utilize the services of the residents. The Germans, of course, could get all their services from the residents.

Soon after we moved into the compound, my mother's brother, Adam, and his wife arrived from Lvov and joined us. Although he was a bacteriologist, he pretended to be an embroiderer so he could stay with our family and would not be sent to the ghetto. Also with us was my father's brother, Heniek, and my paternal grandparents. The rest of the family was confined to the ghetto, except my uncle, Stasiek, who was trapped in Russia.

With the work that the families did in this compound, they could earn money and we led a nearly normal life, considering the circumstances. There were even weddings and parties among friends in the apartments. This situation lasted for about a year.

Suddenly, one day, while we still lived in these apartments, the Gestapo arrived and ordered all the old people and those not able to work to assemble in the courtyard. Those "selected" were told to bring a bag with some clothing, and enough food for two days. They were to be "resettled" on farm "for an easier life". I remember being sent back to our apartment to get a blanket for my grandparents who were the "lucky ones" to be selected for resettlement. I also brought them some sugar, in case they were able to get some tea on their journey. That was the last we ever saw of Mordechai and Miriam Fajgenblat. Sometime later, we learned that they were taken directly to Majdanek and killed. At about the same time, my mother stopped receiving letters from her parents in Sosnowiec. Later, when we were in the ghetto, someone from Sosnowiec told my mother that Isidor and Regina Levenhof went in a similar "selection" and were killed in Treblinka.

Shortly after that, a childhood friend of my father appeared one day, posing as a customer. Her name was Irena Kaczmarczyk. For a large fee, she was willing to hide my parents, but we had no money since all our worldly possessions were left behind in Katowice. Nevertheless, she agreed to take me into her care, although I was not aware of it at that time. She began by taking me for walks out of the compound, so as to test ways of removing me permanently. Suddenly, we were told that the compound was to be closed immediately, and all residents moved to the ghetto. New plans had to be made.

My parents found accommodation in the same block as the Kopinski and Zylberszac families. Tadek Zylberszac was married to Dora Kopinski. His brother, Gutek, and wife, Anka, were also in the ghetto. They had a daughter, Stefa, who, during the war, was hidden in a convent.

All the adults in the ghetto who were able to work, marched each morning to an ammunitions factory, called Hasag, a few kilometers away. It became very dangerous for me. I was only six years

old and obviously not able to work, I was of no value to the Germans. My days were spent locked in our room, in silence.

No one was to know of my existence. If I heard a noise outside the door, I would quickly and quietly climb into a large wicker basket, filled with clothing.

In Hasag there also worked Poles. One day a Pole came up and left a small parcel near my parents, when the Germans were not looking. When they opened it at night, they found a small cooked chicken, with a letter in the core. It was from Irena Kaczmarczyk. She wrote that if my parents received the chicken, that the contact was safe.

She had organized things from her end, along with the plans for taking me out of the ghetto. The Pole carried messages back and forth at great risk to his own life, and my parents would always get a chicken ! In case he were caught, he could claim the chicken was his lunch. Towards the end of 1942, it was arranged that I be passed over to Irena. On THE day, a tall thin man came early in the day to our room. He strapped me to his chest, and went straight to a pre-selected out-house, where he left me in the smelly toilet, under a plank of wood. At nightfall, my father took me to the fence of the ghetto, made a hole and pushed me through. A woman was waiting for me, but I did not know her. I was scared. She told me that I was to stay with her for a few days, until Irena could come and take me to Rakow. I spent a lot of time hidden under her bed.

Irena came and took me home to her husband, Stanislaw Kaczmarczyk, and their two daughters, Stanislawa (then 12) and Teresa (then 9). I was 6 years old. Also, part of the family were Irena's niece and nephew, children of Stanislaw and his first wife, Irena's late sister. They were adults already and were hiding with the partisans. Furthermore, Natala was the mistress of an SS officer. All the information that she gathered, she passed on to her brother, Jurek. Life with the Kaczmarczyk family was like sitting on a time bomb.

Conditions were better for us than for most, since Stanislaw had a job in the foundry. This gave him some privileges, such as access to a private toilet, ownership of a small shed for the pig that they raised for food, and access to a hot shower in the foundry once a week. At other times, we all washed in the kitchen basin.

I had two identities, depending on the circumstances. To all the neighbors, I was Lucyna Pabinska, a niece, daughter of Irena's brother, a widower who could not look after me. But, during a German search, I became "Terenia", and the real Terenia went to a neighbor and became her granddaughter, who was about the same age, but lived in Czenstochova. This lovely woman, Irena,

was the only person in Rakow who knew the truth about me. And when the Gestapo came, usually at night, to search for partisans, I was locked in the toilet until it was safe to come out. That toilet became like a second home to me.

At the beginning of my stay with Irena, she would take me, once a month, on an early morning train ride to Czenstochova, where we would stand on a certain street corner, wait for a column of marchers. Irena did this to reassure them that I was safe. Then Irena stopped taking me. My parents had sent a message that someone had recognized me and they feared that I might be denounced. I did not see my parents again, until two years later, the day after we were liberated.

While living in Rakow, I lived as normal a life as possible. I went to school, went skating and tobogganing. We lined up for food rations, and raised pigs. However, in Poland, Catholic children have their First Communion between the ages of six and eight. This meant that to keep my cover, I would have to be confirmed. But Irena had promised my parents that she would do everything in her power to prevent me having to be confirmed. Although I went to all the classes, and learned all the material required, I found some excuse for my not participating. Usually I was sick or sent away so it would not look so obvious. Finally, when it became too dangerous for me to remain in Rakow, because the town was frequently being searched for partisans. I was, ironically, sent to live with Natala and her SS officer. We told him that I was Natala's little sister and we told our Rakow neighbors that I had had my confirmation while I was staying with Natala. During the few weeks that I lived with Natala, I ate the best food that I had eaten during the entire war.

Two notable incidents took place while I lived in Rakow. First, a new tenant moved into our building. She was about my mother's age and seemed very nice. One day she cornered me, and said "I know who you are". I thought that was the end of me. She identified me as Lucyna Fajgenblat, since she had known my parents. She told me that my secret was safe with her, as she too was living a lie, as a widow, hiding her Jewish husband in the countryside.

The second incident had a more profound effect on me. One day I saw a big crowd gathered on the street nearby. I moved to the front of the crowd, only to witness a Jew shot dead, only two meters from me.

In 1943, Stan Kaczmarczyk became very ill with tuberculosis. A cousin of his, from the country, visited Rakow. He knew that there was no such person as Lucyna Pabinska, and he blackmailed the family for all the money that they could have used to save Stan.

His funeral was the first that I ever attended. The blackmailer soon vanished, and I suspected that the partisans "took care" of him.

At the end of 1944, Czenstochova became a bombing target for the advancing Russian army, and Rakow in particular, because of the foundry. Irena sent me to relatives a few miles away. Suddenly on the 17th of January 1945, all the bombing stopped. The next day, I was taken back to the apartment, and found BOTH my parents there! You can imagine my surprise!

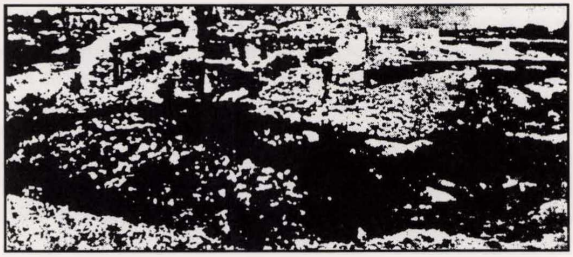
My parents found a place to live in Czenstochova, with Ted and Dora Zylberszac, and their niece, Lucy, whose parents and brother perished during the war. As most of Poland was still at war, we had to remain there for some time.

We did return to Katowice, where my parents took repossession of their old embroidery business. I enrolled in a local school, and as I was used to the name Pabinska, my parents registered me as Lucyna Fabinska, to keep the initial "F" in the surname. Later my parents, also, officially changed their name. We moved to Australia in May 1949, to join my uncle who had moved there one year earlier. We lived in Melbourne. I was sent to a boarding school to learn English and so that my parents could establish themselves in business without having to care for a 13 year old child.

I went on to study pharmacy. On March 15, 1959, I married Dr. Michael Bergman. We have one daughter, Suzanne, and two sons, David and Jonathan, as well as two grandchildren.

Jewish police station in the small ghetto

The large ghetto in ruins

The Skovronek Family

THROUGHOUT OUR CHILDHOOD, we were regaled by stories of "Krzepic". We heard of the small 2-room house our father, Philip Skovronek, lived in with his parents and 3 sisters. In the summer our father slept in the kitchen, and the rest of the family slept in a little larger room which contained two beds, a table, some chairs, a credenza and a clothes closet. This room was heated by a ceramic-tile oven from floor to ceiling. In the winter this oven was used to heat the room, as well as for cooking. When it was very cold our father moved into this room with the rest of the family for the warmth of the stove. He awoke to the frost caked on the windows. Running to the outhouse on cold winter nights was another story we heard about often. Our father attended public school from 8 a.m. to 1 p.m. and, after lunch, he would go to "Cheydar" until 7 or 8 p.m. In the winter, when the days were short, it was very dark at that hour. Our great-grandfather lived close to "Cheydar", so the first stop on the way home was to our father's maternal grandfather. When our father complained that he was afraid to go home in the dark, our great-grandfather gave him this sound advice: "Go home and tell your father to come and get you".

It is so important for all these stories to be handed down through the generations. Particularly because we never knew these people, who all were killed in the Holocaust; but, through these stories, they come alive for us and we cherish their memories.

At the age of 17 our father left home to earn a living, while his family remained in Krzepic. For holidays, he used to travel home from Chenstochova. When the war broke out, on September 1, 1939, he was at home with his family. He spent the next three years at home, being dragged out to do work that included cleaning a horse stable with bare hands, lining up boulders on a road (for no reason) and digging up potatoes in the field. Periodically the SS would come to the town and arrest able-bodied Jews and send them to work in concentration camps. Our father used to hide at his gentile neighbours until the Germans left town. In this way, he managed to stay home until April 10, 1942. It was the last

day of Pesach. The police came to the house looking for him and when they couldn't find him, they arrested his youngest sister. When our father found out about this, he surrendered to the police and his sister was allowed to go home. He was kept in a hall overnight. The next day, the family was allowed to say goodbye. When his father walked into the room, he was hardly recognizable. His eyes were red and swollen with tears, and his hair had turned white overnight. He squeezed our father's hand and said, "I do not believe that we will see each other again". About six weeks later, around Shavuot, the Germans scooped up the remaining Jews of Krzepic, and sent them to the gas chambers of Auschwitz. Included were 28 members of our family – uncles, aunts, cousins and our 83 year old great-grandmother.

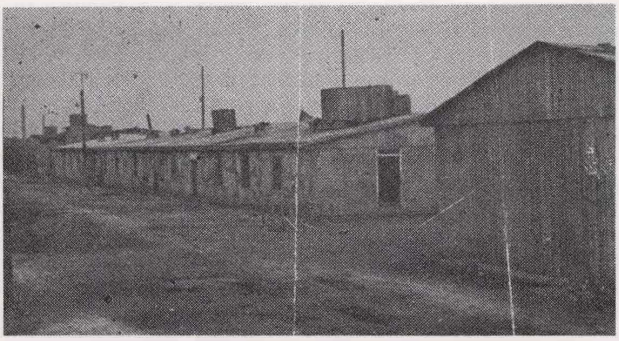
Our father spent the next three years in a variety of different concentration camps, including Niederkirch, Markstadt, Fünfteichen, Grossrosen, Flossenberg, Dresden and, finally, Theresienstadt. He lived under conditions that we, of today's generation, cannot possibly fathom. He was finally liberated when the Russians marched into Theresienstadt. He was weak and weighed approximately 90 pounds; but he gathered all his strength and went back to Chenstochova where he found two cousins, Sara and Sam Wien. He then travelled to his home town in the hope of finding more relatives. But they had all perished. He then returned to Germany and there found out that his youngest sister, Lily, had survived and was in Sweden. Through her he received the sad news that his sister, Rose, had died in Bergen Belsen. At the same time, he learned that his sister, Beatrice, who had left Krzepic just before the war, was married in New York to a man named Weisbrot.

Our father, along with the other survivors, never gave up hope. It kept them alive and it allowed them to move on to a new world. For our Dad, this new world was Canada. He learned a new language and rebuilt his life. He married our mother shortly after moving to Toronto and, for over 40 years, they have had a strong, loving marriage.

Our father became a successful builder, although he would be the first to tell you a man's success is not measured by his pocketbook, but by his honour and integrity. He has always been active in the Jewish community. He is President of the Chenstochover Aid Society and has worked tirelessly for Israel. Zionism and the survival of Israel is always at the forefront of his thoughts, second only to his family. In June of 1989, he was instrumental in organizing a home-town reunion in Israel. People got together who had not seen each other in over 40 years. It was a tearful, joyful occasion.

We are now grown up and have lives of our own; but we carry with us the history of our ancestors as told to us by our Dad. We will retell these stories to our children, so they may also have a sense

of tradition and respect for their roots. This is reinforced every Shabbat when we travel, en masse, to Buby and Zaidy's for dinner. The conversation is noisy, the kids run around. Something always gets spilled, but you will not find a more loving atmosphere or "hamische" feeling than around the Skovronek family table on Friday nights.

The living quarters (barracks) in the HASAG forced-labour camp.

A section of the small ghetto.

My Hometown Czenstochov

By A. Bomba

FIRST LET ME SAY MANY THANKS to my friend Harry Klein for the hard work he has put into compiling a book in English about our city Czenstochova, for the second generation. Many books have been written in various languages, but this book is about the history of our city. It will be unique as it describes the life of a vibrant pre-war Czenstochova which ceased to exist as we once knew it.

Jews have inhabited the city of Czenstochova for many hundreds of years. They have enriched the city by building hospitals, factories, banks, clubs, political parties, congregations and welfare institutions. We were, nonetheless, strangers in our own land and in our own city because we were Jewish and were not accepted by most of the Polish people who were anti-Semites.

In the thirties, the ruling party of the country created new laws against the Jewish population. There were anti-Semitic outbreaks against Jewish students in the Universities; the Poles were organized to boycott Jewish merchants. This mistreatment continued with pogroms in 1937, led by Kluzniak and in 1938, led by Baron. The abuse of Jewish people continued until 1939 and the outbreak of the second world war.

On the second day of the war, the Germans entered our city and two days later, on September 4th, without any provocation, the Germans started to attack the entire population of Czenstochova. Many people were killed.

In December, 1939, the Jewish population was ordered to wear arm bands with the Star of David. All the Jewish-owned stores, businesses and factories were confiscated. This was followed by an order that Jews must give up all such possessions as fur coats, radios and furniture. Every few days the Germans attacked Jewish homes and took the men and women to do forced labour. Many Jewish people were never returned to their homes.

In May 1941, an order was given forcing all the Jewish people to live in a ghetto situated in the impoverished part of the city. Life in the ghetto was intolerable. Ten to twelve people were crowded into one room, without water, toilet or food.

In September 1942, rumors spread that the ghetto was going to be liquidated. On the day of Yom Kippur, September 21, Germans dressed in black uniforms arrived in the city together with Ukranians. Many cattle cars could be seen at the train station. At 4 a.m. on September 22, the Germans and Ukranians attacked a few streets in the ghetto and chased everyone from their homes. Those who did not move quickly were killed on the spot.

I was in the first group, along with my wife, our 4-week-old child, my mother and brother. We were chased by police to walk quickly in the direction of the train station where over 60 cattle cars were ready to be loaded. Five thousand people were loaded into the train that tragic day after Yom Kippur — the first transport to Treblinka. My family and I, however, were told, along with some of the others, to return to our homes. But I never saw my brother, his pregnant wife and their 3 year old son again.

On September 25th, a day before Sukkot, we were taken back to Berka Joselewicza Street. A few more people were taken out of the group. The rest were sent back to the station. We were pushed into the wagons and piled on top of one another. After several hours waiting, the train started rolling. The wagon was filled with about 120 to 140 persons, without food, water or room to breathe. The train was headed in the direction of Warsaw. After travelling all night, we arrived the following morning at a small station — Treblinka.

I was standing near the window watching one train roll in while another one left, empty. Ours was the third train entering Treblinka. It was 12 noon.

Orders were given immediately as we rolled into the camp. Women and children were ordered to go inside the barracks, while the men were to stand outside. They were made to undress completely and to get ready to go to the shower room. Nobody knew that these were the gas chambers. On that day, between 16–18,000 Jewish people arrived at the camp. All were gassed within a couple of hours.

My Story of Survival

By Barbara Pryor

MY NAME IS BARBARA PRYOR, BORN Basia Zielonka. I am married to Jerry Pryor, formerly Jurek Przyrowski.

I lived in Czenstochova on the famous Garibaldi Street. It was a home between the mikva and the synagogue, the town's most beautiful. As I witnessed the burning of the synagogue by the Nazis, I was sure that the flames would reach heaven.

My family consisted of my beloved parents, six sisters and brothers, and eight nieces and nephews. Both of my parents also came from large families.

On September of 1939, the Germans overran Poland and the mass slaughter of Jews began, as did the nightmare of the deportation trains, extermination camps and various other bestial atrocities perpetrated by the Germans. Their "final solution" took away my entire family.

How did I survive ? This episode of my survival is one of many miracles. One day we were all rounded up on the square, next to the small ghetto for another selection from people who all belonged to various working groups. I slipped into one group but was pushed out by a Jewish policeman because "I didn't belong there". My sister saw my dilemma and signalled to me to quickly move into her group. At that moment, a miracle happened: The group I was taken out of was sent away for deportation. Nobody survived. On this unforgettable Bloody Monday, a few heroic Jewish partisans attempted to kill the Germans, among them a lieutenant Rohn. This caused havoc among the Germans. They responded by massacering more Jews in revenge. They then took truckloads of Jews to the cemetery to face a German firing squad. The tragedy was indescribable. I survived Bloody Monday. Later, I was taken to the Hasag concentration camp in Czenstochova. The small ghetto was burned to the ground, with mothers holding their babies in their arms, old people hidden in the houses. This was just one episode in my miraculous survival story.

The Holocaust was different from all other earlier massacers in the history of the Jewish people because of its conscious planning and systematic execution.

Death is always tragic, but when death by murder is multiplied by six million in five years (counting only the Jewish victims), a new term had to be coined for it: Genocide. And the conscience of the world seemed mute. A great transformation has taken place in the lives of the Jewish people. We are no longer the victims of rulers in one country or another. We have become masters of our own destiny in our own land — Israel.

I presently reside in Chicago and have one son and one daughter and two grandchildren. I am also the President of the Midwest Czenstochover Society. I am happy at last.

PHOTO BY ILUSTR. "POLISH JEWS"

In December 1939 the German authorities ordered all Jews to wear at all times an armband with a large Star of David.

The Tragic Yom Kippur of 1942

Originally written in Yiddish by Moshe Altman

IT WAS A FEW DAYS BEFORE YOM KIPPUR of 1942. Alter Altman was an electronic technician and the Brigadier of the "Enra" Co., who worked in the company as a slave laborer. I had a special permit from the company, but I have always found ways not to go to work. The Brigadier warned me that recently the management was very strict with those who were not present at work all the time. The working permit was a guarantee of security and it could be taken away at any time.

One day Alter Altman told me that he had just come out of the administration office and that there was bad news for all those in the ghetto. He was told, in confidence, that the murderous "deportation commando" had arrived in Czenstochov and 100 cattle box cars were on the train, ready to be used for the deportation of the Czenstochova Jews from the large ghetto.

Upon hearing the shocking news, I called a few of my friends, Yeheskel Ofman, Friedman and Zborovski. We all decided that we had to return to the ghetto to warn everyone so that they had the opportunity to do everything possible to save themselves from deportation. I also told my brothers, Todel and Tovieh and David Kozak.

At first, everyone thought this story was exaggerated, but others, from different working places, confirmed its authenticity. We asked ourselves what we could do. But no one knew the answer. The Jews who were in their hiding places thought that in a few days everything would be over. That did not happen. The Nazis were searching everywhere for those in hiding. Whoever was found was immediately shot. It was shameful that the Jewish ghetto police collaborated with the Commandos in the search and turned the people over to the Nazis.

At that time, the war between the Germans and the Russians was continuing. All the windows had to be covered at night. The same law applied for the street lights; but, on that Yom Kippur night,

after a day of fasting and prayers to the Almighty to grant each and everyone a year of life, all the street lights were put on. The purpose was to make sure that no Jew sould be able to run away to the Aryan side of the ghetto walls. The Jewish ghetto police were running from house to house telling everyone that they had to be present at the "Appell", which took place on the "New Market". There they selected those chosen for deportation to the gas chambers of Treblinka. I did not go to the "Appell". I took my mother and my sisters to a hiding place in a bunker at the Braland Factory, under a barrage of gunfire. Sixty people were hiding in this bunker.

The Nazi Commander, Degenhart, demanded that the Landau brothers turn in those who were hiding in their factory. He threatened that if they found the hiding place, everyone would be shot. That bunker was not discovered, the Landau brothers were not killed.

I had an identification card from "Enro". I went from Landau's factory to the "Metalurgia", where a large group had gathered. The Director of "Enro" company told us to go with him and present our working permit from "Enro". On the way to the Metalurgia, the guard gave a signal to the Nazi Degenhart who then asked the age of a young boy in our group. In his panic, the boy could not talk. His father, Szmuel Zelinger, answered for him and said he was 17 years old, but the guard, Szol, took him out of our group and killed him with his revolver right in front of us.

That was the first time in my life that I saw a person killed. I will never forget that horrible scene as long as I live. That tragic Yom Kippur of 1942 marked the beginning of all deportations and the murder of my beloved family – my father, Chaim, my mother, Dvora, and my sisters, Sara and Miriam.

Inside the HASAG Concentration Camp

A Lost Childhood

By Szlomo Szwimer

My earliest childhood memories are of the times as a youth in school. It was an old schoolhouse, maintained through the generosity of the Jewish community of the town. The impoverished children of our community went to this school, while others, more well off, went to private schools run by rabbis. The school had approximately 150 students.

The school was adjacent to a river. This river was bordered on one bank by a Jewish neighbourhood, and by a Jewish hospital on the other. The sounds of the rolling river were a big part of our day in school, as the water rushed outside of the windows, and after a long day in classes, I often went down to the river to swim. This was a place where my friends and I would go to forget the harsh realities of religious segregation. Playing with friends and enjoying childhood activities allows us to, for a short while, forget the hatred which often surrounded all Jewish children, even within the security of one's own home town.

Beyond the bank where the hospital stood, was a gentile neighbourhood. The non-Jewish children would regularly interrupt our swimming by hurling stones at us. We barely had time to get out of the water and defend ourselves. I remember vividly, the many times I would go home bloodied as a result of the stonings I received at the hands of our non-Jewish neighbours. For fear that my parents would not allow me to return to the river, I felt compelled to invent creative stories in order to explain my dishevelled condition upon arriving home.

Eventually, the truth did come out, and my parents forbid from playing by the river after school. From that time on, my afternoons were spent in the relative safety of my own backyard, playing soccer, with a ball fashioned from old socks. The new shoes I would receive at Passover would inevitably be worn out in a matter of a few short days as result of the wear and tear of our daily soccer matches. The realities of poverty would require me to walk around for the rest of the year in torn and tattered shoes. These

worn out shoes would always serve as a symbolic lesson to me about the cold harshness of growing up poor and Jewish in a world that tolerated neither.

My parents, though not extremely religious, kept a strictly kosher home. Often in my childhood, situations in the outside world would demonstrate to me the total disregard and disrespect of Jewish culture and tradition, held by the non-Jews of Czenstochover. One particularly disturbing recollection is of a man who watched over the building in which my family lived. One day, I saw this man, sitting outside, eating a ham sandwich. The man called me over and asked me if I was familiar with the type of meat that he was eating. When I said that I was not, he held down my arms and rubbed a slice of ham all over my face and mouth. It is a taste I have never been able to rid myself of to this very day.

Our town was predominantly anti-Semitic, whose majority would seek out any opportunity to harass and terrorize the Jews of this fairly large Polish town. Very often, the Jewish community would be under siege by groups of youths and adults, intent on damaging Jewish property, as well as inflicting bodily harm. A small group of Jewish townspeople would undertake a modest resistance effort to combat the violence and terror. In one unfortunate confrontation, one of the non-Jewish pillagers was killed. His death would serve to create a martyr for the anti-Semitic factions and give them further cause to make the Jews of Czenstochover the focus of continued pogroms and violence.

The Poles were extremely harsh in their attitude towards the Jews. Often, in organized groups, the Polish townspeople would picket in front of Jewish businesses, discouraging customers from buying their goods. These tactics made it difficult, if not impossible for the Jews to earn a living.

The hatred toward Jews only made us stronger in our resolve; the instinct to survive was greater than our complacency to succumb to this overt discrimination. As a child I can remember taking part in the efforts to resist the campaigns against the Jewish sectors of town. We build walls and barricades to help prevent our enemies from perpetrating their evil deeds upon us. Growing up in these circumstances, it became painfully obvious that only the strong could survive. Not a very cheerful lesson for a young boy, but one that encouraged youth to adopt a fighting mentality at a very early age – there was little choice in the matter.

The town's Jewish community was made up of three classes – the poor, an entrepreneurial middle class, and the well-off. At all times, the Jews of Czenstochover exhibited a sense of responsibility to their own. One found childhood memory if of the generosity shown by many of the fortunate Jewish town's folk in aiding

those who were less fortunate. Every week before the sabbath, merchants would go through the various neighbourhoods, collecting food for the needy. This food would then be distributed to poor families so that they too, could celebrate a joyous sabbath. These gestures of kindness made a tremendous impression on me and served to rekindle in me, the belief that there still existed some semblance of good and humanity in mankind.

The town of Czenstochover was an interesting mix of extremes. One particular individual comes to mind as a symbol of the contrasting ideals of good and evil, prevalent during those times. A Jewish man, known to us as Gayla Avrum was a gentleman who made his living in trades which were not socially or legally acceptable. As a result, he was an outcast of the Jewish community who did not wish to be associated with his dishonest business dealings. This man, as ruthless as he was in his approach to business, was a totally different person in his private life. He saw to it that his family respect all Jewish traditions and that his children be educated and respectable. Avrum made a point of caring for one of the town's mentally infirm, homeless men. Every week Avrum would take this man down to the river, bathe him, and provide him with a fresh set of clothing. Looking back, it seems ironic that at a time when others would turn their backs on the needy, this man who others considered undesirable or crooked, would provide aid and comfort to those who needed it the most.

Eventually it came time to enter public school, where anti-Semitism was a terrible problem. Hatred of Jewish students was so fierce, that it became necessary to segregate Jews from non-Jews in separate schools. This did little to solve the problem of Polish children would look for us after school in an attempt to provoke fights. In the beginning we tried to avoid them, however their persistence forced us to confront them against our wills. My parents would always be very upset when I would come hom all bruised and battered. They did not want me to fight with the non-Jewish children and pleaded with me to avoid these confrontations at any cost.

Once the war broke out, our family attempted to flee the German occupation, but eventually we were held up in a small town and were forced to return home. The Nazis began selecting Jews for several different types of work which they wanted carried out. I tried to avoid becoming involved in their various work projects, but this was not always possible.

The Nazis constructed a ghetto and took away all of our means of supporting ourselves. Eventually hunger would set in, forcing me to sneak out of the ghetto to stand in the Polish food lines for bread. Some of my friends who did likewise, were not as fortunate as I, and were picked out of the lines by Poles who, working with

the Germans, would identify Jewish children in the streets. These children would receive beatings and sometimes even more horrifying punishments.

Soon, the Nazis evacuated the ghetto, splitting up entire families. The Germans would tell the evacuees that they were being sent to alternate locations behind the front lines, to take part in work details, such as potato picking. In actual fact, they were being sent to the Treblinka concentration camp. My parents' last words to me were that I should save myself and that I should tell anyone who would listen of the atrocities being perpetrated against the Jews by the Nazis. From that moment on, I realized the difficulties I would face as an only child, with no family, no life experience, no education and no trade.

I was placed in a small ghetto where I lived with total strangers. The holidays were particularly painful times, wandering the streets, looking into windows, while others attempted to celebrate. I would walk the streets, anguishing over my loss, until finally I would tire and go home to a lonely bed. This ghetto was also disbanded and we were all interned and forced to work in large factories. I was placed in an ammunition factory known as Hassag Peltserie. My cousin, Hartzge Schillit was also placed in a nearby factory named Rackov.

Hartzge's brother, Herschel and his wife were being hidden outside of the ghetto by non-Jews. Shortly before the war, Herschel tried to save his brother by approaching one of his wife's gentile friends in order to persuade this friend to take in Hartzge. The lady was most receptive and told the couple to wait while she went to get them food for breakfast. She returned with officers of the S.S. who proceeded to torture my cousin Herschel and force him to divulge the name of his brother and in which factory he was working. Herschel, his wife, and Hartzge were all taken to a concentration camp. The wife Adella, was the only one to survive the war. These lives were all ruined in exchange for a five-kilogram bag of sugar offered by the Nazis for anyone willing to turn over Jews in hiding.

The section in which I worked was varied in the diversity of the people who worked in our section would pay the Polish workers ammunition from the front lines, cleaning and refurbishing it, and then returning it to the front lines for use. Some of the elderly people who worked in our section would pay the Polish workers to get food for them. The elders in turn would give us food to ensure that we would work harder and thus spare them from deportation.

It was common practice for the underground resistance to subvert the German's efforts by sabotaging different processes and thus creating work and the need for more Jews to perform this work. It

was the existence of work that ensured our survival. I was involved in this operation which in my case, involved destroying the shipping crates in which the ammunition was being transported. In time, the lack of crates created the need to set up a carpentry factory to build more. I was helped by three others; Itzoulek, Yescrovitch and in the carpentry shop by Bercovitch, all of whom unfortunately, did not survive the war.

One particularly unpleasant recollection of the work in the factory, involved a scenario in which a man paid off the work foreman to relieve him of the distasteful duties of cleaning the ammunition casings. The foreman chose me to replace the man. After a short while on this job, without permission, I abandoned my post. The foreman searched everywhere for me, as I did everything in my power to elude him. Finally he reported me to the Hassack representative who later called me in to speak to him. Suspecting that I might have ties to the underground, he let me off the hook with the warning that if this should happen again he would be forced to deport me. It was then, by his reaction to me, that I knew that he, too, had connections to the underground.

As the Russians approached the town, the Nazis decided to evacuate the factory. Some Jews hid themselves in the factory, however I chose to go with the majority. Our destination was Buchenwald. In this camp we suffered terribly; hunger and hard labour were very common. From there, I was deported to the concentration camp of Dora. In this camp, the Nazis produced V2 rockets. The work there was extremely grueling, working practically non-stop to construct a railway, with nothing to eat except the Nazis rendition of soup. In this camp, I became reunited with a childhood friend from home, Efraim Seltzer. Efraim and I stuck together, offering encouragement and support to one another in this terrible place we found ourselves in.

With the English forcing the Nazis back, Dora too, was evacuated. People were separated according to nationality for transport in the huge wagons. I claimed to be a non-Jew, a decision I would later regret. The trip to Bergen Belsen was a difficult one. People were packed into the wagons like sardines. We were not fed and many did not survive the long trip.

The war was nearing an end and at Bergen Belsen, the situation was desperate. Food was in very short supply, and we were fed rations which were impossible to survive on. In this camp I was placed in barracks with many people from my hometown of Czenstochover. The Macovskies, Hershlicovitch and others were among those interned with me.

We were so malnutritioned that the simplest step was an impossible task. This, however, did not break my spirit and I

refused to give up hope. Finally the British soldiers liberated the camp and brought food for us. It was at this point that many died because their weakened bodies could not withstand the shock of eating after such long periods of severe starvation. My will to live was so great that I controlled my urges to eat large amounts of food – a very difficult task, to say the least.

After being liberated, I slowly regained my strength. A friend, Mr. Macovsky and I decided that we no longer wished to live in camps, and decided to find a place of our own to live. Macovsky, who was fluent in German, would help us to pass for German Jews and thus facilitate our ability to obtain an apartment in Germany. We went looking door to door for a place to live, and finally found a room.

We stayed there for a while and then moved along to a small town at Saltzeim where many Jews settled temporarily while waiting for permission to emigrate. The permission was not forthcoming and I decided that I would go to Israel illegally, if necessary. We boarded a ship destined for Israel. All of the passengers were making similar attempts of rellocation to Israel. We were caught and placed in an internment camp name Eilit. After two days, we escaped from the camp and attempted to enter the mainstream of Jewish life in Israel. We were met with mixed emotions, as many could not comprehend how we could allow ourselves to have been treated by the Nazis in the ways that we had been back in Poland. It became necessary for us to prove ourselves as worthy and win the compassion of those around us, making them realize that the treatment we received at the hands of the Nazis was not our faults, but a result of circumstance.

Back in Germany, I practised carpentry, which proved useful when arriving in Israel. I met a man who was formerly from Czenstochover and had a carpentry shop in Israel. He hired me and soon I had my first job, in the hope that I would be able to look on as the other carpenters worked and learn the trade. As luck would have it, there was no room for me to work inside the shop, so the man set me up to work outdoors. This forced me to run inside periodically for water, but in actual fact, to allow me to look on as the others worked.

My friend Efraim was living on a kibbutz. His father was a carpenter back in Czenstochover, making him a good candidate for work in this shop. I told the owner about Efraim and he hired him as well. The problem was finding him a place to live. I took him in with me, however my landlord did not like this arrangement and we were forced to leave. We finally found a new place to live. We were four men in one room. All of us were from Czenstochov ; there was the two Lax brothers, Efraim Seltzer and

myself. The arrangement was that we were allowed to live there, but only as long as we did not marry. The room had no bathroom, no kitchen; just four beds. We lived together in this room for seven years.

My friends and I met a man from Czenstochover, Mr. Jutobrovski. He was a kind man, who expressed a very sincere concern for all of us, and even went along with us when we were preparing to go off to the army. At that time there had not yet been a Jewish army, since the English were still in control of the country. I had the privilege of being the three thousandth soldier to enter the army.

When we were mobilized, there were not enough guns for all of us. We were sent out anyway, and told that if one of the other soldiers were injured or killed, we were to take his gun. It was our mission to open the way to Jerusalem, which at that time was under Arab occupation. The commando group with which I was mobilized was known as Palmach.

I was attached to a special forces commando detachment and sent to train at a camp at Givat Olga. Here I would have the honour of having had close contacts with individuals who would later play key roles in the successful establishment of the state of Israel. Among them, Yosef Tabenkin, Uri Banher, David Elaizer and Ariel Sharon. This was a turning point in my life, as for the first time as a free man, I felt as though I could make a difference, fighting for the rights of the Jewish people. At the outset we were 1300 special forces troups, and by the time of the cease fire, our numbers had dwindled to 350, many of whom, including myself, had been injured. I spent some time in hospital, and upon my release was sent to train as a member of the military police, a position which I held until my discharge from the army.

After our tours of duty in the army my friends and I returned to our small apartment. In time my friends married, and I was left, the last one in our little apartment. I met and married my wife, but we had no means to start our life together. My wife also came from a poor home, which created a problem, because my mother-in-law wanted her daughter to have an easier life. However, we decided to make a go of it anyway. I asked my landlord for permission to live in the apartment with my wife, until I could scrape together enough money to move elsewhere. He did not agree, but we moved into that apartment anyway. One difficult test for our new marriage was that this apartment had no conveniences at all. But with the help of our neighbours, we were soon able to overcome some of these obstacles.

After some time we would move from that apartment to a different home and soon we welcomed the arrival of our first son

Joseph. In 1960, we made the decision to move to Canada. Many years of struggles and hard work allowed me to build a successful business and extend our family with two more sons; Morris and Philip. Looking back at the difficulties I had to endure, gives me a great sense of satisfation and pride in the successes and happiness that my family now enjoys through their careers and families of their own. Of course to a very large extent, the credit for the success in rebuilding the family and heritage I had lost, goes to my wife Laja, for without her strength, love and support, none of this could have been possible.

Two Brothers

By Esther Gabel Srebrnik

EVERY JEW FROM CZENSTOCHOVA who survived the war has many stories to tell. I have always wanted to share the story of two who did not survive, my brothers Abba and Moishe Gabel. In 1943 posters were put up in Czenstochova stating that a reward of 10kg of sugar would be given to those who informed the Gestapo on a Jew. Two Poles saw my brothers wandering in the forest and told the authorities. This is how they became the victims of treason.

When I was liberated on January 16, 1945 I learned about the tragic fate of my brothers and I was desperate to exhume their bodies. I finally had the necessary documents drawn up and the arrangements were made, but the Jewish suffering was not over yet. The Kielce Pogrom had begun. My husband Edek, myself and our one-year-old son Henry had to flee Poland immediately. I thought my plans, to remove my brothers' bodies from the forest, would never be realized.

Throughout my life in Canada this bothered me tremendously. I always felt guilty about leaving them. My son Henry knew this and when he went to Poland in 1977 his most important mission was to find the graves of my brothers. Through sheer luck and perseverance, he found a monument to 4,000 Jews killed during the war and my brothers' names were among them. Apparently, after the war a commission was formed to exhume the bodies. I now felt as if a great weight had been lifted off my shoulders. Thanks to my son Henry, I could now live with the memory of my two beloved brothers.

Little Maria

By Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker

IN 1942, IN OUR JEWISH GHETTO of Czenstochova, there was a young couple who had a 9-month-old baby girl. Since, by this time, most children and old people had been deported to Treblinka, they sought desperately to protect the child from the Germans.

The couple, whose name will remain anonymous, convinced a local Pole to escort the baby to a Polish convent, located outside the ghetto. They dressed the child and placed her in a basket, with a note: Maria, 9 months old.

The Polish woman took the basket with the baby to the orphanage, rang the bell, and hid nearby to see what would occur. Moments later, a nun opened the door, saw the infant and took her inside.

Months passed. The father of the child was imprisoned in the labor camp "Hasag" in Czenstochova, while the mother perished in the flames of the burning ghetto.

In January 1945, Russian troops liberated Czenstochova from German occupation. The father of Maria was fortunate to survive the war. Having lost his wife and most of his family, his only hope now was to be reunited with his daughter (who by this time was 4 years old). He so much wanted to bring her up. As soon as he was able, he travelled to the orphanage to meet with the Mother Superior. When he inquired about little Maria, she told him that she remembered her very well. Just last year, a young childless couple from Warsaw came to adopt a child. They chose Maria. He was shocked! Trying to be of help, the Mother Superior provided him with their address.

The very next day, he took the train to Warsaw to retrieve his daughter. When he arrived, he could not locate the building. It had been destroyed during the 1944 Warsaw uprising. There was no trace of Maria! Heartbroken, he returned to Czenstochova. He tried again to locate the Polish family, with no success. . . . .

Months passed, but he could not find peace not knowing whether his child was dead or alive. Whenever he saw a little girl of Maria's age, he looked very closely to try and recognize her.

Eventually, he remarried and moved across the border to Germany. One night, he had a dream. His first wife said to him: "You know that our daughter is alive and you must make another attempt to find her." He awoke and decided to search once more.

Leaving his pregnant wife, he returned again to Czenstochova. He begged his friend working in the city hall for help and, together, they set out in search of the child. They travelled into the northern areas of Poland, trying to find the family who adopted his child. It was an extremely difficult task, but, at last, in one of the cities, they found the family.

The Polish friend went alone to meet the parents and to inform them that the real father of Maria was alive and that he wanted his daughter back.

At first the adoptive parents did not want to consider returning the child. Little Maria was their daughter. They were a family.

Many meetings and discussions followed. Promises were made to convince the people to return Maria to her real father. Eventually, they agreed, but they moved to another city where they were not known, deeply saddened, and went into mourning.

As for Maria, she went back to Germany with her real father. It took her a long time to adjust to her new family.

This is a true story.

Maria now lives in Israel, where she is married and has her own family.

Identification tag for the Jewish slaves in the concentration camp in Czenstochova.

A Jewish policeman in the ghetto.

My Escape from Treblinka

A.L. Bomba's Story, *originally written in Yiddish*

> *TREBLINKA: A small village northeast of Warsaw which was the site of a model death-camp which existed solely to put masses of people to death. Its only labor was the labor of Death.*

EVERY PERSON SELECTED FROM a transport and ordered to work in the death camp of Treblinka, was planning to escape.

This was not an easy task as you needed a lot of money, which, if found on you, would be a cause for your immediate execution. One also had to find someone whom one could trust with an escape plan.

We were a group who had become very close to one another. In our group were Hersh Goldstein, Hershel Kaufman, Yankel Kaufman, Yitzchak Zaidman, Yechiel Bercovitch, Leibel Rosenthal, Yankel Aisner and myself. Everyone in the camp knew that I was a barber who would sometimes cut the hair of "Kapo" Rakovski and "Kapo" Blay. Kapo Rakovski permitted me to work in the barrack, which gave me the opportunity to hide money and other valuables in preparation of the planned escape. Concealed in our blankets were our money and valuables. On the designated day, we went into our hiding place and waited for the darkness of night. Yitzchak Zaidman led the way, followed by Hersh Goldstein and myself. When we were 20 meters from the barrack, we saw two Ukrainian guards attacking Zaidman. They beat him, unwrapped his blanket, saw the money and then talked with him. We gradually moved back in the direction of our barrack and returned to our places. A few minutes later, the guards entered with Zaidman. They spoke with the barrack commander, Engineer Galewski, who ordered everyone outside. The two Ukrainians came out with Zaidman, demanding from him to point out those who had been with him. Zaidman remained silent. We were then ordered back to our stations. The Ukrainians continued speaking with the commander. It appeared that the Ukrainians

were pleased with the blanket-full of concealed loot. No report was made to the Germans.

A week passed after that incident and there were no consequences. We had accumulated a large sum of money which we hid. L. Rosenthal requested half the money as he and another person from Warsaw were planning to escape. His companion claimed he knew of a safe way out of the camp. I informed Hershel Goldstein who advised me, to give Rosenthal what he had requested. That day, I did not see Rosenthal at the "Appell", which meant that he had escaped. Four weeks later, Kozetsky told me that Rosenthal was back in the camp. I could hardly believe it. When I came to work (sorting "szmates") and saw Rosenthal, I asked him what had happened and why he was back in Treblinka. He looked at me for a brief moment and replied that he had returned in order to show me a safer route of escape.

One day, Kapo Commander Galewsky questioned Rosenthal about his escape. We were aware that Galewsky wished to escape. We all were anxious to know the details of Rosenthal's escape and return. He suggested that Hersh Goldstein be the next to escape, since he looked like a gentile. It appeared that Galewsky too had now decided to sneak out of the camp. He spoke at length with Rosenthal about it. I had noticed that Rosenthal recently had become quite friendly with the "Kapos" (camp police). One day they gave him something which he immediately pocketed. In the evening after work, we did not see Rosenthal.

A few days after Rosenthal's second escape we noticed that the SS was observing our every move. Therefore, we had to be very careful with our next escape attempt. They had learned that someone had been smuggled into the camp and had left with a large sum of money and valuables. The commander knew all about it. He found the man and beat him viciously on head and body. We were witnessing the scene. The commander then came over to our group and pointed to Szlomo Chapnik, Hersh Goldstein, the two Feiner brothers, two men from Piotrkov and me. We were ordered to go with the SS immediately. On the way, the Kapo Rakowski noticed me and requested my release, because I was the barber. I was sent back to the barrack. Rakowski remembered that I had helped his brother to escape. The other two men were taken to the clinic and shot.

It appeared that Rosenthal had escaped again, though this time alone. Later, when I was no longer in the camp a friend from Radomsko told me that Rosenthal was in Praga for a while. But a few months later, he was again part of a transport of Jews to the extermination camp of Treblinka. However, this time nobody was selected to work in the camp. The entire transport, Rosenthal included, was exterminated.

Later a new resistance group was formed by Ch. Kaufman, Yankel Eisner and Yechiel Berkowicz, Moshe Rapaport, Szimon Amsterdam and the Herman brothers. It was decided that Moshe Rapaport, Yankel Eisner, and one of the two Herman brothers would be part of a new escape attempt. Before the "Appell", all three men went into hiding. The following day we heard nothing about their escape. It seemed that everything had gone smoothly. We now had to go ahead with our next plan. It was Saturday and we were preparing to go into hiding as well. Before the "Appell", we noticed that someone was pacing in the area where we were intending to hide. It seemed that he was looking for something. It turned out to be Kolenbrener from Czenstochova who was collaborating with the Gestapo. We decided to postpone our plans to the following day, Sunday. That Sunday we went to work as usual and, in the evening, again prior to the "Appell", we went into hiding. We had to be most careful as the Ukranians and the S.S. were on the alert. We remained in the bunker for several hours until it got very dark. We then decided to crawl out in the direction of the clinic and the watch tower. We were now on the other side of the fence and continued to crawl a few hundred meters. We then stood up and ran. We ran for hours, not knowing where we were.

At 2 a.m., we heard voices in Ukrainian and it appeared that we were in the guards' camp. We must have been running in circles in the darkness of the night for over five hours, covering a mere kilometer. We turned in another direction and started to run again. This time we arrived at the river Bug. We were now six kilometers from Treblinka. It was 5 a.m., and we could see a farm house. Berkowicz went to the house and a few minutes later he reappeared to inform us that the entire area was surrounded by the Gestapo. We had to leave immediately. Once again, we were on the run.

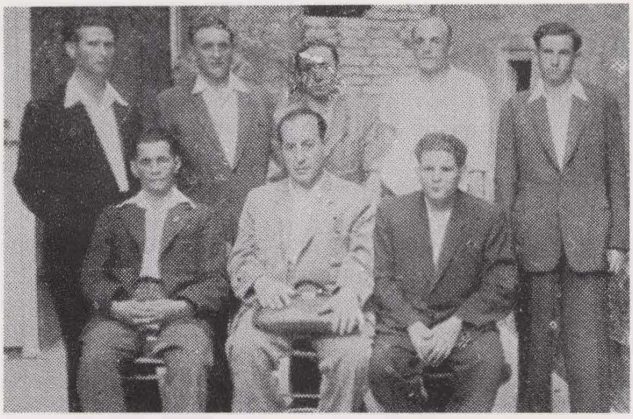
We arrived at a bridge which was the Malkin crossing. In the distance we could see a German post on the other side of the bridge. Our decision was to remain in the field, as it was too dangerous to cross. It was 9 a.m. and we decided that we would remain in the field until nightfall, and then continue our escape. We asked a farmer, passing on a hay wagon, to assist us. We begged him to allow us to stay on his farm. We offered him money and he agreed to help us. He accompanied us to the farm, the plan being that if we were caught, he would accuse us of having broken in.

At nightfall, the Sheriff of the Village came to tell us that he would lead us to the highway. We walked until morning. We arrived in another village. Along the road, we saw a woman at the door of her house. We spoke with her, and she permitted us to stay in her home for almost one week. After that week, she asked her neigh-

bour, I can still recall his name, Piotz Supel, to help us. We left the house of that gentile farmer who lived in Zagrodniki. The farmer accompanied us to Warsaw. We gave him money to purchase train tickets for us to Czenstochova. His wife was in tears when we left. She asked that we write to them should we survive.

When the war ended, I wrote to them. I received a reply in which she informed me that her husband and his friend perished in the Mauthausen concentration camp. She was remarried to a Jewish fellow. I have come to believe that she was a Jewish woman. Those of our group who survived are Yankel Eisner who lives in Israel, Moshe Rapaport, Yechiel Berkowicz and myself.

ESCAPED FROM TREBLINKA

3 Czenstochovers among the group:
Seated on the right, Jacob Ajzner and Standing on the left, Abram Bomba and Moshe Rapaport.

Abram Bomba, standing at the entrance of the Treblinka Museum.

Nineteen Days in Treblinka

Originally written in Yiddish by A. Gelbard

TREBLINKA —a place that has never been printed on any map of Poland, and I am in doubt if any Polish Jew ever knew that such a place existed. Millions of Jews are now aware of that "unknown" place which became the cemetery of their loved ones.

Where is Treblinka? The road that links Warsaw to Bialistock was a place called Malkin. There was a train station with many train rails that branched out in many directions. One of the rails led to a small village called Treblinka. Its inhabitants did not know about the technology of the civilized world. They continued to cultivate the fields in a primitive way. They used the wood from the nearest forest to heat their homes and cook their meals. In 1941, the Nazi beasts ordered the trees of the forest cleared and, on that location, they erected an extermination factory of German precision.

The cleared area of the forest was enclosed with barbed wire, that was covered with tree branches and leaves in order to mask what was going on. There, in a very short time, were built thirteen gas chambers.

During my 19-day stay in Treblinka, I witnessed the daily arrival of three to four transports of six to eight thousand persons per transport. Quite a number of transports arrived during the night.

Special train rails were layed through the camp to allow the transport to drive directly into the Treblinka station. A locomotive with six wagons would ride into the camp. The transport would then be surrounded by the S.S., Ukrainians and Jewish groups, forced to do the dirty work.

One group was called "Blue" because of the blue armbands they wore. Their job was to chase everyone out of the wagons, to discard the baggage and carry out the dead bodies of those that had suffocated during their last journey.

The bodies were immediately thrown into burning pits with human bodies that were continuously on fire. Not far away stood another group, referred to as "Red", because of their red arm-

bands. They were shouting "All men to the right and women to the left, all undress fully". Women and children were chased, in the nude, by armed S.S. who wished to cut off their hair. Then the people were driven through an alley, "Alley of Heaven", to the gas chambers. They believed that they were going to take a shower.

In the meantime, the men were to pick up the strewn clothing and, running naked, they were to bring the clothing far away to a designated sorting place.

All the undressing was done under pressure and harassment, accompanied by horrible yelling and beating, so as to confuse the victims about what was actually transpiring.

When a subsequent transport of victims arrived, loaded into six cattle cars, no sign of the previous victims remained.

Another group worked in the "Red Camp" at the doors that opened from the other side of the gas chambers. At the entrance of the gas chambers, the floor was elevated and gradually sloped. After the gassing, the doors would open and all the corpses would slip into the pits. A bulldozer would dig day and night to clear the pits for the new victims.

The deportation of the Czenstochover Jewish population began the day following Yom Kippur, on September 22, 1942. The transports began to arrive in Treblinka. I went with the fourth transport and arrived in Treblinka on October 2, 1942, after spending twenty hours in the cattle train.

When the Czenstochover transport arrived, there were many of our transport chosen to remain working in the camp. I was among them. My work was to cut cord to a certain size to be given to each person as he arrived from the transport, to tie together his or her shoes. I must confess that for the first two days, I did not realize what was happening around me. I came back to my senses to understand what I saw with my own eyes — the tragedy and the destruction of the Jewish people. Among those Czenstochover chosen to work in the camp, I met Aron Berliner, Moshe Glick, two Gelber brothers and many others, whose names I do not recall.

I had decided that I would not remain there. I was actually helping in the destruction of the Jews by not making an attempt to escape. I also wanted to return to the Ghetto and to the underground fighters to make them aware that we had to be prepared to fight the inhuman murderers of our Nation.

I had met my friend and teacher whom we had saved, Gershon Prentke. I wanted to convince him to partake in my plan to escape. However, he was very depressed and weak and he said: "Here is the grave of my wife and child and close relatives; therefore, my

grave shall also be here". Nonetheless, he gave me great courage to carry out my plan, so that I could be among the people to avenge the flow of innocent Jewish blood in the death factory.

During the nineteen days I spent in Treblinka, we tried to save as many as we could. We succeeded in sparing the lives of many Czenstochover Jews: Jacob Eisner (now in Israel), Rapaport (now in the U.S.A.) and a few others who managed to escape; Pacenovski (now in Israel), Abram Bomba (now in America) . . . .

I escaped on October 21, 1942, and the following day, I was attacked in the forest, one kilometer from Treblinka by some Poles who took my clothing. I was left in my underwear.

In the middle of November, 1942, I returned to Czenstochov, to the small Ghetto. When I told my horror story of what I had witnessed in the death camp of Treblinka, of our families being killed by gassing and the burning of their bodies, everyone thought that I was insane and was speaking nonsense.

From the small Ghetto, I went to work in the "Meble lager" and made contact with the underground and encouraged them to fight and escape.

In June of 1943, the planned revolt in the small Ghetto was unsuccessful. In that revolt the greatest of our ghetto heroes were killed, including my brother, Yitchak Gelbard. It led to the liquidation of the small ghetto in Czenstochova.

Pupils in the Czenstochover public school, with its director Ms. Szacher in 1932.

I AM ALIVE

My bluebird will swing our grandson's dream
with buckeyes and green Aprils
with barefooted youth
in the white foam of ancient watermills.

My bluebird will fly far away
to the honey-nest of grandfather Berl
from the windy fern he will drink
our tearful pearls.

And I, myself, a pre-holocaust echo,
a tiny beam in my grandson's
golden web
will rejoice in Warsaw Yiddish
Yach leyb, yach leyb.

CHANAN KIEL

THE OLD SYNAGOGUE

The old synagogue — a shrivelled grandfather
with dreamy windows,
drowsy Jews reciting the Psalms.
On the roof — homeless doves
begging for alms.

The old synagogue — shrunken, gray,
hiding its sadness and fear,
quiet and shy,
afraid of an evil eye.

The old synagogue — in gloomy days
guards the yellow pages of the sleechot,
the hasty evening prayers of a cousin,
and the children
late for Shofer-Blozn.

The old synagogue — burned to the ground,
my town murdered in cold blood,
and we still write them letters
from abroad.

CHANAN KIEL

IV

Aftermath

Revival and Remembrance

The Jews in the Displaced Persons Camps in Germany

By Zvi Rosenwein

(Translated from the Yiddish by Rifka Rosenwein)

THE LIFE OF THE JEWS, in the displaced persons camps after the destruction, marks a heartbreaking and awesome chapter in Jewish history. The theme is rife with boiling hot drama. It is frightful to touch that theme and go back to that abyss of sadness and wails; one filled with deep emotional struggles.

It is there that you see the absurdity of continuation and the drive to live. While at the time of the destruction, there was the struggle to survive, in the DP camps emerged a more inward-looking conflict – the question *is it worthwhile to survive*? Is it right to survive when so many of our nearest are no more? It was an intense struggle with G–d and the world; Jewish morality combined with physical weakness.

The struggles and tensions of those times are burdening me forever. Sometimes I try to free myself of those thoughts, to rid myself of those episodes of despair.

About one of those episodes, I would like to write a few lines. It was the 26th of June, 1946. I was in the DP camp of Einring, which was near the Austrian border. It was also close to the Hitler residence in Berchtesgarden. A group of Jews from Czenstochova were, at that time, in Camp Feldafing in Bavaria. They invited me to be one of the speakers at a memorial meeting on the yahrzeit of the liquidation of the small Czenstochova ghetto.

Feldafing was a large camp for sick DPs. When I arrived there and saw how the Jews walked around in hospital uniforms, a year after the liberation, I was terribly saddened. I came to the "hall", really a large wooden barrack. There I was met by several hundred Jews from Czenstochova. Most of them were still dressed in hospital clothing.

To that gathering, also, came Czenstochover Jews from other cities in Germany, like Munich and Frankfurt. Many I recognized, but some I couldn't: the years in the ghettos and camps had changed their looks completely. I cannot recall a time that I was as depressed as when I met these Jews.

When it came my turn to say a few words of comfort to the few hundred people, words these Jews so desperately needed to hear, I could only say the following:

'If this is what is left of our great community of Czenstochova, then our destruction is more complete than we thought.'

Then I broke down in tears, and all the rest of the gathering cried with me.

Dr. Benjamin Ornstein, another speaker at that meeting, writes more about that episode on page 64 of the book "Czestochowa", published in New York in 1958.

Many changes took place in the life of each individual and in the lives of Jews in general since 1946. And yet, those frightening pictures follow me wherever I go. I see those pained and thin faces, those fear-filled eyes, full of pleading to hear a consoling word from me. And I fear to see their eyes full of tears. How badly I wanted to say some consoling words to them, but instead they heard only my cries.

In my sleepless nights, they appear again in my mind, the shadows of those faces from that barrack in the camp of Feldafing. And I pray that they should never leave me, for they are a part of me. I carry them with me in all my wanderings, and in all my deep, lonely struggles. Sometimes I wish that I could be back in Feldafing, in that sad gloomily-lit barrack, and that I could again look in their young, sad faces, and again see that deep sorrow that will never leave me.

I hope that all of you with whom I met at that gathering, live now in peace and in comfort, and that you have built yourselves your family nests, and that you have nachas from your children and grandchildren. But the cry and the sadness of that evening in the camp of Feldafing will always be with us to the end of our days in this "world of lies", the world in which we live.

Montreal Book Committee, 1966

(From left): W. Yablon, H. Berkowicz, N. Gelber, G. Klein

Growing Up with Czenstochov

By Menachem David Rotstein

In memory of Tolla Unglik-Rotsztajn

One of the first books I remember looking at was written in a language I could not then read. What remains in my mind quite vividly however, is an illustration of a female angel, her back arched and a bayonet piercing her slender body. Below her is a headstone – a matzevah – inscribed in Hebrew. Page after page the same illustration on the glossy paper; only the names of the dead are different and the number of gravestones seems endless. I think that this was how I first learned to count.

Had they known what an unsettling effect these drawings had on my impressionable mind, my parents would no doubt have hidden the book and kept it under lock and key. I must have asked what kind of book this was, where it came from, and how it came into their possession. I don't remember their answer, but now I know.

The book which still remains etched upon my memory is called *Churban Czenstochov*, the first memorial book printed in commemoration of that destroyed Polish community. It came out less than two years after liberation, written in Yiddish, and printed in German font. The book had a brown cover depicting menacing factory chimneys with the letters HASAG boldly written across the top.

Hasag is one of those words survivors' children like myself grew up with. Other words were *Lager*, *Far die Krieg*, and *Die Dritte Alley*. In between I heard these names: Soreh-Iteh, Moishe-Isser, Frimmet, Roochel, Pineches, Hendle and so on and on and on. I know them all. I know them in the order they were born and the profession they practiced, which of them were married and which had children. As well, I know the names of the towns around Czenstochova from which some of their spouses came: Klobuck, Kshepitz and Yanov.

I know the language they all spoke. I know that my parents both learned Polish, but I never heard it spoken in our home. Sometime

shortly before my birth they must have made a conscious decision never to speak Polish in the presence of their children. To their mind Polish, rather than German, stood for all that was despicable and evil in their world. I have not understood it nor have I sought an explanation.

I know, however, that were it not for my mother's gentile friend, Hella, who risked her life on several occasions, one of my uncles would surely have perished. Also, my mother's blond hair, blue eyes and fluency in Polish must certainly have been the reason she was permitted to move freely carrying goods between Klobuck, on the so-called German side of the border, and Czenstochova which was part of the General Goubernement during those terrible days. Ironically, in the final hours of her life, under heavy sedation, my mother again spoke Polish, praying to G–d to bless and protect those whom she was leaving.

As their rejection of Polish symbolized bitterness toward their birthplace, my parents steadfast devotion to Yiddish was perhaps their way of holding on to the memory of their beloved kin. Growing up in Israel, I recall my mother often being chided publicly: "Why don't you speak Hebrew to your son?!" To which she would reply: "I'm not worried about his Hebrew. But how will he know what his grandfather said?" If a miracle should occur and my grandparents would once again walk on this earth, how would I address them, was her concern. I am indeed indebted to my parents' foresight and to their courage to withstand the criticism of the enlightened ones. Yiddish has provided me some wonderful moments of emotional as well as intellectual delights.

Children of survivors have learned another way of reckoning time. For their parents, time came to a standstill on one fateful day. Nothing was ever the same since. The calendar is a heartless calculator, evolving with precise regularity, triggering at given times uncontrollably powerful inner responses. For as long as she lived my mother dreaded the coming of Yom Kippur, lending an added dimension to the meaning *Days of Awe*.

Inevitably, on that day she became withdrawn and silent. Her fasting brought on a severe migraine resulting in her losing consciousness, accompanied by fits of nausea and hallucinations. A doctor would have to be summoned. It was only during my late teens when I realized that it was on the night following Yom Kippur in 1942 that the first massive roundup (aktion) of Czenstochover Jews took place, when my mother's parents and all of her married siblings and their children were taken away. That Yom Kippur was to be the last time my mother had a 'home' in the most elementary sense of that word. That Yom Kippur, I was told, there was not a dry eye in the shtiblech and synagogues of Czenstochova. Everyone fasted, all felt compelled to be in shul.

G–d was never more immediate nor salvation more attainable. As an adult, sitting next to my parents in shul on the high holidays, I often wondered what gave them the strength to return to the house of prayer and what meaning they possibly could have found in those prayers after That Night.

A second eventful date and turning point in my mother's psycho-emotional calendar was the 17th of January. She was *liberated* that day, gaining her physical freedom from the bondage of Hasag. She was fond of recalling how four starving young women held on to one another, barely able to walk until they found and occupied an abandoned apartment on Krutka Street. The place was freezing cold and the girls, wearing heavy men's boots and mink coats they found in the apartment, had to drag coals from another part of Czenstochova in a wheelbarrow.

There were other 'little' miracles which took place after the 17th. When their meager supply of coal ran out Tolla, Hella, Malla and Lutka went into a Russian-run factory which manufactured heating ovens and asked to be hired. The Soviet officer in charge, his chest full of medals, understood that what they really wanted was an oven. To their astonishment he dispatched one of his employees with a brand new oven saying: "Make sure it works perfectly before you come back!" As the girls thanked him he whispered: "Ich bin oich a Yid."

As I reflect upon my relationship with my own children I become conscious of the child that I am. None of us are quite as free as we would like to believe; there is more of our parents within us than we are willing to acknowledge, for better or for worse. We, whose parents were tried and tested against their will in the worst of all possible crucibles, somehow must distill from their experiences only the noblest lessons and incorporate them into the fabric of our lives. Then we must pass these lessons on. For all times.

Menachem Rotstein and his mother, Tolla Rotsztajn

Traditional Anti-Semitism

Zchor-Chicago

Traditional anti-Semitism was based on the fact that Jews refused to accept Jesus as their redeemer, and as the centuries rolled on, still refused to convert to Christianity. It was standard church teaching to condemn and ostracize the Jew for this refusal. Their eternal wandering and constantly being at the mercy of Christians served to confirm the seeming truth of church teaching that their wretched condition was a punishment from G–d for refusing to believe in the "true" faith. The fact that Jews were forced to flee from one place to the next due to the hostility of the Christian community, and did not choose this miserable form of existence of their own volition, did not seem to negate the argument of the church. By the 18th century, greater stress was placed on economic and political anti-Semitism. Under Hitler, racial anti-Semitism took on a still newer slant. According to Nazi theory, the inherent evil of Jews did not arise from their "mistaken" religious beliefs, or their economic role, but from their very being, their very identity, as Jews. Literally, he claimed the evil was in their blood. Also according to Nazi ideology, Germans were the highest level of the Aryan "race", while Jews were subhuman. These subhumans, amazingly, were accused of trying to subvert and undermine the structure of world affairs, and deprive the Aryan super-race of its rightful position — that of world domination. Nazi theorists insisted that democracy, liberalism, socialism and communism were all destructive Jewish notions that would only deprive the superior race of power and authority. How subhumans who were described as vermin could obtain the power to be a threat to a super-race was never questioned. The German people, conditioned by centuries of anti-Semitism, fell into line once again and helped Hitler into power.

Once Hitler was appointed Chancellor on January 30, 1933, racist doctrine became an integral part of the totalitarian regime, openly expressed and practiced. Hitler appointed himself a kind of "Defender of the Race". Sporadic violence by Nazi thugs against Jews accelerated and was condoned, even justified, by the State.

The danger these "subhumans" represented was described as so great that any means at the disposal of the Aryans had to be implemented to save the world from the evil designs of the Jews. Mob hysteria has nothing to do with logic. It must be added that the confiscation of "Aryanization", of Jewish property did not fail to please the masses. The later boycotting of Jewish businesses also benefited the German merchants — it eliminated competition. The first step in the Nazi "race purification" program was the exclusion of all Jews from government position, civil services, and the army, followed by the firing of all Jewish teachers, professors, scientists, artists, musicians. This move accomplished two important goals: by removing their means of making a living, it impoverished the Jews, while at the same time separating them from the rest of society. This separation was later enhanced by the mandatory yellow arm band all Jews had to wear in public. In 1935, when the infamous "Nuremberg Laws" were passed, the effective exclusion of Jews from the economy was complete, as well as the total loss of their legal and civil rights. These laws decreed that only persons of "German blood" (Aryans) could be citizens of the Reich, while persons of "impure blood" (non-Aryans) were inferior and were "subjects" of the State but not citizens. Thus, Jews legally became second-class citizens at the mercy of the government, defenseless to fight against eviction from job and property.

Hitler was figuratively "testing the water" with his progressively more restricting and more brutal laws and actions, and he was not getting opposition to them from the population or from the countries of the free world. In 1938, during the "Kristalnacht", the Night of Broken Glass, Nazi thugs destroyed and looted Jewish businesses, assaulted and murdered Jews they caught, burned synagogues and much Jewish property all across Germany. Between 20,000 and 30,000 Jews were arrested that night and sent to concentration camps. Then, to add insult to injury, Jews were forced to pay one billion marks in fines so that the German insurance companies could reimburse Christian businessmen who might also have suffered losses during the looting and vandalism. The resulting silence of the international community seemed to provide Hitler with a carte blanche for his policies. No one would raise a hand on behalf of the Jews. Hitler received more encouragement for his repressive, brutal policies that year from the free world at the conclusion of the Evian Conference. 32 countries sent representatives to Evian in July, 1938 to formulate a plan that would get the beleaguered Jews out of Germany and Austria and help them be absorbed in volunteering free nations. The Conference was no more than an empty gesture.

Hitler was quick to exploit the world's failure to act on behalf of the Jews. It vindicated his policies, and hastened the implementation of the "final solution".

With few exceptions the treatment of Jews in the Nazi occupied countries followed the example of Germany. Civil rights were eliminated, property and businesses confiscated, and daily life was subject to the whim of the Nazis.

Ghettoization of Jews began in earnest now, which meant that all Jews living in a particular town or city were herded into one sector, the area was closed off, usually with barbed wire and guards outside the entrance. Jews of small towns were also brought to this gathering point, so that thousands of people inhabited space meant for a few hundred. Having their intended victims in one convenient location simplified the work of the Nazis for the time when transports of Jews began leaving for the death camps. Meanwhile, inside the Ghetto, life was unbearable. Food was almost impossible to get, water supplies were inadequate, medicine not available, and the sanitary system, primitive at best, was totally insufficient. Disease ran rampant among the half-starved inhabitants, and typhus outbreaks killed thousands daily.

With the benefit of hindsight, we now wonder why the Jews allowed this to happen. Why didn't they fight back, we ask. There were many reasons, but we can discuss some of the most important ones. The humiliating treatment, loss of all civil rights and physical and economic deprivation had its desired effect. The Jews were demoralized, helpless, totally at the mercy of a murderous governmental policy. One of the most difficult to accept was the complicity, or at best indifference, of the neighbors and the rest of the world. People they grew up with, lived and worked with suddenly became deadly enemies. The soul crushing realization of having spent one's life as a loyal German subject, going and trying to be as much like a "true" German as possible all were exercises in futility. The tragic self-delusion of the emancipated and assimilated Jew culminated in passive resignation to the inevitable. The normal human reaction to such extreme contradiction was shock and a denial of reality. The emotional *trauma*, together with the insidious, deceptive way the government carried out its plans for the "final solution" of the Jews, checked the ability of the victims to organize and fight back. There were exceptions, of course, as some Jews did join partisans and other counter insurgency groups. The Warsaw Ghetto uprising is probably the best known act of resistance by Jews, but certainly not the only one. Resignation and denial were the operative emotions of the majority of the victims, however.

The most important fact to remember is that the Nazi Holocaust was a singular event in the history of humankind, without precedent. Never before had the might of the military, the power of the legislature and enmity of the general population united against a segment of its citizens that comprised 0.8% of the total population. The mechanical mass-murder system of an Auschwitz had never happened before. There was no ready-made psychological weapon to meet it.

Miraculously, throughout this unremitting tale of horror, barbarism and evil, there also were many instances of morality and righteousness, all the more to be emphasized and celebrated as they happened truly at the lowest point of human conduct. Often putting their own and their family's lives in danger, some Christians hid Jews from the Nazis, or helped them escape to safety. The people of Denmark as a whole defied Hitler's orders and Germany's military might, and refused to hand over their Jewish citizens for slaughter. These individuals have come to be known as the Righteous Gentiles. One of these brace and resolute individuals was Raoul Wallenberg, a young Swedish diplomat who saved 100,000 Hungarian Jews in 1944 at great personal danger, and who may still be held prisoner by the Soviet Union. On a smaller scale, but nevertheless just as bravely, the German factory owner Schindler saved 300 Jewish laborers by singlehandedly retrieving them from transports to concentration camps. He fed and housed them in his own labor camp, and kept them working in his factory until the war was over. Others took Jewish children, raised them as their own, and thus saved their lives. Had any been found out, they and their families could have been executed.

These Righteous Gentiles, and many thousands of others, proved that there was a choice: they could follow the majority and aid and abet the murderers, or they could quietly retain their humanity, follow their conscience and be the until-now unsung heroes of a horrendous and shameful time in history.

May the perpetrators of evil never be forgotten, and the Righteous forever remembered.

ד"ר עמנואל רינגעלבלום
איינער פון די איניציאטאָרן פון א געשיכטלעכן בוך
וועגן סטשענסטאכאוו

Dr. Emanuel Ringelblum was among the first to write an historical book about Czenstochova.

Jews Shouldn't Feel Guilt nor Shame for Holocaust

The period of the European Holocaust causes some Jews, especially among the younger generation, feelings of uneasiness and even guilt. The question has often been asked: Why did the Jews go as lambs to the slaughter instead of putting up resistance?

The question has only one answer: whoever asks it shows ignorance and a lack of understanding of what actually happened in Europe during World War II.

Today, in retrospect, we are beginning (and only beginning) to grasp the power of forces of evil at work then. At the time, however, nobody in his wildest dreams could have imagined that human beings were capable of what the Germans did.

However, the post-Auschwitz world, far from faultless as it certainly is, does not resemble the world before the gas chambers and concentration camps. A new dimension of man's degradation now accompanies us from here to eternity. We often experience a sense of insecurity and uncertainty out of fear of the possibility that what happened may recur, against the Jewish people and other human groups.

But, to return to the question: why did the Jews not revolt? The answer is clear. During World War II the Germans killed over 20 million people of various nationalities. We heard hardly anything of revolt from them. Apparently it was made almost impossible to resist physically and if this was true of the gentiles who dwelt in their own countries and possessed armies and armaments, it was even truer of the Jews. The Jews, after all, constituted a minority and to a large extent alien element in the countries of Europe.

These are the objective facts and there is no point in suffering from feelings of guilt or shame just because there were no Davids to fight the German Goliath. David, in his time, fought in his own country, using a sling and stones as weapons.

The revolts in the Warsaw and other ghettos against insuperable odds aroused the admiration of freedom lovers all over the world. It was the faith and conviction of the Jewish resistance which enabled them to make the Warsaw ghetto into a symbol of heroism for all times.

A basic law of sociology states that a minority tries to resemble the majority among which it lives, as far as life-style and even ways of thinking and cultural values are concerned. This is also true of the Jews, expecially since they had broken out of the ghetto walls and become members of the Western world's open society.

Yet in this "civilized" world, heroism and physical bravery are often thought to be identical. People are brought up on this concept and are prepared to shed their own and others' blood in its name.

No effort was spared by Jews to continue the observation of religious precepts under German rule, to keep the Sabbath as commanded, to refrain from forbidden foods, to hold prayers on the holy days, to blow the shofar and eat matzot. All this actually went on at the time of the Holocaust in all the camps.

It was this spiritual heroism that existed in the dark years of the Holocaust. Despite the horrifying conditions resulting from the Nazi's crimes in the labor camps, ghettos and concentration camps, the Jews — rabbis and leaders, as well as the common people — preserved the image of human beings. This was true heroism and it is this type of heroism that we must stress.

One is amazed to read documents written underground which reveal the Jewish spirit in all its splendor. Wonderful manifestations of mutual help and of leadership frequently encouraged the Jewish people at that fateful hour. Here was the real greatness!

It is within this framework, therefore — and not as a separate and isolated phenomenon — that one should regard the ghetto rebels, the overwhelming majority of whom were Zionists. They drew their inspiration from the spiritual greatness of the Jewish people . . . from their belief both in its past and its future.

Czenstochover Independent Society in Chicago

Holocaust was "Too Far Away"

By Jim Bishop

WHEN WORLD WAR II ENDED, a grave question arose: "When did the Allies learn of the extermination of the Jews, and what did they do about it?" The question has been asked for many years. Authors in untold numbers have ransacked the old files in Washington, London and Berlin; but they have all drawn blanks.

Except one, Walter Laqueur, a writer with the tenacity of a bulldog. I read his book, "*The Terrible Secret*", all day yesterday and part of the night. It is a document that portrays an eerie partnership between Hitler and Churchill and Roosevelt.

Many historians date the beginning of the Holocaust as January 1942, because that is when Himmler convened the Wannsee conference for the "final solution" of the Jewish problem. The conference endorsed what had been going on since June 1941 — the killing of 500,000 Jews.

The special SS units, Einsatzgruppen, had been selected for the extermination. The first camp, Chelmno, was already operating.

A few camps were set up in Germany, but the big ones were all in Poland. Some observers forget that over 3 million Poles were slain, as well as 6 million Jews.

In the fiery fury of a world at war, very few — even among Jews — wanted to believe that a selected group of civilians, all across the face of Europe, would be slaughtered. Some cited the tremendous cost to Hitler and the loss of manpower at the front, to afford thousands of Einsatzgruppen working hard to round up and ship the defenseless in cattle cars from such remote areas as Brest and the Crimea.

The Germans began the killing on June 22, 1941, slaughtering 2,000 Jews in Bialistock and, a few days later, 7,000 in Lvov. The Nazis didn't master the technique of their holocaust until the summer of 1942. By that time, big camps were at Belzec, Sobibor, Treblinka, Auschwitz and Majdanek.

The disappearance of so many started rumors. Himmler stated that all Jews were being "resettled in the east". The mails were in operation throughout the war, but there were no letters. Swiss salesmen were allowed in and out of Germany and some said they had met soldiers who told them of seeing "hundreds of Jews in big open graves". The Swiss did not believe it.

On December 8, 1942, Joseph Goebbels said "treatment of the Jews is a delicate question" that ought not to be asked. The International Red Cross was kept from the concentration camps, and ordered not to transmit messages to and from Jews.

The news reached London, however, and the slaughter of a million Jews was reported. Winston Churchill had no comment. Foreign Secretary Anthony Eden said he didn't believe the story. The U.S. Embassy in Berne cryptically told the story as a sort of postscript to its regular messages.

The New York Times published British reports about the holocaust on June 30, 1942, and July 2, but printed the story in the middle of the paper. In Palestine, Hebrew newspapers deplored the publishing of "unproven and exaggerated rumors". Influential British Jews wanted to suppress the story for fear of arousing Hitler to greater crimes.

New York's Rabbi Stephen Wise, worried about whether to keep silent, but held a press conference in October, 1942, and announced that half of Poland's Jews — 2 million — had been killed by the Nazis.

The same month, Prof. Felix Frankfurter saw Roosevelt and told him the story. The president said not to worry. The Jews were being used by the Germans to build fortifications on the Russian frontier.

At almost the same time, a Polish emissary named Jan Karsky related to Frankfurter the detailed story of the Holocaust. Frankfurter said: "I can't believe you."

The leaders of the free world felt they could do nothing about it. It was all too far away.

Matzohs for Pesach 1945

By Cheryl Semsky

THERE WAS A RELIGIOUS MAN IN CZENSTOCHOVA named Noah Edelist. After the liberation, Mr. Edelist came to see my father, Morris Semsky. He was very concerned that there would be no matzohs for Pesach. He asked if there were any other bakers still alive. My father told him about Jack Shipper and Nathan Eilenberg. Mr. Edelist and his friends found a "bakery" that was very dirty. They got to work, rolled up their sleeves and cleaned it. They were given some flour. Thanks to Mr. Edelist, Czenstochova had matzohs for Passover.

The Nazi Murderer Kestner Before the Court of Justice

Translated from Yiddish

Kestner, a typical German gendarme, born in Sosnie (Silesia), spoke fluent Polish. Of sadistic behavior, just like the other Nazi degenerates, he was appointed, along with another bandit, Lashinsky, to liquidate the so-called "small ghetto" in Czenstochova. Their level of brutality was far greater than that of the ghetto Commandant Tzopot.

When, in the summer of 1943, the German rulers suspected that the Jewish resistance movement was preparing a military attack, they found it necessary to give Kestner and Lashinsky, the job of removing and liquidating the small Jewish ghetto in Czenstochova. Kestner completed his mission splendidly.

As witness and accused, Kestner declared that he did not recall exactly how many people he had murdered with his own hands . . . "maybe 300 or 800 people". He admitted that he had murdered "only" 22. As the trial progressed, it became clear that his crimes were horrible.

Statements by witnesses, such as Owieczka, Koniecpolski, Szpitz, Kromolowski and Zelkowicz, were heard. They had lived through the liquidation of the small ghetto where thousands of our brothers and sisters were murdered. They described how Kestner coldbloodedly shot several bullets into the heart of a little girl whom he swung by her hair. Savagely he murdered children and helpless elderly. These are only fragments of Kestner's "activities".

The prosecutor, Kazinsky, called the German nation "a horde of cattle who followed their leader blindly, even into inhumanity". Hitler, one of the greatest criminals in history, lived by the teachings of Friedrich Wilhelm, who believed that the Germans could only be ruled by a dictator. According to Hans Frank, who was sentenced to be hanged by the 1946 International Tribunal in Nürenberg, "Whatever served the German Nation was lawful".

The Holy Bible for the Germans was Hitler's "Mein Kampf", an inspiration for hate, brutality and murder.

Idzikowsky, the lawyer who was officially appointed to defend Kestner, declared that his client was only a small pin in Hitler's machine. He asserted that the whole world was to be blamed for allowing the spread of Hitler's plague in Germany and around the world.

Kestner was sentenced to death.

Nazi murder Kestner during his arrest in Czenstochova after the war.

Ch. Kiel

E. Chrobolowski and wife Helen

L. Brener

Witness of Shattering Crystal

By Henry Warschauer

Reprinted from the "Canadian Jewish News" of November 10, 1978

THE MOST BRUTAL REHEARSAL for the Holocaust took place inside Germany, in full view of a passive German population, between November 9 and November 12, 1938. The event, known as if to prettify the pogrom, was "Crystal Night", the night of broken glass, and remembered by Jews all over the world as the beginning of the "final solution". The 40th anniversary of the event gives me cause to jot down these facts and memories which I feel should never be forgotten.

Under the Goebbels-organized cover of "spontaneous demonstrations of irate citizens" following the death of a German embassy official in Paris on November 9, which also was the anniversary of the unsuccessful Hitler uprising of 1923. 171 synagogues were set ablaze all over Germany, and others wantonly destroyed.

In the course of these operations, which stretched into November 10, 91 Jews were murdered, many others severely wounded and, in broad daylight, more than 7,000 Jewish-owned businesses, including 29 of the largest and world-famous department stores, destroyed. Also, beginning November 10, and ending only November 12, some 25,000 male adult Jews were arrested by the Gestapo and taken to the three largest concentration camps.

So it was that on November 11 or 12, I found myself in the recently established concentration camp Buchenwald, together with almost half the 25,000 arrested Jews.

The camp was completely unprepared for our arrival. As we now know, on November 9, before our arrival, the camp count had been 9,842 inmates. Four days later, thanks to us, it had risen to 19,676.

There was not enough water or food, nor barrack or toilets, to accommodate us. In fact, by the time we arrived, the first group had already been decimated by men who had gone insane, run berserk and been clubbed to death by Kapos, as well as Jews who had taken it upon themselves to "put some order into this chaos".

Others had committed suicide by various means, or died from natural causes. Our arrests had been chaotic: some of the blackshirts were relatively human, others sadists with a killer instinct.

I still recall the Frankfurt/Main exhibition hall where we were assembled and thoroughly disoriented, the transport to the railway station on trucks ("keep your heads on your knees, whoever raises his head only a second will be shot"), the long train ride to Weimar, the renewed cruelties on the way to Buchenwald and then the long wait on the parade grounds, from 6 in the morning to 4 p.m.

Suddenly, over the PA system, a voice shouted, "If another of those Jews hangs himself, will he please first put a piece of paper with his name on it in his pocket so that we know who the hell he is."

As the day progressed and we stood and waited, we relieved ourselves in our pants, tried to help some older men who had fainted by just propping them up. Now and then a Kapo came along and beat some up. The machine guns on the watchtowers were moved like searchlights over us. When one man screamed out loud, "Sh'ma Yisrael", a crackling and seemingly drunk voice shouted over the PA "Pick him up and take him to the bunker; we'll take care of him tonight." We knew what it meant without being told.

Late in the afternoon, we were given something to eat, whale goulash. It caused immediate diarrhea. By then we had been put in barracks which were really stables. Rows of planks in three or four layers served as beds, and we were so crowded that most of us could only sleep on our sides to save space. Of course, there were no blankets, not even straw. In fact, the man on my right did not get up next morning. He had died in his sleep and we dragged him out for roll call.

I will never forget this first night — it was, again, a preview of hell. Men who had to relieve themselves, used their hats; ten-mark bills served as toilet paper and, as had happened the night before, some went insane and were beaten to death. Early in the morning we were permitted to use the "toilets" — open ditches with raw lumber to sit on.

Rumours spread like wildfire: we would be working at something; we would be released soon; we would stay on and on; and our hopes made a skydive when we were properly admitted and some of us, perhaps 1,000, put into the real camp. I was one of them.

Of the many impressions that I gained and often recall in nightmares to this day, one will do: the utter corruption of the place.

There was a canteen where you could buy some cheese or sausage or, believe it or not, boxes of candy. The profit that went to the SS was unbelievable.

One morning the PA system bellowed: "All Jews who own a car report at the gate immediately". Many did — and were relieved of their property at one-tenth or less its value. We were working in the quarries and were told to avoid looking at the house of the Commander, SS Colonel Koch (later executed by the Nazis themselves). His wife, Ilse (known for her interest in tattoos and lamp shades made of human skin showing interesting tattoos), was looking for potential victims. The work in the quarries was make-believe work, seemingly without value, but a great opportunity for the supervisors to beat us. Young men who were healthy could survive, as I did; men in their 50s and 60s were just driven to "normal" deaths.

Even among the SS, there were human beings as well as beasts. Some used every opportunity to be cruel, others seemed curiously matter-of-fact. Inside the camp proper, you saw the bulk of the "real" inmates, mainly Gentiles. Some were political activists (who seemed to fare quite well), some homosexuals, some ex-jailbirds who had not been let go after their sentence had been served but placed in Buchenwald; some Jehovah's Witnesses, some old and practically dying, some looking rather healthy in spite of all the suffering.

But I recall an old, slim man, with a two-by-four in place of a leg. An SS officer who knew him, exclaimed upon seeing him, "Are you still alive? I'll bring you some rope tonight and you can hang yourself." The next morning we had a long roll call while they cut him off a tree and dragged him to his block comrades so that the elder could report "Strength, 380. Now, 379 present, and one corpse".

On another occasion, as I stook at the fence and near a watch tower, suddenly something was thrown down at me. It turned out to be a perfectly good and tasty sandwich. Obviously, the SS man on the tower had a heart.

After a week or two inside the real camp, we were returned to the stables. By that time rumors had it that those whose emigration papers were ready could be released. Indeed, this is what happened. After about 2½ months in Buchenwald, my name was called to report at the gate. I was told that I would be released the next morning "to continue to prepare Jewish youth for emigration at the 'Juedische Anlernwerkstatt' in Frankfurt/Main."

It turned out that this ORT-type school had been taken over by the Gestapo, or SS, to further Jewish emigration through vocational training. I had taught there for over two years when I was

arrested and now I was to return there for another five months, until my nerves cracked and I was given an agricultural trainee visa for England, "to leave England upon completion of the training".

On September 1, 1939, World War II broke out. By then about 170,000 German Jews were left to be exterminated, now that emigration had become an impossibility. The phase that Crystal Night had opened enabled perhaps 80,000 German Jews to emigrate in 1939, as the result of world indignation. It made room for the "final solution", which affected my brother, Fritz Hermann, and many other relatives who did not make it before the closing of the gates.

Would it have been possible to save more in 1939? The lesson of Crystal Night is simple: People who can be saved today should not be left waiting for tomorrow. It may never come.

A Survivor Writes

By Sonia Games

FROM MANY PARTS OF NORTH AMERICA and of the world came memories of the tragic days in the Jewish Community of Czenstochova. Mrs. Sonia Games writes to us from Phoenix, Arizona:

Dear Mr. Harry Klein

". . . I am enclosing a copy of my book, ESCAPE INTO DARKNESS, *which recently came out in paperback by Shapolsky Publishers, N.Y. This is the second printing; the first was in hardcover in April of 1991.*

"My family was deported from the Czenstochova Ghetto, and the book might be of particular interest to you and to our second and third generation readers. . . .

". . . It was only five years ago that I was able to write it, as you can surely imagine. But I had this box of yellowing notes on my shelf, and the obligation.

"We are a fading generation and I wanted to share my experiences. My reward is an opportuniity to lecture in schools about the Holocaust, an opportunity I am immensely grateful for. I haven't made a cent on this, nor do I expect to. Sufficient that my effort provided me a forum to confront and rebuke those who would deny history.

"Yes, to this day I well remember the Czenstochova Ghetto. . . ."

A book to be recommended!

Zvi Rosenwein

Translated from Yiddish

THE NAME ROSENWEIN grew to be a symbol of resistance among those of the younger generation of Czenstochov who were ready to fight under his leadership in their besieged city of Czenstochova during the Nazi regime of World War II.

Zvi was born in Czenstochova on December 18, 1918, to a strictly orthodox family. He received a general religious education and was an avid reader. He was influenced by the works of A.D. Gordon who called upon the Jewish youth to abandon their lives in the diaspora.

In 1932, Zvi became involved in the organization "Gordonia", and subsequently climbed the social ladder. In the following year, he represented his organization with lectures on Zionism and Socialism. In 1938, at the age of 20, he wrote a column "Under the Shadow of Extinction" in the weekly Czenstochover Press.

World War II, 1939, the German motorized military units occupied Czenstochova. Rosenwein continued to face the fight against hunger, starvation and epidemic sickness. He had to reorganize "Halutz farm", long-time known to Czenstochova. In this activity, he could continue to do the illegal work among the Jewish youth in the city. He called an emergency conference in Warsaw with the participation of Tzivia Lubetkin and Joseph Kaplan. The path for an international alertness was paved at that conference. Rosenwein became one of the main leaders of this illegal organization. Illegal meetings were held regularly at the homes of Malka Weltman on Berka Joselewicza 1, Cela Katz on Warszavska, Hela Friedman on Garncarska, and Mania Szczeczura on Kedrzynska. Rosenwein attended all of these meetings and encouraged actions to fight the Nazis.

Very unpleasant times had begun with the steady hunting down and rounding up of Jewish people who were sent to forced labour. At the working sites, they were beaten and insulted. Zvi Rosenwein was among those apprehended for forced labour. Many

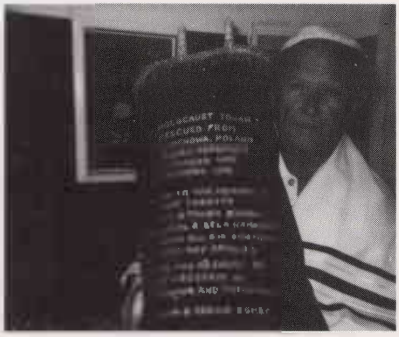
young Jewish people who had decided to organize illegally, such as Szmulewicz, Laznaz, Mandelbaum, were also confined.

That commanding group was realized on the historic day of May 12, 1940. On that date, most of the people did not return home after work, but went directly to the illegal meeting which took place at the former public bank of Aleia 22. All the entrances and exits were barred. Over a thousand people attended this meeting. Strong words to protest the enforcement of compulsory labour among the Jewish people came first from Rosenwein, Szyldhaus and Szmulewicz. It was decided that all those in the forced labour group, regardless of their political views, would be protected. This illegally organized group became the basis for the future resistance movement in the small ghetto.

Zvi Rosenwein was one of the pioneers of the resistance movement in Czenstochova. This resistance to the oppression of the Jews by the Nazi regime was followed by the leader of the uprising in the Warsaw Ghetto. Rosenwein was advised to continue to spread his revolutionary movement in other cities and, while on a mission to Bendzin, he became the actual leader of the resistance movement in that town. After the downfall of Hitler's Germany, Rosenwein was in a D.P. Camp at Einring, in the American zone of Germany. He soon became a member of the Central Committee of the Czenstochover survivors and a member of the cultural committee. He was also involved in the preparations of the book "Churban Czenstochov".

In 1949, Zvi Rosenwein moved to New York and became the secretary of the Czenstochover Society and Social Club. He continued his activity and was co-editor of the book "Czenstochov", which was published in New York in 1958. That same year, he was involved in the publication of a series of articles under his literary name, Zvain.

Zvi Rosenwein is one of the outstandingly colourful personalities in the history of Czenstochova. He will always be remembered for organizing the heroic resistance against the barbaric Nazi regime.

Abram Bomba, a Holocaust Survivor, holding a "Holocaust Torah" rescued in Czenstochova.

Torah Scroll Survived "Hells of Europe" in Czenstochova Warehouse

By Toby Axelrod

Reprinted from Long Island "The Jewish Week" November 25, 1988

Cradling the small Torah in his arms like a baby, Jack Abramowicz stood next to his long-time friend and neighbor Harry Rapaport. They faced a crowd of nearly 1,000 people, packed into the gym of the Mid-Island Y in Plainview, L.I.

"This Holocaust Torah survived the hells of Europe," said Rapaport. "It is dedicated to the Mid-Island Y as a memorial to our lost six million.

As the Kristallnacht commemoration drew to a close that night of Nov. 9, hundreds of people pushed their way to the front of the room where the 200-year-old Torah, swathed in a tallis cover, lay on a small table beside six memorial candles.

One by one, people reached out to touch and caress the Torah as if it were a long-lost child suddenly come home.

For more than 40 years, this Torah had lain with other damaged scrolls and prayerbooks in a corner of a warehouse in Czenstochova, Poland. And now, thanks to Abramovicz and

Examining and reading the Holocaust Sefer Torah for the first time are (l. to r.): Rabbi Dr. Yaakov Thompson and Harry Rapaport.

Rapaport, this and four other Torahs are back in Jewish hands.

It is possible that if the Rapaport and Abramowicz families had not gone to search for their roots several years ago, those books might still be lying in oblivion.

But, in a way, the discovery was inevitable. Something about Czenstochova kept calling to those families, although there is almost nothing left of the once-vibrant Jewish life there.

What remains is a strong memory of and pride in Czenstochova, kept alive largely through a New York-based fraternal group of Holocaust survivors with branches around the world. Rapaport and Abramowicz met each other and their spouses, Penny Hemd and Donna Jesciewoicz, respectively, through this group, in which their parents were all members.

All four were born just after the war in Europe. Now the two families are next-door neighbors in Melville. There are probably more Czenstochova Jews on their street than in all of Czenstochova today.

Rapaport's father, Moishe, was able to give his father a proper Jewish burial, violating a Nazi-imposed curfew, and he memorized the plot's location: 25 steps from an old well inside the gates of the Jewish cemetery.

A Torah scroll that survived the Holocaust was presented to the Mid-Island Y by (from left): Donna and Jack Abramowicz and Penny and Harry Rapaport. At right is Michael Soroka, president of the Y's Board of Directors.

After the war, the elder Rapaport went back to Czenstochova. He found his father's gravesite, and nearby, he spotted the stone which had been removed to make a sidewalk. He repaired the monument and visited again a few times. About eight years ago, four years before he passed away, Moishe returned with Harry and Penny.

"In the town," said Penny, "you could see where all the Jewish houses were. You could see the outline of a mezuzah on every door, and you could see the holes where they had been nailed on. Every place I walked, I walked in blood," she said.

The Jewish cemetery "was like a jungle," recalled Harry. "It took all day to clear away the weeds. We were ready to leave, without finding [my grandfather's grave], when my wife stumbled over some rocks. She had found the well. My father counted off 25 paces and there, protected by some trees, he found the grave.

"I became interested in restoring this particular cemetery. The Abramowiczes and I formed a committee and we are negotiating with a Polish contractor now to restore the gate of the cemetery."

Last spring, Abramowicz made a similar pilgrimage to Czenstochova with his father, Froim Abramowicz. While there, they were told by a local resident that "a whole bunch of Torahs and books" were lying in the factory on the cemetery grounds.

"I brought home some proof," Abramowicz said, "in case they didn't believe me." He took a few books and a megillah with him to Long Island and showed them to Harry and Penny.

Together, the Rapaports and Abramowiczes went back to Poland a few weeks later. They visited the factory, and there, in a room off to the side of a corridor, were boxes of prayerbooks and Torahs, covered by an old blanket.

"There were books from floor to shoulder high," said Harry. "They were all in very bad shape."

The two families decided to bring out as many books as they could.

"To get a Torah out is almost to be able to save a soul," said Harry.

Five Torahs and many prayerbooks were crammed into every available space in the luggage, thus making their way to the United States.

Inside the covers of some books are names of Jews who used them. In one, someone had used a blank page to write of his woes:

"All day long I'm working at the factory. There is no food . . . My wife is very sick and she can't nurse the child. My heart aches."

"You feel the souls of these people," said Harry.

One of the Torahs is to be dedicated to Abramowicz's and Rapaport's synagogue, Temple Beth Torah, in Westbury, and one to Harry's parents' synagogue, Congregation B'nai Israel, in Fairlawn, New Jersey. Another will go to the Jewish War Veterans Museum in Washington, D.C., and Harry said he hopes a fourth will go to a Holocaust museum in the United States.

The fifth Torah was given to the Mid-Island Y during the recent Kristallnacht ceremony.

Czenstochover in Israel

The Publication Committee, of the book "Czenstochov" printed in 1967 in Israel.

(Seated from right): G. Frajtag, N. Edelist, A. Gotlieb, J. Leslaw, J. Levitt, Dr. A. Horowicz, M. Ch. Tiberg, L. Richer.

(Standing from right): H. Wiernik, Ch. Z. Rosen, C. J. Kaufman, I. Ben-Moshe, Ch. Bierenholtz, D. Koniecpoler, S. B. Szancer, A. Pelui, M. Jaskiel.

The Arrangement Committee.

(From right):M. Ch. Tiberg, S. D. Jeruszalmi, J. Leslaw, A. Gottlieb, I. Ben-Moshe.

Jews Viewed as Expendable as German Armies Advanced

By Arno Herzberg

(JTA)

FOR JEWS, SEPTEMBER 1, 1939 is a day that confirmed the old adage that Jews will be victims of upheaval and war, that they are expendable, that their fate is of no concern to the great makers and shakers of this world.

This day was significant not only because it showed how little the Western democracies were prepared to cope militarily with the power, tactics and methods of Nazi Germany. For Jews, it was the end of all efforts to save our people from the clutches of the most vicious criminals in history.

Emigration out of Germany slowed to a trickle on that day, and the physical extermination of Jews was brought a decisive step closer.

I had always feared that the Nazis would resort to measures beyond the imagination of a normal person if war ever broke out; that they would want to get rid of Jews so that they did not have to feed them.

When war did break out, the Nazis were no longer concerned how the world would react to their behavior. The so-called civilized nations saw the cruelties the Nazis dealt out in Austria and Czechoslovakia, as in Vienna, where the Jews had to scrub the sidewalks with their bare hands. The Allies had signaled to them long ago, in the Conference of Evian and elsewhere, that they could do with the Jews as they pleased.

In this war, the fate of the Jews was bound up with the advance of the German armies. First came the conquest of Poland, with its millions of Jews; then France, Belgium, Holland, Denmark, Norway; then Hungary, Yugoslavia and Greece, and finally, the Soviet Union.

All of these conquests brought more and more Jews under the rule of the Germans and invited even more stringent measures, culminating in extermination in the notorious death camps.

The roundup of Jews and their shipment to the death factories was organized and executed by the SS. But the rest of the German army was not adverse to taking part in shootings and humiliation of Jews.

It was almost standard procedure. Right after the victorious German armies, came the Gestapo with their files. In those files were the names of Jewish leaders and prominent persons whom the Gestapo would round up in order to ship them to Auschwitz.

The Jews were expendable and their extermination continued at a rapid pace. The railway lines leading to Auschwitz were never bombed — the area was out of reach of American warplanes, the men in the War Department claimed.

But these same men could order the air force to bomb factories five miles from the concentration camp. Jewish leaders in this country swallowed it all. They did not want to hamper the war effort.

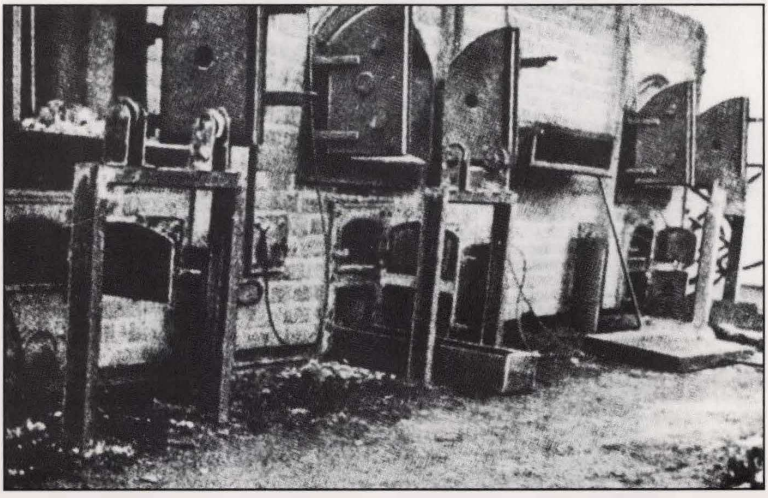
That September 1st brought countless tragedies, enough to fill the history books forever.

Transport of Jews waiting inside the Auschwitz gates.

Jewish Victims of the Nazis by Country

COUNTRY	JEWISH POPULATION IN 1939	NUMBER OF JEWS KILLED BY THE NAZIS	PERCENTAGE KILLED
Poland	3,250,000	2,850,000	87.7
Soviet Union	2,100,000	1,500,000	71.4
Romania	850,000	425,000	50.0
Hungary	400,000	200,000	50.0
France	300,000	90,000	30.0
Czechoslovakia	315,000	240,000	76.2
Germany	193,000	110,000	57.0
Austria	90,000	45,000	50.0
Lithuania	150,000	130,000	86.2
Latvia	95,000	80,000	84.2
Holland	150,000	105,000	70.0
Belgium	90,000	40,000	44.4
Yugoslavia	75,000	55,000	73.3
Greece	75,000	60,000	80.0
Italy	57,000	15,000	26.0
Bulgaria	50,000	7,000	14.0
Others	15,000	5,000	33.3
	8,255,000	5,957,000	72.1

The crematoria at Auschwitz which worked day and night to burn the millions of victims.

YOM HASHOAH

Yom Hashoah, or Holocaust Remembrance Day, is designated to commemorate the 6 million Jewish people who were murdered in the Holocaust. The 27th day of Nisan was declared by the Knesset of Israel as Yom Hashoah because it marked the beginning of the Warsaw Ghetto uprising. It is observed by Jews around the world and has become an integral part of our heritage and calendar. Rituals of the day include the lighting of a memorial candle the night before and special services in the synagogue.

Mordechai Anilewicz, Commander of the Ghetto Uprising. Monument in Kibbutz Yad Mordechai, Israel.

In Memory of the Jewish Victims in Europe

THERE HAS BEEN AN UNPRECEDENTED increase of interest in the Holocaust. It is the subject of numerous books, movies and television features. Until some 25 years ago, survivors often did not wish to talk about their experiences. They felt guilt or pain. This changed only recently, as the ranks of the survivors began to dwindle and "revisionists" claimed that the Holocaust never occurred.

The Holocaust remains, however, an undeniable historic event. To teach its history, a vast, complex and profoundly disturbing subject, may be deeply upsetting. But its lesson must be transmitted and understood by every generation. It ought to be shared by all faiths, all ethnic groups and nationalities. If we do not learn from past tragedies, we risk their repetition.

This attempt of genocide did occur in reputedly "civilized" countries. We are forced to realize that people are not only capable of great achievements, but also of unspeakable cruelty. To ignore it, is to deny reality. The Holocaust represents the most extreme and destructive consequences of bigotry. In its systematic planning and cold-blooded efficient execution, the Nazi persecution of the Jews was a unique event in the history of genocides.

With few exceptions, the treatment of Jews in the Nazi-occupied countries followed the example of Germany. Civil rights were denied, property was confiscated and all aspects of daily life were controlled by the Nazis. Gentiles had a choice: they could follow the majority in aiding and abetting the murderers, or they could quietly retain their humanity and follow their conscience. In doing the latter, some of them became heroes, unsung heroes until now. May the perpetrators of evil never be forgotten and the Righteous forever remembered.

Wasteland

By Ruth Kiel Everett*

COMING HERE I TOOK THE WRONG PATH. A quiet muddy country lane with the Huta – the foundry – behind the fields, farm houses along the way, dogs barking.

Polish dogs barking and snapping. Jewish school boys, bearded peddlers, old men running from Polish dogs. And now I.

And now I, alone on a country road in Czestochowa, Poland of the Jew haters now finally without Jews – looking for my great grandfather Yekl's grave.

Dogs are more afraid than people, I tell myself, walking slowly. They gather warily behind me as I pass house after house. A pack of Polish dogs barking and growling in the quiet air.

Two women come out from behind a house. I approach them, smiling. I won't let them see my fear.

"Good day. Could you tell me the way to the Jewish cemetery?"

They exchange glances. Peasant women. Gaps in their teeth, making them look older than they are.

"It's over on the other side, right across the railway tracks. And what would Pani want with the Jewish cemetery?"

"My family is from Czestochowa. My great-grandfather was buried here." (But not my grandfather. My grandfather, Berl, died in Treblinka.)

*"*Wasteland*" by Ruth Kiel Everett, the daughter of Chanan Kiel (Kielczyglowski) and Sara Kutner-Kielczyglowski, from Czestochowa, was published in 1983 in "*Ariel*", an English-language review of Arts and Letters, published in Israel. This special 1983 edition of "*Ariel*", was dedicated to the Jewish Resistance during the Second World War.

Ruth survived as a child in a Convent for children, near Warsaw. Her mother, Sara, a nurse, perished in the Holocaust. In 1977, Ruth visited Czenstochowa and went to the Jewish cemetery, to witness what was left of her Kehillah.

Ruth Kiel Everett lives in Jerusalem with her husband, Yaakov, and daughter, Sarah. She is a tourist guide and a free-lance writer.

"Ah, then Pani is a Jewess. Well, never mind, that's all right. Yes, Pani must walk right back past the tracks. And where is Pani from? America? Life is good there, isn't it. Better than here?"

"Yes, America is wonderful."

"But, excuse me, Pani. Was Pani here during the war? And Pani survived? Yes, those were hard times. I remember how they took the Jews away. So Pani survived."

"Well then, yes, that's the graveyard over there right behind those trees. Of course, Pani may not find it as Pani expects. Who knows if Pani will find anything. They took over part of the cemetery for the foundry. They wanted to build over the whole place, but the Jews protested. Jews from America. So they signed an agreement not to build anymore. For fifty years. Some of the – you know, the remains – were transferred to other towns. To Radomsk. Pani understands. And the gravestones, well, there's not much left."

"Oh, she'll find some of them. Sure, there's a Rubinstein, I remember. Of course, the Germans took away the best ones, the fine marble."

"Yes, it's open. Pani can go right in. They pulled the gate down long ago."

Walk back past the dogs – quiet now – across the tracks, through the trees, to an old greyish-pink stone wall. The archway dazzles in the after-rain sun. The gate is gone.

"Grandfather Yekl was buried right in front. His tombstone really stands out. You can't miss it when you walk in," my father had said when he heard I was going back to Czestochowa. "But don't go there by yourself. It's very isolated, out in the country. We'd always go in a group, a few of us. The *shkutzim* used to throw stones." And he bent his head and parted his hair to show me a fifty-year-old scar.

Right in front, where great-grandfather Yekl's grave should have been, the grass grows high, soft, inviting. An open garden, this city of dead. Yellow sunshine beams through the leaves, raindrops glisten on overturned tombstones. Moss and earth, young grass, yellow flowers, tender sprouts hiding, protecting, obscuring the hands of the Golden upraised in blessing: "A just man Zelig Katz 1880–1935."

(Forgotten. Children and grandchildren dead. In the ovens, in stacks of corpses. Resurrected in the rich earth, the fields, the neat unobtrusive flower beds of the camp.)

Great-grandfather's stone is gone. Maybe it was stolen by the Germans. Maybe by the Poles.

"They steal the flowers off the gravestones and sell them," Maria had told me, speaking of Polish poverty and Polish greed and Polish thieves; she herself a Pole. "They steal gravestones and smooth them over and sell them. My neighbour breaks the stems of the flowers she leaves on her husband's grave so they shouldn't steal them."

Deeper into the cemetery, the open garden becomes a grove, a forest. Trees block out the sky, uproot tombstones which themselves seem to sprout vines and branches. The wet earth soft under my feet. Twigs snap back, brambles catch on my rain poncho, my hair. (Later this summer there'll be berries.) Looking for names, I scratch at the moss and grass covering a stone. A thorn pierces the palm of my hand. My blood mixes with the dirt. (Dirt and snow in the young girl's mouth. Snow on her open eyes.) A train whistles past, filling the graveyard with roar and coal dust. In the little house way out of the country, the train whistled past in the night. I was six years old and I wanted my mother, and the night was loneliness and a train hooting through. (The man with the grey-blond hair rocked in his chair sucking on a pipe. Flora, her golden braid a crown around her head, was laying out the cards. "We will have money, yes. But who will bring it? And when?" They say she betrayed him, her husband. He was a Jew and she betrayed him and the Germans killed him.)

Is it true, this memory, this sound of a train rushing through the night calling my loneliness, loneliness of a train hooting in the dark and the smell of petunias at night?

Poland. The smell of petunias at night. Lilacs. Apple trees. Tar melting in the sun after the rain on a Polish afternoon. Mushrooms. Mushrooms in a Polish forest.

The young girl we found in the forest. Snow and dirt in her mouth. Open eyes. Garbo hair. The nun and her little girls were going for a walk through the snowy woods. We passed the keeper's cottage. A peasant woman was preparing dinner, peeling potatoes. When we came back, she was dead.

"Toppled right over into the potatoes she was peeling, onto the knife," we heard the nuns whispering. "The knife stuck in her face. And we spoke with her just an hour before."

But the girl. Oh, the young Jewish girl ! Beautiful with Garbo hair, thin white body in the snow. Jewish girl dead in the Polish woods, mouth packed with snow, open eyes covered with dirt and snow.

The snow was high in the empty fields. We walked quickly, two bundled figures – a woman and a little girl. She was scared, this Polish woman. She knew my mother was never coming back and she was scared. "If the Germans find you with me. . . Hurry, lift your feet !" We walk to the train through the snow-covered fields. Everything is white and still.

A sudden wind brings rain. I'm alone in the rain in the cemetery. Only the peasant women know I've come here. They'll wonder and tell their husbands who'll have a few drinks; the vodka is cheap but good. One forgets, but remembers what there is to remember: "That American Zydowka wandering around the old Jewish cemetery all by herself."

A branch crackles, leaves rustle; some prowler, some drunkard – yes, I saw empty whisky bottles near the gravestones, broken glass, human excrement. A jungle, this Jewish cemetery, teeming, rotting.

I've lost my way.

Look for the wall, look for the light, away from the trees, from the dark twisted forest.

Stumble through the branches, the knee-high grass, the wet clay earth. Scratch at a stone. Find one familiar name, one witness from the long-ago dead past, in this Jewish graveyeard in Poland – Poland, graveyard of the Jews.

On a huge pink block of marble with many names, a name jumps out: "Pola Kutner". My mother's sister. The pretty one. The youngest. Not yet married. Shot in this cemetery, buried in this mass grave for smuggling some bread into the camp.

"Even during the war, we had enough to eat," Maria's aunt had said, speaking of the privation the Poles are suffering now. "We can't even get ham now. Who couldn't get ham during the war?"

Yes. And Pola was shot for a piece of bread.

The rain has let up. The wind has dropped.

A bit of sun shines through the leaves. A sparkle. A beam. A halo. And now, again, in the open garden, in the high grass, in front, where my great-grandfather Yekl's gravestone should have been. It's gone and soon the others will be gone, too. If my daughter ever comes here, all she will find will be the great, sprawling, glowering Huta. The peasant women will be gone and no one will remember the Jewish cemetery.

And what of it – if the Jews are gone?

Exploring Ancestral Roots in Czenstochova

By Sheldon Kirshner

Reprinted from The Canadian Jewish News of September 30, 1977

Henry Srebrnik: searching for roots

CZENSTOCHOVA, POLAND — Henry Srebrnik was in Czenstochova, the source of his familial roots, and he could hardly believe it.

Even as he walked along Czenstochova's main street, Najswictzet Marii Panny, which leads to the Jasna Gora, one of Roman Catholicism's major shrines, he felt like a somnambulist in an extremely vivid dream.

A 32-year-old native of Czenstochova had good reason to be amazed that he was finally here. "My parents and my forefathers were born and raised in this city. Through stories — good and bad — it has always been part of me," explained the lecturer in political science and Jewish studies. "I wanted to see it for myself."

Srebrnik arrived in Poland in July, following visits to Germany, Austria and Czechoslovakia. He and his friend, whose parents hail from Lodz, another Polish city, crossed into Poland at Szczecin. For Srebrnik, Szczecin was not just an obscure frontier post separating Poland and Czechoslovakia. In 1938 several Polish divisions occupied Szczecin, and his father, a bookkeeper; was a soldier in the invading force.

On the way to Czenstochova, Srebrnik stopped at Auschwitz. Though the sombre concentration camp did not move him to the extent he thought it would, he was glad that he had seen the infamous place where some of his parents' relatives had perished.

He got to Czenstochova, 125 miles southwest of Warsaw, at dusk and checked into the Hotel Centralny on Swierszewskiego Street. In a way, the hotel seemed like a second home, for his parents knew it well in their youth.

Srebrnik unpacked, then consulted the black notebook in which he had written explicit instructions on how to find the apartment flats in which his parents, Edward and Esther, once lived. Though they were unable to tell him whether Czenstochova's Jewish cemetery was still standing, or whether the unmarked graves of his mother's brothers were located in the city rather than the suburbs. Srebrnik told his friend that he was determined to find both sites.

He had no trouble finding the various crumbling apartment buildings where his parents lived before and after the war. And he also found the flat where he was born on July 19, 1945. But Srebrnik had no luck in finding the cemetery, nor in locating the graves of Moshe and Abba, his late uncles.

One late afternoon, 24 hours before he was due to leave Czenstochova, he happened to glance at a large city map thumb-tacked on the wall opposite the Hotel Centralny receptionist. By sheer chance, his eye caught the Jewish cemetery. (City maps he had earlier consulted did not show the cemetery.)

This sudden discovery excited him so much that he asked the receptionist if she knew anything about the existence of an organized Jewish community in Czenstochova. She promised to make inquiries. Meanwhile, Srebrnik and his friend decided to go to the cemetery.

They drove past the old town square and Warszawska Street, where his parents lived before the ghetto was liquidated by the Germans; past the former Jewish hospital on Mirovska Street and up Zlota, a narrow, cobble-stoned country road, on either side of which were small frame houses and gardens.

When they reached the end of the road, they asked a passing boy where the cemetery was. "There's a cemetery there, but it's only a Jewish one," he said. Abiding by the boy's directions, they went up a wooded path, but were unable to find a cemetery. They returned to the parked Renault, and a girl gave them different directions.

They retraced their path, crossed a short bridge, walked along a long gray wall affixed with rusty barbed wire, squeezed under two low-slung pipelines, traversed a railroad track and came to a quiet forest glade. It was already growing dark, but they could make out the ruined remains of an arched gate, which led to an eerie, forlorn Jewish cemetery.

After years of neglect, a thick forest had envelopped all but about 30 of perhaps 2,000 or 3,000 tombstones. As night was falling quickly, they headed back to the hotel.

The receptionist had good news: a Jewish resident of Czenstochova who thought he knew Srebrnik's parents wanted to see them tomorrow in the lobby.

Moshe F. was a robust, 78-year-old pensioner, one of approximately 150–200 Jews still left in Czenstochova. On the eve of the war, 28,500 Jews, or one-quarter of the total population, made their homes here. Most of the Jews were deported to death camps; a lucky few, including Srebrnik's parents, worked at HASAG, the German arms factory at the edge of town.

Moshe survived the war by fleeing to the Soviet Union; his wife, who remained behind, died. After the war, Moshe remarried, and now, he told the visitors, he lived in a flat in the old ghetto area with his second wife and 24-year-old daughter.

He said that he had indeed known the Srebrnik family, and added that he would be pleased to show Henry where Moshe and Abba were buried. The burial site on Kawia Street was not far from his own house. It was a small field marked by an unobtrusive granite stone memorializing 4,000 Jews — including Moshe and Abba — shot by the Germans.

Moshe F. accompanied Srebrnik to the cemetery, and led him to the weathered, mossy headstone of his mother's grandfather. Srebrnik, normally a voluble person, was so awed by the sight that he was unable to talk for many minutes. When he got into the car, he had to fight back the tears.

Later, back at the Hotel Centralny, his composure intact again, he spoke animatedly of what he had seen in Czenstochova.

"It's like catching up with your past," he said of the visit to his ancestral roots. "You've known the place but you've never seen it. It's like having been blind all these years and then, miraculously, regaining your vision and seeing the world you once knew only in your mind.

"The oddest thing about being in the town was that I simultaneously felt myself to be a complete stranger, a phantom outsider, almost an intruder from the past, yet at the same time I had a very intense feeling of belonging there. The feeling was an abstract, metaphysical one — as though I shared some sort of private communication with the town itself, rather than its actual living physical inhabitants of today.

"Seeing the actual hustle and bustle, the cars on the street, the ongoing day-to-day life of a city, in a sense made me sign my own private 'peace treaty' with that part of my past that has always

loomed so large in my life. For if, after all Czenstochova goes on, sublimely indifferent now to what happened to my parents, and my whole people, how can I go on endlessly grieving about what occurred there? It is now impossible to mythologize Czenstochova. And so life must go on, for people like me — but elsewhere. In Canada, maybe, or Israel, or who knows where. But Poland is no longer a 'romanticized' (if such, be the appropriate word) part of my life."

Passover Remembrance of the Warsaw Ghetto, 1943

By Zvi Rosenwein
Jewish Telegraphic Agency

NEW YORK – "IT WAS A DAY THAT BROUGHT ME down completely," recalls Nahum Rembo, secretary of the Warsaw community, in his memoirs.

It was a hot day in August, 1942 and Rembo had been told that the Germans were evacuating schools and orphanages, including the one run by Janusz Korczak.

The Germans began loading the trains that would take the children to Treblinka. "The death march started by Korczak with his children – that, I will never forget," wrote Rembo.

"That was not a march to death, it was a silent organized protest against the savagery.

"It was surreal. The children were lined up in groups of four, with Korczak leading them, his eyes lifted skyward, his hands holding those of two children.

"At night, I thought I heard the marching of the little children. They are marching to the tune of the teachers. I heard their march without stop, going in an unknown direction."[1]

Every year in our home, we pause in the middle of the Passover seder to retell Nahum Rembo's story – and the many other stories, including my own, that made up the destruction of European Jewry.

We pause at the passage in the Hagadah that says, "In every generation, every individual must feel as if he (or she) personally had come out of Egypt."

My modern-day Egypt was WWII Poland, and not a day goes by without my thinking of my enslavement there. On the seder night, I ask my family, and all Jews, to think back with me.

[1] Emanuel Ringelblum. *Notes from the Ghetto*. Vol. 2. pp. 213–214. translated from the Yiddish. LL. Peretz Publishing. Israel. 1985.

Why on the seder night ? In part, because it was on the first night of Passover 50 years ago, when the Germans had surrounded the Warsaw Ghetto and were preparing to destroy it, that the last remnants of the half-million Jews of Warsaw rose up against their oppressors and fought one of the most valiant battles of Jewish history.

The other reason for choosing the seder is that we are commanded on Passover to tell the story of the Exodus from Egypt, over and over again. "And the more one tells the story of the Exodus from Egypt, the greater one's merit," the Hagadah says.

And so we are commanded from the depths of Auschwitz, by those who did not survive to tell the story of European Jewry, over and over again.

We who survived consider the recounting of the tale to be the fulfillment of a solemn oath made to those who were killed. "Promise us you will remember," they said. "Promise us you will tell."

And so, on a holiday when we are gathered with friends and family to celebrate our freedom, we tell. We tell not only of the destruction, but also of that which was destroyed.

There was, we tell, a great Jewish people in Europe for more than 1,000 years. They formed thousands of communities; they built trade and commerce and erected houses of learning and worship. They created their own language, their own literature, their own theater, their own music. They spewed forth into the world some of the greatest geniuses of the last centuries.

And then we must tell of the destruction of the methodical dehumanization of the Jews first in ghettos and then in concentration camps, of the torture and the starvation, of the carefully orchestrated murder of millions.

We tell Nahum Rembo's story, of children being led to their deaths in Treblinka, and in that we tell the the end of a civilization.

And then, after we have recited all this, we can tell of the young heroes who rose up on the first seder night in 1943, who lashed out against these murderers of children and gave expression to the bitter outcry of a people in their darkest hour.

The struggle of a small and virtually unarmed group of young Jews, led by the likes of 24-year-old Mordechai Anilevitch and 28-year-old Tzivia Lubetkin, was the first uprising in occupied Europe and lasted longer than the German invasion of Poland.

We must continue to give life to these unlived lives and some meaning to their horrible deaths.

On the seder night, let us tell their stories and give voice to their cries.

Here is the text that my family reads at the seder, as reprinted from the *Jewish Spectator*, April 1950:

"Perform this ritual after the third of the Four Ceremonial Cups, just before the door is opened for the symbolic entrance of the Prophet Elijah. All rise, and the leader of the seder recites the following:

"On the night of the seder we remember with reverence and love the six million of our people of the European exile who perished at the hands of a tyrant more wicked than the Pharaoh who enslaved our fathers in Egypt.

"Come, said he to his minions, let us cut them off from being a people, that the name of Israel may be remembered no more. And they slew the blameless and pure, men and women and little ones, with vapors of poison and burned them with fire.

"But we abstain from dwelling on the deeds of the evil ones lest we defame the image of G–d in which man was created.

"Now, the remnants of our people who were left in the ghettos and camps of annihilation rose up against the wicked ones from the santification of the Name, and slew many of them before they died.

"On the first day of Passover the remnants of the Ghetto of Warsaw rose up against the adversary, even as in the days of Judah the Maccabee. They were lovely and pleasant in their lives, and in their death they were not divided, and they brought redemption to the name of Israel through all the world.

"And from the depths of their affliction the martyrs lifted their voices in a song of faith in the coming of the Messiah, when justice and brotherhood will reign among men."

All sing "Ani Ma'amin" (I Believe), the song of the martyrs in the ghettos and liquidation camps:

"I believe in perfect faith in the coming of the Messiah:

"An though he tarry, nonetheless do I believe."

San Francisco Couple Returns to Site of Painful Holocaust Memories

By Garth Wolkoff

Staff writer of the San Francisco Jewish Bulletin

MILA FELDBRILL RETURNED TO THE PAST hoping to find someone who had survived the Nazi decimation of her native Poland – a friend from high school, a cousin, a neighbor.

She found no one.

"We were looking for anyone alive," she says of the people she knew before the war in Czenstochova, where she was born and later imprisoned. "It's hard to believe that everyone is dead."

Her husband Mendel, also born in Czenstochova, returned there 45 years after the war to "take a few pictures and to talk to people." He walked the streets of his hometown over and over again "to find peace."

But his wife interrupts with the refrain, "There is no one left."

In an interview, he describes their summer tour of Polish concentration camps as a trip "we needed to make" to finally put the horror behind them.

The man sighs, then looks out a window. Mournful resignation shows on his face. "I don't feel anger anymore," he says.

Several days after the interview,, he calls the *Bulletin* to say he has, in fact, found peace – embodied in his two grown sons, Leon and William Feldbrill. "They are our restitution," he says, "for all that we went through."

During three weeks in July and August, the Feldbrills engaged in an emotional archaeological dig through the ruins of their childhoods and the traces of a nearly extinct Polish Jewry; through Treblinka, where their parents died, through the Warsaw Ghetto, through Auschwitz.

"I was searching for something there in my own town," he says. "I was looking, I don't know, maybe for my mother," he says with a laugh, "but I didn't see her."

They walked through the streets of Czenstochova, where Mila had been a schoolgirl and Mendel a teenage tool and dye maker before the war.

She recalls one day in the ghetto where they were forced to live during the war. She had been excused from work by her foreman, and everyone who was not working was called by the Nazis to line up.

Ten people were discovered. "The Nazis found and shot them. I never forgot this. They were just lying there in the street. It was horrible."

The Feldbrills had to leave the ghetto in 1942 and go to work in Rakow, a munitions factory just outside town, until Czenstochova was liberated in 1945.

"It was a place where people were forced to work until all their strength was drained. Then they were shipped off to Auschwitz to die."

That was where they met. "We fell in love there – what a laugh," says Mila.

The day before the Germans retreated from the advancing Soviet army and deserted Czenstochova, Mendel was sent to Buchenwald. He survived because his skills were of use to the Nazis. He escaped two days before the Russians came in.

He returned to Czenstochova and found Mila.

They first moved to Germany and lived in the apartments of former Nazis. When they got the chance in 1948, they sailed for Haifa and lived there until 1956, when they moved to San Francisco to be with their sons. They have lived in Millbrae for 17 years.

During the interview, they stare at photographs and reflect on the past.

"We're glad we can tell these stories for people," Mendel says. "We want other [survivors] to know it's safe, they can go back."

The Feldbrills found Rakow, the work camp, now is a working machinery factory. The couple walked into the building where they were held captive and talked with the employees.

"I'm not angry at them," Mendel says of the employees there. "Now I am a free person. I can walk in and go out" of the factory.

The site of the ghetto is now a bus depot. "I said to a woman there, 'this is something new here,' " Mendel Feldbrill recalls. " 'Oh,' she said, 'you see, this was a smelly little ghetto. The Jews were here.' "

That was their only encounter with anti-Semitism. "We didn't want to argue with people and many people didn't recognize us as Jews," he says.

His wife contradicts him. "When you come back after 45 years, and you speak Polish, for sure you were Jewish."

They walked through the houses where they had been reared, now occupied by Poles, who the Feldbrills say were very hospitable but didn't ask many questions.

"I wanted to be where my parents were born," she says, "to be in that place once before I die."

We Cannot Go Back to Where Our Parents Grew Up

By William Zimmerman - Second Generation

AS A MEMBER OF THE SECOND GENERATION, I view the concentration camp as the central theme in my life. It is, for me, the reference point against which all else is measured. We have a common bond with our parents, the first generation. We, too, are survivors. We share the guilt, mourn the past and think about what might have been.

No, we were not there. We were not even born yet. However, the picture is so vivid in our minds. How many times have we pictured the transports, felt the fear, smelled the horrors? How could we have fared under those conditions? Do we really understand what it means to suffer to the extent that our parents did? These and other questions constantly weigh on our minds.

Yet there is a part of the suffering that is uniquely ours. We are the generation who never had an extended family. We have no grandparents, aunts, uncles, cousins. We cannot go back to where our parents grew up, to the schools they attended, to the friends and neighbors that remember them as young children. This is part of our legacy. We have very little in terms of a tangible past. It is mostly our parents' recollections and a few photographs.

So how are we to compensate for the deprivations that resulted from the camps? No, we will never take away the bitterness of the mass killings. We do not and cannot make up for the lives that were lost. Yet, we are living proof of the spirit and determination of the first generation. They, the true heroes who reconstructed what they could of their lives and built upon that foundation, have done the best that they could.

As survivors, both first and second generation have ongoing responsibilities, some shared and others unique to each group. Both groups must strive to preserve the truth of the past, to assure that those who perished did not do so in vain and to pass this spirit on to third, fourth and future generations. In essence, then, both first and second generation have a common past and a common future. What about the present? Here we have two groups that come from totally different worlds. Their bond is, of course, the concentration camp. Can first generation ever really appreciate the problems and concerns of their children when compared to those of their past? Can second generation ever really comprehend all that their legacy implies? These are difficult questions, perhaps never to be answered to the fullest extent. So, we go on, both groups striving to ease their respective paths through life through mutual support, understanding and love.

V

THREE GENERATIONS Testify. . .

The Czenstochover Jewish Community was uprooted. But we – the survivors – started new lives. We have pledged to make sure that our children and grandchildren will know and remember where their roots are. They must know that their ancestors suffered and died, only because they were Jews.

It is because of us that Hitler's "final solution" has failed. We made a new beginning towards a Jewish future in dignity.

Reflections

By Marilyn Klein Kobric

THE DEFINITION OF THE WORD "survivor" is to continue to live, to exist.

Against all odds my parents, Eva and Harry, "survived" the unspeakable horrors of the Holocaust. After their liberation they met, married and immigrated to Canada. They did not know the language or customs of their adopted home but found the strength, determination and courage to rebuild their lives.

I often listened to my parents discuss the past but I found myself disassociated from their words. I could not even for one moment imagine my own mother and father living through the horrors they described. It was less painful for me to watch movies or read books about the lives of strangers.

I remember looking at photographs of my grandparents. As they looked back at me I wondered what it would be like to have my own grandparents who would love me and make me feel special. I am named in loving memory of my grandmothers Rivka and Malka and they continue to live through me.

I have tremendous gratitude, respect and love for my parents. They have given me an appreciation for life. I am their child – a child of "survivors". I continue to draw on their endless supply of love and courage. This will remain with me for all of my life. I hope to pass this on to their grandchildren.

A Strong Sense of Family and Roots

By Ruth Klein Tatner

FAMILY AND PHOTOGRAPHS – two terms that evoke so much emotion and hold so much meaning for me. My close ties with my family and my passion for the camera have grown throughout the years, alongside the sadness and anger of the tragedy and horrors of the Holocaust, which, for me, were represented by the annihilation of my parents' family, their photographs and sweet memories.

Oh how I would have loved to have known my Bubbies and Zaidies — only how much I comprehend really more today, as I watch the interactions between my children and their grandparents.

Oh how I would have loved to have known my parents as adult children — only how much I comprehend really more today, as my children watch the interactions between me and my parents.

Oh how I would have loved to have seen photographs of my parents as children, as teenagers; photographs of their parents, my grandparents — only how much I comprehend really more today, as my children joyfully study the many photographs of their parents and grandparents.

Despite the void that I speak of, I feel most fortunate today as I think of the warmth, caring and memories that my parents imparted to our family during my growing up years. Despite their tragic past and incomprehensible losses, they were strong and loving in their role as parents and friends to me and my sisters. Despite the linguistic, cultural and generational gap, they were strong as role models.

I would often smile (albeit with a certain child-like skepticism, for nobody could have been such perfect children all the time) as they searched the photographs of their minds and shared with me and my sisters anecdotes of their own childhood, as lessons in family respect and caring. These vividly-described anecdotes came to serve as my photo album of their past, my roots.

In light of their tragic past and incomprehensible losses, I have marvelled at their continued ability to overcome life's hardships, stoically endure life's difficulties and maintain and project a positive and healthy outlook on life.

As a child of Holocaust survivors, I cannot say that my growing-up years were filled with horrid stories of my parents' tragic past. Any stories recounted, grew out of questions I posed to try to understand all that they had been through. Their comfort level in sharing these stories only grew as I grew older.

I know that I can never understand all that they had lived through during that hideous period in Jewish history. They, too, know that I can never really understand all that they had experienced. What I can understand, is the importance, to them, of the strong sense of identity they have given to me, which has allowed me to feel that strong sense of family and my roots, which I hope will continue to be passed on through the generations.

I am very proud of my father's efforts and tremendous display of strength, perserverence and dedication as he relentlessly worked to compile this English language book on his hometown, Czenstochov. I admire my mother's patience and support to him as he clocked 7-day weeks, during these, their retirement years, in preparation of this book.

This book is a compilation of historical material, memoirs, memorials and photographs pertinent to Czenstochov and its inhabitants who, like my parents, lived through the Holocaust and began anew in North America. I believe in the value of this book, which will serve as memories of the families, such as my own, who struggled to rebuild their lives, and will serve as the photo album to families, such as my own, who search for the links with their past.

Malka and Yitzhak Borenstein in the ghetto in 1940

Yosel Borenstein, 1939

Beyond a Single Word or Thought

By Janet Klein Slavin

WHEN I THINK ABOUT MY PARENTS and the Holocaust, not a single word comes to mind, not a single thought. A large lump in the middle of my throat will not allow me to ever visualize a single moment of time my parents must have suffered during that terrible period in their lives.

When I think about my parents, I see them now, as the caring, loving and proud parents who are always and have always been there for us, their special children. We, their children, who are special because they survived and were able to give life to us. We are special because they survived and we then were blessed to have them as our parents.

In my growing years, my parents never for a moment burdened us with stories of the many years they had suffered. Yet we always knew. In fact, they even tried to shield us from any hardships of their more recent years.

Because of my parents, who have been there to protect, to teach and to love, I aspire to do as wonderful a job with my children. I love them very much.

These few words and the ability to express them in writing have been inspired by my beautiful niece, Lauren, who has demonstrated her courage and sensitivity in expressing her emotions on paper. Thank you sweetie!

We Must Learn More About the Holocaust

By Lauren Klein Tatner

I CANNOT BE MORE THANKFUL that my Bubby Eva and my Zaidy Harry survived the War. The reasons are many, but most of all, without them, all those people in my family, including myself, would not be here today. I find that a very troubling thought.

My grandparents and the millions of Jewish children and adults were all innocent people! I still cannot understand why anyone would want to harm or even kill them! I find that thought very disturbing!

Whenever I have the opportunity, I choose to read books about the Holocaust, to learn more about what the Jewish people went through in the past. Usually it is very difficult for me to get through those books. I find it very upsetting just to think about all that they suffered. *Child of the Holocaust* by Jack Kuper and the *Diary of Anne Frank* are two books which I read, both of which deal with the stories of children my age.

I am very pleased that my Zaidy wrote the book "Czenstochov – Our Legacy", as it is his generation that can best recount what happened during the Holocaust. Many actually lived through that horrible nightmare!

When there will be no more of his generation, the people of the following generations will appreciate reading this book. If everyone reads and realizes that something this tragic has happened in the past, we can all work together to ensure that this will never happen again!

Lauren Klein Tatner, Age 11 Reviews:

Child of the Holocaust

By Jack Kuper

***Paperjacks*, 294 pp.**

WHO COULD BELIEVE THAT a 9 year old Jewish boy could survive three years on his own during World War II in constant hiding in Poland, as did Jack Kuper. *Child of the Holocaust* is Jack Kuper's autobiography. It tells of how he disguised himself as a Catholic orphan in order to stay alive.

Wasn't Jack afraid without his parents? Where would he go now that he was alone? What if it was found out that he was Jewish — what would happen to him? These were some of the questions continuously on my mind as I read this book. It made me very sad to think that Jack was no longer with his parents and brother and would probably never see them again.

Though Jack Kuper survived his adventures, he leaves readers breathless, wondering what this brave and creative boy will do next.

I would recommend this book to others my age as it would give them, as it gave me, a good understanding of what children and adults lived through during the Holocaust. I find it hard to believe that it is a true story.

This book is very well written and not too difficult to follow. It touches every emotion: I felt sad, happy, angry and excited at different times throughout the book.

If ever a film version of this book was made, I would definitely go to see it, although it would likely be painful to view.

Anne Frank

A review by Lauren Klein Tatner, 11 years old

THE BIOGRAPHY OF ANNE FRANK, written by Angela Bull, is an interesting but frightening story about Anne's life.

Anne Frank led a very hard and difficult life, but at the beginning, not one person would have guessed what a terrible tragedy was going to happen before long! Anne's life used to be perfect! She was born on June 12th, in the year 1929, in Germany. The Franks were very rich. She had a very smart sister named Margot and two caring parents, Edith and Otto Frank, who always wanted their children to be happy.

When Edith and Otto found out that Adolf Hitler was now the leader of Germany and wanted all of the Jews (such as them) to be killed, Edith and Otto moved to Holland. They hoped that now they would be safe. Anne and Margot were in excellent schools. Anne was very popular; she had many friends and boyfriends! Anne was also very smart. They lived in peace for quite a while.

Soon it was Anne's 13th birthday. She got many great presents, although she especially loved the notebook that she had gotten, and decided to use it as a diary.

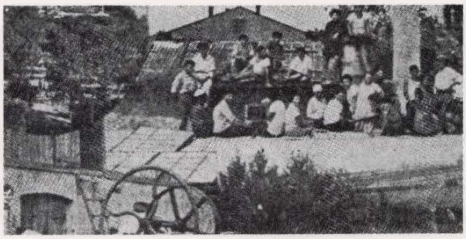
The Franks were very upset when they heard that Hitler now invaded Holland too! Hitler made many restrictions for the Jewish people. They had to wear a yellow star badge everywhere they went that said "Jew" on it. The Jewish people all had to be indoors by 8:00 p.m. They were not allowed to take public transportation or drive cars or ride bikes! Soon the Jews were all being captured and taken away to different concentration camps.

The Franks were not caught immediately. Early one morning, they left their home behind forever and went to hide in the attic of an old building. They celebrated Shabbat and other holidays. It was very hard to do so, because they always had to be quiet so that no one would find them. The attic was very dark and gloomy, and everyone was always squashed together because it was so

small! They hardly had any food, but a kind Christian family occasionally brought them food; but they had to be very careful that they wouldn't get caught by the Germans. They lived in the attic for a while. One day, a German came in and found out where they were hiding, and took each of them to different concentration camps.

In 1945, Anne and Margot both died of typhus fever. Mrs. Frank died, but Mr. Frank survived because his camp was freed by the Russian army. Someone got hold of Anne's diary and showed it to Mr. Frank. Anne's diary got published in Holland in 1947 and was translated into many different languages. Children studied it in school because Anne had such great willpower to survive and she had an incredible amount of courage! Anne never was and never shall be forgotten! "I shall not remain insignificant!" were Anne's last words.

Reading this book, made me realize that a long time ago the Jewish people had a very rough time living and were mistreated. They were put into concentration camps – some were slaves, some starved to death; but most were gassed or murdered. This was only because Adolf Hitler decided to hate all of the Jews and commanded that they all be executed. I find it very hard to believe that human beings can be so cruel with one another. World War II was a very surprising nightmare, but now that we know that it has happened once, we will never ever let it happen again!!!

General view of the "Farm School"

Students in the mechanical workshop of the Jewish School of Crafts, 1945

A Voice from the Second Generation

By Roslyn Gail Keri

My name is Roslyn Gail Keri. I am the daughter of Hyman (Chaim) Fishman and Bess Fishman (née Glatt). My father, paternal grandfather and great-grandfather were all born in Czenstochova. As my father has recounted to my brother and me, his was a large family, comprised of a sister, two brothers, many aunts and uncles, and a score of cousins. Sadly, my father and three of his cousins were the only survivors.

My grandfather was a man whose life was centered around Torah, Veavodah. He belonged to an Hassidic Shtibel and a religious Zionist Organization (Mizrachi); his family led a rich, cultured life.

My mother's family lived in Warsaw and was very religious. My mother and her sister survived because their parents managed to send them out of Warsaw to a small town, where they had family. From there, they were taken to a labour camp.

Unlike other families who did not experience the Holocaust, my brother and I grew up with little sense of family history. Our family was grounded in the here and now. There was always a profound sadness in the fact that most of our extended family was missing. We were unable to enjoy the close bonds that many of our peers formed with their grandparents. We never knew most of our aunts, uncles and cousins.

We had no sense of who our parents were as children or how they evolved into the adults they had become, as they were our main sources of information. Although they would sporadically recall their childhood memories of family and holidays, these memories were bittersweet; for many of them were of siblings who never reached adulthood.

As second generation Holocaust survivors, we have learned not to take family and loved ones for granted. There is joy (in that we are perpetuating their memories) and yet a distinct sadness, when naming our children for those loved ones whose lives were so tragically ended.

A meaningful argument against inter-marriage is this legacy we are obligated to perpetuate. We must not only remember for ourselves, but we must continue to tell and retell future generations that the Holocaust was not a fictitious horror, as some will have us believe, but the reality of what happened to our ancestors. We were the tragic scapegoats for a generation's fears and weaknesses. To allow our children and the world to forget this, would be to diminish not only the horrors suffered by our parents, but also the memories of those who paid with their lives.

My husband's parents are also Holocaust survivors. Despite the emotional and physical horrors our parents endured, they turned adversity into success by leading exemplary lives. Both sets of parents have enjoyed (to this point) forty-six years of marriage. They have experienced life's trials and tribulations together without the loving guidance of their own parents or the support of an extended family. Despite this, they have raised their children to have a true appreciation of family and traditions, and to enjoy love of freedom and dignity.

Our love, admiration and respect for our parents know no bounds. Their love and strength have allowed them not only to endure themselves, but also to enrich a part of mankind through their existence.

Czenstochover in the United States at a Yizkor Memorial Service in 1954.

Memories Of My Parents' Experiences

By Evelyn Kartus Solomon*

FROM THE TIME WHEN I WAS STILL quite young, I remember my parents having animated discussions with other survivors about what it had been like in the Czenstochover ghettos and in the camps. They talked about their experiences and about who had survived and who hadn't. Amidst many a tragic tale there were often bursts of laughter and episodes of unbelievable acts of heroism and courage. When they shared this horrible time in their lives with each other and their friends, it was generally with those who had also been through it and really understood.

My mother was always more open about her experiences than my father. Perhaps this was because hers were somewhat less traumatic than his. She was in "Hasag", in camps and in "Selections". But Dad was in these too and also in a number of concentration camps where he came daily face to face with death.

It was always more painful for Dad to talk about what he had been through. I have never felt comfortable pressing him for information, but I always wanted to know more, so that I could be sure to pass on this legacy of our heritage to my children.

In particular, I remember both my parents telling me about an incident that happened in "Hasag".

My mother and father were working the night shift in this work camp when Mom was being verbally insulted and beaten by a "Capo" (camp police) for smoking a cigarette at one of the machines. My father tried to rescue my mother from this abusive man and defended her by punching him back. The Capo was also a Jew who took advantage of his position and the power he had over his fellow Jewish captives.

In retaliation the Capo reported Dad to the German authorities who dragged him out of his bunk in the middle of the night and gave him 25 lashes, beating him almost senseless.

* Evelyn Kartus Solomon is the daughter of Stashek (Sam) Kartus and the late Gutka (Gita) Kartus.

At a much later point in time Dad again met this Jewish Capo who was now an inmate at Theresienstadt. The Capo was close to dying from an illness. He begged Dad for forgiveness for the injustice and pain he had caused Dad. Dad forgave him.

I am still in awe of my father's tremendous courage and the consequences he had suffered, risking his life to rescue my mother.

I remember Dad telling me about his suffering at a war factory in Colditz towards the end of the war.

He had been stabbed in the lower back, with a bayonet, by a drunken Oberscharführer. Dad was seriously wounded and sent to the "Lazaret" (military hospital) where he remained for ten days. Some Jewish doctors there urged Dad and other recovering patients, to muster all the strength they had and march hundreds of kilometres to their final destination.

Eight kilometres away from Terezin, Dad collapsed, succumbing to total exhaustion. A German officer threatened to shoot him if he didn't get up. Dad vividly recalls those moments when his life hung in the balance because he could no longer go on. Instead the officer saved Dad's life by throwing him onto a wagon of hay which took Dad to Terezin, where he was finally liberated during Passover 1945.

My parents always made me feel as if I had known their parents (my late grandparents) personally. They told me anecdotes about their personalities and stories about their lives. They truly made my grandparents and their own childhood come alive for me.

On one occasion, when Mom and I had one of our cozy evening chats over a cup of tea, she told me about the time when the Germans were invading the ghetto and were taking many of the older people away to Treblinka to be gassed. She described how her mother, a wise and clever woman, tried to reassure her and calmly reminded her to look after her younger sister and brother, because she knew she would never see any of them again. In the meantime, my grandfather ran frantically around the roof of their apartment building, crying that he so much wanted to live.

I remember sobbing about the vision of my poor maternal grandfather – who, in his pictures resembled a cuddly teddy bear – running about helplessly, begging for his life and also about my mother's terrible desperation about failed efforts to get her parents out of the ghetto to safety.

I was always astonished at how my parents had come through the war at all, but even more so, at how they had used their wits in so many difficult and dangerous situations.

At times I found it surprising that my mother could watch movies about the war and would want Dad to watch them too. It seemed as if they confirmed to her in a very concrete way that somehow, miraculously, she and my father had survived these war atrocities.

I was always impressed with their incredible will to surmount obstacles, despite their horrible experiences in the Holocaust and their struggles and success in adjusting to their new country, Canada. Their marvelous zest for and capacity to enjoy life, their continued respect for humanity, their tolerance of other peoples' ethnic differences, and their love for and commitment to family and friends made my parents' house a warm and vibrant place.

Most of all, I am left with memories of two wonderful people who taught me a lot about survial, about life, about "Menschlichkeit" and how they represented a whole generation of survivors who were as incredible as they were! Mom's amazing optimism and sense of humour in good times and in bad and Dad's tenacity and feisty approach to life have left a lasting impression on me.

I can also honestly say that they made me proud to be their child and a Jew – despite Hitler's maniacal design to destroy us all!

Special People

I never really knew my Bubby Gittel but I know my Zaide Sam. I have heard a lot about the Holocaust and I think it's great that some people lived through this horrible thing and I think that the people who lived through it are very special people.

Carrie Solomon
Age 11
Granddaughter of Samuel Kartus
and the late Gita Kartus

Thoughts and Feelings of Second and Third Generation Holocaust Survivors

WE WERE BROUGHT UP IN A HOME where the Czenstochover Landsmanschaft was at the centre of all our activities. Our father and mother, Berel and Sala Ickowicz, took the concerns for the "landsleit" very much to heart. From them, we learned that working for and with the Landsmanschaft meant helping, sharing and friendship.

As far back as we can remember, our dear father, who died on June 15, 1988, was chairman of this vibrant society. He strongly believed that fundraising was everyone's job. He had all of us actively involved in selling tickets for different fundraising projects. It also seems like just yesterday that our father and our mother both worked aggressively in setting up Passover packages to be sent to needy families, both in Poland and in Israel. They worked relentlessly for this cause.

Our door was always open to the Landsmanschaft. These characteristics and values they gave us will live within us forever and have been handed down to their five granddaughters.

Gloria Brumer
Paulette Kestelman

I AM THE GRANDCHILD OF HOLOCAUST SURVIVORS. My name is Jennifer Deborah Brumer. Both of my Hebrew names once belonged to other young women like me. These two women, my great aunts, were in their late twenties and married. Deborah had a young son. They and their families died in the concentration camps. I remember these women I never knew with sadness and respect. I also remember their brothers and sisters and parents who perished and I think about all the aunts and uncles and cousins I will never have.

Within these thoughts of those who died, I celebrate the bravery and courage of my grandparents who lived. I realize that without their strength and perseverance, the Nazi plan would have succeeded, and I would not be here to write about what I think, remember, realize and celebrate.

So, I have a hope, a prayer, a dream for you: A dream that never again will having different beliefs or different heritage become a death warrant for the innocent. Never again, anywhere, anytime, for any reason, will people experience such evil. And never again will people die as a result of ignorance and fear.

Jennifer Brumer

The 2nd Generation

By Lynn Goodman

I am the child of survivors of the Holocaust. Until recently, that in itself had no special meaning to me.

I heard other "children" discussing the feelings of guilt and sadness they lived with, but I could not identify with them. I assumed quite simply, that I was different.

Now, as I find myself in a very difficult and stressful time, I realize that being the child of survivors has had a significant impact on my life.

My parents, Jack Swietarski and Frania Windman, were born in Poland and came to Canada in 1947 at the ages of twenty-nine and twenty-seven respectively. They were fortunate in having family members survive with them. Of the thirteen children in my mother's family, eight survived and most settled in or near Toronto. My father had relatives in Canada who had come before the war and his only surviving sister settled in Israel.

The focus of my nuclear family was never centered on ourselves. This seemed very different to me from my Canadian friends. We were deeply involved in and cared about all of our extended family and friends. The bonds I formed during those years remain strong today.

Jewish holidays were celebrated at large dinners and while we did not attend synagogue or practice all religious customs, I did develop a strong sense of my Jewish heritage from my family's togetherness. There was always story telling and laughter and although we heard many tales about the "old country" and the war, they were never told with hate or bitterness. Somehow my relatives could see life beyond the atrocities and even managed to find some humour in very tragic circumstances -- like the time my mother was given oxen and a cart to travel with on her own. Her story could have focused on the terror of being alone and running for her life. Instead, her story was told laughing at herself, as she tried to manage animals she knew nothing about!

I am sure that my family's positive attitude is the reason I do not feel the guilt many of my contemporaries do. Instead, what I do

feel is a strong sense that life is precious and there will always be good times and bad times. The trick is to have faith that the bad times will not last forever and look for the moments of love and humour that will occur; even in a holocaust.

I also feel a strong drive to live my life in a way that is unselfish and has significance for others. I believe that fate and not just luck made my parents survive among the very few and that they are here for a special reason; and that I am too.

It has been my personal challenge, to raise my own children to be sensitive and responsible to the needs of others and always appreciative of what they have. I hope they can remember the strength and courage of their ancestors and pass on the story of survival to their children.

I have not as yet realized the total impact my family's past has had on my life. However, as I get older and deal with more of life's struggles, I feel that somewhere inside me is a voice, telling me that I will land on my feet. My parents did and so can I.

Life of a Holocaust Survivor

By Steven Sandberg, Age 12

ON AUGUST 13, 1907, David Joseph Gelber, my grandfather-to-be, was born in the small Jewish community of Czenstochova, Poland. He was the oldest son of Leon and Esther Rachel Gelber, who had five other children, three boys and two girls. The next eldest was his brother Charles, followed by his sister Miriam, another brother Abe, his second sister Molly, and finally his little brother Philip. His father was a proud and respected furniture maker. The family was very religious, living by strict orthodox and kosher rules. They probably considered themselves poor, but their love was very great. Each person in the household had specific chores and responsibilities. The father was considered the head of the home and family, responsible for everyone.

As David became more responsible for his actions, he chose his own friends and started to date girls around his age. One of the girls he met and dated was Rose Czarny, my grandmother-to-be. Although she was a year younger than David, they had a lot in common and enjoyed each other's company. On March 15, 1936, they were finally married. They had three children, two boys and one girl. David, like his father, was a furniture maker. He was very talented in many fields, but most of all, his art. His hobby was painting and drawing. David never sold his paintings because of his modesty. He thought, "Well, it's just something I like to do in my spare time". So, he gave them as gifts or mementos to friends and family. In their home, like the one they grew up in, they spoke Yiddish, along with their native language, Polish. Most women were not allowed to learn Hebrew because it was against orthodox laws; Yiddish was taught instead. As World War II was approaching, Jews were starting to be considered inferior or second class.

In March, 1938, the German Army, under the leadership of Adolf Hitler, took over the Sudetenland, Czechoslovakia. World War II began on September 1, 1939, with the invasion of Poland, the homeland of my grandparents. Hitler wanted to control Danzig,

a large and busy port city on the Baltic Sea, owned and controlled by Poland. England and France agreed to become allies of Poland. Soviet Russia arranged a peace treaty to be signed by Polish and German delegates. Hitler, of Germany, and Mussolini, of Italy, signed a military treaty joining forces. On August 31, 1939, the treaty between Stalin and Hitler was ratified in Moscow.

Trouble was also brewing in the heart of Czenstochov, the home of my grandparents. German spies were seen on every street corner. My grandparents gathered together with other family members, so that they were with one another in case something should happen. On the radio, they heard that German officials were falsely accusing the Jews of crimes they had never committed. From then on Jews were persecuted all through Europe. Every Jew was forced to wear an arm band with the Star of David on it. David decided to give up the name "David" because, in Poland, it was a very Jewish name. Ever since, he has been only known as Joseph Gelber. Hitler started to have a desire to capture or even kill every Jew, so he began establishing concentration camps to house and execute the Jews. My grandparents spent months trying to hide and avoid the concentration camps, but they were eventually found. Joseph Gelber was moved from camp to camp along with his wife, aunts, uncles, cousins, brothers and sons-in-law. He was with his brother Charles for the most part, but was separated from his wife and everyone else. Later on, he was miraculously liberated by a Jewish-American soldier, Seymour Zipper. Other family members were liberated by other soldiers of the American or Russian armies.

Many fatalities resulted from the war. My grandfather's brothers, Charles and Abe, were killed in the concentration camps. His sister, Molly, was also killed, along with their parents, Leon and Esther Rachel. Her three children perished. Aunts, uncles, cousins, in-laws, and close friends perished.

All but a few of the liberated survivors immigrated to foreign countries, such as France, Israel, England, the Netherlands, Czechoslovakia, Canada, Australia, the United States and others. On March 14, 1947, my grandparents arrived in the United States, after being rejected by the Netherlands. They landed in New York Harbor because Ellis Island had, already, been shut down. They, along with old friends and close family, settled in the Bronx. They had to go to night school to learn English after a hard day's work, earning money for the basic needs of the family. Along with furniture making, my grandfather took on the trade of designing and making picture frames. Some of his frames have been sold to famous museums, such as the Metropolitan Museum of Fine Arts.

They began to work hard to build a new family and a life for themselves in a foreign country. On March 7, 1948, almost a year after arriving in the U.S., a baby daughter was born and named Dorothy Esther Gelber. Three years later on July 5, 1951, a baby son and brother for Dorothy was born, Harry Charles Gelber — the beginning of a new family. They followed the same religious practices as in Europe, raising their children in the kosher and orthodox tradition. The children attended public schools as well as Hebrew School. My grandparents brought up their children as Americans.

In October of 1974, Joseph retired and moved with his wife, Rose, to Miami, Florida. They had a car, a new condo, personal belongings, and love for each other.

On July 1, 1985, Joseph Gelber died. This was four days before his son's birthday and eight months before his 50th Anniversary. He is survived by his wife, his brother, his sister, his children and his only grandson, me.

He is buried in Beth David Cemetery, in New York City. His marble head stone reads:

- Devoted Husband
- Beloved Father and Grandfather
- Holocaust Survivor

Czenstochover Committee in Paris, 1946

Seated from right: Tenenbaum, Levi, Wroclawski, Dawidowicz

Standing from right: Weinman, Firstenfeld, Krzepicki, Duman, Landau, Pankulawski

Grandchildren Hear Survivors' Tales

From The New York Media

FOR MANY JEWS WHO SURVIVED the Nazi Holocaust, telling their children about the suffering they endured proved too emotional a task. But they are finding it easier to speak with their grandchildren about their experiences, according to Dr. Yitzhak Arad, chairman of Yad Vashem, the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority in Jerusalem.

"Holocaust families have gone through an unusual metamorphosis," Arad said during a recent visit to New York. "Many survivors deliberately refrained from discussing their suffering in order to spare their children — and themselves — the pain of remembrance. In an effort to build new lives, survivors often buried themselves in their business or professional lives, leaving little time to dwell on the past."

"Today, with the passage of time and the softening of memory, survivors feel differently. They can never forget, but today more and more of them can talk about the terrible losses they knew. And they are telling their stories to their grandchildren, who are learning about the Holocaust in a way that the survivors' own children never did."

"Moreover," said Arad, an historian who has spent 20 years as head of the Yad Vashem memorial, "renewed interest in the Holocaust is not confined to the grandchildren of Holocaust families but appears to be worldwide. The 1.2 million visitors to Yad Vashem each year includes a growing proportion of young people from all countries, many of whom are not Jewish.

"Germany," Arad said, "is understandably one of the nations most involved in raising the consciousness of young people to the Nazi murder of Jews." He explained that the German government allows young people to do voluntary work in Israel as an alternative to military service through an organization called Sünden-Zeichen — "Mark of Sin" — as part of Germany's effort to repent for its crimes against the Jewish people.

"There has also been increasing interest in recent years in the role non-Jews played in saving Jews from the Nazis," he observed. Yad Vashem, which maintains an Avenue of the Righteous at the site of the memorial and museum to honor those who risked their own lives or freedom on behalf of Jewish friends or neighbors, now lists 8,000 Righteous Gentiles who hid or otherwise saved Jews from the Nazis.

On a per capita basis, Holland leads in the percentage of Christians who helped Jews. Yad Vashem lists 3,000 Righteous Gentiles from Holland. Poland, with a much larger Jewish and non-Jewish population, also has 3,000. The remaining 2,000 persons represent the total from all the other nations of Europe.

Arad noted, however, that Righteous Gentiles in the U.S.S.R. are only now being discovered, because until recently the Soviet government maintained a tight lid on documentation of anti-Jewish atrocities.

He also said that although Denmark managed to save almost all of its Jews, very few individual Danes are honored at Yad Vashem. "The Danish Jews were saved as a group through a nationwide effort, leaving little or no need for individual acts of heroism," he explained. "Virtually all Danish non-Jews were Righteous Gentiles."

During his visit to the United States, Arad spoke at a reception in his honor given by the American and International Societies for Yad Vashem. Eli Zborowski, president of the American and International Societies, reported that Yad Vashem's historic Valley of the Destroyed Jewish Communities, adjoining the museum and memorial in Jerusalem, was nearing completion and would be formally opened at solemn ceremonies next year. On huge stone pillars in the Valley, covering an area of six acres dug out among the hills surrounding Yad Vashem, will be engraved the names of some 5,000 European communities where Jews once lived.

A group of elderly Jewish people in front of the Old Peoples Home in Czenstochova

Second Generation ~ Speaking Out!

Barbarism of Modern Science far beyond cruelty of Past History

"To call something history means that it has come to an end. Now you can clap it in a book: it is finished."

"The truth we are here to assert is that the Holocaust did not begin in the 1930s and it did not begin in the 1940s. You might think it began in the Middle Ages, but we who lived in the 20th century, know that the Middle Ages never ended; they reemerged in the 20th century. Now the torture chambers of the Inquisition, made more horrible by modern science and technology, chemistry, physics, engineering and even medecine, produced a barbarism far beyond the limited powers of the Dark Ages. The mind still stumbles over the problem; how could this happen; how could the world let it happen? Reason falters; logic is paralyzed. For us Jews, of course, the Nazi Holocaust has special significance. This was to be the "Final Solution", and that means that we must be prepared to carry the burden of the survivor, for generations and generations to come."

Montreal

We, the Second Generation of Holocaust Survivors

"It took them more than 30 years before the Survivors of the Holocaust could speak openly of their experiences to a world ready to listen. Now, quite suddenly, it appears the children of these survivors are coming of age. As they do, they are speaking out in a voice of their own. That voice is an intense, sharp one, which gives expression to their special legacy. Until recently, the burden of that legacy was seldom discussed among survivors and their children."

"Words alone can not convey the shock and horror that accompanied this tangible evidence of the Nazi regime's systematic program of genocide. We must never forget these crimes against humanity. We must study and understand the record of the Holocaust. From this we must learn to remain eternally vigilant against all tyranny and oppression. We must rededicate ourselves to the principle of equality and justice for all people, remembering the terrible fruits of bigotry and hatred."

Montreal

Are People's Memories So Short?

"Young people today all over the world are frighteningly ignorant about Hitler and the Holocaust and, as a result, frighteningly vulnerable to revisionist lies and other messages of antisemitic hatred."

"Equally alarming is that this upsurge of antisemitism is world-wide. Hate apparently knows no boundaries. Are people's memories so short? Every year, there are fewer and fewer survivors of the Holocaust. Their unique ability to testify to the horror of World War II disappears with their passing. That helps to explain why many children of Holocaust survivors are now beginning to play an increasingly significant role in remembering the past in order to avoid its recurrence. We, the Second Generation, are called upon to perpetuate and preserve our legacy and pass it to our children, so that they become the link in time."

Toronto

Torn Between Remembering and Forgetting

"Questions that survivors expected to hear 25 years ago finally began to be asked. The second generation of Holocaust survivors is taking over to perpetuate the memory of those who perished in the Holocaust."

"The survivors of Hitler's "final solution", however, did not have the luxury of abstraction. For ordinary survivors, it was an unbelievable ordeal they happened to survive."

"Whether silent or outspoken, survivors were torn between remembering and forgetting, between shielding their children from their unhappy history, and warning them that the world was a dangerous place. They urged each other to "forget the gruesome things, and look forward and see the good", but the speed with which the Holocaust was receding into history frightened them. The Holocaust is a crime that will never be forgotten. It is not to be repeated. Those tales deserve of everlasting hatred of the barbarians whom we should never forget or forgive. We live in the bloodiest century in the history of the Jewish people and in the history of mankind."

Toronto

SPECIAL ACKNOWLEDGEMENT

The Book Committee wishes to express their appreciation to those who have shown exceptional generosity in supporting this project. Our special thanks go to:

Mrs. Bessie Berk
Mr. & Mrs. Aaron Gelber
Mr. & Mrs. Harry Klein
Mr. & Mrs. David Nisker
Mr. & Mrs. Harry Rosenblum
Mr. & Mrs. Arnold Semsky
Mr. & Mrs. Steven Slavin
Mr. & Mrs. Issie Werk

and to the

Czenstochover Society of Montreal
Czenstochover Society of Toronto
Czenstochover Society of Chicago
Czenstochover Society of New York
Czenstochover Social Club of Miami

Sincere Thanks to our Friends Whose Support Made this Project Possible

Mr. & Mrs. Y. Altman
Mr. & Mrs. C. Alon
Mrs. R. Abramson
Mrs. M. Ackman
Mr. M. Abman
Mrs. S. Achtman

Rabbi B. Borzykowski
Mrs. E. Birenbaum
Mrs. M. Blankrot
Mr. F. Blum
Mr. W. Biberkraut
Mrs. S. Bedzow
Mrs. J. Buber
Mr. & Mrs. S. Bruck
Mrs. J. Burdman
Mrs. G. Baum

Mrs. J. Chenciner
Mrs. D. Cola
Mrs. S. Cuplowski

Mr. & Mrs.
A. Dudkiewicz

Mrs. M. Einhorn
Mrs. M. Eastman
Mrs. R. Engel
Mrs. E. Eichler

Mrs. A. Federman
Dr. S. Friedlander
Mrs. D. Feingold
Mrs. Froman
Mrs. N. Fuhrer
Mr. & Mrs. I. Fayerman
Mrs. E. Frajberg

Mrs. S. Germanitski
Mrs. H. Goldstein
Mrs. G. Gorfinkel
Mrs. M. Gruenwald
Mrs. I. Gomulinski
Mr. & Mrs. B. Granek
Mrs. & Mrs. S. Grushka
Mr. & Mrs. M. Gutberg
Ms. B. Goofman

Mr. & Mrs.
M. Herszlikowicz

Mrs. B. Hirshtal
Mrs. L. Horn
Mrs. M. Hirshfeld
Mr. & Mrs. M. Jagerman

Mrs. R. Kenigsberg
Mrs. C. Kaminski
Mrs. B. Kneller
Mrs. F. Kupferstein
Mr. Sam Kartus
Mr. & Mrs. H. Klein
Mrs. A. Kotler
Mrs. I. Kornfield
Mr. & Mrs. M. Kobric
Mrs. S. Kleinplatz
Mrs. Krymalowski

Mrs. A. Liberman
Mrs. M. Lande
Mrs. M. Lechman
Mrs. B. Landau
Mrs. Levcowicz-Freiman
Mrs. Leichter-Silverman
Mrs. S. Lesniak
Mrs. B. Landau
Mrs. E. Landau
Mrs. S. Lesniak
Mrs. L. Lydinia
Mr. & Mrs. J. Leb
Mr. & Mrs. M. Lipshitz

Mrs. I. Mandelbaum
Mr. & Mrs. W. Markowicz
Mrs. R. Milner
Mrs. M. Minzberg
Mrs. A. Munk
Mr. & Mrs. C. Makowsky
Mrs. H. Mansfield
Mrs. E. Magier
Mrs. B. March
Mrs. L. Maltz
Mrs. M. Meiler

Mrs. S. Neuman
Mrs. J. Nattel
Dr. & Mrs. B. Nisker
Mr. & Mrs. D. Nisker
Mr. & Mrs. D. Nirenberg

Mrs. B. Rezyka

Mrs. A. Rauchman
Mrs. S. Rosenblat
Mrs. A. Rosenman
Mr. I. Russ
Mr. H. Rosenblum
Mrs. M. Rotmensh
Mrs. D. Rudnicki
Ms. R. Rosenblum
Mr. H. Rosenblum

Mrs. L. Shefner
Mrs. S. Shmerer
Mrs. H. Schnitzer
Mrs. S. Samuels
Mrs. J. Solomon
Mrs. N. Safir
Mrs. L. Schwartz
Mrs. R. Stone
Mrs. S. Stermer
Mrs. S. Stermer
Mrs. S. Schipper
Mrs. R. Slonovic
Mrs. N. Stermer
Mr. Henry Storozum
Mrs. S. Sonabend
Mrs. H. Silberstein
Mrs. E. Solomon
Mrs. M. Steinmetz
Mr. & Mrs.
M. Szwimer
Mr. & Mrs.
Sz. Szwimer
Mrs. H. Takefman
Ms. M. Takefman-
Backman
Mr. & Mrs.
S. Takefman
Mrs. E. Tooberman
Mrs. S. Trokenber
Mr. & Mrs.
H. Tatner

Mrs. M. Weis
Mrs. B. Wiesniecki
Mr. I. Yablon
Mrs. B. Zajman
Mrs. M. Zylbergold
Mrs. M. Zysman

Congratulations and Best Wishes

Mazel-Tov on the
completion of the book
"Czenstochov – Our Legacy"

In Honour of Our Parents

EVA & HARRY KLEIN

With Love and Best Wishes

from your

Children and Grandchildren

MARILYN & MARVIN KOBRIC
DANNY & JEFFREY

RUTHIE & HOWARD TATNER
LAUREN, JONATHAN & BRADLEY

JANET & STEVEN SLAVIN
JAIME & RYAN

מזל טוב

To the

Czenstochover Society of Montreal

and

to my good friend

HARRY KLEIN

our heartiest Mazel Tov

Dear Harry, I am pleased
to be a Sponsor of your book
"CZENSTOCHOV – OUR LEGACY".

This publication is a sign
of your sensitivity to the need
to document aspects of the Holocaust.

OUR BEST WISHES
TO YOU AND YOUR FAMILY

MR. and MRS. HENRY SAMEL
MONTREAL

Congratulations and Best Wishes to:

HARRY ROSENBLUM

Chairman of the Book Committee

on the occasion

of the publishing of

"CZENSTOCHOV – OUR LEGACY"

and to

all the participants

of the Czenstochover Society

and

the Book Committee

who made this historic document

a reality

RUTH, HENRY and ROZ

ROSENBLUM

Congratulations and Best Wishes

Mazel-Tov to
EVA and HARRY KLEIN
on the occasion
of the publication of the Book
"Czenstochov – Our Legacy"

ISSIE & ANNETTE WERK
MONTREAL

Mazel-Tov to Our Friends
EVA and HARRY KLEIN
on the occasion of
the publishing of the Book
"Czenstochov – Our Legacy"

EMIL and DORA LIPSHITZ

Congratulations
on the
publication of
The
Czenstochover Book
"Our Legacy"

JAY and LINDA
SILVERBERG
NANAIMO, B.C.

Best Wishes
to the publisher of
The
Czenstochover Book
and the
Book Committee
of Montreal

FRANK & SHALENE
ZAIDMAN
MIAMI, FLORIDA

Our Testimony

THANK YOU
to all the Czenstochover who participated in the "photo album section" of our book. We have accomplished a mission that the victims have assigned to us –
TO REMEMBER!

THE BOOK COMMITTEE

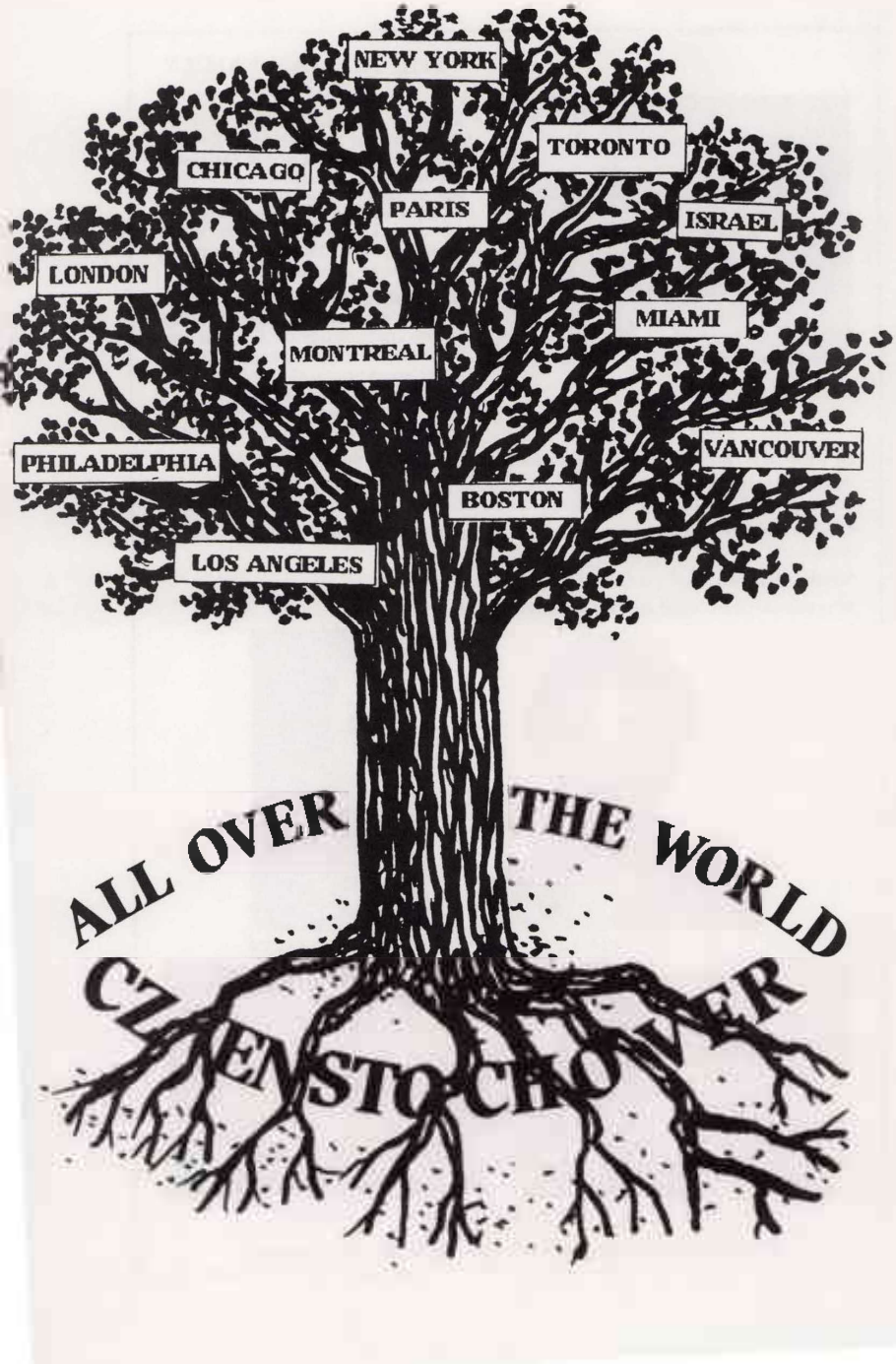
A Special Thanks

Working with Mr. Harry Klein on the "Czenstochover Book Project" was a great experience and we are looking forward to seeing the book in print. Throughout the many hours of work we have always admired his tremendous stamina and dedication to this project and the iron will he had demonstrated in wanting to get this book done. We are sure that his committee will appreciate the great effort and work he has put into it. He deserves great applause.

This book will be of special value to the next generation who must know what has happened in Czenstochova so many years ago. No matter how many books are written on the Holocaust, each one has different tales to record and this one, in particular, is so personal and comprehensive.

With best wishes to you and your family for good times ahead.

David and Ursula Feist

NEW YORK
TORONTO
CHICAGO
PARIS
ISRAEL
LONDON
MIAMI
MONTREAL
VANCOUVER
PHILADELPHIA
BOSTON
LOS ANGELES
ALL OVER THE WORLD
CZLEN STO CHO ER

THE ALTMAN FAMILY
MONTREAL

Moshe Altman Z"L, son of Chayim and Dvorah (née Zylbershatz Z"L) and Marisia (Miriam) Altman Z"L, daughter of Leibish and Feigel Cukierman Z"L, born in Czenstochova, were survivors of the Holocaust and were liberated from Hasag Pelcern on the 16th of January, 1945.

In 1948, they arrived in Israel after a two year stay in Italy, where their daughter Cypora was born. In Israel, tragedy struck. They lost a one-and-a-half year-old son Chaim Z"l to polio. However, they were blessed later with two other children, Yair and Annette.

In 1959, the family arrived in Montreal, where Moshe founded the Almet Co.

Both Marisia and Moshe were very active members of the Czenstochover Society and the Ladies' Auxiliary in Montreal.

Moshe was an executive member and Marisia – the president of the Ladies' Auxiliary.

Moshe Altman died on the 11th Nissan, 1983.

Marisia Altman died on the 25th Av, 1986.

CYPORA LEB

ANNETTE ALON

YAIR ALTMAN

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SZLAMA BIRNBAUM FAMILY

MUNICH, GERMANY

Szlama Birnbaum was married in Israel on October 3, 1962 to Hinda Birnbaum, daughter of Mordechai and Mala Mintus. Her family survived the war in Russia and emigrated from Lodz, Poland, to Israel in 1950. Szlama and Hinda have 4 children, Zwi, Abraham, Ilan and Ester.

Zwi, the oldest, is living in Montreal. He graduated from Concordia University as Bachelor of Science in 1987 and is currently enrolled in the Chartered Accountancy program at McGill University.

Abraham, who resides in Munich, deals primarily in real estate and is managing a Hotel together with his father. He got married July 28, 1987 to Miriam, daughter of Hershel and Mania Daitelzweig.

Ilan who also resides in Munich is a wholesaler and retailer of electronic merchandise. November 12, 1989 he married Mira, daughter of Hershel and Zila Putzer.

Ester is 16 years old and still lives with her parents.

The picture below was taken at the wedding of Ilan and Mira Birnbaum. From left to right: Ester, Abraham, Hinda, Ilan and Mira, Szlama, Miriam and Zwi.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

LEIBISH BIRNBAUM

Born in Kamik, son of Szlama and Malka, Leibish lived in Czenstochova on Warszavska Street. He was in the small and large ghetto and Hasag Pelcern, and liberated in Czenstochova on January 16, 1945. He then lived in Germany. He visited Montreal and took interest in the Czenstochover activities of Montreal.

Leibish Birnbaum, brother of Aron Birnbaum, died on October 31, 1987 in Munich where he was buried at the Jewish cemetery. He was survived by his son, Szlama Birnbaum.

SZLAMA BIRNBAUM

Born in Czenstochova, son of Leibish and Hela. Lived in Czenstochova on Warszawska Street. Szlama was in the small and large ghetto and liberated on the 16th of January 1945.

He is a nephew of Aron Birnbaum. Szlama was on a visit to Montreal and took interest in the Czenstochover activities.

Szlama Birnbaum is currently living in Munich, Germany, where he started a new generation of the Birnbaum Family.

FRIMET BIRNBAUM
(née KONOPINSKA)

Born in Sosnoviec, wife of Aron Birnbaum. They lived in Czenstochova. She was in the large and small ghetto and Hasag Pelcern. Frimet was liberated in Czenstochova on January 16, 1945 and came to Canada together with her husband, Aron Birnbaum, in 1949.

Frimet was an active member of the Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society.

Frimet Birnbaum died February 14, 1980 and was buried at the Jewish cemetery in Montreal.

ARON BIRNBAUM

Born in Kamik, son of Szlama and Malka. Aron lived in Czenstochova and was in the small and large ghetto and Hasag Pelcern. He was liberated in Czenstochova on January 16, 1945, and came to Canada together with his wife, Frimet, in 1949. Aron was active in the Czenstochover Society and was a member of the executive committee. He participated in all the activities of the Society.

Aron Birnbaum died April 2, 1981, in Montreal and was buried next to his wife, Frimet Birnbaum.

THE BOMBA–HAMBURGER FAMILY

U.S.A.

Abraham Leib Bomba, born in Czenstochova, was active in the "Freiheit" and in the "Poale Zion". He was, also, the secretary of the Barbers Union in Czenstochova. During the war, Abraham was in the large ghetto. On the 26th of September, 1942, he was deported, together with his family, to Treblinka, where he was working in the gas chamber as a Barber, cutting off all the women's hair before they were gassed.

In January of 1943, he managed to escape from Treblinka, and returned back to Czenstochova into the small ghetto. After the liquidation of the ghetto, he worked in "Hasag Pelcern". Abraham Bomba was liberated in Czenstochova on the 16th of January, 1945. After his liberation, he went to Falkenstein, Germany, where he was the president of the Jewish Community. Abraham emigrated in 1951 to the United States, and became very active in the Czenstochover Relief, and in the "Czenstochover Young Men" as Secretary and President. In 1985 he moved to Florida.

Regina Bomba (née Hamburger) was in the Lodzer ghetto, later deported to Radomsko, then to Czenstochova — in the ghetto and in Hasag Pelcern. Regina was liberated on January the 16th 1945.

They have one daughter, Bonnie, and grandchildren, Anny and Karen Levy, who live in Israel.

THE BOWITZ FAMILY
CHICAGO

Jacob Bowitz (Jakubowitz) was born in Czenstochova, son of Shloma and Chaya (née Bratt). His parents and one sister, Mala, perished in Treblinka. Jacob was in the Czenstochova Ghetto, and later was deported to Cieszanow, Buchenwald and Allach–Dachau. He was liberated in Staltach, April 30, 1945. Jacob and his wife, Mania, came to Chicago in December, 1950.

Mania Bowitz (née Kohn) was born in Czenstochova, daughter of Markus Mordechai Kohn and Eva Hawil (née Waynereich). Her parents and two sisters, Adele and Ruchcia, perished in Treblinka. Mania was in the ghetto and Hasag Pelcern.

Mania and Jacob have one daughter, Helen, and four grandchildren, Adam, Emily, Corey and Jane.

IN MEMORY OF:

KOHN
ROSENWALD
BRAM
OPPENHEIM
BRATT
HERSCHEL
and
FRANYA GRANEK
WAYNEREICH
HAMBURGER
SYLMAN
ROSENBLAT
ROSENTHAL
MALA JAKUBOWITZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE DANKO FAMILY
CHICAGO, ILLINOIS

My name is Abe Danko and I write this story to honor the memory of my parents and brothers who perished at the hands of the Nazis.

My father, Isaac Dankiewicz was born in 1895. My mother, Bluma, was born in 1899. My brothers were Daniel Wolf (1917), Berek (1923) and Hershel (1930). I was born Avraham Dankiewicz in 1920 in Czenstochova.

In German-occupied Czenstochova, bread cost 40 zloty in 1940 if you were lucky enough to find any for sale. With two of my friends, we crossed the border into Klobucko 14 kilometers away. In Klobucko, bread cost two marks, equal to 4 zloty. We bought 15 loaves of bread and smuggled them back to Czenstochova. We sold 8 loaves to help pay for the other seven that we kept to feed our families. The third time we attempted to smuggle bread we were captured and sent to German forced labor camp at Kochanovice, later transferred to Blahhammer. I was transferred many times and lost track of my friends. I never knew what happened to my family. I was liberated in Theresienstadt (Terezin) in May of 1945 and promptly hospitalized for four weeks with typhus. In June I returned home to Czenstochova but I found no trace of my parents or brothers. The memory of my family will remain within me as long as I live.

My name is Edith Danko and I write this to honor the memory of my parents, brothers and sisters who perished at the hands of the Nazis.

My father, Hershel Hershkowitz, was born in 1889. My mother, Rivka Lox Hershkowitz, was born in 1891. My oldest sister, Zisel, was born in 1915. Then came my brother Leib in 1916, Yesrael in 1918, and I was born Chiah-Idel in 1920. My sister, Sarah, was born in 1922, brothers Efraim and Antchell in 1924 and 1926. My youngest sister, Dobra, was born in 1930.

My father was a small businessman in Seleszcze, Czechoslovakia. In 1943, the Germans took my entire family to Kamienice Podolsky. At the urging of my grandmother, I hid in the forest and witnessed my family being taken away. After two days I returned to my house and waited for three months for their return. The final transport took me to the ghetto in Chust. Six weeks later we were aboard a train to Auschwitz. Shortly I was sent to an airplane factory at Boytzenburg. I was liberated on May 5, 1945 by the American army. I spent 2-1/2 years at the Ferenwaldt D.P. camp, where I met Abraham and married him 6 weeks later.

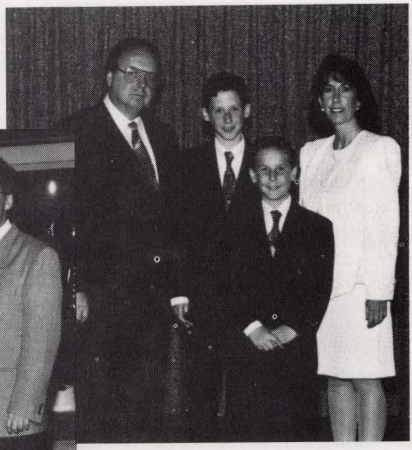
We now live in Morton Grove, Illinois. We have two children, Celia, a teacher, and Henry, a medical doctor. The memory of my parents, brothers and sisters lives within them and my six grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE DUDKIEWICZ FAMILY
MONTREAL

Mordechai Dudkiewicz, son of Aaron and Bella, was born in Koniecpol in 1906. Before the war he resided at 27 Pilsudskiego in Czenstochov. With the outbreak of World War II, Mordechai managed to make his way to Russia. There, he joined the Polish Army, Cavalry Division. Mordechai arrived in Israel in the early 1940's where he met and married Sara Fishman. They had two children, Issie and Aaron. Mordechai moved to Montreal in 1956, his wife and children joining him in 1958. Mordechai became an active member of the Czenstochover Society to which he held various executive positions. He remained a devoted member until his death in 1978. Sara died in 1973.

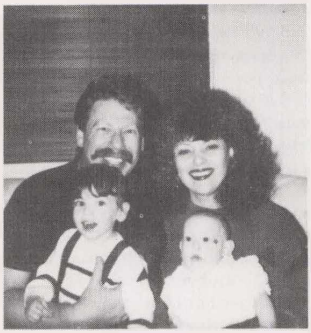

ISSIE, ZINA,
MICHAEL and ALLAN
DUDKIEWICZ

MARCY, AARON
STEVEN, DAVID and BRIAN
DUDKIEWICZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE FISHMAN FAMILY
TORONTO

Chayim Fishman was born in Czenstochova to Moshe Leib and Gitel (née Zarnoviecka) from Radomsko. His parents, two brothers and a sister, perished in the Holocaust. Chayim was in both ghettos and in Hasag Pelcern, where he was liberated on January 16, 1945. Bess Fishman, daughter of Szmuel and Rachel Glatt (née Applebaum), lost her parents, two sisters and a brother, in the Holocaust. The Fishmans came to Toronto in September, 1948. They have two children — a daughter, Roslyn, and a son, Martin – and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE FELDBRILL FAMILY
CALIFORNIA

Mendel Feldbrill was born in Czenstochova and lived with his family at Krotka 8. He was in the large and small ghetto and was placed into the Rakov work camp, then transferred to Buchenwald. Mendel was liberated by the Russian Army in May 1945. His wife Mila Feldbrill (née Milstein) was born in Czenstochova. She lived with her family at Targowa 17. She was in both ghettos and worked in Hasag Pelcern. Mila was liberated by the Russian Army in January, 1945. Their parents and siblings perished in the Holocaust.

After gaining freedom, they were married and lived in Germany, then Israel, later in Toronto, Canada. In 1956 they moved to the United States. They have two sons, one a dentist, the other an investment mortgage broker who is married and has given them restitution – a granddaughter.

At the Treblinka Memorial Headstone

THE FRIEDLANDER FAMILY
MONTREAL

Mendel Friedlander, born in Czenstochov, son of Szlomo and Raizel. Chana Friedlander, born in Zaglembie to Abraham and Zisel (née Erlichman), and lived in Czenstochov. Both were in the large and small ghettos. Mendel was deported to Buchenwald and liberated in January 1945. He met Chana in Czenstochov after her liberation in January 1945. They arrived in Montreal in 1948. They have two children, Rosa and Sam, and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE GELBER FAMILY

MIAMI, FLORIDA

Joseph Gelber, son of Louis and Esther, and Rose Gelber (née Charny), daughter of Harry and Devorah, survivors of the Holocaust, came to New York in 1947. The Gelbers have two children, Dorothy and Harry, and one grandchild. Since their arrival in the United States, they were very active in both the Czenstochover Society and the Relief Committee. In 1974, they moved to Miami, Florida, where Joseph was involved in the founding and organization of the David Ben Gurion Culture Club and the Czenstochover Social Club, contributing his creativity and invaluable service until he died in 1985.

From left to right: Stewart and Dorothy Sandberg, Elaine and Harry Gelber, Rose and Steven Sandberg.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE HERSZLIKOWICZ FAMILY
MONTREAL

Motek Herszlikowicz, born in Czenstochova before the War, the son of David and Hasag Pelcern. He survived Buchenwald and Dora and was liberated April 15th, 1945 from Bergen-Belsen. Motek lost both parents and all brothers and sisters in the Holocaust. He immigrated to Montreal in 1948, where he met and married his wife, Rosalyn. Together they have two daughters, Arlene and Sandy, three grandsons and two granddaughters. Motek is still an active member of the Czenstochover Society of Montreal.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ICKOWICZ FAMILY
TORONTO

Berl Ickowicz, born in Czenstochova, son of Jacob and Gitl (née Kirshbaum). Sala (née Nudelman), born in Lelov and lived in Czenstochova, survivor of the Holocaust, liberated on January 16th, 1945 from Hasag Pelcern. Came to Montreal in 1950. They have two daughters, Gloria and Paulette, and five grandchildren. Both have been very active. Berl was the Chairman of the Czenstochover Society in Montreal, until they moved to Toronto.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE KARTUS FAMILY
MONTREAL

STASHEK KARTUS

GUTKA KARTUS

Stashek (Samuel) Kartus was born in Czenstochova, Poland, as the son of Wilhelm Kartus and Eva (née Majtlis). Gutka (Gita) (née Nirenberg) was born in Czenstochova, Poland, as the daughter of Abraham Nirenberg and Esther (née Aronovitch). Both were in the large and small ghettos and in Hasag Pelcern. Stashek survived a number of concentration camps, including Buchenwald and Terezin.

Stashek and Gutka were re-united after liberation and arrived in Montreal in October, 1949, where their only child, Evelyn, was born in January 1950.

Stashek worked as a salesman for many years. Both were active and vital people with many friends. Stashek and Gutka were extremely involved in the Czenstochover Society until Gutka's tragic accidental death on November 21, 1982.

Stashek later re-married and lives with his wife in St. Laurent, Quebec. He has two lovely granddaughters, Carrie Solomon and Genna Solomon.

SAM KARTUS, GITA KARTUS
& EVY KARTUS SOLOMON

CARRIE SOLOMON
Age 11

GENNA SOLOMON
Age 7

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

EVA & HARRY KLEIN

THE KLEIN FAMILY
MONTREAL

Harry Klein(er), born in Czenstochova, is the son of Moshe Mordcha and Rivka (née Zilberszatz). His parents and two of his brothers, Yacov and Yechiel, perished in the Holocaust. Harry was in the large and small ghetto, later deported to Blizin, from there to Auschwitz and to Germany. He was liberated in Allach-Dachau on May 5, 1945. In August 1947 he married Eva (née Borenstein), daughter of Yitzchak and Malka (née Gastfreund). They came to Montreal in June, 1948. Eva's parents and her only sibling, Yosel, perished in the Holocaust. The Kleins have three daughters, Marilyn (married to Marvin Kobric), Ruthie (married to Howard Tatner) and Janet (married to Steven Slavin); and seven grandchildren, Danny and Jeffrey; Lauren, Jonathan and Bradley; and Jaime and Ryan.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

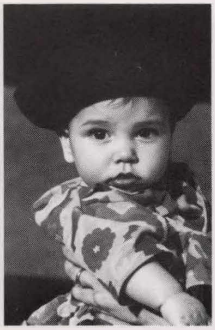
THE KOHN FAMILY

FAIRLAWN, N.J., U.S.A.

Samuel Kohn was born in Czenstochov, son of Jacob and Sara (née Genislav). His parents and two sisters, Renia and Rachel with her two-year-old daughter, Marylka, perished in the Holocaust in Treblinka. Sam was confined in several ghettos and in the concentration camp, Blizin, then to Auschwitz-Birkenau. Sam was liberated in Seshaupt near Munich on May 5th, 1945. Sam came to New Haven, Connecticut in April of 1951, and in 1953, he met Celina (née Markowicz). Celina survived as a "Catholic" child hidden by a Polish family on a farm near Czestochowa. Sam and Celina got married in June of 1953. The Kohn's have two children, Jeff and Sharon Jacobs. Sharon has a daughter, Jennifer Laura.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE KOPIN FAMILY
U.S.A.

In 1926, Jacob Kopin, born in Czenstochova, and his American bride, Eva, traveling on the same passport, visited family in Poland. Their son, Irwin, was born in New York several years later. After the War, only his sister, Dorka, her husband, Ted Zilbershatz, and a niece, Lucy Nisker (née Mietkiewicz), survived. They settled in Montreal. Irwin attended McGill University where he met and married Rita (née Brownstein). They have three children, Judy, Alan and Gail, and three grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

LOLA KWINTER

THE KWINTER FAMILY
TORONTO

Lola Kwinter (née Yelen), born in Czenstochova, daughter of Abraham and Chana Yelen (née Nudelman). Lola was in both ghettos and in Hasag Pelcern. She was liberated on the 16th of January, 1945. Lola was married to the late David Kwinter. Their son, Moshe, perished in the Holocaust. Survivors are daughter Marilyn and son Alan. Lola has two grandchildren, Julia and David. She was remarried to the late Mike Mietkiewicz, born in Czenstochova, survived by two sons, Henry and Mark.

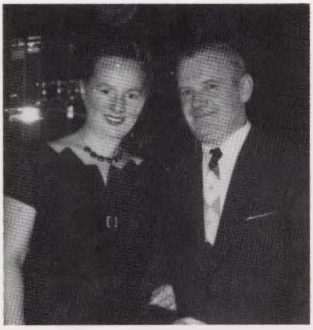

LOLA and DAVID KWINTER

MIKE and LOLA MIETKIEWICZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LEFKOWICZ FAMILY
MONTREAL

Moshe Lefkowicz was born in Czenstochova to Menachem and Rose (née Szaia). He was in the ghetto and in Hasag Pelcern. Liberated on January 16th, 1945.

Regina Lefkowicz (née Krakovska), was born to Szlomo and Pearl of Radomsko. She was in the ghetto and in Hasag Pelcern, and liberated on January 16th, 1945.

Moshe and Regina were married in Czenstochova in 1946. They came to Montreal with their daughter, Pearl, in 1948. Their other daughter, Miriam, was born in Montreal. The Lefkowicz's have two daughters and four grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LEICHTER FAMILY
MONTREAL

Mania Leichter was born in Dzialoshin to Yakov Ickowicz and Gitel (née Kirshenbaum). Their family of nine moved to Czenstochova in 1927. During the Nazi regime, Mania's parents and four children were deported to Treblinka. Mania, her brother Berl and sister Genia (residing in Israel) were in the ghetto and Hasag Pelcern. She was liberated on January 16, 1945, and arrived in Canada in 1947. She has two children, Roselyn and Jack, and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LERNER FAMILY
MONTREAL

Dorka Lerner, born in Czenstochova, daughter of Refuel and Fradel (née Haberman). Dorka was in both ghettos, later worked in Hasag Pelcern together with her two sisters, Sala and Bluma. Their parents and two brothers perished in the Holocaust. Dorka was liberated on January 16th, 1945 in Czenstochova. She was married to the late Simon Lerner and has one daughter, Frances, son-in-law Bernard Fried and two granddaughters, Sabrina and Simone. She has recently moved to Toronto.

Simon Lerner, born in Czenstochova, son of Szlomo and Sarah (née Berkenstadt). After the liquidation of the large ghetto, Simon was together with his father, Szlomo, and his brother Daniel in the small ghetto and in Hasag Pelcern. The Lerners came to Montreal in 1949. Simon was an active member in the executive of the Czenstochover Society in Montreal.

THE LERNERS DURING A VISIT IN ISRAEL

Dorka and Simon Lerner are standing at the fully-equipped Ambulance donated by the Czenstochover Society of Montreal in 1971.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

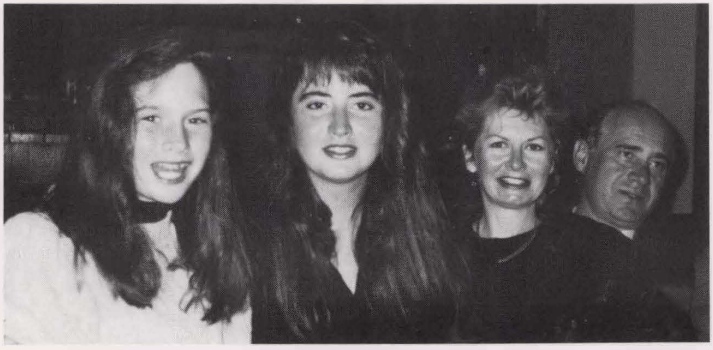

THE MARKOWICZ FAMILY
UNITED STATES

Victor Markowicz, son of Szymon and Guta Markowicz (both born in Czenstochova), was born in Tynda, Siberia. He spent his childhood in Warsaw and moved with his parents and sister to Israel at the age of twenty. After having studied mathematics at the Haifa Technion, he moved to the United States. He presently lives with his wife, Monica, and his two daughters, Clara and Daniela in Englewood, New Jersey. His older sister, Ewa Jagermann, lives with her husband, Marcel Jagermann, and daughter, Beatrice Warecki, in Montreal. Guta Markowicz continues to live in Haifa.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MAYERCZAK FAMILY

MIAMI

Leon and Pola (née Szwarcbaum) were born in Czenstochova. They were liberated in Hasag Pelcern on January 16th, 1945. They live presently, together with their family, in Miami Beach, Florida.

They have two sons, Joseph and Michael, daughters-in-law, Rhea and Linda, and five grandchildren, Marjorie, Sari and Justin, Ian and Ejay.

RUTH PECHWASSER AND FAMILY

TO ALL THE PEOPLE WE LOVED AND LOST,
AND TO ALL WHO SURVIVED,
LET GENERATIONS TO COME NEVER FORGET!

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MRUVKA FAMILY
U.S.A.

Ruth Mruvka (née Bialek), born in Czenstochova, daughter of Szulem and Pearl (née Laicher) Bialek, was in both ghettos and Hasag Pelcern. Liberated on the 16th of January 1945. Murray Mruvka, son of Zelda (née Czarna) and Alan Mruvka, was born in Czenstochova. Liberated in Austria, lived as a Polish boy in Austria.

Ruth and Murray's parents and their family perished in the Holocaust.

The Mruvka family have two children, Pearl and Alan. Pearl is married to David Forman and has two sons, Ethan and Ryan.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE NIRENBERG FAMILY
MONTREAL

David Nirenberg, son of Avraham and Ester (née Aranowicz). David was in both ghettos and Hasag Pelcern. Deported to Buchenwald and many other KZ. camps. Liberated in Germany, David came to Montreal with his wife Miriam, daughter of Szmul Greenberg and Tzivia (née Puterman) of Pabianitz. They have a son and one grandchild.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE NISKER FAMILY
MONTREAL

Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker was born in Czenstochova. She is the daughter of Wolf and Tosia (Kopinski) Mietkiewicz. She is the only survivor of her family. She was in the large and small ghetto, then in the labor camp Hasag. Her parents were shipped to Treblinka and she was being taken care of by the Zilbert family, who later adopted her. The three of them came to Montreal via France in 1948. Lucy is married to David, they have two children: a daughter, Joyce married to Steven Takefman, and son, Dr. William married to Diane Sandler. The Niskers have five grandchildren. Lucy is active in the Czenstochover Society of Montreal.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE PACK FAMILY
TORONTO

Manny Pack (née Chlopak) and Fania survived the ghettos of Czenstochova. From 1942 to 1945, they worked at Hasag Pelcern and escaped during the Russian liberation on January 17, 1945. Their son, Samuel, was born in December of 1945 in Czenstochova, where they lived until 1950, when they moved to Tel Aviv. In 1952, they emigrated to Toronto, Canada, where they successfully established themselves in their business and personal lives. Their son is married to Linda, and they have two grandchildren, Andrew and Jessica.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

The Families

REKSZOWICZ & MAYEROVICH
of Nova Wies

and the Families

CHARNEY, SCHIFF & CRACKOWER
of Czenstochova

after living in these communities
for generations,
were left with only two known survivors
after the Holocaust –
JOINE REKSZOWICZ & HELEN REIBER

ANNETTE RENSCHOWICZ

A survivors "get-together"

Mrs. Eva Klein (née Borenstein) was born in Olkush. She is seen here at a Survivors "get-together" in Miami, Fl. in March, 1993, at the residence of Mr. & Mrs. Frank & Rose Besser.

THE ROSENBERG FAMILY
MONTREAL

MADZIA & JOE ROSENBERG

Madzia Rosenberg (née Kleiner) was born in Czenstochova to Rivkah (née Zylberszatz) and Moshe Mordchai Kleiner. Madzia was in the large and small ghetto and in Hasag Pelcern. Her parents and two of her brothers, Yacov and Yechiel, perished in the Holocaust. She was deported to a German concentration camp in Ravensbruek, Germany and was liberated in May 1945. Madzia married Joseph Rosenberg, son of Hinda (née Gastfreund) and Shmuel Rosenberg. His four brothers and one sister all perished in the Holocaust. They have two children, Sam and Renee (Fineberg) four grandchildren, Sam's children, Lara and Morgan, and Renee's children, Lonny and Mandy.

RENEE & BRIAN FINEBERG

SAM & SANDY ROSENBERG

Standing (from the right): LONNY, LARA, MORGAN and MANDY

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ROSENBLUM FAMILY
MONTREAL

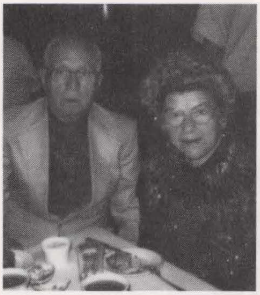
Harry Rosenblum, born in Czenstochova, son of Heindl and Rachel Rosenblum-Chlopak, was in the large and small ghetto and in Hasag Pelcern. Deported to Buchenwald in January of 1945. Liberatd in Gardelegen.

Halina Rosenblum-Opatowski, born in Lodz, daughter of Berish and Rivka-Lea, was in the Lodzer ghetto, deported to Auschwitz and later to Bergen-Belzen, liberated in 1945.

Harry came to Montreal together with his wife, Halina, in 1953. The Rosenblums became very active in the Czenstochover Society and in the Ladies Auxiliary, also elected executive members. They have two daughters and a son.

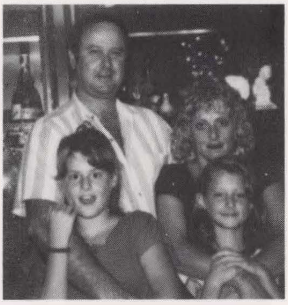

TWO GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ROSENTAL FAMILY
U.S.A.

Manny Rosental, born in Czenstochova, son of Shmuel and Freda Rosental. His parents, aunt, two brothers (Malech and Moshe) and sister (Malka) perished in the Holocaust. Molly Rosental, also, lost her parents (Chaskel and Faigil Rosental), her two brothers (Yaakov and Simcha) and her sister (Leah) to the Holocaust.

Manny and his wife, Molly, survived both ghettos . Liberated in Czenstochova, Hasag, January 16, 1945. Manny volunteered in the Israeli Army in 1948, then came to the United States in 1963 with his wife, Molly. They have two daughters, Ziporah and Freda, and five grandchildren.

Manny Rosental was mobilized in Poland August 20, 1939. After three weeks, he became a prisoner of war. Six months later, the Germans sent the Jewish prisoners of war home to the ghetto.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MORRIS SECEMSKY FAMILY
CHICAGO

EMMA AND MORRIS SECEMSKY

Survivors of the Holocaust, Morris and Emma married in Germany in 1947, following their liberation. They immigrated to Chicago in 1949, where Morris was in business until his retirement. The Secemskys have three children, Rebecca (a teacher, married to Jeffrey Morris), Solomon (a physician, married to Ginnie), and Rochelle (an attorney, married to Bernie Dyme). All the Secemsky children, together with their nine grandchildren, live in the suburbs of Chicago, enabling Morris and Emma to "shep nachas" from their true "yiddishe kinder" on a regular basis.

Emma and Morris Secemsky have been members of Anshe Motele Congregation in Chicago for over 31 years. Morris has been an active board member of the shul for 20 years, and currently serves as chairman of the board.

The Secemskys have dedicated their lives to Jewish communal service. They are involved in the work of Shearis Hapleitah, LaOr and Israel Bonds. Morris is currently the Treasurer of LaOr, and has served as its president, as well as an honoree of this organization dedicated to Holocaust education. Morris and Emma are strong supporters of Israel Bonds, and have been Bond Honorees of Anshe Motele.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

MR & MRS. MORRIS SEMSKY

THE SEMSKY FAMILY

NEW YORK

This is dedicated to our future: Our son, Arnold and his wife Lorraine, their children Michele and Michael, and our daughter, Cheryl.

I, Miriam, was born in Czenstochova in 1922, to Faivel and Chana Majorczyk. I adored my parents. I am the oldest of the family. I had three sisters and a brother. My childhood was happy. I was very athletic and had lots of friends. When the Germans came on September 1, 1939, everything changed. Bullets flew for a day and night as an introduction to the misery to come. We were sent out of our homes to slave labor for the Germans. I worked in the kitchen. The Germans decided that there were still too many people and made a selection.

ARNOLD & LORRAINE SEMSKY and children, Michele and Michael

Some to the left, some to the right — no one knew where they were going. Within five minutes, all I had left of my family was my youngest sister, Lola. We were sent to Metalurgia and from there to the small ghetto. It was there, in the kitchen, that I met my husband, Morris. My sister stayed with us.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

(continued)

THE SEMSKY FAMILY
(CONTINUED)

The ghetto was a horror. People were beaten and killed for no reason. After a short while, the small ghetto was burned down and everyone was sent to the Hasag. We all worked in the ammunition factory, making bullets that were used to kill us. When they built the kitchen, I was sent to work there. Life became a bit easier because I was able to feed our families. I stole food to give to others to stay alive. This went on for three years. In mid-January we heard that the Russians were near and on January 16, 1945, we were liberated.

A new life was to begin as we tried to remember how human beings lived. In March of 1946, our son, Arnold, was born in the same town where my husband and I were born. We decided that we had to raise him in America, where people were free. We arrived in America in 1949. Our daughter was born in September of 1952. That completed our family. A new life in a new country.

– REMEMBER –

Miriam and Morris Semsky

THE VOICE OF A SECOND GENERATION HOLOCAUST SURVIVOR

My name is Cheryl Freda Semsky. I am named after Charna and Faivel Majorczyk – grandparents I have never known.

Recently my parents, Morris and Miriam (née Majorczyk) Semsky added their names to the Holocaust Memorial wall in Miami.

It is the only gravestone I can visit, being the child of Survivors. This is both good and bad. I was taught valuable lessons, mostly on the importance and closeness of family. How unfortunate is the history of those lessons!

"I CAN NEVER FORGET. . ."

Cheryl Semsky

THE SILVER FAMILY

UNITED STATES

Frank Silver (Froim Zylberglait), born in Czenstochova, Nadrzecna 18, son of Moishe and Esther Leah (née Bomba). Both parents, two brothers, Baruch and Itzhak, four sisters, Faige, Yeta, Reisel and Lieba, perished in the Holocaust. Has one brother, Israel, now living in Jerusalem, Israel. Was in both ghettos and the Hasag. Was liberatd in Czenstochova in 1945.

Lola Silver (née Slawna), born in Czenstochova, Aleja 36. Daughter of Chaim and Esther Binah (née Eilenberg). Was in both ghettos and in the Hasag. Liberated in 1945 in Czenstochova. Lost both parents, two sisters, Gitel and Hannah, and one brother, Abraham. Has two sisters living in New York, Bala and Rose, and one sister, Sarah, living in Israel. Has one brother, Motek, living in Montreal, Canada.

The Silvers emigrated to Canada in 1949, and moved to New York in 1957. Both are active in the Czenstochover Society, where Frank was president in 1986-7. Lola is a Life-member of Hadassah. The Silvers have two daughters, Esther and Phyllis.

FRANK, LOLA & ISRAEL ZYLBERGLAIT

TWO GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SKOVRONEK FAMILY
TORONTO

Philip Skovronek, born in Krzepic, son of Chaskiel and Hendl Faige Skovronek–Cincinatus, was taken away from his home on April 10, 1942, and sent to Niederkirch, and from there to Markstad, Finfteichen, Gross–Rosen, Flosenburg, Dresden and was liberated by the Russian army in Theresienstadt, May 9, 1945.

Arrived in Toronto, September 1948, and was married the following year to Esther (born in Toronto), the daughter of Meyer and Rachel Schnittman.

Philip joined the Czenstochover Aid Society and became active in the executive. He was elected as President in 1976. Esther is active in the sisterhood. They have three daughters, Harriet, Cheryl and Marilyn, and four grandchildren, Brandon, Rebecca, Gillian and Daniel.

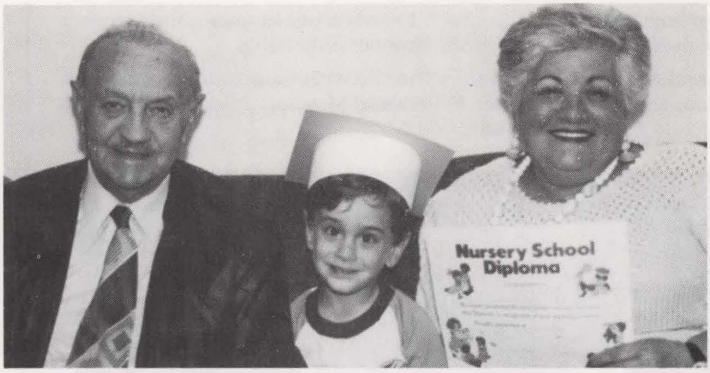
THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SREBRNIK FAMILY
TORONTO

EDWARD & ESTHER SREBRNIK

Edward and Esther (née Gabel) Srebrnik were born in Czenstochova. Edward is the son of Chava Rosen and Hershel, Esther the daughter of Golds Zilberman and Faiwish Gabel. They were in both ghettos and Hasag Pelcern, liberated on January 17, 1945. Edward's mother and four brothers and sisters perished in the Holocaust. His father died during the war. Esther's parents and two brothers also perished. They came to Montreal in 1948 with their son, Henry, born in Czenstochova in 1945. They have two daughters in Montreal, Grace and Evelyn, and one grandson in Toronto. Edward and Esther, both very active in the Czenstochover Society of Montreal and Toronto.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SWAN FAMILY

TORONTO

Jack Swan (Swietarski) was born in Predborz, Poland, in 1918. He is the son of Favish and Leah (née Saifert) Swietarski. He had three sisters and one brother. His father was a Felsher (paramedic) for the town. Frances (Frania) Windman was born in Czenstochova, Poland, in 1920, the daughter of Fischel and Chava (née Shinert) Windman. She had twelve brothers and sisters. The family was involved in running a successful bakery.

Jack and Frances were married in Czenstochova in 1939, and spent most of the war years in Germany. Eight of Frances' family and only Jack's youngest sister survived.

In 1946, they travelled back to Czenstochova and then made their way to a refugee camp in Einring, Germany. From there they went to Belgium, where their daughter, Evelyn, was born in 1947.

They settled in Toronto, Canada, in 1948, where Jack worked as a barber until he retired in 1987. Frances worked as a hairdresser. Their second daughter, Lynn, was born in 1953.

Jack and Frances still reside in Toronto with their family, which now includes five grandchildren, Felicia and Mitchell Cohen, and Marnie, David and Daniel Goodman.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SZWIMER FAMILY
MONTREAL

Szlomo Szwimer, born in Czenstochova, the son of Joseph and Faiga (née Gelber).His parents and immediate family all perished in the Holocaust. Szlomo survived both ghettos and then was incarcerated in the concentration camp at Hasag Pelcern, after which he was sent to camps at Buchenwald and Dora. After being liberated from Bergen Belsen, Szlomo spent some time in the town of Saltzheim. Here he became active in sports and involved in activities devoted to aiding Jews in the struggle to make illegal aliya to Israel from Germany. In 1946 he made the journey to Israel himself; however, the British intercepted the boat on which he was travelling. All of the ship's passengers were placed in an internment camp known as Eilit. After two days in this camp, he managed to escape with the help of outsiders. Establishing a normal life was a difficult task under British occupation. Szlomo became involved in the underground military and trained at Givat Olga, a training facility for special forces. In 1948, he was mobilized through the Palmach as a member of the Harel unit and sent to open a way to Jerusalem, which at the time was surrounded by the Arabs. Fought in these successful battles, as well as the fight for old Jerusalem and numerous battles on the Negev. Married in 1952 to Laja Friling, they had their first son, Joseph and moved to Canada. Szlomo established a successful furniture business working long and hard hours. Soon the couple had two more sons, Morris and Philip. The Szwimers have achieved a very happy family life and have enjoyed the additions of two daughters-in-law and the birth of a grandson, Jason.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

Peter and Susan Ship

THE WALLACE (WROCLAWSKI) SHIP FAMILY

MONTREAL

Felicia Szaja was born in Czenstochova. She married Adam Wallace (Wroclawski) who was born in Bendzin, but as a married couple they lived in Czenstochova. They were blessed with a son Mietek, but his life was a short one as he perished in the Holocaust at the age of 6.

The Wallaces survived the Czenstochover Ghetto and then in the Labor Camp "Hasag", where they were liberated in 1945.

They lost many members of their family. After the liberation they left for Czechoslovakia and in 1947 made their way to Montreal, Canada, where their daughter, Susan, was born shortly thereafter.

Felicia passed away in 1961 and Adam in 1971.

Their daughter Susan married Peter Ship. They have a daughter Mona, a son Darren, died in 1985. The Ships reside in Montreal.

Mona Ship

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE WINDMAN FAMILY

U.S.A.

Wolf Windman, born in Czenstochova, is the son of Leizer and Mania Windman-Shopa. Wolf was in the large and small ghetto. On January 16th, 1945, Wolf was deported to Buchenwald. He was liberated May 8, 1945. He lived in Paris until 1960 when he came to the United States.

The extermination of six million must never be forgotten. There are people today who declare the Holocaust was a myth, that it never happened. Through education of all people, the Holocaust must be told over and over again to assure that what was must never again be. Our most sacred task now is ensuring that the memory of this greatest of human tragedies, the Holocaust, never fades, that its lessons are not forgotten.

As an infant, born in Paris in 1941, I was too young to realize the events of the time. I have educated my children to always remember and never to forget.

I also want to pay a special tribute to my uncle Wolf Windman, President of the Czenstochover Social Club of Greater Miami, and to my mother Paulette Windman Cohen who during the Holocaust made sure that I was hidden and safe from the Nazis until I came to the United States with her, where we live and worship the way we want.

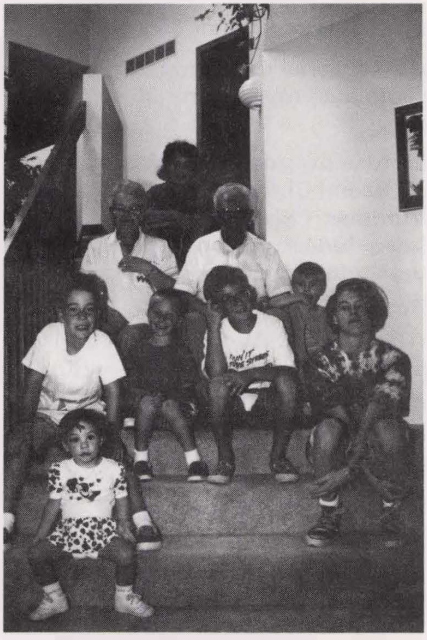
When my uncle Wolf came to the United States, he told me of the atrocities he lived through and saw. I am very proud of him for the work he does and his commitment to the United States and Israel, and the cause to assure that there will never be another Holocaust.

JACQUELINE WINDMAN SCHUPPER

HOLOCAUST SURVIVOR

THE WOLFOWICZ FAMILY
U.S.A.

Moishe Wolfowicz (Morris Wolf), born in Czenstochova, son of Berish and Rivkah Wolfowicz, born May 2, 1910. Moishe was in Bergen Belzen and liberated in May of 1945. He married Sala Schotland on June 28, 1946, and moved to Des Moines, Iowa, in 1950. They have three sons and seven grandchildren. They are currently living in North Miami Beach and in Des Moines, Iowa.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE YELEN FAMILY
CHICAGO

Abe Yelen, born in Lelov, son of Leib Aron and Esther Golda Yelen. His family perished in the Holocaust. Abe was in a German concentration camp, and survived in Russia. He left Russia with Ander's army and went to Israel. He is married to Sarah Weinberger, daughter of Mordechay and Brandel from Rzeszow. They have a son, Arje, and two daughters, Esther and Adina. They have lovely grandchildren. Mr. and Mrs. Abe Yelen are active in the Czenstochover Society of Chicago.

PERISHED AT THE HANDS OF THE NAZIS IN TREBLINKA

Father Leib Aharon Yelen
Mother Golda Esther Yelen
Yehudith Yelen
Brother Shyja Yelen
Sister Leya Yelen
Sister Bluma Yelen
Sister Ruchele Yelen
Brothr Berele Yelen
Sister Cyla Kalter
Sister Neshka Kalter

Abe Yelen and Family,
Michael Yelen and Family, David and Lola Kwinter

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ZYLBERBERG FAMILY
MONTREAL

Simcha Zylber(berg), son of Chayim and Mania (née Staszewska) — Chaya Silver (née Bergman), was born in Czenstochov. They lived in France since 1934, and came to Canada in 1955. They have two children, Margerit and Michel. Simcha and his wife, Chaya, have been very active in the Society and in the Ladies Auxiliary. Simcha held the position of secretary for many years and participated in all of the activities of the Landsmanshaft. They have three grandchildren and one great-grandchild.

FOUR GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

VI

CANADA

Czenstochover Survivors in MONTREAL

NATHAN GELBER
Hon. President

HARRY BERK
President

GEORGE KLEIN
Hon. President

YECHESKEL SILVER
Public Relations

Executives of the Czenstochover Society of Montreal 1940-1948

Establishment of the Czenstochover and Vicinity Aid Society of Montreal

News of the slaughter and suffering of European Jewry, and specifically of the Czenstochover Jewish Community, under the Nazi regime, moved a group of Czenstochovers, who had settled in Montreal prior to the outbreak of the Second World War, to convene a meeting on December 16, 1945.

A committee of the following people was elected:

GEORGE KLEIN	*Honorary President*
JACK WIEGENSBERG	*Honorary Vice President*
LEON KRYSTAL	*Legal Advisor, Honorary Chairman*
HARRY BERK	*President*
NATHAN GELBER	*Honorary President*
DAVID GELBER	*Treasurer*
M. BORZIKOFSKI	*Membership Secretary*
M. SILVER	*Recording Secretary*
L. YABLON	*Chairman of the Aid Committee*
Y. SILVER	*Public Relations*
A. MAYEROWICZ	*Chairman of the Steering Committee*

Ladies Auxiliary

MRS. BELT	MRS. BORZIKOFSKI
MRS. YAROST	MRS. KLEIN

The Founders of the Czenstochover Aid Society of Montreal

די גרינדער פון טשענסטאכאווער אין אומגענט הילפס-סאסייטע אין מאנטרעאל

זיצנדיק פון רעכטס: דוד געלבער, רפאל פעדערמאן, הערי בערק, אברהם מייעראוויטש
שטייענדיק פון רעכטס: ווילי יאבלאן, דזשארזש קליין, נייטן געלבער, מאטל סילווער, אברהם וויסקאפ ע"ה.

Seated from right: David Gelber, Refuel Federman, Harry Berk and Abraham Meyrowicz.
Standing from right: Willy Yablon, George Klein, Nathan Gelber, Motel Silver and Abraham Weiskop.

George Klein

George Klein was born in Czenstochova into a very prominent, strictly religious family. He attended the "Cheder" of Yechiel Grylaks and later enrolled in the High School where he graduated with honors. Subsequently, he attended the University of Shudaika.

Under the influence of world literature (Haskala), he turned in the direction of the Zionist movement. He linked up with the Tzeirei Zion movement. At the age of 16, his intelligence and dedication led to his election as secretary of the Keren Kaymet Commision. At the first conference, held in Warsaw, he was nominated as delegate. There he was introduced to Professor Dr. Chayim Weitzman as the youngest secretary of the nation. After a short time, he became a member of the Poale Zion movement. George Klein played an important social role and was very active in association with such prominent personalities as J. Berman, H. Prudelski, I. Danziger and M. Weisberg.

George was involved in the Trade Union, the Jewish library and sports clubs. At the age of 19, he left Czenstochova and moved to Brussels, Belgium. From Belgium, he and his wife, Hela (née Brukner) emigrated to Montreal, Canada, with their infant son Jack. Several years later a second son, David, was born. Soon afterwards, he was elected President of the Canadian Hebrew Sick Benefit Society. As delegate of the Society, he was present at the laying of the cornerstone of the Jewish General Hospital in Montreal.

After the passing of Hela, George married Bess (née Arbes) in 1939. Bess had one daughter, Annette, from her previous marriage.

After World War II, he was among the founders of the Czenstochover Society and was elected Honorary President. He gave a great deal of financial assistance to the Czenstochover survivors of the Holocaust. George Klein was instrumental in the publication of "Czenstochover Yiddin", a book printed in Yiddish which appeared in New York in 1947.

Nathan Gelber

Nathan Gelber was among the first organizers of the Czenstochover Society of Montreal. He was born in Czenstochov to Kasriel and Sarah, who raised him in a religious, nationalistic environment. His character and views of life were formed in his parents' home.

Nathan was the first of the Gelbers to reside in Montreal. He was successful in sponsoring his family's immigration to Canada. He was a long-time resident of Montreal and was instrumental in the development of many religious, national, and cultural institutions for the general population. As Honorary President of the Czenstochover Survivors Group of Montreal, he was a great financial supporter and assisted in all the activities of the Society.

Harry (Berkowicz) Berk

Harry Berkowicz was born in Czenstochova to Rachel Szpitz and Moshe Aaron. They were a wealthy family. His father was the president of a celluloid factory, the firm of Berkowica, Spitz and Kinstlicher. In 1920, the Berkowicz family immigrated to the United States. Harry lived in New York for 9 years. In 1930, he came to Montreal, Canada, where, in 1935, he married Bessie. They have three children, two daughters and a son.

After World War II, with the news of the murder of 6 million Jews in Europe, the annihilation of the Jewish community of Czenstochova, and the sick and displaced Czenstochover survivors in the D.P. camps, Harry was one of the first Czenstochovers in Montreal to assist, financially, those in tragic circumstances.

Berk was the President of the Czenstochover Aid Society of Montreal, and was a well-known supporter of many charitable institutions, both national and local, religious and cultural. He was also instrumental in the publication of the Montreal–Czenstochover book, written in Yiddish, in 1956. He participated in the activities of the Czenstochover Society of Holocaust Survivors in Montreal.

David Gelber

David Gelber, son of Kasriel and Sarah, was born in Czenstochova to a nationalistic and orthodox family. This environment influenced his entire life. The depression following World War I brought misery to the Jewish masses, particularly to Czenstochova. Hunger and poverty were widespread. David, in his desire to escape the life of poverty, was planning to leave Czenstochova, but he was too young for this venture. Finally, at the age of 17, he left home for Vienna, Austria. He was very impressed with the Viennese lifestyle. However, he did not want to remain there. His dream was to be a pioneer in Israel, or to be reunited with his brother, Nathan, who lived in Canada. After three years in Vienna, he received a visa, through the efforts of his brother, which enabled him to move to Quebec City, Canada. He learned English and French and, also, found himself involved in the social life of the Jewish community. He became Treasurer of the Talmud Torah. Five years later, he became a Canadian citizen. In Quebec City, David met and married Saydie Evan, daughter of George and Jessica Evan. They had three children, two sons and a daughter. When their eldest son, Nachum, became Bar-Mitzvah, the family moved to Montreal. All three children received a traditional Jewish upbringing and graduated from University as professionals.

Mrs. Saydie Gelber was well-known in Montreal and played a prominent social role. (She passed away recently.) David Gelber was one of the founders of the Czenstochover Aid Society and was its Treasurer. He made valuable contributions to many cultural causes and institutions.

Avraham Mayerowicz

As one of the old-timers in Montreal, Mayerowicz influenced the formation of the "Aid Society" in Montreal. It was at the time when the atrocities of Nazi Germany against the Jewish people of Europe became known to the world. The Jewish community of Czenstochova was destroyed — over 35,000 of its members slaughtered by the Nazis. Czenstochovers living in Montreal were anxious to help survivors from their hometown, now in D.P. camps. Mayerowicz is known in many institutions of Talmudic study in the Montreal Jewish community. The Yeshiva "Maor Hagolah" conducted by Rabbi Benjamin Borzykowski, himself a survivor of the Holocaust, is among those he patronizes.

Willie Yablon (Yablonkiewich)

Willie Yablon was born in Czenstochova to Berish and Chavah (née Fishof). He came to Montreal in 1930 and married Adela Goldberg of Lodz. They had two sons and a daughter. His family was prominent in Czenstochova. They had participated in all social activities of that city. He maintained contact with his family until the Second World War. After the war he too, looked for an opportunity to help the survivors of Czenstochova. The Czenstochover Aid Society of Montreal elected him Chairman. He gave his time and effort with great devotion. As a member of the Senior Advisory Committee, he was always ready to give generous financial assistance.

Bessie and Yecheskel Silver (Zylberberg)

In 1929, Bessie Perelman married Yecheskel Silver in Czenstochova. They came to Montreal in 1931. They had two children, Louis and Roslyn. The Silvers were very active members of the Czenstochover Society.

When the Czenstochover Holocaust survivors arrived in Montreal in 1947, they were invited to meet with the existing Aid Society. A new group was formed under the name of "Czenstochover Society of Montreal". Yecheskel Silver was elected its President and Treasurer. He has been active in the Society for many years and his family's home was an "open house" for the Society until his death on September 12, 1959. During his years as President, intensive work was done to provide financial aid to the many Czenstochovers overseas. Many meetings of the executive were held to organize fund-raising activities. The Society's campaigns were always very successful. The Silver family were always helpful in the projects of the Czenstochover Society in Montreal.

M. Silver (Zilberberg)

Motel Silver was born in Czenstochova to Chayim and Mania (Staszevska). The family came to Montreal in 1926 and established their home. Motel Silver was in contact with his parents until the outbreak of World War II. He was among the founding members of the Czenstochover Aid Society and was elected Secretary. Later he belonged to the Senior Advisory Committee of the Society.

The Montreal Czenstochover Society Reorganized

From our Archives

IN 1947, A GREAT NUMBER of Czenstochover Landsleit began to arrive in Montreal from the D.P. Camps in Germany and also from Czenstochova itself. Considering the number of newly arrived in Montreal, the Czenstochover Aid Society decided to call a general meeting of all the Landsleit in Montreal in November, 1948.

Mr. George Klein, vice president of the Aid Society had suggested that the Landsleit survivors of the Holocaust take over the leadership of the Czenstochover Society and the founding members become the Senior Advisory Consulting Committee who would participate in all activities of the newly-formed Czenstochover Society, including the financial support. At that meeting in November 1948, a resolution was accepted to change the name of the organization to the "Czenstochover Society of Montreal". In early 1949, the previous executive transferred the sum of 90 dollars to the newly elected treasurers of the society, Mr. Harry Klein and Mr. Yecheskel Silver, who continued as president for a few years..

The Executive of the Czenstochover Society of Montreal

The "Czenstochover Landsleit of Montreal" elevated itself to very high standards as a result of the activities it initiated in Montreal. It served as a model for other Landsmanshaften and Societies through its positive efforts and undertakings:

1. to continue the traditions of the Czenstochover Jewish Community;
2. to perpetuate the memory of the martyrs in the heroic struggle against the brutality of Nazi Germany;
3. the commitment to organize a yearly Yizkor Service in memory of the martyrs who perished in the Holocaust;
4. to bring to justice the Nazi German murderers who bestially destroyed the Jewish population of Czenstochova;
5. to give financial aid to our Landsleit overseas, victims of the Nazi regime;

6. to participate in the fund-raising activities and to be active in the Jewish social and cultural life of Montreal;
7. to create a friendly atmosphere among our Landsleit so as to share the times of joy and sorrow;

The members of its Executive must:

a) be devoted and able to fulfill such activities;

b) possess deep commitment to the tasks of the Society;

c) be ready to volunteer time as needed.

Czenstochover Landsleit, giving a helping hand in the promotion of this book at a Luncheon Meeting in Miami, Fl., 1993

HARRY KLEIN
President

HARRY ROSENBLUM
Chairman

LUCY NISKER
Treasurer

LEIBKE JAKUBOWICZ
President (Deceased)

Executives of Czenstochover Survivors of Montreal 1948 - 1993

Who are those executive members? The fact that all the members are Holocaust Survivors speaks for itself. Who could have understood better those who were seeking assistance and direction to their daily lives?

The newly elected executive members in November 1948:

President ..... Yecheskel Silver (1948)
President ..... Lajbke Jakubowicz (1959)
President ..... Harry Klein (1987)
Chairman ..... Berl Ickowicz
Vice-Chairman ..... Mendel Friedlander
Treasurer ..... Harry Klein
Secretary General ..... Dr. Benjamin Orenstein
Public Relations ..... Ted Zilbert
Secretary ..... Simcha Silver
Recording Secretary ..... Charles Konarsky
Financial Secretary ..... Edward Srebrnick
Cultural Committee ..... Harry Rosenblum
Financial Aid Committee ..... Moshe Altman
Monument Committee ..... Szmuel Prokosh
Monument & Cemetery Comm. ..... Mordecha Dudkiewicz
Cultural & Fin. Revision Comm. ..... Moshe Lefkowich
Arrangements Committee ..... Simon Lerner
Reception Committee ..... Aaron Birenbaum
Telephone Committee ..... Max Herszlikowicz
Sick and Welfare Committee ..... Abraham Kaminsky
Hospitality Committee ..... Zelig Neufeld

Not listed above were others who served briefly on the executive: We mourned the passing of Szlomo Dilevsky *(Chairman)*, Yosef Zilberberg *(Member of the Executive)*, and Dr. Harry Lazarovicz *(Chairman)*. We bid farewell to the following who departed from Montreal: Kuba Goldberg *(Secretary and Chairman)*, Berek Fefer *(Campaign)*, Szlomo Waga *(Secretary and Chairman)*, and Louis Buchwalter *(Arrangements Committee)*.

The Executive of the Czenstochover Society of Montreal, 1954

Seated from left: B. Ickowicz, Sz. Waga, G. Frajtag, Ch. Cilver, Dr. B. Orenstein, L. Buchwalter.

Standing from left: M. Herszlikowicz, H. Klein, M. Friedlander, Ch. Konarsky, S. Silver, L. Jakubowicz, Sz. Lerner.

Executive Members of the Czenstochover Society of Montreal, 1975

Seated from left: M. Altman, S. Silver, L. Jakubowicz, Dr. B. Orenstein, M. Friedlander, A. Birnbaum.

Standing from left: Sz. Lerner, D. Kaminsky, M. Herszlikowicz, M. Lefkowicz, H. Klein, B. Ickowicz, Ch. Konarsky, H. Rosenblum, Z. Neufeld.

In Recognition of our Past and Present Members of the Czenstochover Society of Montreal

By Harry Klein

The activities of the Czenstochover Society of Montreal are most meaningful to those who have devoted their time and energy to keep the survivors of the Czenstochover Jewish Community together. They were instrumental in helping us rebuild our shattered lives, after we survived the Holocaust.

It was not an easy task for us Czenstochovers who arrived in Montreal after the war, but we were determined to keep alive the traditions of our parents who perished.

To begin with, I would like to talk about a landsman who lived in Montreal for many years. When we arrived, we found his house open to all of us. He was Yecheskel Silver, the first president of the Czenstochover Society. He was a great help to those who sought his advice and he was devoted to helping us until the last minutes of his life.

Our next president was Lajbke Jakubowicz, known lovingly to us all as "Feter Lajbke". Always the first to arrive at an executive meeting and the last to leave, he was truly a remarkable individual.

Berel Ickowicz, who was Chairman of the Society for many years, showed great interest and determination in offering his advice for the good of our Society, until he moved with his family to Toronto.

Symcha Silver (Zylberberg), as Secretary, took upon himself to inform all our members of the Society's activities and to encourage everyone's participation. Through our joint activities, we became very good friends.

It was also our great privilege to have Dr. Benjamin Orenstein as our General Secretary and top advisor. I had the pleasure to work with Dr. Orenstein on our project of publishing a Yiddish book, sponsored by the Czenstochover Society. Dr. Orenstein published the book in 1965.

Teddy Zilbert, supported by his wife Dorka, was our Public Relations person. Thanks to their active involvement in our activities and their great efforts in fund-raising campaigns, organized by the Ladies Auxiliary, these campaigns were always a great success.

Harry Rosenblum, as Chairman of the first and second generation Czenstochover Survivors, has been very effective in all his endeavors. With particular reference to our yearly Yizkor service, he is among the prominent speakers about our tragic past. It became a tradition for Harry Rosenblum and I to alternate each year as chairman and speaker at those Yizkor services.

Lucy Nisker is treasurer and chairperson of the fund-raising campaigns in Montreal, for the Czenstochover Book to be published in English in 1993. Lucy's determination to see that there are funds to cover this Book Project makes us confident that the project will become a reality.

Among other outstanding members of the executive, I should mention Szlomo Waga who was Chairman of our Society, an influential personality who has earned everyone's respect. Szlomo Waga also was a frequent speaker at the annual Yizkor gathering.

To be fair to all of our landsleit, I must underline that all of us deserve to be praised for the work we have done in Montreal. We should be proud as well, to know that our members have played a part, all in their own special way, by participating in the many projects to support the institutions of our choice in the State of Israel.

Supporting the Technion Society in Israel

From left: T. D. Zilbert, H. Klein and H. Rosenblum, with Canadian Technion Society's Eugene Stearns.

Executive members of the Czenstochover Society of Montreal have endowed a second project at the Technion Israel Institute of Technology: an academic staff office in the Canada Nuclear Engineering Institute. This gift is in memory of Czenstochover Jews who perished in the Holocaust.

The presentation of the cheque was made at the home of Mr. and Mrs. Harry Klein, to Eugene Stearns, national chairman of the Canadian Technion Society board of directors.

Editorial Committee of the Book "Czenstochover Yidn" – 1947

A. Chrobolowsky

R. Federman

A. Kaufman

Dr. W. Gliksman

Dr. R. Mahler

Administrative Committee of the Book "Czenstochover Yidn" – 1947

Josef Kaufman

Avraham Yakov Sendzer

Yankel Kopinsky (Kopin)

Yakov Ber Silver

Harry Klein accepts a token of appreciation in the name of the Czenstochover Society of Montreal, for supporting a project of the Canadian Technion Society, in 1979.

From Left: Mr. T. Zilbert, Mr. Yitzhak Rabin (elected Prime Minister of Israel, July 1992), Mr. H. Klein, Mrs. H. Rosenblum, Mrs. E. Klein, Mr. H. Rosenblum.

Fund-raising Projects of the Czenstochover Society of Montreal, 1967 - 1992

1967 – First day of war
– Emergency Fund for Israel
– $5,000 for medical supplies

1971 – Donated a fully equipped Ambulance, serving now in Israel – $10,000.

The year 1971, donated a fully-equipped Ambulance, serving in Israel.

1973 – Yom Kippur War
– Emergency Fund-Drive Campaign – $12,000.

1974 – Project Shaar Zedek Hospital in Jerusalem
– Endowed a Doctor's Office – $5,000.

1978 – Project Shaare Zedek Hospital in Jerusalem Technology in Haifa – $10,000.

1983 – An Academic Staff Office for "Technion", Israel Institute of Technology – $5,000.

1986 – Golda Meir Nahalat Zvi Clinic, Petach Tikvah, Israel – $5,000.

1989 – Beth Rivkah Geriatric Hospital, Petach Tikvah, Israel – $5,000.

1990 – Beth Rivkah Geriatric Hospital, Petach Tikvah, Israel – $5,000.

1992 – Scholarship fund to the trade school Amal in Israel – $3,430.

December 3, 1984

TECHNION CITY

Dear Mr. Klein,

We have learned from the Montreal Office of the Canadian Technion Society that the Czentochover Society, with your kind guidance, has giving substantial support to the completion of the Canada Nuclear Engineering Institute building.

The establishment of an Academic Staff Office, by your Society, goes a long way towards making this most important Canadian project a fully operational part of Technion, a very vital part in our search for alternate sources of energy.

As we enter our seventh decade, we carry with us the knowledge that our overseas donors are fully aware of the importance of their support. Please convey to all your members our appreciation and warm thanks for your fine contribution, which is of inestimable value in assuring future success of our endeavours in training the best possible minds for Israel's high-technology enterprises.

With all good wishes for a Happy Chanukah.

Sincerely yours,

Professor Josef Singer
President, Technion Israel Institute of Technology
JS/gr

Canadian Friends of Amal

National Office
7005 Kildare Road, Suite 14
Cote St. Luc, Quebec H4W 1C1
(514) 484-9430

November 19, 1992

Mr. Harry Klein, President
Czenstochover Society of Montreal

Dear Mr. Klein:

We acknowledge with thanks receipt of a donation from your Society for $3,430.00 Canadian, which will be used for Amal Scholarships.

This project provides scholarships for needy students attending the Amal Education System.

Contributions through Canadian Friends of Amal to the Perpetual Scholarship Fund permit us to increase the number of scholarships awarded annually.

We look forward to your continued support and with best wishes,

Shalom,

Israel Nachshen
Executive Director

IN/fk

Canadian Association for Labor Israel

ASSOCIATION CANADIENNE DES TRAVAILLEURS D'ISRAEL
קאנאדער נעוועלשאפט פאר ארבעטער ארץ ישראל

NATIONAL EXECUTIVE OFFICE
7005 KILDARE ROAD, SUITE 14 - CÔTE ST. LUC, QUÉBEC H4W 1C1 TEL. (514) 484-9430

September, 3, 1991

Mr. Harry Klein
President, Czenstochover Society

Dear Mr. Klein:

I am very pleased to extend our best wishes in the preparation of your book about the Czenstochover Society.

Over the past few years, you and your collegues have been most generous to our special Campaign for the Beth Rivka Geriatric Hospital in Petach Tikva, Israel. Your donations have helped in establishing facilities for the people who are in need of the services of Beth Rivka.

I am sure that you and your members can be proud of your participation in our Campaign and the appreciation has been shown by the Certificates which were presented to your Society as well as the appreciation from the Beth Rivka Geriatric Hospital in their affixing Plaques in honor of your contributions.

I wish you and your Society continued good health and we look forward to your support for our cause in helping the people in Israel who require the services of Kupat Holim.

I take this opportunity to extend to you, your family, and the families of all the members of the Czenstochover Society, best wishes for a healthy, happy and peaceful New Year.

Shalom,

Israel Nachshen
Executive Director
Eastern Region

IN/fk

From our Archives
The Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society

A very important group in the Landsmanshaft has been the Ladies Auxiliary, most of them wives of the executive members. Apart from graciously hosting society meetings, these ladies were strongly involved in annual fund-raising activities, such as the Bazaar and "money shower". The funds raised were used to support Israel as well as others in need of assistance. They maintained a special book to register the demands for financial support. An acknowledgement of our appreciation to Mrs. Sala Ickowicz is in order for keeping this book under her control for over 12 years. A special thank you and recognition to the Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society of Montreal for all their hard work and devotion.

Letter of Thanks from
Czenstochover Landsleit in Israel

June 10, 1957:

"Dear friends, Czenstochover landsleit. I received a letter, including a money order, for which my family and I are thanking you whole-heartedly. I deeply appreciate your devotion towards your landsleit by sending them your kind support. Your gift to us has great significant meaning."

Haifa, June 10, 1957:

"Dear Czenstochover landsleit, heartiest brothers and sisters. You should be blessed for your kindness. When I received your package of clothing, a ray of joy came into our house. I could never have imagined providing such good clothes for my family, as everything is so costly. I would like you to know that you have done a good deed. Our best regards and many thanks to all of you."

Tel-Aviv, April 11, 1957:

"Dear friends. I would like to thank you for the money-order I received from you. I was deeply moved by your letterhead which

bears the photo of the Synagogue. You deserve the greatest recognition for that marvelous idea which serves as a symbol of our great Jewish community of Czenstochova. That consideration proves the importance of your activities. Thank you and I wish everyone a Happy Passover."

The content of the letters demonstrates the strong interest of our Landsleit who were seeking some practical and moral support in their difficult times.

Sick and Welfare

The Landsmanshaft, being faithful to the traditions of their parents in Czenstochov, considered the visiting of a sick landsman to be a great Mitzvah (good deed). Such a visit, by a delegation of his landsleit, had a positive psychological effect on the person's recovery. The same support was being shown by the Financial Aid Committee. An answer to the call for help was always available.

Czenstochover Landsleit in Israel

The contact with the Czenstochover Society in Tel-Aviv, Israel, has significant meaning for our landsleit in Israel to whom we directly send financial support. Despite the restraints in carrying out large projects, we continued to offer our financial support. The necessity of assisting them which was of great importance, was shown by the many letters of recognition and thanks in our files. Each letter from Czenstochover landsmen in Israel is in itself an historic document and reflects the activities among our Czenstochover landsleit everywhere. It is a symbol of the once-upon-a-time Jewish Community in Poland, destroyed in the Holocaust.

Czenstochova in North America

The Czenstochover Aid Society of Toronto has been in regular contact with the Landsmanshaft of Montreal. Information of important decisions is officially reported by mail. In 1959, when the executive in Toronto decided to build a Medical Centre in Israel, an official letter was sent to the Czenstochover Society in Montreal.

In 1957, Dr. Benjamin Orenstein was invited to Toronto as guest speaker at the 15th Yizkor Memorial Service. Later that evening, he was invited to attend an important executive meeting to discuss future actions towards the creation of new projects.

The Czenstochover Society of Montreal is in contact with the Landsmanshaften and Aid Societies throughout the world. It has been a practice for these Societies to send a message to the Yizkor

Service. The reading of such messages would leave a deep impression and would serve to strengthen our ties with other Czenstochover Landsleit.

At the 15th Yizkor Memorial Service in New York (which is considered to be the largest center of Czenstochover in the world), a message was sent by the Montreal executive members which read as follows: "To the Czenstochover Relief Committee and Ladies Auxiliary in New York: Dear Landsleit. Together with you we deeply grieve the tragedy of the destruction of the Jewish Community of Czenstochova which was the 8th largest in Poland, and the loss of those who perished in the Holocaust, together with all the others comprising the 6 million Jewish Martyrs. Our feelings of great loss and sadness are shared and, therefore, we have to be strong and proud that the Czenstochover Jewish people will never be forgotten for their heroic resistance in the struggle with the Nazi barbarians. We must never forgive or forget, in our thoughts, the cruel days of the Nazi atrocities against the Jewish people."

Fairwell Receptions

A get-together was organized by the Fairwell Committee for those families who planned to move away from Montreal. The first fairwell reception was held for Mr. and Mrs. Kuba Goldberg who were moving to New York. The celebration was held in the Zionist Movement Centre on Esplanade. Many came to honor the Goldbergs and congratulatory speeches were made in a lively atmosphere. Dr. Grenstein and his wife presented a humorous program. Other such events took place, honoring the Buchwalter family, who moved to Toronto and the Peper family, who moved to New York.

An impressive evening of slight variation was the fairwell to Mr. and Mrs. Waga, who moved to Toronto. This event was combined with activities including the election of a new executive committee and the review of two books, one by Dr. Orenstein, "Chorban–Czenstochov" in Latin transcription, and the other by Mr. Waga, "Chorban Czenstochov" in Yiddish.

Ladies Auxiliary of the Czenstochover Jewish Community of Montreal, 1965

Seated from right: Mrs. Milchin, H. Rosenblum, H. Silver, E. Klein, D. Lerner, Ch. Segal and M. Konarsky. Standing from right: M. Altman, G. Kartus, Ch. Boruchowska, Ch. Friedlander, N. Sporn, R. Lefkowicz, R. Herszlikowicz, M. Leichter, S. Ickowicz and E. Srebrnik.

CZENSTOCHOVER OF MONTREAL

From the left (top): *A. Birenbaum, M. Herzlikowicz, L. Jakubowicz, N. Sporn, I. Yablon, Mr. & Mrs. H. Rosenblum, Mr. & Mrs. M. Lefkovicz, Mr. & Mrs. T. Zilbert, I. Leichter, H. Klein, Mr. & Mrs. E. Srebrnik, Ch. Konarsky, Mr. & Mrs. E. Freiberg, Mr. & Mrs. Z. Neufeld, Mr. & Mrs. M. Friedlander, B. Ickowicz, G. Kartus, M. Leichter, Mrs. E. Klein, Mrs. S. Ickowicz.*

Executive Meeting at the residence of Mr. & Mrs. Harry Klein in Montreal.

Mr. & Mrs. Harry Klein and Mrs. & Mrs. Berel Ickowicz at the Czenstochover Liberation Party of the Miami Social Club.

So It Shall Be Written; So It Must Be Told . . .

By the Executive Committee of the First and Second Generation of Czenstochover Holocaust Survivors of Montreal

GROWING UP IN THE 1950s and '60s, we were the baby-boomers. We represented the hopes and aspirations of our parents who survived the horrific atrocities of the Holocaust.

Yet, many of us were raised in very protected environments, where history was only whispered. As our parents clung to their "landsmen" for moral and social support, their children, for the most part, were excluded from this interaction. We were shielded from their wartime experiences which was their sorrow to carry.

It came as a surprise in the late 1970s when many of us were invited to become involved in the Czenstochova Society. Until then, our only contact was as spectators, watching our parents leave to attend meetings, bond drives, bazaars, dinner–dances. Even their annual Yizkor service was limited to their own generation. They did not want to upset the children.

However, as we matured into adults and the survivors neared retirement age, they realized that they must share their past with us, or it would remain untold. Moreover, they desired a continuity to their Society, to maintain their cemetery and their cherished monument, dedicated to those Czenstochovers who perished in the Holocaust.

In Montreal, we were a small group. Many of our peers had left Quebec. Mostly out of respect for our parents, we began to participate in meetings in the early 1980s. We planned several successful events: in 1982, a three-generation picnic; in 1987, a dinner–dance. It was not until 1990 that we became particularly inquisitive about our roots. Although a book about the Montreal Czenstochover group had been published in Yiddish during the 1960s, most of us were unable to read and understand it.

As a dynamic leader, Harry Klein formed a book committee in order to publish a book in English about the history of the Jewish community of Czenstochova. The committe was comprised of Harry Klein, Harry Rosenblum, Lucy Nisker, Morris Szwimer,

Ruth Klein Tatner, Joyce Nisker Takefman, Aaron Dudkiewicz, Evelyn Kartus Solomon, Susan Wallace Ship and Cypora Altman Leb.

We are all extremely proud to have supported Mr. Klein in writing this book which traces our roots and opens doors to catch a lasting glimpse of the life of our ancestors in Czenstochova. This book is a compilation of records, memorabilia and photos of our heritage, past and present, which will create a legacy for our future generations.

Executive Book Committee

From left to right: H. Klein, L. Nisker, E. Klein, J. Nisker, R. Tatner, M. Szwimer, C. Leb.

Yizkor Service in Memory of the Martyrs

The First Yizkor Academy

THE SEVENTH YIZKOR IN THE memory of the martyrs was organized by the Czenstochover Committee of Montreal and took place on Sunday, February 17, 1948.

The religious ceremony was conducted by Cantor A. Matz. Rabbi Dr. Ch. Denberg gave a speech on the theme, "The duty of the Jewish people at the present moment". George Klein dedicated an address to the Czenstochover Jewish Community and the martyrs. The legal advisor, Leon Krystal, made a moving appeal for reconstructive financial aid to the survivors of the Holocaust. The two delegates from the Czenstochover Society of Toronto, David Birenholtz and Harry Goldberg, expressed their thanks for organizing a Czenstochover Society in Montreal. A. Myerowicz and Sz. Grund spoke of the deceased Nora Klein. Grund read a poem about the genocide of the European Jews written by Nora Klein prior to her death. The guest speaker, Mr. R. Federman of New York, spoke in detail about the life and the tragic calamity of the Jewish Community and the Holocaust Survivors. Mr. Harry Berk was the Chairman of this very impressive Yizkor Academy.

One of the principal tasks of our society was to ensure the memory of martyrs (kedoshim) who perished in the Holocaust. The newly elected executive of the Czenstochover Society began its activity at the end of 1948. The first item on the agenda was to organize a "Yizkor memorial service" which was to be held in 1949.

As of 1949, the Yizkor services were held in the Workman Circle Centre, Jewish Public Library, the Zionist Movement Centre and in the Beth Hamedrash Hagadol Congregation.

The speakers of the Memorial Yizkor Academies were: Dr. Benjamin Orenstein, Rabbi Benjamin Borzikowski, Szlomo Waga, Harry Klein, Kuba Goldberg, Harry Rosenblum, Berek Ickowicz and Ted Zilbert. The memorial service was conducted in two parts: the first, a religious one with six candle lights and the memorial prayers for the martyrs, the second part, an

historical one, with speakers delivering talks which brought us back to pre-war Czenstochova and the destruction of its Jewish community (Kehilah).

Tradition

Those members of the Society who regularly devoted their time and energy carrying out various functions, continued working in their roles over the years in what seemed to become a tradition. Some of the executive members who originally began to lead the annual Yizkor Memorial Service continued to fulfill this duty each year. Eventually it became a tradition to them. The speakers remained constant for many years: Dr. Benjamin Orenstein, Harry Klein, Szlomo Waga, Berl Ickowicz, Harry Rosenblum, Ted Zilbert.

The 22nd Yizkor Service was held on October 4, 1970. The president, Lajbke Jakubowicz, opened the Yizkor Academy and Harry Klein, the chairman of the event, led the Yizkor, followed by the speakers, Dr. Benjamin Orenstein and Harry Rosenblum.

The Life That Is No More

A hundred years ago, the majority of the world's Jews lived in Europe in the Polish provinces of the Russian empire, in the Austro-Hungarian Empire, and in the German Empire. To be sure, it was a world of poverty and hardship, of sacrifice and struggle, but it was also a world of scholars and poets, of impressionable matchmakers and philosophers. It was a world where each week men and women confronted new perils and hazards, and where each Sabbath they sat with their children around a table surrounded by song and joy. It was a world of synagogues and houses of study where young and old crowded together by the candlewick to study late into the night; where mothers and grandmothers rocked their loved ones to sleep with lullabies of hope and faith; where a neighbor's joy was a shietl's day of rejoicing, and where his pain was its day of sorrow. It was a world where the price of respect was good deeds, but where the right to friendship had no prerequisites. Such a world were these 10,000 tiny dots on the map – Belz, where the Hasid hurried to be at his rebbe's table; Vilna, where the ordinary cobbler conversed in the Talmud; Pnsk and Lodz, where vendors rose at the crack of dawn on Monday and Thursday to hurray their wares to the marketplace; there was Warsaw, where writers leisurely sipped tea, and interpreted the life of the times. . . Vienna, her parks and broad streets bustling with artists etching out moments of memory and violinists transforming cafes into symphonic halls...

Our Story Must Not Die with Us, but Live on Forever

By Harry Klein

A speech made at a Yizkor Memorial in Montreal on November of 1986

Dear Friends,

We gather again, to pay tribute together to our dear ones, who perished in the Holocaust, and to the Six Million Kedoshim, to recite Kaddish and to remember. We remind others who might tend to forget and we pass on the legacy of a tragic and heroic past to our future generations.

In the past 40 years, much has been written about the cruelty of the Nazis, about the annihilation of millions of Jewish men, women and children. We have learned of the destruction of hundreds of Jewish communities, and of how the world stood by, allowing it all to happen. We know of how the Jews rose up and resisted the Nazis all over Europe, both actively and passively, how they fought in the camps, in the ghettos, and the forests, and we know of the heroism of the martyrs of the Warsaw Ghetto.

A substantial body of literature already exists in many languages about the Holocaust and Resistance. But this is a mere fraction of the story. Ask any survivor, who went through the Holocaust experience and he will tell you that there is yet much more to tell. Each survivor has something new to add. The complete story has not yet been told, perhaps it never can be.

For us, the survivors of the Holocaust, this day of commemoration serves not only to evoke memories, but also as a reminder, that inside each of us there is a part of ourselves that shall forever remain destroyed.

Forty-two years after the Holocaust, which inflicted on our people the greatest tragedy in our national history, we still live with the painful sense of bereavement which we cannot and shall not overcome. We still cannot free ourselves of the sadness and sorrow that has become a part of our lives. Only now we begin to grasp the full

significance of what happened, the full scope and magnitude of six million brothers, sisters, and children . . . gone.

Forty-two years later, we are filled with the shattering realization that there is no substitute for our losses: for those Jews, for those Communities, for the houses of learning, the libraries, the synagogues, the arts, the professional and scientific achievements, there is no substitute for European Jewry, for its people, for its Yiddishkeit, for its treasures. Their almost total absence is not only a loss for our generation of survivors, but a loss for mankind and for Jews everywhere, for generations to come.

We say we know what happened in the Holocaust of the 20th century. We recall that six million died, and we think of the uncounted millions left maimed in body and in spirit. We say we know, because we can record fact and deed, and can list the names of our loved ones in the Yad v'Shem of our hearts. We grow bitter, when we encounter those today who lie and say it never happened — who say so either because they cannot face the truth or – far worse – who say, it never happened, because they want to make it happen again.

We do know what happened. What we do not know — what nobody can explain – is *why* it happened. For us as Jews, of course, the Nazi Holocaust has special significance. This was to be the "Final Solution". Not a Jew was to be left in the world — not a Jew in Germany or Austria, or France, or Britain, or Russia, or America. Not a Jew anywhere in the world.

The period of the European Holocaust causes some Jews, especially among the younger generation, feelings of uneasiness and even of guilt. The question has often been asked: Why did the Jews go like lambs to the slaughter, instead of putting up a resistance? The question has only one answer: Whoever asks it shows ignorance and a lack of understanding of what actually happened in Europe during World War II. Today, in retrospect, we are beginning to grasp the power of the forces of evil at work then. At the time, however, nobody in his wildest dreams could have imagined that human beings were capable of what the Germans did.

But to return to the question: Why did the Jews not revolt? The answer is clear. During World War II the Germans killed over 20 million people of various nationalities. We heard hardly anything of revolt from them. Apparently it was made almost impossible to resist physically and if this was true of the gentiles who dwelt in their own countries and possessed armies and armaments, it was even truer of the Jews. The Jews, after all, constituted a minority and to a large extend an alien element in the countries of Europe.

The revolt in the Warsaw and other ghettos aroused the admiration of freedom lovers all over the world against insuperable odds. These are the objective facts and there is no point in suffering from feelings of guilt.

Therefore, as it is by the grace of G–d, that we were given to live, we must resolve that we must prepare the future generations to know of our tragic and heroic past.

Have forty-three years really passed since the uprising of the Jews in the Warsaw Ghetto? It was in 1943 that they used their naked fists against the Nazi tanks and cannon. And not only against the Nazis. They beat their fists against the silence of the world.

We must perpetuate the memory of Six Million Kedoshim. We must record every detail of our past, so that we can pass it on from generation to generation. *Let us Remember!!!*

Two Thousand Years of Jewish Life in Europe by 1933			
AUSTRIA *1,030 years*	ESTONIA *600 years*	LITHUANIA *600 years*	RUMANIA *1,800 years*
BELGIUM *700 years*	FRANCE *1,930 years*	LATVIA *400 years*	BAAR *312 years*
BULGARIA *1,900 years*	GERMANY *1,612 years*	LU▪ EMBOURG *647 years*	UKRAINE *816 years*
CZECHOS- LOVAKIA *1,000 years*	GREECE *2,233 years*	MEMEL *269 years*	WHITE RUSSIA *550 years*
CRIMEA *1,900 years*	HOLLAND *800 years*	NORWAY *82 years*	YUGOSLAVIA *1,000 years*
DENMARK *311 years*	HUNGARY *1,900 years*	POLAND *800 years*	
DANZIG *400 years*	ITALY *2,100 years*	RHODES *2,000 years*	

Gilbert – "Atlas of the Holocaust".

זכור ואל תשכח
NEVER FORGET

This Monument is erected at the Jewish Cemetery (de la Savane) in Montreal to the memory of the Czenstochover Jewish Community who perished in the Holocaust.

At the 7th Yizkor Memorial Service in Montreal in 1949

רעדנער אויף דער אַקאַדעמיע אין יאָר 1949

דזשאָרזש קליין
George Klein

ד"ר בנימין אָרענשטיין
Dr. B. Orenstein

דאָס פּרעזידיום פון דער אַקאַדעמיע אין בערגען־בעלזען
Memorial Service in Bergen Belzen

דאס פרעזידיום
Speaker: Rabbi Benjamin Borzykowsky

דאס פרעזידיום פון דער זיצונג 'ארצייט אקאדעמיע
from left: Ch. Silver, G. Klein, Dr. B. Orenstein, A. Meyrowicz and W. Yablon

At a Yizkor Memorial Service in Montreal

אקאדעמיעס

יחזקאל סילווער ע"ה צינדט אן ליכט
Yecheskel Silver lights a candle

פרעזידיום פון דעכטס: הרב גאטליב, הרב ב. בארזשיקאווסקי, שלמה דילעווסקי ע"ה, ד"ר ב. ארענשטיין
From the right: Rabbi Gotlieb, Rabbi B. Borzykowsky, Szlomo Dylevsky, Dr. Benjamin Orenstein

פרעזידיום פון דער אקאדעמיע אין די־פי קעמפ בערגען־בעלזען
Yizkor in the D.P. Camp in Bergen Belzen

At a Yizkor Memorial Service in Montreal
Harry Klein, Chairman of the evening

דאס פרעזידיום פון דער 22־טער יאָרצייט אקאדעמיע

הערשל ראָזענבלום רעדט אויף דער 22־טער יאָרצייט אקאדעמיע וועגן אומקום פון טשנסטאָכאָווער יידנטום
Speaker: Harry Rosenblum

סיימאָן לערנער צינד אָן א ליכט
Simon Lerner lights a candle

The President of the City in Czenstochova Speaks at the Exhumation of the 27 Martyrs Killed on January 4th, 1943

דער פרעזידענט פון טשענסטאכאו האלט א רעדע ביי דער עקסהומאציע

עקסהומאציע פון די 27 קדושים און מארטירער, וואס זיינען
געפאלן יאנואר 4, 1943

At a Yizkor Memorial Service in Montreal
Harry Klein, Chairman of the evening

חזן משה קאופלער מאכט א „מלא" אויף דער יאָרצייט אקאדעמיע

ד"ר בנימין ארענשטיין רעדט וועגן ווידערשטאנדס־קאמף
פון טשענסטאכאווער יידנטום
Speaker: Dr. Benjamin Orenstein

דוד באָרוכאָווסקי צינדט אָן א ליכט
David Boruchowsky lights a candle

די נאצים האבן צעשטערט דעם טשענסטאכאווער בית־עולם
The devastated Jewish cemetery in Czenstochova

מאניפעסטאציע פון שארית טשענסטאכאווער צום צעשטערטן קליינעם געטא
A demonstration by Czenstochover survivors in 1946
moving towards the destroyed small ghetto

VII

CANADA

Czenstochover Survivors in TORONTO

Czenstochover Community of Toronto

Social and Cultural Activities

Czenstochovers from Toronto at a Liberation Dinner in Miami in 1992

EXECUTIVE MEMBERS OF THE CZENSTOCHOVER AID SOCIETY OF TORONTO – 1984

Sitting from left to right: B. Walsberg, Board of Directors; A. Weinstoch, Past President; M. Frank, Recording Secretary; P. Skovronek, President; S. Yakubowitz, Vice-President; S. Gelkopf, Treasurer

Standing: J. Swan, Hospitaler; B. Waisberg, E. Srebrnik, Financial Secretary; J. Nightingale, G. Bialick, J. Krakowsky, A. Kochen, Trustee; B. Ickowicz, P. Fiksel

Absent are: Harvey Nightingale, Efraim Fiksel and M. Gerichter

EXECUTIVE MEMBERS OF THE CZENSTOCHOVER AID SOCIETY OF TORONTO – 1990

Sitting from left to right: J. Swan, Hospitaler; B. Waisberg, Vice-President; P. Skovronek, President; S. Yakubowitz, Honorary President; A. Weinstock, Treasurer; H. Fishman, Recording Secretary

Standing: E. Fiksel, G. Bialik, P. Pioro, Sandy Garber, Financial Secretary; I. Fiksel, Board of Directors; A. Kochen, Trustee; P. Fiksel, J. Krakowski, Board of Directors

The Presidents of the Czenstochover Aid Society for the Past 75 Years

I. Bochnik 1914-1915
A. Winter 1916-1917
M. Tarnofsky 1915, 1925-26, 1930-31, 1934-35
M. Caplan . . . . . half year 1919, 1920, 1923-24, 1927-28
S. Shrott 1919
L. Rubin 1921
B. Jacobs 1921
K. Shiff 1921-22
Shogolov 1922
H. Honickman 1924
A. Richtiger 1929
R. Rodness 1933
D. Finer 1933, 1936
H. Kaman 1937-38, 1940, 1961-62, 1964-65
I. Shulman 1939, 1946-48, 1963
A. Weinstock 1941-42, 1946, 1957-58
F. Goldfarb 1943-44
I. Feldman 1946
L. Sedlofsky 1947-48
Max Rosen 1945
S. Abrams 1932, 1952, 1959-60
K. Tarnofsky 1953-54
S. Geller 1955-56
F. Goldfarb 1965-66-67
J. Nightingale 1968-69-70-71
S. Yakubowitz 1972-73-74-75
P. Skovronek 1976-77-78-79-80-81
A. Weinstock 1982-83
P. Skovronek 1984-85-86-87-88-89-90-91-92

Holocaust Memorial
on Bathurst Lawn Cemetery, Toronto, Ontario, Canada

Czenstochover Aid Society

A Chapter of Jewish Communal Activities in Toronto

The Beginning

THE SOCIETY WAS FOUNDED ON December 18th, 1914, in the house of the first secretary Hersh-Wolf Switzer at 51 Baldwin Street. Founder and first president was Joe Bochnek. The founders and first members were "landsleit" who had already organized an aid society to collect funds for the war victims of their native town. They found it difficult, however, to maintain an organization solely for this purpose. The money had to be put in reserve to be distributed after the war was over when contact could be established. The 60 members saw that an organization had to be set up which they could maintain on a permanent basis and which would provide constant content and contact, an organization which would do both relief work for overseas and mutual assistance here on a fraternal basis.

In 1916 when A. Winter was named president the society advanced to new achievements. Meetings were held at the Zionist Institute of that day at 206 Beverley Street. Each meeting brought something new and the group expanded in depth and in breadth. The treasury grew, sick benefits were extended and cemetery plots were acquired. A constitution was drafted.

The Post-World War I Years

In this crucial period the presiding officers were the late S. Shrott; in 1919 his successor was M. Caplan. After this year the semi-annual election system was dropped. In 1920 Joe Rubin was elected president. He was followed by B. Jacobs, and the late Kalman Shiff. Both of whom strove to interest the members in communal obligations. The latter even wanted the society to take a stand in the then current kashruth dispute, though the membership successfully maintained their neutrality.

In 1923 M. Caplan was re-elected and he was instrumental in organizing a women's auxiliary — which has been a constant asset to the society's growth and development.

1925–1930

These were quiet years according to the society's veterans. The society's affairs progressed in a routine and satisfactory manner. The presidents were: H. Honickman 1924; M. Tarnofsky, 1925-26; M. Caplan for a third time 1927-28; A. Richtiger, 1929; M. Tarnofsky, 1930.

The society assisted Jewish schools both religious and secular, Hebraist and Yiddishist. Assistance was given to the project which brought Jewish war orphans from the Ukraine to Canada in 1926.

1930–1939

These were the years of economic crisis, difficult years for the world which were reflected in Jewish life. The new Poland which arose after the war provided no hope for the Jews. The only solution was to emigrate. But where?

The USA had closed its doors and set up the quota system. Jews looked for new emigration opportunities and found some, albeit limited, in the Latin American countries and in Canada. But the economic depression had penetrated here too — it could not be escaped.

The depression had provoked tension but M. Tarnofsky, who was president from 1930 to 1932, made great efforts to preserve unity. His successor, I. Rodness who assumed the chair in 1933, continued along the same lines.

The ominous year 1933 had its tragic repercussions across the world. The Hitler decrees and the anti-Jewish manifestations in other countries provoked demonstrations to awaken the conscience of the world. A local committee was formed to help the victims of Nazism and the Chenstochover Society took its place on this committee.

In that tumultous year D. Finer was elected president and Jacob Lubek recording secretary. His minutes, incidentally, present a clear record of the reaction of the Society to the events of the day.

In 1934-1935 M. Tarnofsky again assumed the presidency and Harry Garelick was vice-president. D. Danziger was treasurer, D. Bernholtz was named chairman of a special committee to carry on relief work. Despite the economic severity and the difficulty in raising dues and money, he succeeded in raising the Society's contributions to relief work and aid.

For the year 1936 D. Finer was elected as president for the second time and A. Appelbaum as vice-president.

1939, The Year of Crisis

The most critical year of all was 1939. The Second World War began with its blitz and annihilation, the skies became dark with terror and the foreboding spectre of the enforced ghetto arose over millions of Jews. The beginning already presaged something of what was to come: the destruction of the Jewish community of Eastern Europe and the decimation of the Jews of Western Europe.

Officers for 1940 were elected by acclamation: Mr. Kaman president and A. Weinstock vice-president. Aided by the administration and executive they gave the society their devoted leadership.

In 1941 certain changes took place in the composition of the executive and committees. A. Weinstock was elected president and Frank Goldfarb vice-president.

In 1946 a new name appeared in the masthead of the society, that of Izzy Feldman the new president; L. Sedlovsky was vice-president.

One of the meetings took up the question of approving the erection of a monument in memory of the martyrs of Czenstochova to be located at the entrance to the cemetery.

1954–1964
Years of Growth Under New Conditions

Elections for the year 1954 again brought new blood. The officers were K. Tarnofsky, president; S. Geller, vice-president.

The Last Five Years

The chief officers in the year 1960 were the same: S. Abrams, president; G. Bialik, vice-president.

New officers were elected in 1964: H. Kaman, president; S. Yakubowitz, vice-president.

And, speaking of the future, may there prevail among the Czenstochover the same spirit of intimacy and friendliness and may they not remain backward in their contributions to the State of Israel through all Welfare Institutions whether they be local, national or international. May we extend the traditional wish of "double" strength (ko l'chai) to the fiftieth Jubilee and to a wonderful and bright future for all.

A Yizkor Speech to the Second Generation

By Benjamin Waisberg

A HISTORY OF THE JEWS BY SOLOMON GRAYZEL is considered to be one of the best books on Jewish history, comprising 760 pages. Only one half page is devoted to the liquidation of European Jewry. Imagine, how future historians will deal with the Holocaust's obliteration (or annihilation) of six million Jews! I appeal to you esteemed landsleit, to pass on to your children your survival experiences of the war years as a testament to them, so that the innocent blood of our mothers, fathers, sisters, brothers, and children should not be forgotten.

Dear friends, how can we be at this Yizkor and not go back in thought, to the Yom Kippur of 1942? Our fathers and mothers were in holy places fasting and praying for a good year to come. However, like lightning and thunder, the news spread that Sonderkommandos, hooligans in black uniforms, had encircled and blockaded the ghetto. We felt as if our chests were in a vice and we choked as if a black cloud was suspended in the air. We asked ourselves where to flee and to whom. However, we Jews had no friends outside the ghetto.

By night the Jewish police notified us to be prepared for resettlement (repatriation) and to take with us twenty kilograms of clothing and food for a two day journey. At six o'clock in the morning came the second order: those Jews who have work permits should register at the "Metalurgia". Those without work permits must present themselves at the First Aleja and be prepared for a two day journey. At the "Metalurgia" we were welcomed with batons; we were herded and beaten and our work permits were confiscated and destroyed. Those arrivals at the "Metalurgia" who were not admitted, were driven by the police (Polish, Ukrainian, German, Estonian, and Lithuanian) to the resettlement point. In the "Metalurgia" we formed into rows and were driven to different work locations: "Hagen East Railroad, HASAG Pelzern, HASAG Rakow, Czestochowianka, and Warta", the future sites of concen-

tration camps. The accommodations and working conditions are well known to you. I believe you remember the deprivation of civil liberties and the degradation to this day.

Those persons who presented themselves to the First Aleja gathering point were herded to loading ramps and loaded like cattle into barred cattle cars without water, sanitary facilities and without seating, locked up and sent to Treblinka. Those who passed out, were exhausted or died en route were unloaded. What awaited our dear ones? You and I know well ... gas and crematoria.

The coldblooded monsters had established different work details. One detail emptied the abandoned housing and apartments of all possessions and goods of the departed Jews. The Germans converted the residences on Garibaldi Street into warehouses and the remaining Jews sorted, packed and shipped the goods to Germany. In the abandoned houses, the Germans discovered hidden Jews in make-shift bunkers. The terrified souls they uncovered were shot on the spot.

Massive executions were carried out on the site of the destroyed German Synagogue. Amongst those shot at this location were the Cantor Rishel and his family.

At the intersection of Krutka and Waty Streets was another execution place. Amongst the murdered was my father, Josef Shaje Wajsberg, bless his soul. The murderers chose men as a "transport kommando" to collect the bodies and transport them to a previously prepared open mass grave at Kawa Street.

It's worth to recall, that a member of the Jewish underground (resistance), Fishlewicz from Radomsk, attempted to shoot Hauptmann (Captain) Rohn during a selection at Rynek Warszawski. However, his pistol, purchased from Polish underground sources, the "A.K." (Armia Krajowa), failed to work. He and every tenth person at the selection were shot in reprisal. Amongst those shot was an old member of the Bund, Harshel Friman, a noted achiever for the Jewish working class. Another heroic event occurred at Rakow Railroad: The Jewish underground blew up a fully loaded troop train en route to the Eastern Front. In reprisal, the Germans took every tenth person of the kommando at Ost-Bahnhof and Rakow and shot them. Among them was my comrade, Icek Dorenfeld.

On the 5th of January 1943, the remaining working men of the small ghetto, performing what was known as the useful or needed occupations and their women and small children were gathered by the Germans and sent to Radomsko. Together with the Radomsk women and children there were sufficient persons to make up a full transport to Treblinka. This was the last transport from Czenstochova to Treblinka.

With the coming of Purim 1943, which symbolizes victory of the Jews over their enemies, the Germans did not hestitate to take revenge for their victory. They devised a scheme to fool the remaining intelligentsia, promising them that the Third Reich had negotiated an agreement with the International Red Cross permitting their resettlement in Palestine. Doctors, engineers, lawyers and bookkeepers presented themselves, including the president of the Jewish Community Council, Morris Kopinsky and family. Tarpaulin covered trucks, marked with the Red Cross were provided for transport. Instead of Palestine, they were taken to the Jewish cemetery, where gendarmes with machine guns and opened graves awaited them. Only one person survived, Kopinsky's son, who jumped from a truck.

The Jewish underground carried out a death sentence on two traitors. They were read their sentences and were executed on the spot. The sentences were placed in a bottle and buried with the two traitors in the Talmud Torah building.

As the result of the treachery, preparations for the Jewish uprising did not come to fruitation. The houses in which the arsenal was stored, together with their heroic occupants were dynamited by the Germans. The street where this uprising was being prepared was Nadrzeczna Ulica.

Czenstochova, before the war, had a Jewish population of between thirty-six and thirty-seven thousand, with a vibrant, well organized Jewish community. The Community Council ("Gemine") conducted democratic elections for Council Members ("Dozers") and President of the Council. The council was concerned with the welfare and health of the Jewish populace and clergy. It supported the Jewish hospital and orphanage as well as providing financial support for the indigent. We also had branches of organized political parties and factions; professional organizations and unions; and an organized workers' movement; sport clubs; a music club with its own orchestra (LIRA); a health clinic (TOZ); as well as Yeshivas and Rabbis. And all of us present were part of Jewish Czenstochova of which we are proud.

Dear friends, in memory of Jewish Czenstochova we gather together to have this Yizkor. With bowed heads and in deep sadness, we pay our respects to our martyrs, holy ones and their families and do honour to their memory.

VIII

U.S.A.

Czenstochover Community of New York

Social and Cultural Activities

Czenstochover Society and Relief Committee in New York, Then and Now

By Kopel Lederman

OUR SOCIETY IS ONE OF THE OLDEST Benevolent Societies in the United States. The so-called "Landsmanshaftn", founded mostly by immigrants from Eastern Europe — in order to

- help the new immigrant members to acclimatize themselves in this "New Golden Land";
- to lend the members in need some money;
- buy cemetery plots for "Yber hundert un tzvantzik";
- and call weekly or monthly meetings, so as not to lose contact with the old dear friends from the same home town, the beloved "Alte Heim".

Our Society was founded in 1888. In the beginning the membership was poor. They worked long hours in the sweat-shops, for three dollars a week. They lived a misrable life in the steaming tenements of the lower east side; but they never forgot their Home Town and the terrible poverty of the people they left behind. Poor themselves, they kept on sending continuous help to their Home Town: Matzos for Passover and help for other Holidays. They sent booties and warm underwear for children and practically saved their lives in the cold, dark Polish winters. But the greatest achievement of "Czenstochover Young Men", (former name of the Society) was the building of The Yiddish Folk School in Czenstochova. It was a three-story building, the most beautiful of all the elementary schools in Czenstochova. In this school, where all the subjects were taught in Yiddish, the child of the poorest of the poor came for an education and found a warm home and modern teaching, from A.B.C. to algebra. I am proud to say that I attended and graduated from this wonderful school, and will be grateful to the end of my days to the devoted teachers, who taught me right from wrong, and to The Czenstochover Society which built the school. This great work of charity went on unabated until that

fateful day, when the Nazi hordes took our Home Town, razed it to the ground and murdered our people. There was nobody left for us to help.

Today our Society has taken on a new look and agenda of philanthropic activities. Most of our members now are holocaust survivors. Most of the charities and contributions are directed to the State of Israel in many forms: Israel Bonds, Defense Forces, Magen David Adom, Disabled Soldiers, Library and Kindergarten. The Kindergarten in Qfar Saba was funded by our Society. At this time, to do justice to history, I cannot fail to note that our members, Anne and Jack Kremski, have on their own accord and with their own funds, built a fine park for children in the city of Tel Aviv. Contributions are also made to local Jewish organizations and individuals (U.J.A. and others).

Ours is an aging membership. For generations our Society replenished it's waning membership from a small but steady flow of immigrants from our Home Town. Today, there is only the silence of death and desolation in Jewish Czenstochova.

For years our Society has made efforts to induce the children of our members, the so-called Second Generation, to join our ranks in The Society, but except for a few, we have failed. The blame can't be fixed on anyone. It is more the fault of the conditions that now prevail in the Jewish communities in America, and the flight of the Jews to the suburbs and the Florida sun.

Some of us still cling to our beliefs and to old friends, the "Last of the Mohicans". How we wish for someone to pick up the reins!

Conference of Czenstochovers living in the United States and Canada prior to World War II.

The Officers of the Czenstochover Society and Relief Committee in New York are (as in July 1992):

President ..... Murray Mruvka
Vice President ..... Morry Markuse
Treasurer ..... Stefa Markuse
Financial Secretary ..... Esther Lederman
Recording Secretary ..... Kopel Lederman
Trustee ..... Hyman Rotenstein
Trustee ..... Rubin Hersch
Trustee ..... Walter Lublinski
Cemetry Chairman ..... Louis Lazarovitch
Cemetery Chairman ..... Leon Gongola
Entertainment Chairman ..... Zev Silbergleith

Our Society is one of the oldest Benevolent Societies in the United States. The so-called "Landsmanshaftn" were founded mostly by immigrants from Eastern Europe in order to help the new immigrant members to acclimatize themselves in this "New Golden Land".

Conference held in Detroit of the Central Executive of the Czenstochover Landsmnshaften in the U.S.A. and Canada.

One Hundred Years of Czenstochover Young Men

REFLECTIONS. . . .

By Kopel Lederman

THIS YEAR, 1988, WE ARE CELEBRATING the 100th anniversary of the Czenstochover Young Men. A whole century has passed, since a small group of eighteen young Jewish men, former inhabitants of a small town in the south-west of Poland called Czestochova, gathered at the corner of Delancey and Norfolk streets, all recent arrivals to the teeming lower east side of New York. They gathered to talk of their hard life here, in this Golden Land. Of the airless and sunless environment in the crowded tenements. Of the terrible conditions in the dark and dank sweatshops, where one spent the hours of daylight hunched over the sewing machine, pumping the foot pedal ever faster and faster, to bring home the two or three dollars a week to feed wife and children.

Yes! Life was hard, and the foreman in the sweatshop was ruthless in his demands: "Faster! Faster, Greenhorn, or you will wind up in the street!" But when these eighteen young men came together after a days' work at the corner of Delancey and Norfolk, their talk was cheerful and their hopes high: "We will make it in this America, and if we will not make it, our children will. America is free for all. With G–d's help, we will get our children out of the tenements and sweatshops."

Eighteen means life. And so did these eighteen young tailors, cigar makers, peddlers and street cleaners, dream of a better life. And they talked of their home town.

Czenstochova was a town young immigrants could not easily forget. The town was beautiful, with that quiet beauty of the Polish countryside. Three wide boulevards, lined with stately houses and elegant store-fronts, shaded by great chestnut trees, where every autumn Jewish children came to gather chestnuts to decorate the Succot booths. Then came the new and the old markets leading into the ghetto, nestled along our beloved river: The Warta.

The streets of the ghetto were narrow and mostly unpaved, with deep mud in summer and deeper snow in the winter. Crooked little houses lined both sides of the street. The little houses were old and bent to the ground, as if in prayer. Somehow, these little houses never fell. They stood old and proud even when hordes of soldiers from the nearby camp invaded the streets of the ghetto during a pogrom. The soldiers pushed their bayonets into little Jewish windows, and hacked away at the houses. The little, old houses held – the houses and the Jews: both stubborn – both surviving.

As time passed by, the Jewish population kept growing. Fed by an increasing stream of Jews wandering in from the little villages and townships that surrounded Czenstochova, villages and townships with the most wondrous Jewish names: Vloin, Dzurik, Klobuck Ovepole, Meriv and many others. The incoming Jews pressed hard against the ghetto walls into adjoining streets. From River street, from Potters street and the Street of the Goats, they flowed into the Warsaw, Kracow and Garden streets. And, to the street named after Marshall Pilsudski, the great friend of the Jews.

Czenstochova blossomed with the vitality of Jewish life of culture, industry and commerce. There were a hundred little houses of prayer, and two synagogues. From the yeshivos and houses of study could be heard the chanting of the Talmud: the sweet songs of the ages. The Jewish people of our town lived in peace, observed their holidays and the holy Sabbath. The streets of the ghetto smelled of fresh-baked challah and rye bread. Early Friday mornings, the fishers pulled out of the river the heavy wooden crates, full of live carp, pike and perch, to sell to Jewish women for the adornment of the Sabbath table. A sweet sound could be heard in the streets of the ghetto: the ringing of brass on brass, as the women were pounding pestle on mortar to crush the cinnamon and vanilla sticks for the Sabbath cakes and pies.

On the Sabbath morning, a holy silence descended on the streets of the ghetto. The Sabbath was queen. A queen to all. To the old and the young, the rich and the poor. The Sabbath was universal and eternal.

I have a little memory-book, such as one used to buy before "Going to America". A little book with covers of wood, on which there was usually a carving of a Polish mountaineer. In this little book, friends and relatives inscribed expressions of love, good wishes and farewells, with little poems and proverbs, imploring at the same time: "When you cross the great sea, do not let the water wash away your memory. Remember us, and help us!" In this book, it was my friend, Hershl Grynszpan, who penned these lines:

"Tribes of the wandering and weary breast,
How shall ye flee away and be at rest!
The wild dove hath her nest, the Fox his cave,
Mankind their country – Israel but the grave."

Who was this Hershl Grynszpan? Who was this Hershl Grynszpan, this child of the ghetto, this eighteen-year-old boy with the curly earlocks and long kapoteh? By what magic of erudition and inborn intelligence did he turn away from the pages of the Talmud to cast his eye to the verses of Lord Byron? To remind me, the blessed one, who was going to America: Do not forget my friend, you are going to the "Goldeneh Medineh". But we are still, all of us, in exile.

In 1888, the eighteen men of Czenstochova founded our Society. The founding of the Society was an inevitable result, given the devotion of the Czenstochover to their families and friends in the "Old Home" and to their Landsleit in New York. Their aim was to keep in contact by having regular meetings, help one another financially, and help the people they left behind. (Acquisition of cemetery plots came later.)

The beginnings were modest: there was a ten-cents-a-week membership tax. But, so were the founders – no arrogant intellectuals, no people of property or wealth. Just simple working people, imbued with the high ideals of the Jewish working class, and to help one's brother, here, and in the old home, when in fact, none of them could truly afford it.

Before one emigrated to America, it was customary to visit friends and kin in their houses to say good-bye, and collect addresses of their kin in New York. When one arrived in New York, one looked them up and gave regards.

On the street of the butchers, lived a poor seller of thread. When I was a boy of fifteen and apprenticed to a tailor, my boss used to send me there to buy thread, making sure that I took along some empty spools on which to wind the thread. I went to say good-bye to this man. Before I left, he gave me the address of his brother in the Bronx, with the words: "My brother's name there is Abe Banoff. But you know, when he was still here, he was Avrom Pacanowski. Amerike Gannef! My brother must be now in 'di hoyche fenster' in America. Thank my brother for the money he sends, and tell him that without his help, I would be out of business."

When I arrived in the Bronx, I asked my uncle to take me to Mr. Banoff. "I can't take you to Mr. Banoff's house", said my uncle. "He lives too far, but I will take you to his place of work." We crossed Crotona Park and came to Fulton street. My uncle stopped

and pointed with his finger, "There ! There he is.", and turned back into Crotona Park. I looked with bewilderment at the man my uncle had pointed out. It was August 1939, and New York was in the throes of the biggest heat-wave in years. The street was baking in the torrid sun. And there was this little man, pushing a tall barrel, mounted on two wheels. At the side of the barrel were affixed a tall broom and a dust-pan. I watched Mr. Banoff as he wearily pushed the barrel. Occasionally he stopped, took off the broom and pan, and started to sweep up little piles of dirt, which he dumped into the barrel. And so he pushed his burden, so small and bent, sweat washing his sunburned face. I did not move forward. I did not want to shame this man. Through eyes clouded with tears, I watched him turn into Bathgate avenue. I never spoke to him of his grateful brother. Perhaps it was just as well. Hitler came and it didn't matter anymore. Nothing mattered anymore. I still weep silently for Mr. Banoff and my shattered dream of the golden land.

The years passed and the "Czenstochover Young Men" kept growing. Despite restrictive immigration quotas, there was a continuous flow of emigration from our home town, enough to replenish the ranks of our organization. The membership grew and so did the scope of its activities. Cemetery plots were purchased, to extend the desire for togetherness even beyond the grave. And laws were established to use these cemeteries according to our faith.

Extreme poverty became a way of life in our home town, and our people there turned their hungry eyes to America. The Czenstochover Young Men did not fail them: help, in all forms, kept on flowing to the people we left behind in our Old Home. It was a sacrifice for many a member. Prosperity has not yet arrived in America.

With the enlightenment of the Jewish people, there arose a great need to educate the children of the Jewish poor. Compulsory education was still a thing of the future. Only the rich had their religious and secular institutions of learning, privately administered and funded. A poor Jewish child had not a chance to enter such a school. (My own parents could never read nor write.)

For a thousand years, Jews spoke Yiddish, derided by its antagonists and enemies as a worthless jargon. (Cecil Roth, in his "History of the Jews", devotes about three paragraphs to the Jewish language.) The Jewish masses kept on speaking it in ever increasing numbers. Jewish literature came into full bloom, with the appearance of Mendele Mosher Sphorim, Sholem Aleichem, Peretz and others, who wrote in Yiddish. The creation of a Yiddish school system became imperative.

So the Jewish working people began building schools for their children. Schools in which every subject would be taught in Yiddish, a language they spoke and loved. But this seemed an almost impossible task. The Polish authorities refused all financial help, and so did the Jewish Community authorities (Gmineh), albeit for different reasons. Again the eyes of the Jewish poor turned to America, and the eyes of the poor of our home town turned to New York – to the Czenstochover Young Men's and Relief Committee, and they were not found wanting. A delegation of members of both our organizations went to Czenstochova to find a suitable site, and start building. Members of the Czenstochover Young Men's and Relief Committee set aside part of their meager earnings for this all-important undertaking.

And the building grew and grew, and was finished. It was a building such as a child of the ghetto had never seen. For them, raised in one-room dwellings or dark basements, on streets without trees and flowers, the Folkschool on Krutka street number 23 was a revelation. The yard was roomy and airy. Colorful peonies, crocuses and pansies planted all around, beautified the yard. In the back of the yard, a small garden exuded pleasant aromas of green trees and shrubs. The children played there all day, and their pale faces took on color. Their weak lungs gained strength. Their rachitic legs began to straighten and a new Jewish child was born – a happy, healthy and bright-eyed youngster, such as the street of the River and the street of the Potters have never seen.

The school had three stories of large and bright classrooms. Teachers were brought in from such far-away cities as Grodno, Wilno and Bialystok. The teachers spoke in the beautiful cadences of Lithuanian Yiddish, never heard in our environment. We listened in awe and admiration to these wonderful, courageous and devoted people, who started teaching such subjects, never heard by man or beast, as Yiddish grammar, physics, chemistry, geography, literature, arithmetic and art. The parents were poor, and they seldom, if ever, paid the tuition. Paid or not, these teachers stayed on their jobs. More often than not, coming to class hungry. (I remember once, in the laboratory, we were boiling a fish to detach the skeleton, which we were studying at the time. I watched the teacher as he ate the discarded flesh of the fish.)

During all this time, the Czenstochover Young Men's and Relief Committee kept the school going. Beside money, there was Nestlé milk for a cup of hot cocoa, warm fluffy underwear for the cold Polish winter, and shoes ! Oh those beautiful American shoes, the dream of every Jewish child in the ghetto.

I am deeply convinced that these tremendous efforts of the Czenstochover Young Men's and Relief Committee not only pro-

vided for a decent education of the children, but also helped provide a warm and healthy environment. In a desert of disease and poverty, many a child was spared the ravages of typhus, diphtheria, scarlet fever and rickets, so prevalent in the homes of the poor working people of Czenstochova. It is said, "He who saves one life, is as if he saved the world". The Czenstochover Young Men and the Czenstochover Relief Committee saved the lives of Jewish children. Of all their great achievements, this is the greatest.

This noble work went on until the fateful year 1929. The year of the great depression that hit America. The members of our two organizations became themselves impoverished. Many lost their jobs and became recipients of government relief. The help from America had stopped, and little by little, the Great Folkshul shrank. The classrooms became dark and grim reminders of a glorious past. Attendance grew smaller but the administrators and the teachers did not give up. With superhuman efforts, they kept the school going, albeit in a diminished format. The school limped along until the terrible year of 1939. The Nazi murderers did not spare our beloved school, and it shared the fate of the Jewish people. A bright star on the firmament of Yiddish culture shines no more. Just a few of us are left, old men and women left in various corners of the world to recall its glory. Soon there will be silence.

Rest in peace Lerern Feigele, Lerern Vagele, Lerern Rivkele, Lerern Tsine, Lerern Weisenberg, Lerern Zabludowska, Lerern Zorska, Lerer Zaks, Lerer Tabachnik, Lerer Kaplan, Lerer Melman, Lerer Datner, Lerer Willenberg. You will never be forgotten.

Epilogue

I was in Czenstochova, my home town, this year of 1988, the hundredth anniversary of my Society and the birth of my father. As I got off the train, I was on Pilsudski street, the street where I was born and raised. A deep sadness overcame me as I looked – where is my street? Through tears, I saw decay and emptiness, neglected houses, darkness where once there was light. Where is the happy noise of Jewish children playing? Where are stores lining the street? Where is Wigotski's store where my mother used to buy her groceries. (He used to charge next to nothing, his way of helping a poor family.)

Where are the crowds walking into the meeting hall of the "Bund"? Where is the Gordonia and the Bethar? Where is my boss, Mr. Weisblum, Reb Isroel who blessed me on the day I left for America? Where is Mrs. Weisblum, who, every Friday at noon, brought down into the factory, a plate of the Sabbath soup for me

to taste? Where is my one-room "apartment" in the basement? Where are the pear trees and the lilacs that once grew in our yard? Where are my playmates with whom I played in Ferdlach, Matke and soccer? Everything, everything is gone! Nothing left but decay and ruin.

Where are the happy couples in the "Alleyes", walking hand in hand to Pazderskis clock and back? So in love and full of hope for the future. Where are the beautiful store windows, where we used to stop and admire the displays? Left are empty eye-sores.

I looked at the Warta, our Jewish river. In summertime, Jewish children used to wade in her cooling waters to escape the heat. There is nothing left of our beloved river. Just a narrow little stream, as if she has cried out her water-tears after her Jewish children, who are no more. The Warta is dying of a broken heart, and so is the city of my youth.

The next day, I left Czenstochova, never to return again.

Czenstochover Book Committee members at the 50th Wedding Anniversary of Miriam and Morris Semsky, in Miami, March 1993.

Miriam and Morris Semsky celebrating their 50th Wedding Anniversary, among their guests, Eva and Harry Klein, March 1993. The Semskys are active in the preparation of this book.

IN ETERNAL MEMORY

Of the Czenstochover Jewish Community's victims of Nazi tyranny, erected by the Holocaust Survivors in New York at the Beth David Cemetery.

IX

U.S.A.

Czenstochover Survivors in Chicago

Social and Cultural Activities

BOOK COMMITTEE – JOINT CHAIRPERSONS

JOS. FIFER
President

MRS. J. PRYOR
President

BOOK COMMITTEE MEMBERS

(From the right)
Daniel Fagan, Jack Bowitz, Abe Yelen, Selek Goldberg

The Midwest Chenstochover Society

Chicago, Illinois

A not-for-profit organization

THE MIDWEST CHENSTOCHOVER SOCIETY has been recognized as an outstanding organization in the Chicago-land area. We are well known in the Jewish community for our activities and accomplishments.

The history of our organization begins in 1927, when a group of Chenstochover landsleit founded the Chenstochover Educational Society. They came together to raise funds and support the Kinderheim, as well as a home for the aged and other needs of the Jewish community in their old home town, Chenstochova, Poland. The Society continued its good work until frustrated by the Holocaust.

Following the war, there was a substantial influx of survivors from Chenstochova and other nearby areas of Poland to the Chicago-land region. Our organization grew and flourished, with new purpose and resolve. We became the Midwest Chenstochover Society, and our focus has continually been on charitable efforts and support for the Jewish community, the Jewish People, and the State of Israel.

Our program includes regular and substantial fundraising efforts for Magen David Adom, the Jewish United Fund, Israel Bonds, and other Jewish charities and causes. We have donated a fully-equipped ambulance to Magen David Adom, and in 1967, we built a First Aid Station located in Dimona, Israel, which we support and maintain to this day. We have built a monument for our martyrs from Chenstochova at the Waldheim Jewish Cemetery in Chicago, in honor and commemoration of their lives and the liberation of our People from the Nazi concentration camps. Our response to and support for the State of Israel has been continual and constant, and not limited to times of emergency.

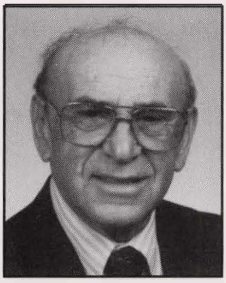
We, the Presidents, Officers, Board of Trustees, and membership of the Society, are Holocaust survivors. Our common bonds and common experiences have given us great resolve in our efforts. We have lived to see the rebirth, establishment and growth of the State of Israel, which was only a dream to our forefathers for so many generations. We are very proud of Israel, our homeland, which is a reservoir of talent, strength, and hope brought forth. For us, for our children and for our generations to come, "No More Wandering".

Barbara Pryor and Joe Fifer
Presidents,
Midwest Chenstochover Society

Standing, from left to right: Selek Goldberg, Abe Yelen, Sara Yelen, William Zarnow, Daniel Fagan and Morris Secemsky.
Seated, from left to right: Sylvia Goldberg, Sima Steiner, Barbara Pryor and Joseph Fifer.

Chenstochover Society of Chicago - Officers 1989-1990

Mr. Daniel Fagan
Vice President

William Zarnow
Vice President

Selek Goldberg
Vice President
Financial Secretary

Mr. Jos. Fifer
President

Mrs. J. Pryor
President

Mr. Abe Yelen
Treasurer

Mrs. Joseph Steiner
Recording Secretary

Morris Secemsky
Vice President

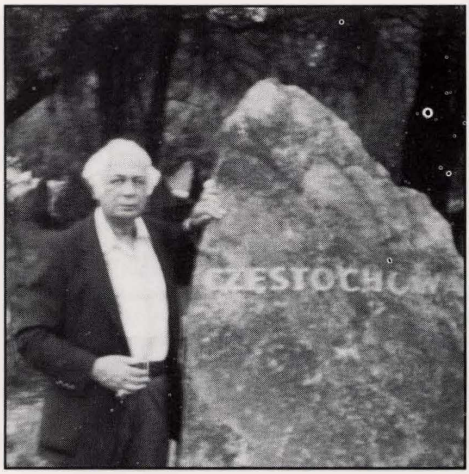
The Monument in the Chicago Jewish Cemetery for the Martyrs of the Chenstochover and Vicinity Jewish Community who Perished in the Holocaust

X

U.S.A.

Czenstochover Survivors in MIAMI

Mr. Wolf Windman standing at the Czenstochover Monument in Treblinka.

Social and Cultural Activities

BOOK COMMITTEE – JOINT CHAIRPERSONS

W. WINDMAN
President

A. BOMBA
Recording Secretary

The Czenstochover Social Club of Miami, Florida

By A. Bomba

THE CZENSTOCHOVER SOCIAL CLUB OF Holocaust Survivors of Miami was founded in 1982, and the following people have been appointed as the Executive members of the Czenstochover Social Club in the following order:

Wolf Windman, *President*
Joe Gelber, *Secretary*
Julius Jacoby, *Fin. Secretary*
Frank Zaidman, *Vice President*
Joe Oderberg, *Treasurer*
David Guterman, *Rec. Secretary*
Morris Semsky, *Social Event*

Board Members: M. Geverts, M. Wolf, M. Orenstein, Mrs. M. Semsky, Mrs. C. Jacoby.

Activities

Meetings are held three times a year – Main event: The Liberation Party from the concentration camp of Czenstochova; Purim Party; Chanukah Party. Our social activities: A donation of an ambulance to the State of Israel. Donations were also given to Israel's Defence Dept (IDF), Ben Gurion University in Baar Sheba, Holocaust documentation centers, The Jewish Press "Forward" in New York, and visiting sick friend at home and in hospitals.

We are also in contact with landsleit in Israel, Paris, Australia, Canada and the United States.

We are now taking part in a project of restoring the Jewish Cemetery in Czenstochova, and we are very much involved in the publishing of a book to be written in English about our city of Czenstochova and its survivors, a project of the 2nd generation of Montreal, Canada.

A newly appointed committee for the year 1992, with the following changes: M. Semsky, *Vice President*; Frank Zeidman, *Social Director*; Abram Bomba, *Recording Secretary. Board Members:* Z. Szwartz, M. Offman, Harry Klein.

Mr. Schwartz presents a "Pikuach Nefesh" plaque to Mr. Windman

Members of the Czenstochover Social Club of Miami Dedicate Ambulance to Israel

Reprinted from *Broward Informer*, April 17, 1986

THE SURVIVORS OF THE CZENSTOCHOVER COMMUNITY of Poland have chosen to donate an ambulance to the people of Israel as fitting memorial to those members of their community who perished during the Holocaust.

This purchase and donation was preceded by an extensive fund-raising drive undertaken by members of the Czenstochover Social Club among survivors of Czenstochova from Dade, Broward and Palm Beach Counties in Florida, as well as throughout the country. The purchase of this lifesaving gift represents the fruition of the successful and meaningful efforts on the part of these survivors, their friends and relatives.

The ambulance was recently dedicated at a well-attended gathering and collation held at Temple B'nai Zion, 200 178th Drive in Miami Beach. Reflecting on the significance of this gift in saving lives in Israel were guest speakers, Robert L. Schwartz, Southeast District Director of ARMDI and Rabbi Jacob Green, spiritual leader of the Congregation.

The "Pikuach Nefesh" Plaque for the saving of lives was presented on behalf of the People of Israel to Wolf Windman, President of the Czenstochover Social Club of Greater Miami by Robert L. Schwartz, District Director.

There were over 200 members and friends of the Czenstochover Social Club present, celebrating the fulfillment of their efforts in making this vital gift to Israel.

The American Red Magen David for Israel (Southeast District), the sole U.S. support wing of Magen David Adom, Israel's official emergency medical ambulance, first-aid and blood service society, arranged for the ambulance to be sent to Israel. They will also inform the members of the Club when the ambulance will arrive in Israel and where it is stationed, so that members may visit the ambulance if they so desire.

The Foundation to Restore the Cemetery and Heritage of Czenstochova lays a wreath at the Warsaw Ghetto Monument, on August 13, 1989.

BOOK COMMITTEE MEMBERS

Executive Members of the Czenstochover Social Club of Miami, Florida:

Willie Windman *President*	*Morris Semsky* *Vice President*	*Juluis Jacoby* *Financial Secretary*
Frank Zaidman *Entertainment*	Abe Bomba *Recording Secretary*	Sidney Schwartz *Treasurer*
Morris Wolf *Trustee*	Morris Offman *Trustee*	Harry Klein *Trustee*
Cesia Jacoby *Sunshine Secretary*	Miriam Semsky *Membership*	

The Jewish Cemetery Shall Be Salvaged

*Reprinted from the Polish paper of Czenstochova**

At the end of September 1990 the Legal Department of the Czenstochova Regional Office ratified a document establishing the "Foundation in charge of the Reconstruction (rebuilding) of the Jewish Cemetery in Czenstochova and Protection of the historical remains (heirlooms) of the Jewish Culture". The members of the Foundation are Jack Kremski, Arye Edelist and Wolf Windman. The plan of action outlined by them contains the following key issues:

1) Commemorative plaques to be placed on the building of the National Philharmonie (former synagogue), Hospital Rydygier (financed before the war by the Jewish community) and on Garibaldi Street (the area of the former ghetto).
2) Establishment of a center of study and research of Jewish culture and customs.
3) Renovation and rehabilitation of the Jewish Cemetery in Czenstochova.
4) Publication of a monograph dealing with (or outlining) the Jewish population in Czenstochova.

The Foundation has many sponsors and benefactors who will fulfill various tasks of the programmed agenda, including the President of Czenstochova, who serves as its general coordinator.

In the 1960s the cemetery was absorbed and devastated by the neighbouring industrial complex "Foundry Czenstochova" (then called Bierut Foundry). In 1981 the cemetery, ruined by pollution and neglect, was fenced off and made accessible to outside visitors. Although there was no industrial activity on its grounds, only people with special permits and accompanied by a guide could visit. Inspite of the existing restrictions, 63 foreign guests visited in 1987, 64 in 1988 and 17 in 1990.

*Translated from the Polish by Lucy Nisker

The last official Jewish burial, that of David Albert, took place on May 3rd, 1970. In 1973 another (anonymous) interment took place, this one without official permit. Since 1973 the cemetery fell victim to neglect, looting and vandalism.

It is assumed that the first burial took place at the Czenstochova Cemetery circa 1799–1800. The grave of Izaak ben (son of) Moszek (Jews didn't use last names at the time) was closely guarded in fear of desecration until the death years later of Eleazer ben David. In 1803 there were no funerals. In 1805, two Jews died leaving behind no record. Year 1910 marks the death of one of the richest Jews in Czenstochova, Szymon Goldman. In 1812 Wolf Landau was buried and in 1813 Pinchas Landau.

Although unlisted in the publication "Jewish Cemeteries", the Czenstochova Cemetery is rated highly by scholars and researchers. It housed 4,500 tombstones around 20 of which dated to the early 19th century, circa 700, the latter part of the 19th century. About 3,000 were raised between 1900–1946, and 450 after World War II.

Among the tombstones executed prior to 1920 true works of art can frequently be found which can provide valuable socio-historical information for scholars, as well as serve as commemorative monuments of what once constituted the Jewish–Polish culture.

Along with the linguistic mosaic (inscriptions in Hebrew, Polish, Russian, German) the epitaphs are a source of invaluable demographic information for students of the Jewish way of life. The monuments of martyrs murdered in the Czenstochova ghetto or symbolic graves of people annihilated in concentration camps are there as a reminder of recent history.

Moses Finkelstein representing the Board of the Jewish Organization recently signed an agreement, relating to the cemetery reconstruction. However, the concrete procedures connected with the project are somewhat complicated, the sandstone tombstones disintegrated, the brick entrance gate collapsed, etc.

The Foundry Czenstochova will rebuild the surrounding wall and the collapsed gate. It will also provide the lighting to illuminate the grounds.

The City of Czenstochova undertook to construct a road from Zlota Street leading through a tunnel to the main gate.

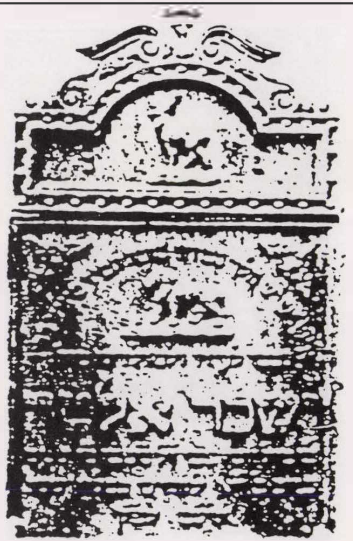
Since the mere road construction and electrical installations are estimated to take 3–4 years, the total renovation project may not be realized until the first decade of the year 2000.

THE HOLOCAUST MONUMENT IN MIAMI, FLORIDA

In the fall of 1984, a small group of Miami's Holocaust survivors joined to develop the idea of building a permanent memorial to the memory of the six million Jews who perished from the hands of the Nazis. It seemed only fitting that a community with one of the largest Holocaust survivor populations in the world should follow the lead of Philadelphia, Atlanta, San Francisco and Detroit in erecting a Holocaust memorial that would stand as a permanent reminder to future generations of Nazi persecution, as well as a symbol of the world's indifference to genocide.

Tablice poświęcone pamięci
częstochowskich Żydów
ufundowane zostały
przez Urząd Miasta Częstochowy
oraz Fundację Odbudowy
Cmentarza Żydowskiego
w Częstochowie
oraz Opieki nad Zabytkami
Kultury Żydowskiej,
reprezentowaną przez
P.P. Arye Edelista,
Jacka Kremskiego
i Wolfa Windmana.
Stanowią one trwały dowód pamięci
mieszkańców Częstochowy
i częstochowskich Żydów,
żyjących poza granicami Polski
o społeczności żydowskiej,
która w dziejach tego miasta
odegrała ważną rolę.
Projekty i realizacja tablic
są dziełem artysty rzeźbiarza
Macieja Kędziory.

W rocznicę
Utworzenia Getta
w Częstochowie

ZARZĄD MIASTA
CZĘSTOCHOWY

ma zaszczyt zaprosić na uroczyste
odsłonięcie tablic upamiętniających
życie i martyrologię społeczności
żydowskiej w Częstochowie.

Zaproszenie

One of several Memorial Tablets recently put up in the City of Czenstochova in memory of its Jewish Community.

XI

May Their Souls Rest In Peace

In Memoriam

לזכר עולם

In Loving Memory

of

HARRY BERK
(BERKOWICZ)

THE BERK FAMILY

לזכר עולם

In Memory of
SHLOMO and RIFKA BIALYSTOK

Shlomo Bialystok was born in Czenstochova in 1899 to Hodel Feifer and Moshe. At the age of 20, he was mobilized into the Polish army. After a few months, he escaped to Frankfurt, Germany where he married Rifka Hoffstadter. They had two daughters, Malka (Mali) and the late Blima (Mimi). The family lived in Cologne until 1939. With the impending threat of the Nazis, Shlomo fled to Tangiers, Morocco. Blima and Malka were evacuated by the American Red Cross and Rifka joined Shlomo in Tangiers. Together they came to Montreal in 1944 where Shlomo became active in the Czenstochover Landsmanshaft. Shlomo and Rifka have four grandchildren and, to date, four great-grandchildren. They are greatly missed.

MALI RUBIN

לזכר עולם

In Loving Memory of
BERL and TAUBA BOMBA

AVRAHAM LEIB & CHANA (née Kozuch)
ISRAEL & RACHEL BOMBA (née Milstein) (Grandparents)
BERL, son of Abraham Bomba; HENRY & NACHA
(née Lefkowitz) (brother);
RACHEL & JACK CHATKANY (sister);
YANKEL & SARAH & son BOYRECH YEHUDA (brother)

YEHUDA LEIB & DWORA LEIHA HAMBURGER
MOSHE & PERL ROSENBLUM (Grandparents)
OYZER BETZALAL and BEILA ROSENBLUM (Parents)
RUBIN & MIRIAM ZWILLICH; ESTER LEIHA (daughter);
POLA & son, MARK, HAMBURGER; SZLOMO,
YEHUDA LEIB and MOSHE HAMBURGER (brothers);
DWORA LEHA HAMBURGER (sister)

ABRAM & REGINA BOMBA

In Memory of my Dear Departed

Sister and Brother-in-law

CHARLES & MANIA KONARSKY

(née Klein)

survivors of the Holocaust

HARRY KLEIN

In Loving Memory of my Parents

RUCHEL and SHIMSZA SKOWRONEK

and Sisters

ESTHER DINA, HANDL and BAILA

Perished in Treblinka

I am the only survivor

MIRIAM SKOWRONEK

לזכר עולם

In Loving Memory of

my Dear Parents

YITZCHAK and MALKA BORENSTEIN
(née Gastfreund)

and my Dear Brother

MOSHE JOSEL

who perished in the Holocaust

EVA BORENSTEIN–KLEIN
and FAMILY

In Memory of
our Dear Parents and Families

Father : MOSES KIRSCHENBAUM

Mother : SOPHIE KIRSCHENBAUM
(née Tvuatschor)

Brother: MUNIO KUPFERMAN

Sister : REGINA WURMBERG

Father : AARON FISCHEL LEDERMAN

Mother : MIRIAM LEDERMAN
(née Schwartzbaum)

Brother: CHAIM LEDERMAN

ESTHER and KOPEL LEDERMAN

In Loving Memory of Our Parents

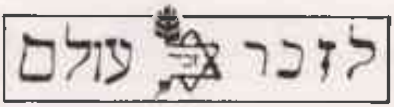
ABRAHAM and CYRIL NEUFELD

and

FISHEL and HELA FIKSEL

and our brothers and sisters who perished.

ISAK and ESTHER FIKSEL

With pain in our hearts and everlasting love
we remember our parents, family, and friends
who perished at the hands of the Nazis
in the gas chambers of Treblinka and Auschwitz
and in the fields and on the roads of Poland.

FEIGENBLATT FAMILY

Father Shlomo Josef
Mother Ryfka
Brother Leibel, his wife Malka,
their 2-year-old child, Josele
Brother Shimon
Sister Malka

HOLENDER FAMILY

Father Moshe David
Mother Tova Yentil
Brother Yankele
Brother Chaim and Family
Brother Eliezer and Family
Sister Balcia Langer,
her husband and five children
Sister Chanele Goldstein
and her children, Sabcia and Molly
Sister Frymcia Szwartz and Family
Sister Ryfcia Szmulewicz and husband, Avraham

We also remember with pride and love
our dear brothers
who survived to see and participate
in the rebirth of our Jewish Nation,
and saw their children living
in a free and secure Israel:

Brother Avraham Holender
who fought the Nazis as a member
of H.M. Jewish Brigade Group

Brother Shlomo Holender

DANIEL and BERNICE FAGAN

לזכר עולם

In Loving Memory

of my Dear Parents

MOSHE MORDECHA KLEIN(ER)

RIFKA ZYLBERSZATZ-KLEIN(ER)

and my Dear Brothers

YAKOV and YECHIEL

who perished in the Holocaust

HARRY KLEIN FAMILY

In Loving Memory

of Our Parents

MOSHE & MIRIAM ALTMAN

Holocaust Survivors

CYPORA LEB, YAIR ALTMAN and ANETTE ALON

In Memory of our
Dear Departed Parents

JOE and MADZIA ROSENBERG

survivors of the Holocaust

Sadly missed by their
Children and Grandchildren
SAM ROSENBERG and RENEE FINEBERG

לזכר עולם

In Loving Memory of

my Dear Husband, Father and Zaidi

MENDEL FRIEDLANDER

SURVIVOR OF THE HOLOCAUST

A long-time member of the Executive of the
Czenstochover Society of Montreal,
Executive Vice-Chairman and Treasurer.

CHANKA FRIEDLANDER and CHILDREN

לזכר עולם

In Loving Memory

of

NATHAN GELBER

לזכר עולם זכר

In Loving Memory

of

GEORGE KLEIN

THE KLEIN FAMILY

לזכר עולם

In memory of

LEON KOPINSKI

and Family

Leon Kopinski, son of Golda & Wolf, was born in Czenstochova. He was a very active Zionist before the war – involved, also, in community work. When the war broke out, he was in charge of the Judenrat.

Leon, his wife, Karola, and son, Wladek, were killed at the Cemetery in Czenstochova in 1943.

In memory of

THE ZILBERT FAMILY

Tadek, Ted Zilbert (Zylberszac) was born in Czenstochova. He was the son of Shulim and Brandla. His wife, Dora Kopinski, was also born in Czenstochova. She was the daughter of Wolf and Golda (Wiener). The Zilberts had been in the ghetto and Labour Camp Hasag. They were liberated in Czenstochova in January 1945, and came to Montreal via France in 1948. From the beginning, until their death, they were both very active members of the Czestochover Society of Montreal. Tadek passed away in 1984, and Dora passed away in 1990.

They are survived by their daughter, Lucy,
2 grandchildren and 5 great-grandchildren.

In memory of

THE MIETKIEWICZ FAMILY

Josef, Sara and their children,
Malcia, Dorka, Regina,
Andzia, Markus and Adolf

all died in Treblinka in 1942

In memory of

THE MIETKIEWICZ FAMILY

Wolf, Tosia (Kopinski)
and son, Jerzy

who died in Treblinka, 1942

In memory of

Ignac & Rozia (Kopinski) Sobol

and son, Oles

who were killed at the
Cemetery of Czenstochova in 1943

In memory of

THE KOPINSKI FAMILY

Maurycy, Terenia (née Fajgenblat)

son, Adam, and daughter, Haneczka

who were killed at the
Cemetery of Czenstochova in 1943

לזכר עולם

In Memory of

Mrs. DORKA ZILBERT

(née Kopinska)

Beloved "Aunt Dora" of
IRWIN and RITA KOPIN
and lovingly remembered by
JUDY, ALAN and GAIL

GUTKA (GITA) KARTUS

In Memorium to

Gutka (Gita) Kartus

This is in memory of Gutka (Gitka) Kartus (née Nirenberg) – mother, confidante, and best friend. Gutka, a wonderful, caring, and vibrant person, died suddenly and tragically on November 21, 1982. During her lifetime, Gutka was always very active in the Czenstochover Society, having also served as Vice-President of the Ladies Auxiliary. On the tenth anniversary of her death she is still missed and remembered by many. The writing on her headstone is so true – "So full of life and love for others, she gave joy to all who knew her".

Even though her grandchildren, Carrie and Genna Solomon, did not have the privilege of really knowing her in life, they often feel as if they do remember her because they have been told so much about her.

Our love for her as a mother and a grandmother really does transcend death!

Lovingly remembered always by your family,

EVY KARTUS SOLOMON, HOWARD SOLOMON,
CARRIE and GENNA SOLOMON

לזכר עולם

Szmul Laib and Baila Kremski

Emanuel and Raizil Rotensztain

In Memory of my beloved parents
SZMUL LAIB and BAILA KREMSKI
who perished 1942
during the Nazi Holocaust in Treblinka.
My father's brothers
YEIKY and BRANDIL KREMSKI and Family
NUCHIM and TRANA KREMSKI and Family
CUDIK and LAIA KREMSKI and their son WOLF
Brother-in-Law YOSIL GRUCA and Family
My mother's sister SARA and husband
MORDECHAI HERSZLIKOWICZ and Family

In Memory of my beloved parents
EMANUEL and RAIZIL ROTENSZTAIN
and my sister JADZIA ROTENSZTAIN.
My father was shot near the cathedral
of Czenstochova on "Bloody Monday" of 1939.
He was buried at the Jewish Cemetery,
exhumed in 1971 and brought to Israel
where he is buried on Mt. Olive in Jerusalem.
My mother and sister perished 1942 in Treblinka.

ANNA and JACK KREMSKI
survivors

לזכר עולם זכר

Grandfather Mordechai and grandmother Pesa, parents of Szmul Leib, Tsudik, Nuchim and Jeikil Kremski

Monument of Mordechai and Pesa Kremski, Jeikil and Brandl Kremski, Nuchim and Traya Kremski, Tzudik and Laya Kremski, Mordechai and Sara Herszlikowicz and Simon Mlodinof.

THE FAMILY KREMSKI

was well known for many generations in Czenstochova.
They were liked for their generosity and help
to friends and neighbors.
All of them perished 1942 in Treblinka.
WE WILL ALWAYS REMEMBER THEM

JACK and ANNA KREMSKI

Monument of Blima Rifka, Grandmother of Jack Kremski.

Standing: The Kremski family.

לזכר עולם

In Loving Memory of

My Dear Wife

ANNA KREMSKI

born in Czenstochov, née Rotensztain

A HOLOCAUST SURVIVOR

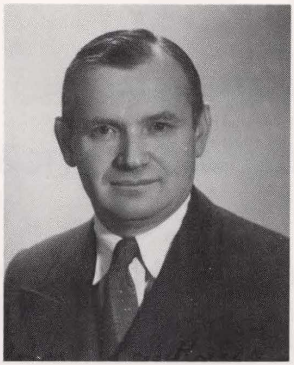
who passed away on October 26, 1992

We have spent our life together.
This photo was taken at our
Golden Wedding Anniversary
on April 14, 1991

You will always be in my heart
and in my memory forever.

JACK KREMSKI

לזכר עולם

MOISHE LEFCOVITCH

Moishe Lefcovitch was a man who always had a twinkle in his eyes and a word of wisdom on his lips. He commanded and received the respect of all who knew him. He exuded warmth, charm, compassion and humour.

Moishe, as a young man, was unusually intelligent, eager to learn; the quest of knowledge outweighed all else. The range of his learning, the impact of his personality, his wise approach and the conduct of everyday life made him a role model. Moishe was fluent in Yiddish, Polish and English.

Moishe was the son of Menachem and Rose. He had a brother, Yidel, and a sister, Lipka. His brother and sister perished in the Holocaust. His father died when Moishe was just a young boy. His beloved mother died in Israel in 1968.
Moishe was very active in the Czenstochova Society. He was Chairman of the Cultural and Financial Revision Committee. He used to love to talk about his home town of Czenstochova, where his roots were.

Moishe passed away on October 22, 1985. He was a devoted husband to Regina, and a loving father to daughters Pearl and Miriam. He was the proud grandfather of Rasalie, Tara, Jason and Stefanie.

We miss him so, so much. His memory lives in our hearts everyday and it will remain there forever.

לזכר עולם

In Memory of

JOACHIM MARKOWICZ

Joachim Markowicz, known by his friends as Marek, was born in Czenstochova in 1898. Marek studied at the Jagelon University in Krakow. He returned to Czenstochova to practive law.

During the war Marek escaped death by fleeing to Russia. After the war he moved to Warsaw and became one of Poland's most prominent lawyers.

Today he lies in Warsaw's only Jewish cemetery.

In Memory of

SAMUEL GOLDSTEIN

Samuel Goldstein was born in Mlava, Poland. He was a well admired figure in Czenstochova. Samuel was the chairman of the city's Jewish community and a co-owner of a Czenstochova metal industry.

Samuel Goldstein died in Treblinka during the Second World War.

From his family of five children, only one survived the war. Her name is Guta (Goldstein) Markowicz.

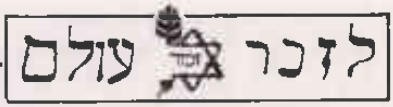
In Memory of

SZYMON MARKOWICZ

On the second of December in 1909, Szymon Markowicz was born to Sarah and Elias Markowicz, in Czenstochova. At the age of eighteen he left his family to study engineering in Prague. At the outbreak of World War II, Szymon married Guta Goldstein. They lived through the war in Tynda, Siberia.

Upon his return to Poland in 1945, Szymon worked at Warsaw's Ministry of Energy.

In 1967 Mr. Markowicz moved with his wife and two children to Haifa, Israel. There he worked up to his last days at the Hevrat Hashma (Israel's electricity company). He died in Israel in 1986.

In Loving Memory of

my Dear Husband, Father and Zaidi

MOISHE RAPAPORT

a Survivor of Treblinka

and his parents

ELIEZER and FEIGE RAPAPORT

and daughter ESTHER

All perished in the Holocaust

ROSE RAPAPORT and FAMILY

HARRY, PENNY, AMY and BRENDA

In Memory of

Josef & Pola
(Zylberszac) Orbach
and Daughter, Madzia
who perished in the Holocaust

PAUL ORLAN

In Loving Memory

of the

SREBRNIK FAMILY

SOPHY HANDMAN and HELEN WISE

In Loving Memory of
Rosyna (Rachel) Berkowicz,
Ester Oderberg (née Berkowicz),
Moishe Oderberg.
Rosyna (Rachel) Berkowicz was killed in Treblinka.
Ester Oderberg–Berkowicz and
Moishe Oderberg were shot in Czenstochova

JONAS BERK

In Loving Memory of

my dear parents and family

Hendel and Rachel Rosenblum

who perished in the Nazi Holocaust

HERSHEL (HARRY) ROSENBLUM

לזכר עולם

אין טיפן טרויער, מיט ליבשאפט
און בענקשאפט דערמאנען מיר
די יארצייט פון אונדזער
טייערע פרוי און מוטער

האלינא ראזענלבום

מיר וועלן זי אייביק געדענקען

ישראל־הערשל (העניעק)
רוט, הענרי און ראזאלין

In loving memory of a dear wife and mother

HALINA ROSENBLUM

You were with us for many happy years,
Now we are left with fond memories and tears
Of that beautiful smile upon your face,
Filled with love, friendship and grace.
As each day goes by, we wish you were here,
But in our hearts you are always near.

You knew how much we loved you
We miss you

Always remembered
HARRY, RUTH, HENRY and ROSALYN

לזכר עולם

In Memory of my beloved father

and our grandfather

LEON WINDMAN

who was deported from France
to Auschwitz in June 1942 and perished there

He will always be remembered
as a wonderful father.

Jacqueline Windman
Schupper and Family

In Loving Memory of

my Dear Parents

LEIZER and MANIA WINDMAN

who perished in the Holocaust, together with all other Czenstochover martyrs.

My sister, POLA, and her infant baby, and my younger sister, SHEVA, were deported from Czenstochov, at the time of the second deportation to Treblinka.

My brother, LEIBL, who lived for many years in Paris, France, and was deported in 1942 to the Auschwitz death camp, and perished together with all other Jewish martyrs of the Holocaust.

WOLF WINDMAN

לזכר עולם

In Loving Memory

of my Parents

Sarah Levy
1910-1991

Sam Levy
1913-1989

My parents were lucky enough to survive the tragedy of the war. They came to the U.S.A. in 1949 and began a new life. Times were hard but they always managed to get by. As Passover approaches, my fondest memory of them comes to me. The first Seder was always at our apartment. Approximately 30 people were always invited and no one ever went away hungry. It was a time of laughter, love and sharing. This is how I remember my parents. Our whole family has an empty space in our hearts because we miss them very much.

With fondest memories
JOE LEVY and FAMILY

לזכר עולם

In Loving Memory of

My Husband, Father and Zaidi

SIMCHA SILVER (Zilberberg)

survivor of the Holocaust

Executive member and Secretary of
the Czenstochover Society of Montreal,
and instrumental in all projects,
such as:
the Yiddish Yizkor Book
and the Holocaust Monument
erected in Montreal.

CHAYA ZILBERBERG and FAMILY

לזכר עולם

In Memory of

My Beloved Parents

Anna and Binem Zielonka

Sisters and Brothers

and

in Cherished Memory of

My Beloved Sister

Frieda (Zielonka) Fischer

Ever in My Thoughts

WHO PERISHED UNDER NAZI TYRANNY

BARBARA PRYOR

לזכר עולם

In Memory of

Yosel Zilberberg

Yosel Zilberberg was born in Szczekocin, in the vicinity of Czenstochova. At the age of 11, he left his parents' home, where he lived in great poverty. Yosel, a teenage boy, decided to go to the nearest city which was Czenstochova, where he found a person who was willing to teach him to be a tailor. Yosel was a young and ambitious person, and very proud of having a trade. He decided to become independent by opening a small tailor shop.

The Second World War started on September 1, 1939. Yosel was in Czenstochova and shared the same fate as all the Jews under the barbaric German occupational rules. All of his family perished in the Holocaust. After the liquidation of the large ghetto, he was in the small ghetto and was working in Hasag Pelcern. He then was liberated on the 16th of January 1945.

After his liberation in Czenstochova, Yosel Zilberberg met Mania Ickowicz. They got married and have two lovely children, a girl, Rosalie, and a boy, Jacob. They came to Montreal in 1948.

Yosel Zilberbrg became an active member in the executive of the Czenstochover Society of Montreal. He was active in the Aid Committee. He was most generous giving contributions for this great cause and helping financially the needy Landsleit in Poland and Israel.

Then one day the Czenstochover Society was shocked to learn that Yosel Zilberberg was no longer with us. He died on April 13th, 1956. The Czenstochover Society had lost a Landsman and a good friend. He will always be remembered.

Sources

Articles from the English and Yiddish Media.

Brener, L., *Destruction and Resistance in the Czenstochover Ghetto*. Poland: 1950 (book written in Yiddish).

Edelist, N., *Editorial Committee Sefer Czenstochov*. Israel, 1967 (book written in Yiddish and Hebrew).

Federman, R., *Czenstochover Yidn*. New York: United Czenstochover Relief Committee, 1947 (book is written in Yiddish).

From the files of Beth Hatefutsoth, Tel Aviv.

Gliksman, William, *A Kehillah in Poland During the Inter-War Years*. Philadelphia: M.E. Kalish, 1969.

Hamer-Jacklyn, Sarah, *A Miracle*, 1954.

Holocaust Memorial Center, "*Zchor*", West Bloomfield, Mi.

Traditional Anti-Semitism, "*Zchor*", Chicago.

Waga, Sz., *Churban Czenstochov*. Buenos Aires: 1949 (book is written in Yiddish).

THE YIDDISH SECTION

טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפט אין מאנטרעאל

די ערשטע

אויסגאבע פון דער טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפט און ליידיס אקזיליארי

געווידמעט:

די אקטיוויסטן פון דער לאנדסמאנשאפט

היסטאריש אפהאנדלונגען וועגן אומקום און וויידערשטאנד

טשענסטאכאוו אין די יארן פון חורבן און אומקום

טיפן און געשטאלטן פון אן אומגעקומענער וועלט

אונטער דער רעדאקציע פון:

ד״ר בנימין ארענשטיין

TECHNICAL SUPERVISION AND LAYOUT BY
HARRY KLEIN

מאטעריאל צוזאמענגעשטעלט אונטער דער טעכנישער אנפירונג פון

הערי קליין, פארזיצער פון בוך קאמיטעט

מיטגלידער פון בוך־קאמיטעט:

מ. אלטמאן	ל. יאקובאוויטש	מ. פרידלענדער
ב. איצקאוויטש	ש. סילווער	טש. קאנארסקי
ש. וואגא	ש. פראקאש	ה. ראזענבלום

מאנטרעאל • 1966 • קאנאדע

אויף פֿארשיידענע געביטן. באַאַקטעריסטיש איז דער פֿאקט, אז די צענטראַלע פון קרן־היסוד אין לאָדזש האָט זיך צו אים געוענדעט מיט א בריוו דאַטירט יאַנואר 7, 1948, אין וועלכן זיי האָבן אים געבעטן צו אַרגאַניזירן אן אָפּטיילונג אין טשענטאַכאָו און אַדורכפֿירן, פֿארשטענדלעך, א געלט זאַמלונג. דער רעזולטאַט איז געווען, אז אין חודש מיט זיבן טעג שפּעטער איז געווען א גוט אַרגאַניזירטער קאַמיטעט מיט אן אָפּטיילונג פון קרן קימת אין טשענסטאַכאָוו, 144 אָפּיציעל דעקלאַרירטע מיטאַרבעטער און א געשאַפענע סומע פון איין מיליאָן זעקס הונדערט און פופציק טויזנט און פינף הונדערט זלאָטעס. דאָס דערוויסט מען זיך פון א באַריכטס בריוו פון דער צענטראַלע פון קרן־היסוד אין פוילן אונטערן נומער 919/48 דאַטירט פעברואַר 19, 1948.

אין דעצעמבער 1948 איז שלמה וואָגא אָנגעקומען קיין קאַנאַדע, מאָנטרעאל. זיין וווֹנטש איז געווען זיך צו טרעפן מיט זיין איינציקער שוועסטער, מרס. חיה'לע דויטמאַן־וואָגא, וואָס וווינט פאר לאַנגע יאָרן אין ניו־יאָרק.

שלמה וואָגא איז גלייך נאָך זיין אָנקומען געוואָרן אָקטיוו אין דער לאָנדס־מאַנשאַפט, פֿאַרנעמענדיק די הויפּט אָמטן: פֿאָרזיצער, סעקרעטאַר, פֿאָבליק ריליישאָנס און אָנדערע. צו יענער צייט זיינען די ניי געקומענע לאָנדסלייט נאָך נישט געווען ווי געהעריק איינגעאָרדנט און זיך נישט געקענט באַטיליקן אין אַלע אַרבעטן האָט וואָגא אַלע געזעלשאַפטלעכע אויפגאבן דערפילט. זיין הויז איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א לאָנדסמאַנשאַפט מיט א סעקרעטאַריאָט. ער האָט דערהאַלטן די קאָרעספּאָנדענץ, ער האָט געענטפֿערט אויף אַלע בריוו, צוגעגרייט לאָנגע באַריכטן, געוועזן אין קאָנטאַקט מיט כּמעט אַלע טשענסטאַכאָווער אינסטיטוציעס אין דער גאַנצער וועלט. געשאַפן געלט און געשיקט צו נויטבאַדערפֿטיקע. ער איז אויפגעטרעטן אויף די אַקאַדעמיעס, פֿאַרזאַמלונגען אין לאָנדסמאַנשאַפט מסיבות. זיך באַטיליקט אין די פּובליקאַציעס פון דער לאָנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק און אין מאָנטרעאל. מיט זיין איבערגעגעבנקייט פֿאר דער לאָנדסמאַנשאַפט האָט ער זיך דערוואַרבן א זייער גוטע רעפּוטאַציע און דינט ווי א מוסטער אין א ביישפּיל פֿאר דער עקזע־קוטיווע מיטגלידער.

ענדע אַפּריל 1958 האָט וואָגא זיך איבערגעצויגן קיין טאָראָנטאָ און נישט געקוקט דערויף איז ער אין א שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער מאָנטרעאלער לאָנדס־מאַנשאַפט, שיקט צו זייער באַשטייערונגען און ווען ער קומט קיין מאָנטרעאל נעמט ער אָנטייל אין די זיצונגען פון דער עקזעקוטיווע.

אין א גאנצע רייע קאפיטלען ברענגט וואגא צום אוסדרוק זיין מיינונג זועגן דער ראלע פון דער געטא פאליציי. ער קריטיקירט נישט סתם אין דער וועלט אריין, נאר גיט אן פאקטן און די פאקטן ריידן אליין פאר זיך מער ווי א באשולדיקונגס־אקט. אויף זייט 194 גיט איבער וואגא, או דער הויפט־מערדער דעגענהארדט האט צונויפגערופן די יידישע געטא פאליציי קורץ פאר דער ערשטער „דעפארטאציע" און זיי געגעבן אינסטרוקציעס וועגן וייערע אויפגאבן. וואגא שרייבט וועגן דעם, או די יידישע געטא פאליציאנטן „האבן דערפילט די טרויעריקע ראלע. וואס זיי דארפן אויספירן, אבער זיי זיינען דאך געגאנגען דערפילן די אויפגאבע".

אין ליכט פון די פאקטן, וואס זיינען באשריבן זיין דעם בוך און אין די באדינגונגען אין וועלכע דער מאנוסקריפט איז געשריבן געווארן, אונטערליגט נישט קיין שום צווייפל אז דאס בוך איז א היסטארישער דאקומענט און א בייטראג צו דער דאקומענטאציע ליטעראטור פון דרינן חורבן.

ד"ר וואלף גליקסמאן האט געשריבן, או „וואגאס בוך איז אן אינדרוקספ־לער זויפשריפט אויף דער מצבה פון טשענסטאכאווער יידנטום". (זען „טשענסטאכאווי", ניו־יארק 1958, זייט 209).

הערי קליין דערקלערט, או וואגאס „בוך איז א היסטארישער דאקומענט דורכ־געווייטיקט מיט בלוט און ליידן. דאס איז א בוך פון ליידן, פיין, אומקום און הערואיזם פון טשענסטאכאווער יידנטום". („דער יובל פון צווייי ביכער", מאנטרעאל 1958, זייט 13).

שלמה וואגא האט פארעפנטלעכט א גאנצע רייע ארטיקלען און נעמלעך:

1. די ערשטע אויסיידלונג אין טשענסטאכאוו. „מארגן־זשורנאל", אקטאבער 22, 1950.

2. די לעצטע טעג פון קליינעם געטא אין טשענסטאכאוו. (צו דער ליבעטער יצרצייט) „המשך", ארגאן פון פארבאנד פון שארית הפליטה אין טאראנטא, 1950.

3. א פרייליעבער יום־טוב מיט טרויעריקע געדאנקען. (פסח ארטיקל). „המשך", טזאראנטא 1950.

4. דער אומקום פון טשענסטאכאווער יידנטום. „בלעטער פון אומקום און קאמף". טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפט אין מאנטרעאל, 1958, זייטן 10—7.

5. מיין חלום. „בלעטער פון אומקום און קאמף". טשענסטאכאווער לאנדסמאנ־שאפט אין מאנטרעאל, 1958, זייטן 31—29 .

6. דאס בלוט פון די אומגעקומענע שרייט פון דער ערד. „טשענסטאכאוו", ניו־יארק 1958, זייטן 56—52.

וועגן דער באדייטונג פון שלמה וואגא׳ס שרייבן וועט זיין ענוג צו ציטירן די באדייטונגספולע מיינונג פון דער אויטאריטאטיווער פערזאן אויף דעם געביט חיים ליבערמאן. וועלכער האט געשריבן וועגן וואגאס „דאס בלוט פון די אומגע־קומענע שרייט פון דערר ערד" פאלגנדעס. „עס איז א בילד, וואס קען דינען ווי א סימבאל פאר דעם גאנצן חורבן. יענע מיידל — זי איז א סימבאל פון דער שיינער כנסת ישראל פון אייראפעישן יידנטום, וואס די דייטשן האבן דערמארדעט. ליין מער אויפשוידערנדיקס. ווי דאס קען איך זיך נישט פארשטעלן". („פארווערטס" מיטוואך, נאוועמבער 25, 1959).

* * *

נאכן פאלן פון דער נאצי־מאכט איז וואגא מיט זיין פאמיליע ארויס פון „בונקער" אויף דער פרייי. נאך 22 חדשים האבן זיי דאס ערשטע מאל געקענט אפעטעמען מיט פרישער לופט און דערזען די ליכטיקע שיין. די וואגאס האבן זיך געגרייט צו כארלאזן פוילן. דערווייל איז וואגא געווען געזעלשאפטלעך אקטיוו

געווען די פריינט זען באַקאַנטע פון וואַגא. יעדע געשעעניש פון אזא כאַראַקטער האָט אים פיזיש דואינירט. ער אינטערעסירט זיך מיט אַלע געשעענישן, באמיט זיך צו באַקומען אינפאָרמאציע וועגן דער יידישער לאגע. אָט דאָ רעדט ער מיט אַנטלאָפענע פון לאָדזשער געטא, וואָס זיינען געקומען זוכן שוץ אין טשענסטאָכאָוו, דאָ רעדט ער מיט אנטלאָפענע פון לאגער טשעשאָנאָוו, וו‍ו עס האָט גרויזאָם געווען־ טיקט דער נאצי רוצח מאיר דאלף, ער רעדט מיט מיטגלידער פון יודענראַט און מיט געטא פאַליציאַנטן זען די אַלע אינפארמאציעס גיבן אים א קלאָר בילד וועגן דער טראַגישער לאגע און גרויזאמען גורל פון אלע יידן, וואָס זיינען אַרונטער־ געפאלן אונטער דער נאצי הערשאפט. וואָגא איז דער עדות פון אלע געשעענישן אין טשענסטאָכאָו און זעוך די טראַגישסטע — די סעלעקציעס. אויסזידלונגען און דעפארטאציעס זען וועלכע עס זיינען אומגעקומען זיינע עלטערן: דער פאָטער ר' יעקב־צבי, די מוטער ביילע־גיטל, פון דער היים בינדער, דער ברודער משה, פילצאַליקע משפחה מיטגלידער און א גאנצע שטאָט פון פריינד און באקאנטע. נאָך די בלוטיקע געשעענישן איז דער אמאָל בליענדער און לעבנס־ווי־בירינדער ישוב געוואָרן אַן אויסגעשאָכטענע שטאָט און די הייזער ווי מצבות נאָך די אמאָליקע איינוווינער. דאָס שנעל געשאפענע קליינע געטא איז געווען פאר די נאָך דעמאָלט לעבנדע יוגנט, וואָס איז דורך די נאצים אויסגענוצט געוואָרן צו שקלאפישער ארבעט. וואָגא האָט זיך אין קליינעם געטא נישט געקענט אויפהאלטן, ווייל עס איז געווען א גראנגל צוזישן לעבן און טויט. ער אנטליפט פון קליינעם געטא צוזאמען מיט זיין פרוי רענא און זון לודוויק און באַהאלטן זיך אויס אין א פארשטאָט פון טשענסטאָכאָוו אין א בונקער ביי א פוילישער פאמיליע. פארשטענדלעך פאר א באדייטנדער סומע געלט. דער בונקער איז באשטאנען פון א לעבעדיקן קבר, אָן זון־שיין, אָן לופט און אָן א פענצטער. זיי האָבן געמוזט זיין אויסבאהאלטן פון א מענטשלעך אויג. אומעטום האָבן גרויאמע אויגן פון פוילישע פארברעכערישע עלעמענטן געלויערט אויפן יידישן לעבן. אין אט דעם פינצטערן קבר האָט וואגא געשריבן זיין בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו". וואָס דער מאנוסקריפט האָט אנטהאלטן 600 זייטן און טיילווייז איז עס אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דעם דערמאָנטן בוך. וואָס האָט וואגא געשריבן? נאָר דאָס, וואָס ער האָט אליין אדורכגעלעבט און נאָר דאָס, וואָס ער האָט געזען מיט זיינע אויגן און דאָס וואָס ער האָט געהערט פון די ערשטע קוועלן.

דאָס ערשטע וואגא אליין. זיינע אייגענע איבערלעבונגען איז א מאטעריאל פאר עטלעכע ביכער. זיין בוך הויבט זיך טאָקע אָן ווי די דייטשן זיינען אריין אין שטאָט און די גרויזאמקייטן פון „בלוטיקן מאָנטיק". דער נאצישער יאָך און ווי אזוי איז געווען די פראָצעדור פון נעמען די זאקלאדניקעס און די מאָראלישע און פיזישע ס'ייניקונגען. די וויטערדיקע קאפיטלען האָבן צו טאָן מיטן יידישן פארצווייפלטן וגעראַנגל אין געטא. די אויסזידלונגען און דאָס לעבן אין קליינעם געטא.

די באשרייבונג אויף די זייטן 52—49 וועגן דעם אָנפאל פון די „.געשטאפּא" באנדיטן אויף דער פאָמיליע לעמטשנער איז א היסטאָרישער דאָקומענט, אז יעדער דייטש, יעדער נאצי, וואָס איז געווען אין פוילן זיין א באַנדיט, א מערדער, א פאַרברעכער, וואָס האָט אין גייציקייט פון צוריבן יידיש פארמעגן געמאַרדעט אומשולדיקע מענטשן.

גאָר שוידערלעך איז די באשרייבונג וועגן די צוויי שפיטאָלן. אויף זייטן 174־173 גיט איבער וואגא וועגן א באפעל פון דעגענהארדטן, דעם הויפט־מערדער פון טשענסטאָכאָווער יידנטום, אז דאָס מעדיצינישע פערסאָנאל זאָל דורך איינשפריצונגען פארמען אלע קראנקע.

שלמה וואגא

שלמה וואגא איז דער מחבר פון בוך "חורבן טשענסטאכאוו". וואס איז דערשינען אין בוענאס־איירעס אין יאר 1949, ארויס־געגעבן דורך דעם צענטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע. דאס בוך אנטהאלט 225 זייטן און איז אויסגעפילט מיט א שלל עפיזאדן פון נאצישן בארבאריזם, רויב און מארד. עס גיבט אויך א גוטן בליק אויף דעם לעבן פון יידן אין פוילן פאר דעם קריג, ווי אויך אויף דעם לעבן אין די ווארשעווער און לאדזשער געטאס. דאס בוך איז אויך אויסגעשטאפירט מיט פילע פאטאגראפיעס פון פארשידענע אויפפירונגען אין די ווארשעווער און לאדזשער געטאס.

עפיזאדן ווי דער נאצישער אפאל אויף דער לעצטשנער פאמיליע און דער טראגישער גורל פון די קראנקע און מעדיצינישן פערסאנאל אין די צוויי שפיטאלן. פארן אנאליזירן די עפיזאדן און די באדייטונג פון בוך און אויך אנדערע וואגא'ס שריפטן איז קודם כל נויטיק זיך צו באקענען מיט זיין ביאגראפיע.

שלמה וואגא איז געבוירן געוואָרן אין טשענסטאכאוו דעצעמבער 22, 1900, צו 18 יאר האט ער פארענדיקט די יידישע האנדווערקער שולע אין טשענסטאכאוו, וואס האט געהאט א גרויסן רום אין פוילן. אין די יארן 1922—1919 איז וואגא געווען אין דייטשלאנד, אין דארטמונד, און דארטן געארבעט אלס מעכאניקער. גלייכצייטיק האט ער שטודירט אין די אוונטן און דערפאלגרייך גראדואירט די דארטמונדער טעכנישע הויך־שולע. אין די יארן 1922—1924 האט וואגא געדינט אין פוילישן מיליטער אין נאווידוואר, נעבן מאדלין. אין דעם איינציקן מאשין־באטאליאן, וואס פוילן האט פארמאגט. זייענדיק אין מיליטער האט ער א יאר צייט שטודירט אין דער אפיצירן שולע און איז געווען דער איינציקער, וואס האט גראדואירט מיט אויסצייכענונגען. נאכן מיליטער דינסט, אין 1924, איז ער צוריקגעקומען קיין טשענסטאכאוו און געפירט מיט זיין פאטער און ברודער א גלאז־שלייפעריי ביז 1931 און נאכדעם געפנט א פאבריק מיט אייגענע געבויטע מאשינען און פראדוצירט שטאלענע איזאלאציע רערן. די פאבריק איז געווען איינע פון דריי פון ענלעכע אויסארבעטונגען אין גאנץ פוילן. ווי נאר די דייטשן זיינען אריין קיין טשענסטאכאוו איז די פאבריק רעקווויזירט געוואָרן און איז אינטערליגן דעם דייטשן אינדוסטריע צענטער. וואגא איז אין דער ערשטער צייט פון דער נאצי אקופאציע געווען באשעפטיקט אין זיין אייגענער פאבריק אלס ספעציאליסט. עס איז כאראקטעריסטיש דער פאקט, אז די פאבריק עקזיסטירט ביז דעם היינטיקן טאג און איז נאציאנאליזירט געוואָרן דורך דער פוילישער רעגירונג.

גלייך ווי די נאצי ארמיי האט אריינמארשירט קיין טשענסטאכאוו איז שלמה וואגא צוזאמען מיט אנדערע אנגעזעענע פערזענלעכקייטן פון טשענסטאכאוער יידנטום ארעסטירט געוואָרן אלס זאקלאדניק. די דייטשן האבן געדראט צו דערשיסן אלע זאקלאדניקעס אויב די ציווילע באפעלקערונג אין שטאט וועט אנגריפן א דייטש. נאכדעם ווי די נאצים האבן איינגעשטעלט זייער אדמיניסטראציע, זיינען ביסלעכווייז די זאקלאדניקעס באפרייט געוואָרן. פאר וואגא'ן ווי פאר אלע יידן הויבט זיך אן א שווערער גראנגל. טאג טעגלעך ווערט די לאגע ביטערער און שוידערלעכער. וואגא קענעדיק יעדן שטיין, יעדעס הויז און יעדן יידן אין טשענסטאכאוו, ליידט נישט בלויז פון זיינע אייגענע צרות, נאר אויך פון אלעמענס צרות. יעדן טאג זיינען געווען קרבנות. דערשיסונגען און ארעסטן. די אלע זיינען

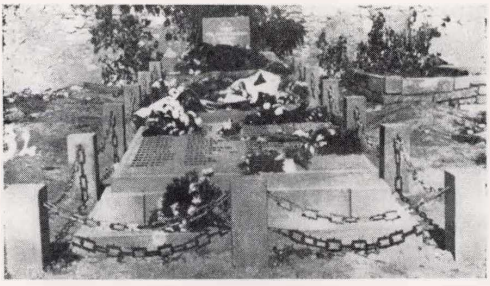
די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען באַקאַנט געוואָרן אלס אַנטלויפערס פון פּאַרשידענע לאָגערן און צוזיך פון דעם קאַמפּליצירטן טויט־קאַמבאַט טרעבלינקע זיינען אויך אַ גאַנצע רייע אַנטלאָפן.

אַ דאַנק דער אומגעהויערער אָרגאַניזאַטאָרישער קראַפט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט: משה לובלינג און גרשון פּרענדקי, ווי אויך פון אַ סך אַנדערע איז דער געדאַנק רייף געוואָרן צו אַן אָרגאַניזירטן אויפשטאַנד.

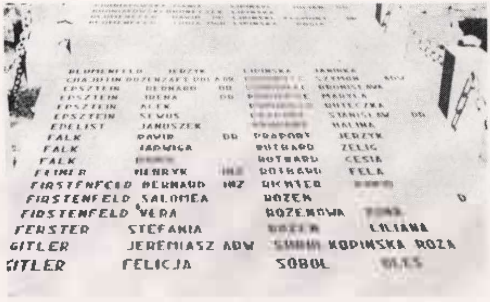
גרשון פּרענדקי האָט נישט דערלעבט צום אויפשטאַנד. פון דער שווערער אַרבעט איז ער אין טויטן־לאָגער געשטאָרבן.

משה לובלינג, חיים שטייער און אַ גאַנצע רייע אַנדערע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט האָבן זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד. משה לובלינג, דער אומדערמידלעכער קעמפער און אָרבעטער טויער, איז אין אויפשטאַנד אומגעקומען. חיים שטייער'ן איז געלונגען אָנצוקומען אין מאלקינער וואַלד און איז געוואָרן אַ פּאַרטיזאַן.

טעשסטאָכאָווער לאַנדסלייט האָבן אָרגאַניזאַציאָנעל אַ סך בייגעטראָגן צו דער רעאַליזירונג פון אויפשטאַנד אין טויט־לאָגער טרעבלינקע.

די מצבה אויפן פּרודער־קבר פון דער „טשענסטאָכאָווער אינטעליגענץ".

א טייל נעמען אויף דער מצבה פון דעם פּרודער־קבר.

געצוונגען די טרעבלינקער מערדער צו פֿאַרטראָכטן אַ פּלאַן ווי אַזוי צו באַקומען אַרבעטס־הענט. אז קיינער זאָל נישט וויסן, וואס עס קומט פֿאר אין טויט־לאַגער. ווי אַזוי זאָלן זיי זיך פֿארשאפן ארבעטער, וואס זאָלן נישט טאָרן פֿאַרלאָזן קיין לעבעדיקע דעם טויט־לאַגער. זיי האבן, דעריבער, באשלאָסן, אז פון יעדן טראנספּארט וועלן זיי א געוויסע צאָל אויסקלויבן צו ארבעט.

פון די טשענסטאָכאָווער טראַנספֿאַרטן זיינען אויך אויסגעקליבן געווארן א געוויסע צאָל אן צווישן זיי זיינען געווען: אהרן געלבארד, מענדל פישעלעוויטש, גרשון פרענטקי, משה לובלינג, אברהם־לייב באמבא, יעקב אייזנער, חיים שטייער, העניעק שפּערלינג, משה ראפאפּארט, לאנגנער, קודליק און אַנדערע.

די צאָל באשעפטיקטע יידן אין טויט־לאַגער טרעבלינקע האט דערגרייכט די צאָל פון 1,250 יידן. די ארבעט איז געווען א פארשידנארטיקע. יעדע גרופּע ארבעטער האָט געהאָט א באשטימטע פונקציע אויסצופירן אין געטראָגן א כפּעציעלע אָפּציי־כענונג.

די מערהייט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען געווען געזעלשאַפּטלעכע טוער און קענענדיק איינער דעם אַנדערן האבן זיי זיך גלייך. אויף אַ שטרענג גהיימען אופן, פֿארשטענדיקט וואס צו טאָן אין די גרויזאַמע באדינגונגען. דאָס ערשטע האבן זיי געשאפן אַ גהיימע גרופּע. וואס האָט זיך שפּעטער פֿאנאנדער־געווואקסן אין אויפשטאנדס־באוועגונג.

צו דער ערשטער גהיימער גרופּע האבן די ערשטע געהערט טשענסטאָכאָווער לאנדסלייט און צווישן זיי אזעלכע באקאנטע געזעלשאַפּטלעכע טוער ווי: גרשון פרענטקי, משה לובלינג, אהרן געלבארד. אין וויעלונער ייד און איין לאדזשער.

די אויפגאבן פון דעם קעמערל, געהיימע גרופּע, זיינען געווען: 1) אויספֿארשן דעם לאגער פון געאגראפישן שטאנדפונקט; 2) געפינען וועגן ווי אזוי צו אנטלויפן און 3) זוכן פארבינדונגען מיט דער אויסערלעכער וועלט.

דער שטח פון לאַגער איז געווען ארומגעצוימט מיט שטעכיקע דראָט, אָנגע־לאדענע מיט עלעקטרישן שטראָם, אזוי אז יעדער אנריר מיט אזא דראָט איז טויט. די איינציקע מעגלעכקייט פון אנטלויפן איז געווען אריינצולייגן זיך אין א וואגאָן און צוגעדעקט ווערן מיט זאכן און נאכדעם, ווען דער צוג איז שוין ווייט אוועק פון לאַגער עפענען די טיר און ארויסשפרינגען.

דאָס קעמערל, געהיימע גרופּע, האָט באשלאָסן, אז אהרן געלבארד זאָל דער ערשטער אנטלויפן פון טויט־לאַגער און איבערגעבן דאָס, וואס עס קומט פֿאר. דער פלאָן איז געלונגען. אהרן געלבארד איז אנטלאָפן, נאָכן אָפּוויין 19 טעג אין טויט־לאַגער, וו זיין ארבעט איז באשטאנען אין שנייידן שטריקלעד צונויפצוביגן די שיך פון די אומגעבראכטע. ער איז אנטלאָפן אקטאָבער 21, 1942. דורכמאכנדיק א וועג פון כסדר־דיקע געפארן. ער איז פיל מאל טערארויזירט געווארן דורך פאלאָן און דאָך איז ער בשלום, נאָוועמבער 9, 1942, אנגעקומען אין קליינעם טשענסטא־כאָווער געטא.

אהרן געלבארד האָט זיך גלייך ענומען צו אקטיווער טעטיקייט אין דער קאמפּס־ארגאניזאציע און דאָס ערשטע איבערגעגעבן די שוידערלעכקייטן פון כרעבלינקע. געלבארד איז אויך געשטאנען אין פארבינדונג מיט טרעבלינקע דורך שיקן בריוו דורך פוילישע באן־ארבעטער. אכט בריוו זיינען דורך געלבארדן געשיקט געווארן צו משה לובלינג און נאר דריי ענטפערס זיינען אנגעקומען צוליב די אומגעהויערע קאמפליקאציעס פון די פארבינדונגען.

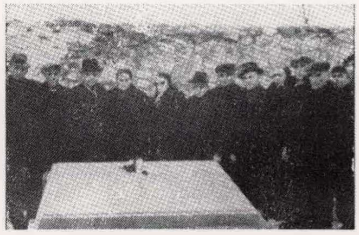
נאָך יעדער דערפֿאַלגרייכער אקציע איז יאַנעק קראָוץ געווָארן קאַמפּס־לוכטיקער, ענערגישער און דרייסטער. ער האָט אנטוואָפנט א ווערקשוץ, וואָס האָט געפֿירט יידישע ארבעטער צו צוואַנגס־ארבעט און זיך אויסגעצייכנט אין א גאַנצע רייע אנדערע.

מערץ 18, 1943. האָט ער זיך געגרייט מיט א גרופּע פון זיבן קעמפֿער אדורכצופֿירן אַן אקציע פון אראָפֿאָן פון די רעלסן א צוג מיט דייטש מיליטער אין אמוניציע. צוליב א צופֿאל זיינען זיי ארומגערינגלט געווָארן פון אַפּטיילונג עס.עס. פֿארן פֿארלאָזן זייער אויסגאַנגס־באָזע, איינעם איז געלונגען צו אנטלויפֿן און די איבעריקע זעקס זיינען שרעקלעך געפֿיינדיקט געווָארן און צומאַרגנס, מערץ 19, 1943, דערשאָסן געוואָרן אויפֿן יידישן בית־עולם.

נאָך דער באפֿרייאונג, דאָס הייסט, נאָכן פֿאַלן פון דער נאצי־מאַכט, האָט דער יידישער קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו אויסגעזוכט דאָס אָרט פון די דערשאָסענע זעקס פּאַרטיזאַנער און געשטעלט א מצבה.

די אויפֿשריפֿטן אויף דער מצבה זיינען אויף יידיש און פּויליש. דער אינ־האַלט איז פֿאַלגנדער:

דאָ רוען זעקס יונגע קעמפֿער, געפֿאַלענע אין קאַמף פֿאַר פֿרייהייט אין טאָג פון מערץ 19, 1943.

פֿלאָמענבאָום מאָניעק, 21 יאָר אַלט
הערשבערג אַלעק, 26 יאָר אַלט
קראָוץ יאַנעק, 23 יאָר אַלט
ריכטער העניעק, 19 יאָר אַלט
ראָזענטאָל יעזשיק, 18 יאָר אַלט
שיין שלאָמק, 23 יאָר אַלט.

כבוד זייער אַנדענק.

דאָס זיינען עטלעכע געשטאַלטן פון דער יידישער באוואָפנטער קאַמפּס־ארגאַניזאַציע, וואָס האָבן זיך מיט זייער בלוט רומפּיל אינגעשריבן אין דער געשיכטע פון יידישן קאַמף קעגן נאַציזם.

די ראָלע פון טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין אויפֿשטאַנד אין טויטן־לאַגער טרעבלינקע

טרעבלינקע געפינט זיך זיבן קילאָמעטער אומגעפֿער פּנף מייל, פון מאַלקין. אין 1941 איז טרעבלינקע אנטשטאַנען אלס אן ארבעטס־לאַגער. עס זיינען אויסגע־האָקט געווָארן די בוימער פון א וואלד און אויף דעם אָרט האָט זיך אַנגעהויבן דאָס אויפֿשטעלן באראָקן, ווירטשאפֿטלעכע אינריכטונגען און דאָס מאַנטירן מאשינען. קיינעם פון די ארבעטער איז נישט איינגעפֿאלן צו טראָכטן וועגן צייל פון די מאשינען, קיינער האָט זיך נישט געקענט פֿארשטעלן, אז די דייטשע טעכניקער האָבן אויסגע־טראכט אַזא טייוולאַנישן פּלאַן פון פֿארגאַזן און פֿארברענען מענטשן.

די ערשטע פרוזען צו פֿארגאַזן מענטשן האָבן די נאצים אַדורכגעפֿירט אין יאַנואַר־פֿעברואַר 1942 און עס האָבן זיך גלייך אַנגעהויבן די מאַסן־אויסזידלונגען פון לובלין, וואַרשע און פון דער גאַנצער אומגעגנט.

די קליידער, שיך און אַלע אַנדערע זאָכן פון די ערשטע פֿארגאַזטע טראַנספֿארטן זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. די נאצי מאַכט־האָבער האָבן די צוגן מיט זאָכן צוריקגעשיקט, וויל זיי זיינען נישט געווען אויסאַרטירט. דאָס האָט

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע און אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ איז ער געפאַלן אין העלדישן קאַמף.

אריה מאַנדעלבוים

געבוירן אין יאָר 1916 אין טשענסטאכאָוו. ער איז זייער יונג געוואָרן א יתום און זיך געראַנגלט אין שווערע מאַטעריעלע באדינגונגען און דאָך געלינגט אים צו ענדיקן די גימנאַזיע. ער האָט געהערט צו דער חלוצישער אַרגאַניזאַציע „גורדוניה", זייענדיק, א דאנק זיין איינגעבוירענער אינטעליגענץ, איינער פון די אַקטיוויסטע און אַנגעזעענסטע מיטגלידער. אין יאָר 1935 איז ער אוועקגעפאָרן אויף „הכשרה" קיין זדונסקא־וואלא און איז דאָרט געווען דער סעקרעטאַר פון קיבוץ.

אין דער צייט פון גרויסן געטאָ איז ער געווען אַן אַקטיווער טוער פון „החלוץ" און אַקטיוו מיטגאַרבעט מיטן „אַרבעטער־ראַט".

אין קליינעם געטאָ איז ער געווען אַקטיוו אין דער יידישער קאַמפס־אַרגאַניזאַציע. צוליב א צופאַל איז ער געכאפט געוואָרן מיט נאָך א גרופע יידן און אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין בליזשין, נעבן ראַדאָם. ער האָט זיך בשום אופן נישט געקענט צופאַסן צו דעם מערדערישן רעזשים אין יענעם לאָגער און האָט געשטרעבט צוריקצוקומען צו דער קאַמפס־אַרגאַניזאַציע אין קליינעם טשענסטאכאָוער געטאָ.

אריה מאַנדעלבוים ציזאַמען מיט אלטער שילדהויז און בערל רודניצקי זיינען אַנטלאָפן פון בליזשינער לאָגער. די נאַצי־טיראַנען האָבן געמאַכט א געיאָג פון אַלע זייטן און עס איז זיי געלונגען צו כאפן אריה מאַנדעלבוימען און דורך שווערע פיניקונגען איז ער אומגעבראכט געוואָרן.

אריה מאַנדעלבוים איז געווען אינער פון די אידעאַלסטע געשטאַלטן, וואָס די חלוצישע יוגנט און די קאַמפס־אַרגאַניזאַציע אין טשענסטאכאָוו האָט פון זיך אַרויסגעגעבן.

יאַנעק קראָוז

געבוירן אין טשענסטאכאָוו אין יאָר 1919, זון פון מאַנופאַקטור־סוחר זיסמאַן קראָוז. געענדיקט פאַלקס־שולע און נאָכדעם געלערנט אין דער שלאָסערי־אַפּטיילונג פון דער האַנדווערקער־שולע אויף גאַרנצאַרסקא 10־8.

נאָך זייענדיק א שילער איז ער אַרײַנגעטרעטן אין דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „הנוער הציוני" און אין ספּאָרט־קלוב „מכבי". אויסצייכנדיק זיך אין פוטבאָל און באַקסן. די אַרגאַניזאַציע האָט אַנטוויקלט זיין געזעלשאפטלעכן וויסן און אַרײַנטאַציע און דער ספּאָרט־קלוב — קאַמפס־גרייטקייט.

יאַנעק קראָוז איז געווען פון די ערשטע מיטגלידער פון דער יידישער קאַמפס־אַרגאַניזאַציע אין קליינעם געטאָ. זיין קאַמפס־נאַטור האָט אים נישט געלאָזט וואַרטן אויסצופירן געוויסע אקציעס. ער רייסט זיך אַרויס פון קליינעם געטאָ און שטעלט זיך אין פאַרבינדונג מיט פּאַרטיזאַנער אויספירנדיק גאָר דרייסטע אקציעס. זיין ערשטע אקציע איז געווען אין קאַמיק, ווו ער און נאָך א גרופּע פּאַרטיזאַנער האָבן אַנטוואָפנט א דייטשן זשאַנדאַרם־פּאָסטן. צוגענומען דאָס געווער, דרייַ מונדירן און פּאַרניכטעט אַלע דאָקומענטן.

זיין צווייטע אקציע איז געווען מיט א גרופּע פּאַרטיזאַנער, אַנגעטונע אין דייטשע אוניפּאַרמען, וואָס זיי האָבן צוגענומען פון העניגערס כעמישער וועשעריי אין טשענסטאכאָוו. אַלעע 35. די אקציע איז געווען אויף דער רעגירונגס־באַנק און האָט דעמאָלט געמאכט א גוואלטיקן רושם אין גאַנץ פוילן צוליב איר געוואָגט־קייט, דרייסטקייט און דיסציפּלינירטקייט.

נאָך דער ליקווידאַציע פון גרויסן געטאָ, איז ער צוזאַמען מיט זיין יונגן ברודער, יצחק מאיר סלאָמניצקי, וואָס איז אויך געווען אַן אקטיוויסט פון דער אַרגאַניזאַציע „פרייהייט", אַרייַנגעטרעטן אין דעם דורך רבקה גלאָזנ ניי־געשאַפענעם קיבוץ, און איז דערווייַלט געוואָרן אין דער פארוואלטונג. ביידע ברידער האָבן געגומען אַן אַקטיוון אָנטייל ביים אַרגאַניזירן און שאַפן די באַוואָפנטע קאַמפס־אַרגאַניזאַציע.

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע און אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ זיינען ביידע ברידער געפאלן אין קאַמף.

יחזקאל קאַנטאָר

געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1917, זון פון אינדוסטריעלער לייבל קאַנטאָר, אייגנטימער פון דער סטראַדאַמער מיל און קאָלאָניאל געשעפט.

נאָכן ענדיקן די אַלגעמיינע שולע האָט ער געלערנט אין דער שלאָסעריי אָפּטיילונג פון דער האַנדווערקער־שולע אויף גארנצארסקא 10־8.

וועג ער איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק האָט ער געעפנט א דרוקערייי אויף דער ערשטער אַלעע און נאָכדעם זי איבערגעטראָגן אויף דער וואַרשעווער גאס.

ער איז געווען טעטיק אין ספּאָרט־קלוב „אסכלה", אויסצייכנדיק זיך אין פוטבאָל און פינג־פאָנג. ער איז אויך באַקאַנט געווען אַלס גוטער שאָך־שפּילער און געהערט צום שאכיסטן־קלוב.

יחזקאל קאַנטאָר האָט געהערט, פון די פּריסטע יוגנט־יאָרן, צו דער רעוויזיאָ־ניסטישער יוגנט אַרגאַניזאַציע „ביתר", און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אן אנט־ווילקלטן פאָליטישן חוש, שטארקן אומבויגזאמען ווילן און כאראקטער.

אלס 12־יאָריק יינגל, וועג עס זיינען פאָרגעקומען אין יאָר 1929 בלוטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל און יידן האָבן אין טשענסטאָכאָוו געזאָגט תהילים, האָט יחזקאל קאַנטאָר דערקלערט, אז די לייזונג פון די אומרוען קען קומען נאָר דורך אַן אַרגאַניזירטער באַוואָפנטער יוגנט.

אין געזעלשאפטלעכן לעבן האָט ער זיך אויסגעצייכנט אלס הומאָריסט, פאָר־נעמענדיק דאָס ערשטע אָרט פון צוזאמענשטעלן אקטועלע פאָליטישע וויצן.

אין דער צייט פון די דעפּאָרטאַציעס, סעלעקציעס און אויסזידלונגען פון סעפּטעמבער 22, 1942, ביז אָקטאָבער 4, 1942, וועג די מערהייט פון טשענסטא־כאָוער יידנטום איז אומגעבראַכט געוואָרן, האָט ער פאָרלוירן זיין גאַנצע משפּחה.

יחזקאל קאַנטאָר האָט געבויזט צום קאַמף און אין קליינעם געטאָ האָט ער אַרגאַניזירט אַ ווידערשטאַנדס־גרופּע. ער האָט געזוכט פארבינדונגען מיט דער פּיילישער ווידערשטאַנדס־באוועגונג. ער האָט באַאָרגט געווער פאר זיך און פאר זיין גרופּע. ער האָט געשאפן דעם קאָנטאקט מיטן אפּיציר לאנגעוויטש, פון דער פּוילישער ווידערשטאַנדס־באוועגונג. יחזקאל קאַנטאָר האָט קאַנפערירט מיט אים עטלעכע מאָל, אויף קוצעלינגא 61, וועגן אַרגאַניזירן פארטיזאַנער אַטריאַדן, מילי־טערישע אויסבילדונג, באוואָפענונג און קאַמפס־מעטאָדן.

נאָכן אנטשטיין פון דער פאַריניקטער יידישער קאַמפס־אַרגאַניזאַציע „ושאב", צו וועלכער עס האָט געהערט די גאַנצע יוגנט, אַן אונטערשייד פון פאָליטיש־אידעאָלאָגישער איינשטעלונג, האָט ער זיך מיט זיין גרופּע אַנגעשלאָסן אין אירע רייען און געגומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע אירע אַקטיוויטעטן און אַקציעס.

יאָסל קאָנטאָר

געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1917. זייענדיק נאָך א שילער, האָט ער נעהערט צו דער אָרגאַניזאַציע „השומר־הצעיר", וווּ ער איז דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון א חלוץ און ספּאָרטסמאַן. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אין זיין באַנעמונג. אויסערלעכן אויסזען און קליידונג. זיין גרעסטע שטרעבונג איז געווען צו קומען אין ארץ־ישראל. אָבער צוליב א צופאַל איז זיין ציל פאַר דער מלחמה נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן.

ווען די נאַצי־מלחמה איז אויסגעבראָכן, פרווט ער, איןווינטער 1939, אַוועק־צופאָרן אין די סאָוויעטישע געביטן. עס עקזיסטירט אים אָבער נישט. די דייטשן האָבן אים געכאפט מיט הונדערטער אנדערע, אַרויסגעשליידערט אין וואַגאָנען, וואָגנדיק, אַז זיי ווערן אוועקגעשיקט אויף די סאָוויעטישע געביטן. אין דער וויטקלעכקייט זיינען אָלע צעשלאָגן און אוועקגעפירט געוואָרן קיין קראָקע. פון דאָרט איז ער צוריק־געקומען קיין טשענסטאָכאָוו, שטאַרק צעשלאָגן און פאַרביטערט. ער האָט פאַראויס־געזאָגט דעם אָנקומענדן חורבן זון אונטערגאַנג. ער האָט זיך פאַרוואָנדלט אין א ברויזנדיקן אומרו. ער האָט זיך און אַנדערע צוגעגרייט צום טראָגישן און הערואישן מאָרגן.

אין דער צייט פון גרויסן געטאָ האָט ער זיך געשטעלט אין דינסט פון דער חלוצישער ווידערשטאַנדס־באוועגונג און געפירט א סקאָוטיש־דערציערישע טעטיקייט צווישן דער יוגנט.

מיטן אנטשטיין פון קליינעם געטאָ איז ער געווען איינער פון די הויפט־אַרגאַניזאַטאָרן און אָנפירער פון דער באוואָפנטער ווידערשטאַנדס־באוועגונג. זיינע פריינט, וואָס האָבן אים געקענט פון פאַר דער מלחמה און פון גרויסן געטאָ, דערקענען אים נישט. ער איז דערגאַנגען צו דער העכסטער שטופע פון קאַמפּס־ליסטיקייט און גרייטקייט מקריב צו זיין דאָס לעבן פאַרן כבוד פון יידישן פאָלק.

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע און זשיפשטאַנד פון קליינעם געטאָ איז ער אין העלדישן ווידערשטאַנדס־קאמף געפאלן.

נאַטע סלאָמניצקי

געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1914, פון די פריסטע יאָרן האָט ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", זייענדיק דער ראש הקן. שפּעטער איז ער לאַנגע יאָרן געווען דער לעבנס־נערוו און דער סעקרעטאַר פון דער פאַרטיי פועלי־ציון און יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהיים". ער איז אויך געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער און קאָרעספּאָנדענט פון „ייוואָ" (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטי־טוט) אין ווילנע.

אין די צייטן פון גרויסן געטאָ איז ער געווען אַקטיוו אין דער געהיימער חלוצישער באוועגונג. זייענדיק פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון „החלוץ", ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אלס מיטגליד אין אָרבעטער־ראַט, וויזמענדיק פיל ציים אויף צו זאמלען מאַטעריאַלן וועגן דער שעדלעכער טעטיקייט פון יודענראַט.

ישראל־אביגדור שמולעוויטש האָט צוגערשט געהערט צו „ביתר״ און נאָכדעם איז ער אַרײַנגעטרעטען אין דער פועלי־ציון אַרגאַניזאַציע, דינענדיק איר טריי ביז די לעצטע מינוטן פון זײַן לעבן. ער איז געווען אַ זייער אַקטיווער מיטגליד און דערפאַר איז ער דערווײַלט געוואָרן אין דער פארוואַלטונג און אים איז אַנפאַרטרויט געוואָרן דאָס אַרגאַניזירן די פראָפעסיאָנעלע פאַרײַנען. ער איז געווען אַ פאַר־וואַלטונגס־מיטגליד אין מאלער פאַריין.

ווען די נאַציס זײַנען אַריין אין דער שטאָט איז ער געווען אַקטיוו אין דער חלוצישער באַוועגונג און געזומען אַ וויכטיקן אַנטייל אין דער אַרגאַניזאַציע פון אַרבעטער־ראַט. ער איז געווען אַ רעדנער־טאַלאַנט און האָט זיך באַנוצט מיט אַ פשוטער פאַלקס־שפּראַך, וואָס האָט געווירקט אויף די מאסן. ער איז טאַקע געווען איינער פון די דריי רעדנער אויף דער גרינדונגס־מאַסן־פאַרזאַמלונג פון אַרבעטער־ראַט. ער איז געווען אַן עקזעקוטיוו מיטגליד אין אַרבעטער־ראַט אין האָט זיך כּאַרנומען מיטן סעקרעטאַריאַט פון די קיבוצים. ער איז געווען שטאַרק באַליבט בײַ די צוואַנגס־אַרבעטער און גלייכצייטיק איז ער פאַרפאַלגט געוואָרן דורך דער געטאָ־פּאָליציי און איז פיל מאָל אַרעסטירט געוואָרן.

אין קליינעם געטאָ איז ער געווען איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער יידישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע און אַרויסגעוויזן גרויסע אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן און איז געווען אַ מיטגליד אין דער קאָמענדאַנטור.

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע און אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ איז ער אין באַוואָפנטן קאָמף געפאלן.

די מאַסטאָוע גאָס אין קליינעם געטאָ. די פּייל ווײַזט אַן אויף דעם קאַלעך־גרוב אין וועלכן דער יידן־מערדער לאשינסקי, אַ פאַלקס־דײַטש, האָט אַרײַנגעוואָרפן די קרבנות פון קליינעם געטאָ.

אַנטייל אין ווידערשטאַנד קעגן די פֿאַרמַשטשיקעס. וואָס זיינען באַפֿאַלן די לאַנד־ווירטשאַפֿטלעכע פֿערם.

ווי נאָר די דייטשן האָבן אָקופּירט טשענסטאָכאָוו האָט אליעזר שמולעוויטש אַרגאַניזירט ווידערשטאַנדס־גרופּן, וואָס האָבן אין אָנהויבן געפֿירט אַן אויפֿקלערונגס־טעטיקייט דורך פֿאַרשפֿרייטן אַנטי־היטלעריסטישע ליטעראַטור. ער איז געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט אַ גאַנצע רייע שטעט.

אליעזר שמולעוויטש האָט געזומען אָן אקטיוון אַנטייל אין אַרגאַניזירן דעם אַרבעטער־ראַט. ער איז געווען איינער פון די הויפּט־רעדנער אויף דער גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג.

מיטן אָנהויב פון די דעפּאָרטאַציעס פון טשענסטאָכאָווער יידנטום, סעפּטעמבער 22, 1942, האָט ער פֿאַרלוירן זיין צאָלרייכע פֿאַמיליע. וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן אין טרעבלינקע. ער אין זיין ברודער זיסקינד שמילעוויטש זיינען קאַשאַרירט געוואָרן אין האַסאַג־פּעלצערן". אין די גרויזאַמע טעג פון די אויסרידלונגען און גרויליקע קאַשאַרירונגס־באַדינגונגען אין „האַסאַג", האָט ער זיך געוויידמעט דער אַרגאַניזירונג פון א ווידערשטאַנדס־גרופּע. ער האָט זיך באַקענט מיט מאַטעק זילבערבערג, דער שפּעטערדיקער קאָמענדאַנט פון דער פֿאַרייניקטער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע אין קליינעם געטא, און ביידע האָבן פֿאַרווירקלעכט דעם פּלאַן.

נאָך דריי חדשים קאַשאַרירונג אין „האַסאַג־פּעלצערן" זיינען אלע צוריקגעשיקט געוואָרן צו זיינען אין קליינעם געטא, דער פונדאַמענט פֿאר דער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע איז שוין געווען. איץ איז רעאָרגאַניזירט און פֿאַרייניקט געוואָרן אונטער דער אָנפירונג פון מאַטעק זילבערבערג. אליעזר שמולעוויטש איז געווען איינער פון די אַקטיוויסטע אין דער טעכנישער גרופּע. וואָס האָט פּראָדוצירט אויפֿרייס־שטאָפֿן און האַנט־גראַנאַטן. צו דער גרופּע האָט אייך געהערט זיין ברודער זיסקינד שמולעוויטש.

יוני 24, 1943, צווישׁ טעג פֿאר דער ליקווידאַציע אין אייפֿשטאַנד פֿון קליינעם טשענסטאָכאָווער געטא, איז געקומען א גרופּע וואַנדערן אונטער דער אָנפירונג פון הויפּט־מערדער דעגענהארדט און האָט ארעסטירט אלע. וואָס האָבן געהייסן שמולעוויטש. אליעזר שמולעוויטש, נישט ריכטנדיק זיך אויף קיין שום זאַך, איז דעמאָלט ארעסטירט געוואָרן.

די קאָמענדאַנטור פון דער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע האָט גלייך באַשטימט א קאָמפּס־גרופּע צו באַפֿרייען דעם ארעסטירטן אליעזר שמולעוויטש. דאָס קליינע געטא איז דעמאָלט אַרומגעשטעלט געוואָרן מיט פֿאַרשטאַרקטע יוּאכן אין עס האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער ענטגילטיקער קאַמף פון דער יידישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע קעגן די נאַצי־טיראַנען. אזוי אירים איז דער פּלאַן פון באַפֿרייען אליעזר שמולעוויטשן געוואָרן אומדורכפֿירבאר.

אליעזר שמולעוויטש איז דעמאָלט געפֿאַלן ווי א העלד אין קעמפֿער קעגן די נאצי־טיראַנען.

ישראל־אביגדור שילדהאוז

געבוירן אין פּשעדבאָש אין יאָר 1914. פֿון די פּריסטע קינדער־יאָרן געווּוינט און דערצויגן געוואָרן אין א שטרענג רעליגיעזן גייסט אין טשענסטאָכאָוו.

צוליב דער שלעכטער מאַטעריעלער לאָגע פון זיינע עלטערן האָט ער אָנגעהויבן צו 14 יאָר אַרבעטן צו פֿאַרדינען אייף בריוט. באַשעפֿטנדיק זיך מיט שטיבן־מאלערי.

מוצאי יום־כיפור איז פֿאַרגעקומען די לעצטע זיצונג פון אַרבעטער־ראַט. אויף דער זיצונג איז פֿאַרגעשלאָגן געוואָרן, אַז משה לובלינג זאָל פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ און זיך שטעלן אין פֿאַרבינדונג מיט די פּוילישע אַרבעטער־טוער מיט וועלכע ער האָט זיך גוט געקענט. אז זיי זאָלן געפינען א שוץ־אָרט פֿאַר אים און ער זאָל זיך דערווייל ראַטעווען. משה לובלינג האָט קאַטעגאָריש אָפּגעוואָרפן דעם פֿאַרשלאָג פון פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ, בכדי צו ראַטעווען זיין לעבן.

צומאָרגנס, סעפּטעמבער 22, 1943, אין דער אויסזידלונג, האָט ער מיט זיין פֿרוי און איין זון געטיילט דעם טראָגישן גורל פון טשענסטאָכאָווער יידנטום און אויפֿגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע צום אומקום אין די גאַז־אויוונס. זיין זון פּנחס איז געבליבן אין קליינעם געטאָ, ווו ער איז שפּעטער אומגעקומען.

אין טרעבלינקע איז משה לובלינג געוואָרן אויסגעקליבן צו אַרבעטן אין סאָרטירונגס־לאָגער. ער איז געווען דער לעבעדיקער עדות פון די ברוטאַלע גרויזאַמקייטן אין טרעבלינקע. זייענדיק טריי זיינע קאָמפּס־טראַדיציעס האָט ער אַרגאַניזירט א זוידערשטאַנדס־באַוועגונג, וואָס האָט געפירט א שטרענג קאָנספּי־ראַטיוו טעטיקייט. ער האָט אויך, אויף א שטרענג געהיימען אופן, דורך פּוילישע באַן־אַרבעטער, געשיקט עטלעכע בריוו צו דער יידישער קאָמפּס אַרגאַניזאַציע אין קליינעם געטאָ. זיינע בריוו זיינען געווען היסטאָרישע דאָקומענטן, וואָס האָבן געווירקט עלעקטריזירנד אויף די מיטגלידער פון דער קאָמפּס אַרגאַניזאַציע.

ער איז געווען עלף חדשים אין טרעבלינקע און איז געווען איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון אויפֿשטאַנד, וואָס איז אויסגעבראָכן אויגוסט 3, 1943, 5.30 פּאַרנאַכט און אין דעם אויפֿשטאַנד איז ער אומגעקומען ווי א העלד און מאַרטירער.

משה לובלינג איז א היסטאָרישע, העלדישע און ליכטיקע פערזענלעכקייט, וואס דאָס יידישע פֿאָלק און די ציוניסטיש־סאָציאָליסטישע באַוועגונג האָט געהאָט אין אירע רייַען.

אליעזר שמולעוויטש

געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1915, דער פּאָטער, לוי שמולעוויטש, א תבואה־סוחר, איז געווען א וויעשאוועך חסיד.

אליעזר איז דערצויגן געוואָרן אין שטרענג רעליגיעזן גייסט. צוערשט האָט ער געלערנט אין יחיאל גרילאָקס חדר און נאָכדעם אין דער אלגעמיינער פּאָלקס־שול. פון קינדווייז אָן האָט ער זיך אינטערעסירט מיט געזעלשאַפֿטלעכע פראָבלעמען און איז טאָקע זייער יונג אריינגעטרעטן אין „השומר־הצעיר". די אַרגאַניזאַציע איז געוואָרן ביי אים די צוויטע היים, ווידמענדיק איר זיין גאַנצע פרייַ צייט. ער האָט פֿאַרנומען אָן אַנפירנדיקע ראָלע אין דער באַוועגונג און זיך באַטייליקט אין צוזאַמענפֿאָרן און קאָנפערענצן. אין דער אַרגאַניזאַציע איז ער באַקאַנט געווען אונטערן פּסעוודאָנים „מאלאי". ער האָט געהאט א נייגונג צו שפּראַכן און ער האָט טאָקע געלערנט שפּראַכן און אויך דאָס דרוקקער פּאַר. נאָכן ווערן א קוואַליפיצירטער דרוקקער האָט ער געאַרבעט אין דער ציוניסטישער וואָכנשריפט „אונדזער וועג" און אויך אַנטיילגענומען אין אַרויסגעבן די צייטונג.

וועלנדיק עולה זיין קיין ישראל איז אליעזר שמולעוויטש, אין יאָר 1936, אַוועק אין א קיבוץ קיין מלאויע. ער איז דאָרט קראַנק געוואָרן און אַדורכגעמאַכט אָן אַפּעראַציע. נאָכדעם איז ער צוריקגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו און פֿאַרטגעוועט זיין „הכשרה" ציים אין דער טשענסטאָכאָווער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער פּאַרם.

יוני 19, 1937, איז אין טשענסטאָכאָוו געווען א פּאָגראָם אין צוזאַמענדונג מיט פּענדראַק־בוראַן געשיכטע. אליעזר שמולעוויטש האָט דעמאָלט געזומען אָן אַקטיוון

ד"ר יצחק י. שווארצבארד ע"ה, דער געווען־ענער דיען פון פוילישן יידנטום. האָט אין דער ספעציעלער אויסגאַבע פון יידישן וועלט־קאָנגרעס פון יאָר 1953 אונטערן טיטל: „דהע סטאָרי אָוו דהע וואָרסאָ געטאָ אפרייזינג" („די געשיכטע פון דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ"). באַשריבן די גרויסע העלדישקייט פון רבקה גלאַנץ.

עס וויזט אויס, אַז עס איז אַרייַנגעפאַלן אַ טעות אין דער בראָשור, אַז רבקה גלאַנץ איז געפאַלן אין קאַמף אין וואַרשעווער געטאָ אויפשטאַנד. עס דאַרפט זיין, ווי עס איז פאַקטיש געווען, אַז זי איז געפאַלן אין העלדישן קאַמף אין דעם אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ אין טשענסטאָכאָוו.

מלך נוישטאדט אין זיין בוך „חורבן און אויפשטאנד פון די יידן אין וואַרשע", צוויי־טער טייל אויף זייטן 402־401, האָט געגעבן א לענגערע באַשרייבונג וועגן די העלדישע קעמפערין און אנפירערין פון קאַמף קעגן נאַציזם און עך האָט פאַר־ענדיקט די באַשרייבונג מיט פאַלגנדע ווערטער: „א טאַכטער פון פאַלק, פון זיינע טיפענישן איז זי ארויסגעקומען, און אין די טעג פון אומגליק איז זי צוזאַמען מיטן פאַלק געפאלן מיט געווער אין האַנט".

משה לובלינג

געבוירן אין וואלבראם אין יאָר 1904 און נאָכדעם געווינט אין סאָסנאָוויץ. פון די פריסטע יוגנט יאָרן איז ער געווען אן אַקטיוויסט מיטגליד אין דער פאַרטיי פועלי־ציון.

אין פרילינג 1940 איז ער געקומען קיין טשענסטאָכאָוו צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע; פרוי און צוויי קינדערלעך. ווי א פליט. איז ער געווען מאטעריעל רואינירט און געלעבט די גאנצע צייט מיט זיין פאַמיליע אין נויט און הונגער.

משה לובלינג האָט געווידמעט זיין גאנצע ענערגיע דאָס ארגאניזירן דעם אַרבעטער־ראָט. וואָס איז פאקטיש געווען די ערשטע פארם פון א פאריינ־קטער אלגעמיינער ארגאניזאציע פון די צוואנגס־ארבעטער אין טשענסטאָכאָוו און גלייך־צייטיק די פאַרגייערין פון דער יידישער באוואָפנטער קאַמפס־אַרגאַניזאציע אין קליינעם געטאָ.

משה לובלינג איז געווען א טאלאנטפולער מאסן־רעדנער און אויסגעצייכנטער ארגאניזאַטאָר, א מענטש מיט א קלאָרער אפשאצונג פון געשעענישן און אַנטוויק־לונגען; דערפאַר איז ער טאַקע דערווייזלט געווארן אלס פאַרויצער פון ארבעטער־ראָט.

ער האָט פאַרויסגעזען די טראגעדיע, וואָס רוקט זיך אַן אויפן פוילישן יידנטום און דעם ביטערן און טרויעריקן שיקזאל פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. ער האָט טאַקע געוועקט און געמוטערט זיך צו גרייטן און זיך ארגאַניזירן צום באוואָפנטן קאַמף. צו דעם צוועק האָט ער זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט דער פוילישער ווידערשטאנדס־באוועגונג וועגן געווער און קאַאפעראַציע אין קאַמף קעגן נאַציזם.

משה לובלינג איז געווען דער הויפט ארגאניזאטאָר פון קאמף צו פארבעסערן די מאטעריעלע מערכה פון די יידישע צוואנגס־ארבעטער. ער האָט ארגאַניזירט קיבוצים און איך ארגאניזירט די ראדיקאַלע יידישע אינטעליגענץ. וואָס איז געווען א מאראלישע אונטערשטיצונג ביי דער אדורכפירונג פון אלע פאַדערונגען פון די צוואנגס־ארבעטער צו דעם יודענראט.

משה לובלינג איז געווען שטארק באליבט ביי די צוואנגס־ארבעטער און אין דער זעלבער צייט איז ער מירא־דיק פארפאלגט געווארן דורך דער געטא־פאליציי און מערערע מאל איז ער געווארן ארעסטירט.

לייזן די טאָג־טעגלעכע פּראָבלעמען פון קיבוץ. אויפן פּאַרשלאָג פון דער אַנפירונג פון אַרבעטער־ראַט ווערט זי א שטענדיקע מיטאַרבעטערין פון סעקרעטאריאַט.

מיטן אָנהויב פון די מאַסן־פּאַרניכטונגען פון יידן, האָט רבקה גלאַנץ באַקומען אַ באָפעל פון מרכז „החלוץ" צו אַרגאַניזירן א באַוואָפנטע ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. זי רופט א גאַנצע רייע זיצונגען פון די אקטיוויסט טויער פון דער „ליגע" אין לאָקאַל פון קיבוץ אויף פּשעמיסלאָוו 2. אויף וועלכע זי לייענט פאָר די באַריכטן פון צביה לובעטקין ווענן די יידן־פּאַרניכטונגען און דעם רוף צו ווידערשטאַנד.

די אלע באריכטן האבן אויף אלעמען געמאכט א דערדריקנדן איינדרוק, אבער די ברייטע מאסן האבן נישט געגלויבט אין די ידיעות ווענן די אויסראטונגען, און צוליבן פעלן פון געווער זיינען די פלענער אין די צייטן פון גרויסן געטא נישט פאר־ווירקלעכט געווארן. אין דער צייט פון אקציעס, ווען ס'האט געהערשט א גרויזאמער הונגער, באשעפטיקט זיך רבקה גלאנץ מיט פארשאפן לעבנסמיטל פארן קיבוץ, אין דער צייט פון דער אויסזידלונגס־אקציע אויף פשעמיסלאָוו גאס, ווערט אויך רבקה גלאַנץ אוועקגעפירט צום טראנספארט קיין טרעבלינקע, א דאנק די מסירת־נפשדיקע באמיאונגען פון בערנארד קורלאנד געלינגט אים זי אַרויסצונעמען פון וואגאן.

נאָך דער ליקווידאציע פון גרויסן געטא, האָט זי זיך געווידמעט, מיט איר גאנצער ענערגיע דער קאמפס־ארגאניזאציע. זי האָט מיט א גריפע איבערגעבענע מיטגלידער, ארגאניזירט דעם קיבוץ אין הויז אויף גארנצארסקא 72. וואס איז געווארן דער צענטער פון געזעלשאפטלעכן לעבן און ווידערשטאנדס־באוועגונג, ווירקנדיק אויף דער גאנצער באפעלקערונג פון קליינעם געטא. אין דער שפיץ פון קיבוץ איז געשטאנען רבקה גלאנץ, וואס האט ארויסגערופן צו זיך די גרעסטע ליבשאפט, באוונדערונג און צוטרוי. ווען זי האט זיך באוויזן אויף די שמאלע געסלעך פון קליינעם געטא, האבן אלע אנגעוויזן אויף איר: „אט דאס איז רבקה גלאנץ". זי האט שטענדיק געטראגן א ווייסע בלוזע, לעדערנע קורטקע, הויכע בריינע שטיוול, זייענדיק א מוסטער פון רייזקייט און באשיידענער עלעגאנץ. זי האט געהאט א קאלאסאלן איינפלוס אויף אירע מיטארבעטער אין די ערנסטע און פאר־צווייפלטסטע מאמענטן, צוליב איר שטענדיקן גלייכגעוויכט און רואיקער האלטונג. איר ליבער שמייכל האט אלעמען באווירקט, הגם טיף אין הארצן האט זי געווייטיקט און געבלוטיקט צוליב דער יידישער פאלקס־טראגעדיע. ברויזנדיק נאך נקמה. דערפאר האט זי טאג און נאכט געארבעט בכדי צוצוגרייטן דעם ענטגילטיקן קאמף מיטן שונא, מיט דער נאצי־מאכט.

זי האט גלייכצייטיק אויסגעפירט די אינסטרוקציעס פון מרכז פון ווארשע און ארומגעפארן אלס „אריערין", פירנדיק געווער פון טשענסטאכאווער קליינעם געטא צו דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין בענדין.

אין דער צייט פון דער ליקווידאציע פון קליינעם געטא, איז זי צוזאמען מיט א גאנצער רייע חברים געפאלן אין קאמף.

רבקה גלאנץ איז איינע פון די העלדישסטע טעכטער, וואס דאס יידישע פאלק און די חלוצישע באוועגונג האט פון זיך ארויסגעגעבן.

רבקה גלאנץ האט באקומען א ברייטע אפשפיגלונג אין דער הונדן ליטעראטור. אין בוך „פרויען אין די געטאס", ארויסגעגעבן פון דער פיאנערן ארגאניזאציע אין ניו־יארק, צויף זייט 141, האט לייב שפיזמאן געשריבן, אז רבקה גלאנץ איז געווען די נשמה פון דער חלוצישער ועלבסטשוץ אין טשענסטאכאוו און זי איז געשטארבן מיט וואפן אין דער האנט. קעמפנדיק העלדיש כעגן די נאצישע סאלדאטן.

בינדונגען מיט די עקזיסטירנדע געטאָס און מיטן ווארשעווער, פּאַרבינדונגען מיט דער א. ל. פּאַדוקציע פון אמוניציע, אַרגאַניזירט וואלד־פּאַרטיזאַנער־אַטריאַדן אין קאַמפּס־גרופּעס, די אַזוי גערופענע „פּינפּטלעך"; באוואָפנטע אַקציעס פון קלענערן און גרעסערן מאַסשטאַב, געבויט אונטערערדישע טונעלן, געמאַכט איבונגען מיט די מיטגלידער, וויי אזוי זיך אומצוגיק מיט געווער; דורכגעפירט א צוואַנגס־באַשטייערונג פון דער פּאַרמעגלעכער באַפעלקערונג אין קליינעם געטאָ, און אויב עס האָט זיך ווער קעגנגעשטעלט דעם שטייער־באַפעל, איז ער אַרעסטירט און איינגעזעצט געוואָרן אין בונקער־אַרעסט פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. א חיץ דעם אַלגעמיינעם קאַמף קעגן דער נאַצי־מאַכט איז אויך געפירט געוואָרן א קאַמף קעגן די יידישע פּראָוואָקאַטאָרן און מוסרים.

אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון קליינעם געטאָ איז מאַטעק זילבער־בערג געשטאַנען העלדיש אויף דער וואַך מיט צוויי אויטאָמאַטן אין די הענט, שיסנדיק אַן אויפהער אין די נאַצי־טיראַנען. ער איז העלדיש געפאַלן אויף זיין קאַמפּס־פּלאַץ.

ער איז באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען „מאַיטעק".

דער נאָמען מאַטעק זילבערבערג איז אויסגעוואָקסן צו א סימבאָל פון קאַמף פאַר פרייהייט, איינשרייבנדיק זיך אין דער געשיכטע אלס העלד און מארטירער פון דער טשענסטאָכאָווער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

ר ב ק ה ג ל א נ ץ

רבקה גלאַנץ איז געבוירן געוואָרן אין קאנין, פויזנער קרייז אין יאָר 1915. זי האָט זיך אַנגעשלאָסן אין דער יוגנט־באַוועגונג „פרייהייט". זי איז דערצויגן געוואָרן אוו האָט דערצויגן אַנדערע אין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן גייסט. זי איז געפאָרן אויף הכשרה אוו זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ישראל. זי ווערט שנעל באַקאַנט מיט אירע אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן אוו איבערגעבנקייט פאַר דער באַוועגונג אוו דערפאַר ווערט זי אָפּגעהאלטן פון פּאָרן, בכדי אַנצופירן מיט דער קיבוצים־באַוועגונג אין פוילן. פינף יאָר האָט רבקה גלאַנץ אַנגעפירט מיט „הכשרה" פונקטן, זייענדיק א לעגערע צייט טעטיק אין לאַדזשער קיבוץ „באַראַכאָוו", ביז דער מלחמה. זי האָט זיך באַוועצט אין וואַרשע, מיטארבעטנדיק אקטיוו מיט צביה לובעטקין, פרומקע פלאַטניצקא אוו אנדערע. האַבנדיק אן ארישן אויסזען, איז איר אנפאַרטרויט געוואָרן די פונקציע פון א קוריער. זי איז ארומגעפאָרן איבער שטעט אוו שטעטלעך; געווען. צעמוטיקט אוו אַרגאַניזירט די חלוצישע באוועגונג, מיט־פירנדיק מיט זיך אומלעגאַלע ליטעראַטור, וואָס איז דערשינען אין דער מלחמה־צייט. אויף אירע רייזעס איבערלעבט זי טראַגישע מאָמענטן, צוליב די כסדרדיקע רעוויזיעס, אָבער א דאנק איר שנעלער אָריענטאַציע געלינגט איר שטענדיק אַרויס־זרייצן זיך פון די געפערלעכסטע סיטואַציעס.

אין יאָר 1941 האָט דער ארבעטער־ראָט ארגאַניזירט קיבוצים אין טשענסטאָכאָוו. דער מרכז „החלוץ" דעלעגירט פון וואַרשע רבקה גלאַנץ אַנצופירן מיטן קיבוץ „דרור". אַנקומענדיק קיין טשענסטאָכאָוו ווערט זי די וואַראַמסטע כימפּאַטיעס מצד אַלע מיטגלידער, צוליב איר חבדישער באַנעמונג. פּשוטער האַלטונג און באַזונדערס צוליב איר איבערגעבענער ארבעט פאר די אינטערעסן פון קיבוץ. זי האָט זיך געשפּעלט אין אַן ענגער פּאַרבינדונג מיטן ארבעטער־ראָט. אין וועלכן זי האָט געזען דעם גרויסן געזעלשאפטלעכן ארבעטער־כוח און איינציקן מיטהעלפער צו

געשטאלטן פון געפאלענע העלדן פון דער טשענסטאכאווער ווידערשטאנדס-באוועגונג

מאטעק זילבערבערג

דער קאמענדאנט פון דער יידישער קאמפס-ארגאניזאציע
אין קליינעם טשענסטאכאווער געטא.

מאטעק זילבערבערג איז געבוירן געווארן אין יאר 1910 אין קאליש. ער האט זיך אויסגעצייכנט מיט גייסטיקע און איניציאטארישע פעאיקייטן. געווען פיזיש גוט אנטוויקלט און באוסן גימנאזיאלע בילדונג. פאר דער צווייטער וועלט מלחמה איז ער געווען טעטיק אין דער רעוויזיאניסטישער באוועגונג. ענדע 1940 האט ער פארלאזט קאליש און איז געקומען קיין טשענסטאכאווי. זייענדיק טעטיק אין דער ארגאניזאציע „השומר הצעיר". אין דער צייט פון גרויסן געטא איז ער געווען אן אומבאקאנטער פליט און געצוויגן זיך חיונה פון האנדל.

אין דער צייט פון די טראגישע אויסזידלונגען איז ער אויסעלעקטירט און געשיקט געווארן אין דער „מעטאלורגיא" און פון דארט קאשארירט געווארן אין „האסאג-פעלצערן".

אין די ערגסטע און שוידערלעכסטע באדינגונגען אין דער קאשארירונגס-צייט אין „האסאג-פעלצערן", וועו אלע זיינען געווען נידערגעשלאגן, גייסטיק און פיזיש צעבראכן פון די אלע איבערלעבונגען, האט ער אנגעהויבן צו פראפאגירן די אידעע פון באוואפנטן ווידערשטאנד. ער האט ארגאניזירט א קאמפס-גרופע און אויסגעקליבן נאר אזעלכע, וואס זיינען געווען באקאנט פון זייערע אקטיוויטעטן פון פאר דער מלחמה אין פארשיידענע יוגנט ארגאניזאציעס. מיט התלהבות איז זיין רוף צו ווידערשטאנד אויפגענומען געווארן און פון טאג צו טאג האט זיך זיין גרופע פארגרעסערט.

מיטן אנטשטיין פון קליינעם געטא זיינען די יידן פון „האסאג-פעלצערן" דארט אהינגעשיקט געווארן צום ווינען.

מאטעק זילבערבערג, קומענדיק אין קליינעם געטא, האט געטראפן א צוגעגרייטן באדן. די קיבוצים האבן זיך שוין געהאט צוריק ארגאניזירט אלס באזונדערע ארגאניזאציעס. עס זיינען געווען דריי קיבוצים: „השומר הצעיר", אונטער דער אנפירונג פון יהודה גליקשטיין, וועלכער איז שפעטער געווען טעטיק אין די קאניעצפאלער וועלדער מיט א פארטיזאנער-גרופע און איז אומגעקומען פון דער א. ק.. „דרור", אונטער דער אנפירונג פון רבקה גלאנץ, און „גורדוניה". מאטעק זילבערבערג פארבינדט אלע גרופירונגען דורך רופן קאנפערענצן, און אין רעזולטאט דערפון אנטשטייט די יידישע קאמפס-ארגאניזאציע „זשאב" (זשידאווסקא ארגאניזאציא באיאווא).

מאטעק זילבערבערג איז געווארן דער טאן-גבער און אנפירער פון דער קאמפס-ארגאניזאציע, ארויסגעבנדיק באפעלן אין אלע ענינים. די אויפגאבן זיינען געווען קאלאסאלע, און מיט אן אייזערנעם ווילן האט ער אלץ דורכגעפירט: פאר-

דער אונטקום און ווידערשטאנד פון אַ יידישער שטאָט

העלדן פון דער טשענסטאכאווער
ווידערשטאנדס-באוועגונג

דעם קאשמאר.

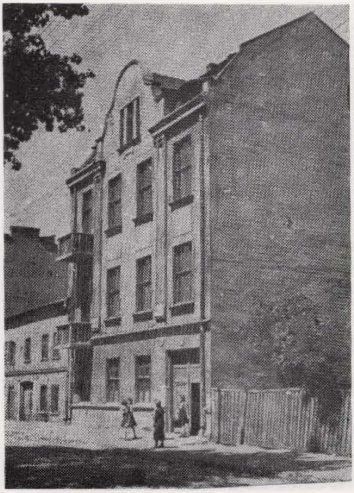
דורך די יאָרן פון אונדזערע ליידן האָט אונדז אסאך מאָל אויסגעזען, אַז עס קומט דער סוף. דאָך האָט אין אַ קליין ווינקעלע אין געדאַנק געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, אַז אפשר, אפשר וועט געשען אַ נס און מיר וועלן דערלעבן צו זען די פרייהייט.

דעם 15־טן יאַנואַר 1945 איז געווען דער טאָג פן אונדזער באַפרייאונג. מיר האָבן אַנגעהויבן זוכן פאַמיליע און פריינט און מיר האָבן דאָן געזען וואָס פאַרא אומגליק עס איז געשען דעם יידישן פאָלק.

ענדע נאָוועמבער 1945 זיינען מיר, איך און מיין פרוי ע״ה און נאָך א משפחה אַוועק פון טשענסטאָכאָוו און אויך פון פוילן. מיר זיינען געפאָרן קיין אמעריקע ווו איך האָב געהאט א שוועסטער אין פילאַדעלפיע. מיר זיינען אוועק פון פוילן מיטן געדאַנק קיין מאָל מער צו באַטרעטן די פאַרשאָלטענע פוילישע ערד.

דערלעבנדיק די פרייהייט האָבן מיר אַנגעהויבן בויען א נייעם לעבן מיט דער האָפענונג פאַר א בעסערער צוקונפט.

צוגעשיקט פון משה שטיימאן, וועלכער איז באַפרייט געווארן אין טשענסטאָכאָוו, דעם 15־טן יאנואר, 1945.

ראס הויז פון דער י. ל. פרץ שול
אויף קרומקע 23

משה שטיימאן

מיינע יאָרן אין טשענסטאָכאָוו

ווען מיר זיינען דורך די דייטשן ארויסגעיאָגט גאוואָרן פון אונדזער היים־שטעטל באָדזאנאָוו, זיינען מיר געבראכט געוואָרן קיין דזאָלדאָווע, וואָס איז געווען א מין דוכגאַנגס־לאָגער. דאָרט האָט דאָך מיר געדוכט, אז עס איז זייער שלעכט, איך האָבט נאָך דאָן נישט באָגריפן, אָדער נישט געוואָלט גלויבן, אז עס קען זיין ערגער. ארויסגייענדיק פון דער היים האָב איך געהאט מיטגענומען א קליין פעקל מיט זאכן, אָבער אין דזאָלדאָווע האָט מען דאָס ביי אונדז צוגענומען. אין די דריי טעג וואס מיר זיינען געווען אין דזאָלדאָווע האָבן מיר דאָך געפונען אין שרעקלעכע באָדינגונגען, אין א כסדרדיקן טעראָר. פון דאָרט האָט מען אלע יידן פון באָדזאנאָוו, אַרום 1200 נפשות דעם 6־טן מערץ 1941 געבראכט קיין טשענסטאָכאָוו. צווישן זיי בין איך געווען מיט מיינע עלטערן, מיין שוועסטער און א שוועגערין מיט צוויי קינדער פון 7 און 10 יאָר.

מען האָט אונדז ארויסגעפירט אויף א פלאַץ וווּ עס איז אמאל געווען א מעטאַל־פאַבריק. אלע האָבן געמוזט אויסליידיקן די קעשענעס און די דייטשן מיט זייערע פוילישע מיטהעלפער האָבן ביי אונדז אלץ צוגענומען. א פאָר טעג שפעטער האָט מען אונדז צעטיילט אין קליינע גרופעס אין פונאַנדערגעפירט אין פארשיידענע ערטער אין געטא. איך און מיין פאַמיליע מיט נאָך א גרופע יידן זיינען געבראָכט געוואָרן אין א שול, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער ערשטער זייט אלעע נר. 1. דער נאָמען פון דער משפחה צו וועלכע מיר זיינען געוואָרן צוגעטיילט איז געווען שלעזינגער. די איינוווינער פון דעם גרויסן הויף, האָבן אונדז געהאלפן מיט וואָס זיי האָבן געקענט.

איך און מיין פאָטער ע״ה זיינען געקומען אהין צעקלאַפטע און צעבלוטיקטע נאָך פון דער היים. צווישן די דאָרטיקע מענטשן זיינען געווען דאָקטוירים און קראַנקנשוועסטער. זיי האָבן אונדז געריניקט די וווּנדן, פארבאָנדאזשירט מיין קאָפּ, וואָס איז געווען צעקלאַפט און געהאלפן די אלע, וועלכע האָבן זיך געוויטיקט אין מעדיצינישער הילף.

מיין פאַמיליע איז געווען מזלדיק וויל מען האָט אונדז אריינגענומען אין א הויז. איך גלויב, אז דאָס איז געווען אדאָנק מיין פאָטער און מוטער ע״ה. איך בין די מענטשן געווען זייער דאנקבאר פאר זייער הילף. צווישן די איינווינער פון הויז וואס האבן געהאלפן די מענטשן אין נויט איז געווען א מיידל, וועלכע האָט זענדיק מיין פארבאָנדאושירטן קאָפּ זיך פאראינטערעסירט מיט מיר. דריי חדשים שפעטער האָבן מיר מיט מזל חתונה געהאָט.

מיינע עלטערן זיינען אוועקגעפאָרן קיין ווארשע צו מיינער א שוועסטער. א פאָר מאָנאָטן שפעטער זיינען זיי ביידע גשטאָרבן און האָבן נאָך געהאָט די זכיה צו קומען צו קבר־ישראל. מיין שוועגערן מיט אירע צוויי קינדער איז אויך אוועקגעפאָרן אין אן אנדער שטאָט צו אירער א שוועסטער. זי האָט געהאָפט, אז דאָרט וועט זיין בעסער, מער האָבן מיר פון איר נישט געהערט.

דורך די אלע יאָרן אין טשענסטאָכאָווער לאָגער זיינען מיר, איך און מיין פרוי ע״ה געווען פון די וויניק מזלדיקע מענטשן וואָס זיינען דאָנקען גאָט געווען די גאָנצע צייט צוזאָמען און באפרייט געוואָרן צוזאָמן. מיר זיינען א צייט שפעטער געקומען קיין אמעריקע און דערצויגן דאָנקן גאָט א זייער פיינע טאָכטער.

דורך די אלע יאָרן פון דער שקלאָפערייי אין די לאָגערן זיינען געווען צייטן, ווי עס זאָגט זיך אין דער תוכחה, אז ווען עס איז געווען טאָג האָבן מיר געווינטשן עס זאָל זיין נאָכט, און ווען עס איז געווען נאָכט האָבן מיר זיך געווינטשן עס זאָל זיין טאָג. דאָס איז נישט קיין נייס פאָר די אלע וואָס האָבן דורכגעמאַכט

עליאש שטייניץ

ד״ר הענריק (הערשל) לאזאראוויטש ע״ה

דער טויט פון ד״ר הענריק לאזאראוויטש ע״ה איז א גרויסער פארלוסט פאר זיין משפחה, חבריב, פריינט און לאנדסלייט.

די עלטערן פון הענריק לאזאראוויטש: ר׳ דוד און די מוטער צביה, האבן גע־האט א קאלאניאל־געשעפט אויף דער סטראשאצקע גאס אין טשענסטאכאוו. אין קאפל בערלינערס הויז. נישט געקוקט דערויף, וואס זיי זיינען נישט געווען קיין פארמעגלעכע מענטשן, דאך האבן זיי זיך באמיט, אז זייערע קינדער זאלן באקומען אוניווערזיטעט בילדונג און ווערן פראפעסיאנאלן. די משפחה איז באשטאנען פון פינף קינדער: דריי זין און צוויי טעכטער.

הענריק איז געווען דער עלטסטער זון און האט שטודירט סטאמאטאלאגיע און איז געווארן א צאן־ראקטאר. דער צווייטער — לעאפאלד — ד״ר מעדעצין, געשטארבן אין ניו־יארק אין 1965. דער דריטער — בערנארד — האט שטודירט יוריספרודענץ און איז געווארן אדוואקאט און ווינט אין מאנטרעאל.

הענריק, נאך זייענדיק א סטודענט אין אוניווערסיטעט, איז געווען באהערשט פון סאציאלע אנשויאונגען. א קורצע צייט האט ער געהערט צו דער סאציאליסטישער פארטיי און נאכדעם איז ער געווארן אן אקטיוויסט מיטגליד אין ״בונד״. ער איז געווען טעטיק אין א גאנצע רייע אינסטיטוציעס, פארנעמנדיק אנפירנדיקע אמטן, ווי צום ביישפיל: פארוואלטונגס־מיטגליד אין ספארט און טורן־פאריין זש. ט. ס.. געווען פארזיצער פון ״מארגנשטערן״, פארוואלטונגס־מיטגליד אין דער ״מעדעם־ביבליא־טעק״, פארוואלטונגס מיטגליד אין דער יידישער אפטיילונג פאר לאנד און נאטור־וויסנשאפט, וואס איז געווען אונטער דער אנפירונג פון ב. אייסורא־ווישט, און אין א גאנצע רייע אנדערע אינסטיטוציעס. ער איז געווען, לאנגע יארן, א מיטגליד פון שטאט־קאמיטעט פון ״בונד״.

אין יאר 1923 האט אנגעהויבן צו דערשיינען די ״ארבעטער־צייטונג״ און הענריק האט פארנומען דעם אמט פון אדמיניסטראטאר. אין אנדערע ווערטער הייסט דאס, אז ער האט באדארפט צו זארגן פאר דער מאטעריעלער עגזיסטענץ פון דער צייטונג. די צייטונג האט עגזיסטירט דריי יאר און דאס איז, אן שום צווייפל, צו פארדאנקן זיין אונדערמידלעכע אנשטרענגונגען פון שאפן די פינאנסיעלע מיטלען פאר דער עגזיסטענץ פון דער צייטונג.

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־שחיטה איז ד״ר הענריק לאזאראוויטש געווען אין ראטן־פארבאנד. נאך דער מלחמה איז ער צוריקגעפארן קיין פוילן און האט געווינט אין לאדוש. ארבעטנדיק אין דער ארטיקער קראנקן־קאסע אלס צאן־דאקטאר.

אין יאר 1948 איז ד״ר הענריק לאזאראוויטש אוועק פון פוילן צוזאמען מיט זיין פרוי. צוערשט האבן זיי זיך אויפגעהאלטן, א געוויסע צייט, אין בעלגיע און נאכדעם אנגעקומען אין מאנטרעאל, קאנאדע.

אין מאנטרעאל איז ד״ר הענריק לאזאראוויטש געווען טעטיק אין ״ארבעטער־רינג״, בונדישער ארגאניזאציע און אין דער טשענסטאכאוער לאנדסמאנשאפט. פאר־נעמענדיק א גרויסע צייט דעם אמט פון פארזיצער פון דער לאנדסמאנשאפט.

די אלע, וואס האבן צוזאמען מיט אים מיטגעארבעט אין געזעלשאפטלעכן לע־בן, די אלע וואס האבן אים געקענט און אלע זיינע חברים און פריינט, וועלן אים קיינ־מאל נישט פארגעסן. כבוד זיין אנדענק!

יחזקאל סילווער איז געווען צען יאר פרעזידענט פון דער לאנדסמאנשאפט און די גאנצע צייט איז ער געווען דער בייסיפיל און דער טאן־געבער פון די אקטיוויטעטן סיי מיט זיינע איבערגעגעבענע ארבעטן און סיי מיט זיינע באדייטנדע פינאנציעלע באשטיערונגען. אויף אלע שמחות פון די לאנדסלייט האט ער זיך באטייליקט און פון איינער אזא שמחה, א בר מצוה, ווו עס זיינען רעקארדירט געווארן די רעדעס פון בר מצוה און פארשטייער פון דער לאנדסמאנשאפט, געפינט זיך אויך די רעדע פון פארשטארבענעם פרעזידענט יחזקאל סילווער ע״ה. ער האט זיך באטייליקט אין מאמענט, וועו א לאנדסמאן איז געווען חס ושלום אין טרויער. זאל דא דערמאנט ווערן, אז קיין שום זאך האט אים נישט אפגעהאלטן פון אפגעבן רעם לעצטן כבוד א פארשטארבענעם לאנדסמאן, צו דער לויה פון מרס. רענא וואגא ע״ה איז ער געפארן, אוא קיין טאראנטא.

אין אנהויב סעפטעמבער 1959 איז ער אריין אין יידישן דזשענעראל האספיטאל, געהייסן האט עס, אז ער איז אריין אויף א ״טשעק אפ״. די עקזעקוטיווע מיטגלידער זיינען געווארן באאומרואיקט, וואס עס איז געשען, אלע ווי איינער פון דער עקזעקוטיווע און א גאנצע רייע לאנדסלייט זיינען אים געגאנגען מבקר חולה זיין, ער האט זיך געגרי אויסגעפרעגט וועגן אלע צוגרייטונגען צו דער יזכור אקאדעמיע, וואס האט געדארפט פארקומען, צי די איינלאדונגען זיינען שוין גרייט ארויסצושיקן, צי דער פראגראם איז שוין פולשטענדיק אויסגעארבעט געווארן און וועגן דער קארעספאנדענץ. וואס איז אנגעקומען. שפעטער איז דער שמועס אריבערגעגאנגען צו פריוואטע אנגעלעגנהייטן פון די עקזעקוטיווע מיטגלידער. ער איז געזעסן אין גסט־צימער און מאנכע האבן זיך אפילו געוויצלט, אז א געזונטער מענטש נעמט און גיט אריין אין שפיטאל אן ער האט אליין אויך געלאכט. דאס האט אלעמען זייער בארואיקט און געווען זיכער, אז אין א צוויי־דריי טעג ארום וועט ער זיין אין דער היים. דער חשבון איז אבער געווען א פאלשער. אין צוויי טעג ארום איז ער אפגעריבט געווארן און די דאקטוירים האבן פארבאטן יעדן באזוך. צוויי טעג נאך דער אפעראציע, אין דער נאכט פון 12־טן אויפן 13־טן סעפטעמבער 1959, איז זיין נשמה אויסגעגאנגען.

די אלע וואס האבן אים באזוכט אין שפיטאל, צוויי טעג פאר דער אפעראציע האבן גארנישט געקענט גלויבן, אז דאס איז מעגליך. אז אט דער גוטמוטיקער, שמייכלענדער פרעזידענט פון דער לאנדסמאנשאפט, יחזקאל סילווער, איז מער נישטא.

עס איז גלייך ערפונן געווארן א ספעציעלע טרויער־זיצונג פון דער עקזעקוטיווע, וואס איז פארגעקומען זונטיק, סעפטעמבער 13, 1959, 11 אזייגער אינדערפרי, אין הויז פון פארזיצער בערל איצקאוויטש.

אלע באשלוסן פון דער זיצונג זיינען פינקטלעך אויסגעפירט געווארן. די לאנדסלייט האבן זיך באפרייט פון זייערע באשעפטיקינגען און געקומען צו דער לויה, דינסטיק סעפטעמבער 15, 1959, עלף אזייגער אינדערפרי.

די טשענסטאכווער לאנדסמאנשאפטן און הילפס־פאריינען האבן צוגעשיקט קאנדאלענץ טעלעגראמעס.

פריינד שלמה וואגא איז געקומען צו פארן פון טאראנטא צו דער לויה.

ד״ר בנימין ארענשטיין, דער ענגערער־סעקרעטאר פון דער לאנדסמאנשאפט, האט מספיד געווען דעם פארשטארבענעם פרעזידענט יחזקאל סילווער ע״ה.

עס איז אויך פארשיביקט געווארן דער אנדענק פון פרעזידענט. צו דער מצבה, וואס די פאמיליע האט געשטעלט, איז צוגעבויט געווארן א ספעציעלער שטיין (מצבה) מיט אנטשפרעכנדע אויפשריפטן אין העברעאיש אין ענגליש.

יהי שמו וזברונו נצח.

יחזקאל סילווער (זילבערבערג) ע״ה

יחזקאל סילווער. דער זון פון ר׳ חיים און מרים. פון דער היים כטאשעווסקא. איז געבוירן געוואָרן אין טשענסטאָכאָ.

אין יאָר 1929 איז ער אָנגעקומען קיין מאָנטרעאל. קאָנאדע. און אין יאָר 1931 האָט ער אריבערגענומען זיין פרוי בעסי פון דער היים פערעלמאן. וועלכע האָט אים געבוירן צוויי קינדערלעך: א זון לויאיס און א טאָכטער ראָזלין.

ער איז געווען א שטילער, רויקער און באשיידענער מענטש. ער האָט קיינמאָל נישט געזוכט קיין מזרח־וואָנט און אויך קיינמאָל נישט געזוכט קיין אויבן אין אין געזעלשאפטלעכן לעבן.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען לאָנדסלייט. די על פי נס גערעטעוועטע פון נאצישע גיהנום, זיינען אָנגעקומען קיין מאָנטרעאל, זיך געפילט איינזאם און אפילו דערשלאָגן, וויל נישט אלע האָבן זיך געקענט גלייך איינארדענען, האָט זיי יחזקאל סילווער מקרב געווען צו זיך. זיין סטאָר אויף מעין סטריט אין זיין הויז איז געווארן א זאמל־פונקט פון נייַ געקומענע לאָנדסלייט. פאָר יעדן האָט ער געהאט א טרייסט־וואָרט. פאר יעדן האָט ער געהאט אַן עצה, ווי אזוי זיך איינצוארדענען און אויך דערטיילט פערזענלעכע הילואות אויף אן אומבאשטימטער צייט. איז טאקע נישט קיין וווּנדער, אז די לאָנדסלייט האָבן אים, קענן זיין ווילן, דערווייַלט אלס פרעזידענט פון דער לאָנדסמאַנשאפט.

ער האָט מיט גרויס התמדה און מיט דער גרעסטער איבערגעגעבנקייט אויסגעפירט זיינע פליכטן. אין אַהויב זיינען כמעט נישט געווען קיין שום איינקונפטן, אַלע לאָנדסלייט, די נייַ געקומענע, זיינען נאָך נישט געווען איינגעאָרדנט און האָבן נישט געהאט קיין פינאַנציעלע מעגלעכקייטן בייצוטראָגן צו פירן די אקטיוויטעטן פון דער לאָנדסמאנשאפט. בריוו דאקטן זיינען אנגעקומען פון לאָנדסלייט סיי פון ישראל, סיי פון אנדערע לענדער וועגע שטיצע. יחזקאל סילווער פלעגט דאָס נויטיקע געלט אויסלייגן, וואָס איז נויטיק געווען ארויסצוהעלפן די נויטלידנדיקע לאָנדסלייט. דאָס איז א כאראקטעריסטישער שטריך פון יחזקאל סילווער. די טעטיקייט איז פאר אים געווען אן עבודת־הקודש און געטאן האָט ער עס מיט גרויס איבערגעגעבנקייט ביז צו די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן.

אויך אלע אונטערנעמונגען, וואָס די לאָנדסמאנשאפט האָט איינגעאָרדנט, האָט ער אלס פרעזידענט, אנטיאָב צו פארנעמען דעם אויבנאָן און געבן אינסטרוקציעס, אליין אלע ארבעטן, וואָס ער איז געווען אימשטאנד אויסצופירן, געטאָן.

יחזקאל סילווער האָט אויסגעאיבט א גוואלטיקן איינפלוס אויף דער עקזיקוטיוו. געשאפן א פאמיליארע אטמאספערע, חבריש איבערגעגעבנקייט און א רעספעקטפולע באציאונג פון איינעם צום אנדערן. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט א פינקטלעכקייט. אלע זיצונגען און פארזאמלונגען באָוווכט, אפילו אין די ערגסטע וועטערן קיינמאָל נישט פארפעלט צו קומען אין צייט.

ער האָט געהאט די אויפויכט איבער אלע אקטיוויטעטן און געקענט די פעאיקייטן פון יעדן איינעם צוזופאסן די אנטשפרעכנדע ארבעטן. ער האָט זיך געריכטעט מיט דעם פרינציפ. או יעדער גיינער, וואָס וועגדעט זיך נאָך הילף זאל די הילף באָמען. קיינמאָל נישט צוריקווייזן אן אויסגעשטרעקטע האנט מיט גארנישט.

געשטאַרבן. מיין פאָטער איז אין יאָר 1938 געקומען קיין פוילן אין געשעפטלעכע ענינים און האָט שוין, צום באַדויערן, נישט באַווירן צוריקצופֿאָרן, ווייל די מלחמה איז אויסגעבראָכן.

אין דער צייט פון די סעלעקציעס און דעפּאָרטאַציעס איז ער צוזאַמען מיטן טשענסטאָכאָווער יידנטום אומגעקומען על קידוש השם ועל קידוש העם.

מיט זיין אומקום איז אויפֿגעלעבקייט, וואָס איז געווען כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן פוילישן יידנטום און איז שוין הייַנט מער נישט בנמצא.

מיין ברודער

מיין ברודער גוטעק זילבערשאַץ האָט געהאַט אַן אקטיוון אַנטייל אין דער טעכ־ נישער אַרבעט פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. ער האָט שטענדיק יעדן אייגעם דערמוטיקט און געטרייסט. ער איז געשטאָרבן נאָך דער באַפרייאונג. ער האָט אי־ בערגעלאָזט זיין פרוי אנקא און אַ טאָכטער סטעפא. הייַנט אַ דאָקטאָר אין חיפה אין ישראל און איר מאַן פרעד זאָוויסטאָווסקי איז פּראָפעסאָר אין חיפה־ער אוני־ ווערזיטעט.

וולאַדעק קאַפּינסקי

וולאַדעק קאַפּינסקי, דער זון פון פֿאַרזיצער לעאָן קאַפּינסקי, איז געווען אַ העל־ דישע פערזענלעכקייט. אין דער פּורים „אַקציע" פון דער אינטעליגענץ איז אים געלונגען צו אנטלויפן פון טראָק און אויסגעמיטן דעמאָלט אַ זיכערן טויט. מיט עט־ לעכע חדשים שפּעטער איז ער, צוזאַמען מיט עטלעכע פּאַרטיזאַנער, געכאפּט געווארן דורך די נאַצי־רוצחים און אַ געשמידטער אין קייטן איז ער געפירט געווארן צו דער עגזעקוציע אויפן בית־עולם. מיט די געשמידטע קייטן אויף די הענט האָט ער זיך געווארפן אויף די רוצחים. האַפּ־דיק, אַז צוליב דעם טומל וואָס וועט אויסברעכן האָט אים און זיינע חברים געלינגען זיך צו ראַטעווען. ער איז דערשאָסן געווארן האַלב הענגנדיק אויף דעם פֿאַרקן פון בית-עולם.

דעם עפּיזאָד האָט מיר איבערגעגעבן אַ פוילישער אַרבעטער, וואָס האָט גע־ אַרבעט אויפן בית־עולם ביים צונעמען די מאַרמאָרענע מצבות. וואָס די דייטשן האָבן צוגעזרויבט און אַוועקגעפירט קיין דייטשלאַנד.

די פֿאַמיליע קאַפּינסקי

פון דער פֿאַמיליע לעאָן קאַפּינסקי ע״ה איז ביים לעבן געבליבן בלויז דער זון יעזשי, וועלכער איז אַן אינזשיניער און געפינט זיך אין פוילן.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן יאָקוב (יאַנקל) (אַ ברודער פון לעאָן קאַפּינסקי), ווע־ כער האָט אלץ זיינע יאָרן געוווינט אין ניו־יאָרק און געווען אַן אקטיוויסט טוער פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, ווידמענדיק איר אַ סך צייט, מי און פינאַנסיעלע מיטלען. צום באַדויערן איז ער אין יאָר 1960 געשטאָרבן. ער האָט איבערגעלאָזט אין זון ד״ר אירווינג קאַפּין, וועלכער איז אַ פראָמינענטער געלערנטער און פֿאַרנעמט זיך מיט מעדיצין פֿאַרשונג. ער ווויינט אין וואַשינגטאָן.

האָט פֿשוט געראַטעוועט דעם לאגער פון אַן אומגליק. די קראַנקע האָבן נישט גע־קענט עסן דאָס לייטיקע ברויט און די בריקעוו זופ, ווייל פון אזא עסן וואָלטן זיי פֿשוט אויסגעשטאָרבן. עס איז דעריבער, איינגעאָרדנט געוואָרן א פעלד־קיך פאר די קראַנקע פון וועלכע עס האָבן שוין אויך געגאָסן די קליינע צאָל קינדער. דאָס זעלבע דאַרפט געזאָגט ווערן ווען צוואיילן דאָס אויפשטעלן די בארַאַקן, או די אר־בעטער זאָלן נישט דאַרפן ליגן אויף די בעטאָבענע פאַדלאָגעס און צוליב די אונ־סאניטאַרע באַדינגונגען צו זיין אין געפאָר פון עפּידעמיעס. אַן אַנדער ענין איז גע־וען דאָס מאַנעווירירן בייַ די רענטגען אויפנאַמען, אַז די קראַנקע אויף טובערקולאָזע זאָלן, חס ושלום, נישט אַריינפאַלן אין די גרויזאַמע הענט פון די נאַצי חליונים און אפילו אזעלכע פראָזאַאישע ענינים ווי דערליידיקן קאָנפליקטן פון ארבעטער מיט פאַראַרבעטער.

פון א גאַר באַזונדערן כאראקטער איז געווען דער סאַבאָטאַזש אקט פון אונ־טערצינדן די פראָכאָוניע. וואָס איז געשטאַנען אין פלאַמען און מחנות פון דער „געסטאַפּאָ" אין מעטאַלענע העלמען און פולער באַוופֿנונג, זיינען געשטאַנען גרייט אלעמען צו דערשיסן. דעמאָלט איז פֿשוט געווען א נס מן השמים, אז קיין קרבנות זיינען נישט געווען.

די אַלע אין קורצן אויסגערעכנטע און נישט אויסגערעכנטע פראָבלעמען, גובר צו זיין און נישט צוזאמענברעכן האָט נאָר געקענט געשען אין רעזולטאַט פון א טיפן גלויבן און אמונה, אָן די מאכט פון רשעות, מאָרד און גזילה וועט סוף כל סוף פאַלן און דער יידישער בטחון וועט זיגן.

אין דער נאָכט פון 16־טן אויפן 17־טן יאַנואַר 1945 איז די נאַצי מאַכט אין נשענסטאָאוו געפאַלן און די בלוטיקע הערשער פון די „האסאג" פאַבריקן און לא־גערן זיינען אנטלאָפן און אויף אוא אופן האָבן די רעשטלעך לעבן געבליבענע יידן אין די טשענסטאָאוער לאגערן זיך גראַטעוועט פון נאַצישן עמק הבכא.

נאָך דער באַפרייאונג

נישט געקוקט דערויף, וואָס די נאַציס האָבן געליטן א צעשמעטערנדיקע מפלה און די פארשקלאפטע יידן זיינען אַרויס אויף דער פרייַ, דאָך איז קיין גרויסע פרייד נישט געווען. פון איין זייט איז דאָס פאקטיש געווען א גרויסע היסטאָרישע גע־שענש, אז די מערדער זיינען באזיגט געוואָרן, אָבער פון דער אנדערער זייט האָט א וויי־טיק און צער יעדן באהערשט פון דעם גרויסן אומגליק. וואָס איז פאַרגעקומען. יעדער איינער האָט געמאַכט א חשבון הנפש מיט זיך אליין וועגן דעם חורבן פון אומקום.

מיינע עלטערן

מיין פאָטער ר' ישראל שלום זילבערשאַץ איז געווען א באַקאַנטער אינדוסטרי עלער. ער איז געווען א ייד אַ תלמיד חכם סיי אין רעליגיעוע און סיי אין וועלטלעכע פראָבלעמען. א דאנק זיין אַלגעמיינעם וויסן און אינטעליגענץ האָט ער זיך דער־וואַרבן אַ סך פרייַנד סיי צווישן די יידישע און סיי אין די פוילישע קרייַזן. ער איז געווען א ספעציאליסט אויסצוגלייכן די פארווילקלסטע ענינים. די טשענסטאָאוער אַדוואָקאַטן פלעגן צו איב שיקן אָועלכע ענינים, וואָס זיי האָבן נישט געקענט דער־לייזיקן דורך די געריכטן. ער פלעגט אוועקגעבן א סך צייט צו די דין־תורות בכדי אויסצוגלייכן ענינים, או איין ייד זאָל נישט האָבן קיין קאָנפליקט מיטן צווייטן.

אין יאָר 1935 איז מיין פאָטער ר' ישראל שלום זילבערשאַץ צוזאמען מיט מיין מוטער מרת בריינדל זילבערשאַץ עולה געווען קיין ישראל. דאָרטן איז מיין מוטער

זיי אַוועק אין די קאניצפאלער וועלדער אין בשלום אדורכגעפירט די, פאר יענער צייט, גאָר וויכטיקע און אייסערגעוועניליבע אויפגאַבע און דאָס האָט געגעבן אַ מעג־לעכקייט צוצוגרייטן אויפרופן, ביולעטינען, וואָס זאָלן וועקן, מונטערן צום קאַמף קעגן דער נאצי־מאַכט.

די ליקווידאַציע און אויפשטאַנד אין קלייניעם געטאָ

וועגן דער ליקווידאַציע און אויפשטאַנד אין קלייניעם געטאָ איז שוין דאָ אַ באַ־שרייבונג אין דעם בוך, דערביבער וויל איך נאָר צוגעבן, אַז אויב דער אויפשטאַנד האָט געקענט אָנהאלטן אַ וואָך צייט, האָט אין דעם געהאט אַ גרויסן שיכות דער אַרבעטס־אינזאַץ, וויל עס איז נויטיק געווען אַ באַדייטנדע צאָל לעבנסמיטל, וואָס איז אין דער ריכטיקער צייט צוגעגרייט געוואָרן, דער אויפשטאַנד וואָלט אפשר לענ־גער אָנגעהאלטן ווען די נאצי־רוצחים וואָלטן נישט מיט דינאמיט אויפגעריסן די הייזער, וואָס זיינען געפלויגן אין די לופטן צוזאַמען מיט די צעריסענע גופים פון די העלדישע קעמפער.

„האסאג"

נאָכן אויפשטאַנד און ליקווידאַציע פון קלייניעם געטאָ זיינען די דעמאָלט לע־בן־געבליבענע יידן געווען פארשפארט אין די „האסאג" פאַבריקן. דער אַרבעטס־אינזאַץ און איך זיינען געווען אין „האסאג" פעלצערן. דאָס איז אומגעפער קנאַפּע 19 חדשים: פון ענדע יוני 1943 ביז יאַנואַר 17, 1945. איבער דער צייט זיינען פאַר־געקומען אַ גאנצע רייע געשעענישן, וואָס יעדע פון זיי איז געווען אַ געראַנגל צווישן לעבן און טויט. עס האָט זיך געפאַדערט זער אָפט בליץ שנעלע אַריינטאַציע, מסי־רת־נפש, ווידערשטאַנדס־האַפּטיקייט, אמונה, גלויבן און הערציזם, צום ביישפיל: עס איז אויסגעבראַכן אַ טיפוס עפידעמיע אין לאַגער. די קאַנסעקווענצן דערפון האָבן געקענט זיין גאָר טרויעריקע, אלע, סיי די קראַנקע און סיי די געזונטע וואָלטן ־ווערך די נאציס אומגעברַאכט געוואָרן, וואָס איז געטאָן געוואָרן ווען דעם? אָן דעם וויכן פון די דייטשן איז איינגעאַרדנט געוואָרן אַ שפּיטאָל אין לאַגער. דאָקטוירים זיינען געווען, אָבער דאָס איז נאָר אלץ וויניק. מען האָט געדאַרפט האָבן מעדי־קאַמענטן, פאר די יידן פון לאַגער איז געווען אונטער טויט־שטראָף פאַרבאָטן ארויס־צוגיין פון לאַגער זיך אויסצובאַמיען די נויטיקע אנטי־טיפוס איינשפריצונגען. נאָך אינטענסיווע באַמיאונגען איז געלונגען צו באַקומען אַ דערלויבענישׂ, אונטער נא־צישער באַוואַכונג, אַז מיין פרוי דאַרקע זילבערשאַץ און ד״ר פוּשיראָוסקי זיינען ארויס פון לאַגער און ממש על פּי נס באַקומען פון טשענסטאָכאָווער פּוילישן דאָק־טאַר וויטאַלד שיטשאוש עטלעכע טיזנט איינשפריצונגען פוילשטענדיק בחינם, וואָס

די ראָלע פון אַרבעטס־איינאָאַך אין קליינעם געטאָ

דער אַרבעטס־איינאָאַך איז אונטערליגן די אָנפירונג פון יודענראָט און זיינע אויפגאָבן זיינען געווען:

1) אָפציילן יעדן אין דער פרי די צאָל פון די אַרויסגייענדיקע אַרבעטער צו יעדן אַרבעטס־פּלאַץ און פארשרייבן.

2) אַרויסגעבן צוטיילונגס קוויטלעך אויף מיטאָג, וואָס איז באשטאָנען פון א זופּ, צו די פאַראַרבעטער, פאר יעדער גרופּע לויט דער אָפגעציילטער צאָל.

אויסער די אָפיציעלע אויפגאָבן פון דעם אַרבעטס־איינאָאַך זיינען געטאָן געווָארן אַזעלכע זאכן, וואָס האָבן געשטעלט אין טויט־געפאָר דאָס גאַנצע פערסאָנאָל, וואָס איז באשטאָנען פון מיר, מאשעי קראוז און טאדעק פיש. דאָס איז געווען די ענגע צוזאַמענאַרבעט מיט דער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע.

ערשטנס, נאָר דער פורים שחיטה האט די קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע פאַרשטאַרקט איר טעטיקייט דורך אַרויסשיקן וואָס מער קעמפער צו די פאַרטיזאַנער אין די קאַניעצפאַלער וועלדער צו פירן אָן אַנגריפס־קאַמף קעגן דער נאַצישער־מאַכט, און „דרייערלעך" אָדער „פינפטלעך" אָדורכצופירן דיווערסיע אקטן דורך צעשרויפן באָן־ליניעס, וואָס זאָל צעשטערן באָנען, וואָס פירן נאַציש מיליטער און אַמוניציע צום מזרח פראָנט. אויסער דעם זיינען אויך געשיקט געווָארן עמיסארן, שליחים, צו אַנדערע געטאָס. צו דעם צוועק איז יעדן צווייטן טאָג צו מיר געקומען די אינסטרוקטאָרן פון העלדישע קעמפערין רבקה גלאַנץ און פלעגט מיר איבערגעבן די צאָל, וואָס דאַרפט אַרויסגיין יעדן טאָג פון געטאָ און מיט וועלכע אַרבעטס־גרופּן דאַרפן זיי געשיקט ווערן, בכדי זיי זאָלן האָבן וואָס נעמטער צו זייער ציל. די אַרויס־גייענדע קעמפער זיינען נישט געגאַנגען, האָבן באַקומען לעבנסמיטל קוויטלעך ווי־פיל זיי האָבן געדאַרפט.

דריטנס, מיט די קעסלען זופ צו די פאַבריקן פון וועלכע עס זיינען „געגומען" געווָארן פאַרשידענע רוי־שטאָפן און אויך גאַנצע טיילן זיינען געשיקט געווָארן נאָר אַזעלכע, וואָס זאָלן קענען מיט דער גרעסטער שנעלקייט אין קאַנספיראַציע אַדורכ־פירן זייערע אויפגאָבן.

פערטנס, ספעציעלע אויפגאָבן.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן איינע פון די ספעציפישע אויפגאָבן. די קאַמפּס־אַרגא־ניזאַציע האָט געדאַרפט האָבן א פולשטענדיקע אינרייכטונג אַרויסצוגעבן אויפרופן, האָט מען לאָנג נישט געטראָכט און מען האָט גענומען פון ארבעטס־איינאָאַך א שרייב־מאשין, א פול־פערטיקער מאשין (פאָוויעלאָטש), קלישעס, פאַרב אין אלץ צענומען אויף שטיקלעך און א גרופּע מיטגלידער פון דער קאַמפּס־אַרגאַני־זאציע האָט דאָס אריינגעלייגט אין די קעשענעס און אונטער די קליידער. זיי זיינען מיטגעשיקט געווָארן מיט דער ארבעטס־גרופּע „קאמיאנקא" און פון דאָרטן זיינען

געקריצט אין מיין זכרון: הערשל פריימאן, מאריק גאנשארָווישט, באקאנט געווען אונטערן נאָמען „טאָשאָך". די צוויי זיינען געווען קוואַליפיצירטע פאַכלייט; מיל־שטיין, א טאָקער; פריים, א זעג גוטער ייִלאָסער; הערשמאן, א טישלער; הערי קליין, וואָס איז געווען פון פאך א דרוקער. איז געווארן א גלעזער; יאקוב האָפ־מאן, וואָס איז פאר דער מלחמה געווען א סוחר פון פארבן, איז געווארן א שטיבן־מאָלער; בעניעק זילבערשטיין, וולאָדעק מארקאָוויטש, יאקוב ריכטער, נאטעק עפ־שטיין, ליטוואק און אנדערע. דער איינציקער זדון, וואָס די גרופע האָט געהאט, איז געווען א פיינער חסידישער יונגערמאן פון קראקע מיטן נאָמען קאָהען. די סעקרע־טארין פון דער גרופע איז געווען די אַדוואָקאַטין אסתר עפשטיין, היינט מרס. פראט און ווויינט אין לאס־אנדזשעלעס.

אונטער דער באוואכונג פון פוילישע כאליציאנטן באַוואָפנטע מיט אָנגעלאָ־דענע ביקסן, בין איך מיט דער פאַכלייט־גרופע אויף צום געביט פון דעם געפלאנטן קליינעם געטא. די פוילישע פאַליציאַנטן האָבן אונדז געפירט איז מיטן פון דער גאס, וויייל די טראָטוארן זיינען פאר יידן געווען פארבאָטן. עס איז געווען א שרעק־לעך געפיל דאָס גיין אינמיטן פון די גאסן, וואָס יעדן שטיין האָב איך געקענט. אלץ ארום האָט אויסגעזען ווי א לעבעדיקער בית־עולם, קיין לעבעדיקן מענטש האָט מען נישט געזען, מען האָט נאָר געהערט דעם אָפקלאנג פון די אייגענע טריט און די סקריפן פון די צעברָאכענע פענכטער און טירן. טויטע האָבן זיך ארומגע־וואלגערט אין די פארוואַרלאָזטע הייזער. טייל, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטע אין דער צייט פון די סעלעקציעס און דעפארטאציעס און זיינען געשטארבן פון הונגער און דורשט, וויייל סיי דער וואסער צופלוס און סיי דער עלעקטרישער שטראָם זיי־נען געווען אָפגעשטעלט. אַנדערע מתים זיינען געווען דערשאסענע פון די נאציש רוצחים, וואָס זיינען געקומען אויסרויבן די הייזער און יעדן אָנגעטראָפענעם יוד האָבן זיי דערשאסן.

אויפן געביט פון קליינעם געטא.

וועז די ארבעט האָט זיך אָנגעהויבן ביים צוגרייטן דאָס קליינע געטא האָט לעאָן קאפינסקי און ירמיהו גיטלער מיר פארטרויליך דערקלערט, אז איך זאָל פארגרע־סערן די ארבעטס־גרופע מיט א גאנצע רייע תלוצים, וואָס האָבן זיך ארגאניזירט אין א קיבוץ. זייער ציל און אויפגאבע איז צו ארגאניזירן א ווידערשטאנדס־באוועג־גונג. א קאמפס־ארגאניזאציע צום קאמף קעגן דער נאצי־מאכט. עס איז דעריבער וויכטיק, אז זיי זאָלן זיין צוזאמען צו פלאנירן און צוגרייטן זייערע אקטיוויטעטן. איך קען נישט געדענקען אלעמענס נעמען, אבער א טייל פון זיי, וואָס האָבן מיט זייער געוואנטקייט, מסירת־נפש און העלדישקייט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון און זיי זיינען: רבקה גלאנץ, אידשא פיינער, פישעלעוויטש, קאנטאר, לעווקאָוויטש, פאטעשעוויטש, ראזינער, וולאדעק קאפינסקי, דרעסלער, זוייערניק, אברָאם טשארני, די ברידער לייזער און זיסקינד שמולעווייטש, שטשעקאטש, גליקסמאן, ריים, פאלק, ר. פייגענבלאט, זילבערבערג, זילבערמאן, שילדהאוז, קאופמאן, מאנדעלבאום, ערענ־פריד, ווילינגער. באלעק געווירץ און א גאנצע רייע אנדערע.

די איניציאטארן פון דער קאמפס־ארגאניזאציע זיינען געווען די מיטגלידער פון די אמאליקע ציוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציעס. אבער זיי האָבן פארשפרייט זייער טעטיקייט, אז צו איר זיינען צוגעשטאנען אלע ריכטונגען פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס און אויך אומפארטיאישע. די ארגאניזאציע איז געווארן אן אלגעמיינע און האָט זיך גערופן: „יידישע קאמפס־ארגאניזאציע" און אין פוילישׁ: „זשידאָווסקא ארגאניזאצייא באיאוא" אדער אין פארקירצונג „זשאב".

טאדעק זילבערשאץ (זילבערט)

עפיזאדן פון נאצישן עמק הבכא

א לעגענדע דערציילט, אז ווען דאנטע, דער מחבר פון דער „גטלעכער קא-מעדיע", פלעגט זיך באוויזן אויף דער גאס, זיינען די דורכגייער אנידערגעפאלן אויף די קני און די פרויען פלעגן אויסהויבן זייערע קינדער, זאגנדיק צו זיי: „דא גייט דער מענטש, וואס איז געווען אין גיהנום".

אט אזוי דאכט אנגעווינען ווערן אויף די שארית הפליטה, די וואס האבן זיך געראנגלט צווישן לעבן און טויט אין די געטאס און קאנצענטראציע־לאגערן פון נאצישן עמק הבכא.

• • •

ווען מען האט דעם גרויסן היסטאריקער, קדוש און מערטירער, פראפעסאר שמעון דובנאוו געפירט צום אומקום ווען, האט ער אויסגערופן צו די ארומיקע יידן: „שרייבט און פארשרייבט". דאס איז די צוואה פון גרויסן היסטאריקער, וואס פארפליכטעט יעדן ייד, וואס האט אדורכגעלעבט דעם נאצישן עמק הבכא. אין דערפילונג פון דער צוואה וויל איך דא איבערגעבן עטלעכע עפיזאדן און פאקטן פון וועלכע איך בין א לעבעדיקער עדות.

• • •

מעטאלורגיע, אקטאבער, 1942.

נאך די מאסן סעלעקציעס, דערשיסונגען און דעפארטאציעס, איז דאס טשענ־סטאכאווער יידנטום חרוב ונחרב געווארן. דאס געטא איז אויסגעליידיקט געווארן אן א סימן פון לעבן. די הייזער זיינען געשטאנען פארוואלאזט. ווייסט און פוסט, אפן און פריי פאר די נאצישע רויבערישע הענט. די קליינע צאל, אויססעלעקטירטע יידן זיינען געווען קאשאירט אין די ארבעטס פאבריקן ביי שקלאפיקע ארבעט און געווען אנגעוויזן אויף די קאפריזן פון די רוצחים. זיי זיינען געשלאפן אויף די בע־טאנענע פאדלאגעס פון די פאבריק־האלעס אין די ערגסטע אונפארשטעלבארסטע אנטי סאניטארע באדינגונגען. דערביי גלילטן פון הונגער, דחקות און נויט.

אייך בין דעמאלט געווען אין דער פאבריק מעטאלורגיע אויף דער קרוטקע גאס. דער פארזיצער לעאן קאפינסקי האט מיך געריפן און ער האט מיר איבער־געגעבן, אז ער איז געווען ביים שטאטס־האופטמאן און דארטן זיינען אויך געווען אנדערע דייטשן און עס איז באשלאסן געווארן צו גרינדן א קליינעם געטא. זיי האבן צוגעגרייט א פלאן פון עטלעכע שמאלע געסלעך און דארטן זאל דאס קליינע געטא איינגעארדנט ווערן. דער צוגעטיילטער שטח איז אבער געווען צו קליין. נאך לאנגע דינגענישן, תחנונים און געבעטן, איז אים געלונגען צו פועלן, אז אויך דאס געסעלע קאושיא זאל איינגעשלאסן ווערן אין דעם פלאן. דער פרעזעס לעאן קאפינסקי האט מיך באאויפטראגט, אז איך זאל מיט מיין פאכלייט־גרופע איינארדנען דאס קליינע געטא. וואס איז באשטאנען פון אלטע, האלב־איינגעפאלענע, צעבראכענע הייזלער, דאס ערשטע האט מען געדארפט די הייזלער פאריכטן, אז עס זאל נישט אריינרעגע־נען פון די צעבראכענע דעכער, אויפבויען א קיך, וואס זאל אימשטאנד זיין צו קאכן פאר עטלעכע טויזנט מענטשן, איינארדנען די נויטוועניקסטע אינסטיטוציעס: א שטיקל שפיטאל, אמבולאטאריע און ביוראען. קיין בוי־מאטעריאלן זיינען נישט געווען, געלט צו קויפן מאטעריאלן איז אויך נישט געווען און פאכלייט אין מיין ארבעטס־גרופע זיינען געווען עטלעכע צעציילטע. איך קען נישט געדענקן אלעמענס נעמען, דערביבער וועל איך נאר אויסרעכענען די, וואס זייערע נעמען האבן זיך איינ־

ווערט וי אַרעסטירט צוליב אַ מסירה פון אַ קריסט, ביי וועלכן זי האָט זיך געהאָט אָפּגעשטעלט.

ניט געקוקט אויף אלע ענויים, וואָס ווערן איר אָנגעטון, ניט זיך דער געסטאַפּאָ ניט איין אַרויסצובאַקומען פון איר וועלכע ניט איז ידיעות. בעת די אויספֿאָרשונגען וואַרפט זי אירע הענקער די שווערסטע באַשולדיקונגען, און זאָגט זיי פּאָר אַ מיאוסן סוף.

אין טורמע רופט זי אַרויס מיט איר האַלטונג אַלגעמיינע באַווונדערונג און אַכטונג. די אַרעסטירטע ריידן אָן אויפהער וועגן דער וווּנדעראַרער ייִדישער פרוי, אפילו די אויפֿאַרשער און טורמע־וועכטער האָבן זיך ניט געקענט באַפרייַען פון צויבער פון איר פערזענלעכקייט.

ס׳קומט דער 7־טער נאָוועמבער 1944. אין חנה׳ס צעלע קומט אַריין דער פראָקוראָר מיט אַ מעלדונג: זי איז פֿאַרמשפט צום טויט, און האָט רעכט צו בעטן באַנגעדיקונג. זי אַנטוואָגט זיך עס צו טאָן, ווייל ניט קיין חסד פון די תלינים פון איר פאַלק. אין אַ שעה אַרום איז דער אורטייל געוואָרן אויסגעפירט.

און אַ בריוו פֿאַרן טויט צו די חברים, האָט זי געשריבן: "גייט ווייטער, חברים, אייער וועג, ביז ס׳וועט קומען דער טאָג פון נצחון, דער נצחון פון אונדזער פאַלק".

איר קערפּער איז דערנאָך געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אין "מארטירער ווינקל" פון בודאפעשטער ייִדישן בית עולם. ווי אַזוי און ווער עס האָט געטון, איז עד היום ניט באַקאַנט. בודאפעשטער ייִדן זיינען שוין דאָן געווען דעפֿאַרטירט, וועגן אַ חברה קדישא אין דאָן קיין רייד ניט געווען. זאָל דאָס אויך זיין אָן אויסווירקונג פון איר פערזאָן, אָן אויסווירקונג פון איר הערשער פערזענלעכקייט שוין נאכן טויט.

א פראָמעניק פונעם צעשטערטן בית-עולם.

אייניקע טיטלערבעסער פון דער ייִדישער פרעסע אין בעסטאַלאַוי

R. Federman

W. Levenhoff

A. Chroblowsky

חנה סענעש

אין בוּדאָפעשטער תפיסה איז געפֿאַלן פון אַ קויל פון די נאַצישע מערדער, איינע פון די פֿרעכטיקסטע יידישע פֿרויען העלדינס, דאָס יונגע יידישע מיידל חנה סענעש. זי איז געווען איינע פון יענע שליחים, וואָס דער ארץ־ישראל־דיקע ישוב האָט אַרויסגעשיקט אין אייראָפּאישן גיהנום צו מונטערן די יידן, אַרגאַניזירן זייער ווירערשטאַנד און נאָך ראַטעווען דאָס, וואָס לאָזט זיך. פיל פון די דאָזיקע העלדן זיינען פון זייער שליחות ניט צוריקגעקומען, צווישן זיי אויך חנה סענעש.

סענעש איז געבוירן געווארן אין יאָר 1921 אין בודאָפעשט ביי רייכע אסימילירטע עלטערן. קיינער האָט ניט געטראַכט, אז דאָס מיידעלע וועט ווערן אַ חלוצה, עולה זיין, וועט ווערן די ערשטע יידישע פאראשוטיסטן און אומקומען ביים ראַטעווען אירע ברידער.

דער פֿאַרשטאַרקטער אַנטיסעמיטיזם אַבער אין אונגארן און ידיעות וועגן די יידישע ליידן אין דער גאַנצער וועלט, האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין איר גאַנצען דענקען, זי איז געווארן אַ ציוניסטין.

דעם ציוניזם האָט זי פֿאַרשטאַנען פשוט — עולה זיין וואָס פֿריער קיין ארץ־ישראל און דאָרט אַרבעטן אין קאָלעקטיוו. זי פֿארלאָזט איר רייכע היים און פאַמיליע און צו 18 יאָר אין סעפּטעמבער 1939 איז זי שוין אין לאַנד.

אַ געוויסע צייט לערנט זי אין דער לאַנד ווירטשאַפט שוֹל פֿאר מיידלעך אין נהלל; שפּעטער טרעט זי אַריין אין דער קבוצה "שדות ים" (ביי קיסריה), אין דער קבוצה אַרבעט זי שווער אין אָלע ווירטשאַפּט־צווייגן. קומט דער אַוונט איז זי אָפּט מיד און צעבראָכן, און דאָך געפינט זי צייט צום לערנען, לייענען און צום שרייבן, און די פֿרייַע מינוטן שרייבט זי קורצע, זאַפּטיקע לידער, אירע לידער זיינען צארט און גלייכצייטיק פול מיט לעבן.

"אהבתי את השמש החמה,
האור, השיר, ניצוץ של זוג עינים".
(כ'האָב ליב די וואַרעמע זון,
דאָס ליכט, דאָס לידּ, די שיין פון אַ פּאָר אויגן).

עס גייען פֿאַרבי עטלעכע יאָר אין שווערער מי, אין אינטענסיווער אַרבעט איבער זיך און טרוימען אויפן גליקלעכן אינדזעלע אין גרויסן בלוט־מבול אין ארץ־ישראל. אָבער דאָס האַרץ רוט ניט, הנדערטער טויזנטער, מיליאָנען יידן ווערן געשאָכטן, פֿאַרגאַזט, פֿאַרברענט — מוז מען זיי העלפן, עס מוז עפּעס געטון ווערן. חנה באַשליסט זיך לאָזן אין "שליחות". זי טרעט אַריין אין מיליטער, וווּ זי צייכנט זיך אויס מיט איר מוט און פלייס. זי ווערט אויסגעבילדעט אלס פֿאַראשוטיסטין, און באַקומט אַן אָפּיצירן־ראַנג.

נאָכן באַקומען די געהעריקע צוגרייטונג ווערט זי ארויסגעלאָזן, צוזאַמען מיט נאָך חברים מיט פֿאַראשוטן אין יוגאָסלאַוויע, כדי פון דאָרט אַרײַנצודרינגען קיין אונגארן.

אין יוגאָסלאַוויע, אין לאַנד, וווּ אַ העלדיש פּאָלק פירט אַ טיטאַניש קאַמף קעגן די מאכטיקע באַצוינגער, וווּ פרויען קעמפֿערינס מיט געווער אין די הענט זיינען אַ געווינלעכע דערשיינונג, צייכנט זיך חנה אויס מיט איר אויסערגעווינלעכער דרייסקייט. זי נעמט אנטייל אין פילצאָליקע שלאכטן, און ווערט אַ לעגענדארע העלדין ביי די יוגאָסלאַוויער. פֿאַרשידענע דערציילונגען גייען אַרום וועגן אירע העלדנטאַטן און וועגן איר פערזאָן און רופן אַרויס אַלגעמיינע התפעלות.

ס'קומט דער טאָג, ווען די דייטשן איבערנעמען אונגארן. עס ווערט געשאַפן די סאלאסי רעגירונג. עס שטייט פאר די פול־שטענדיקע פידשע פֿאַרניכטונג פון אונגארישן יידנטום. חנה מיט עטלעכע חברים גייען אַריבער קיין אונגארן, דאָ

ווערן וועגן לייבקין. וואס איך וויל זיך יאָ באמיען איז אריסברענגען דעם גייסט, געפילן און אנערקענונג אין צוואמענהאנג מיט די היינטיגע פייערונג פון 80־יעהריגן געבוירן־טאג פון חשובן פרעזידענט.

טייערע פרייַנד. איך ווי אויך פיל פון אייך ווייסן אז לייבקע איז נישט פון די פערזאָנען וואס לויפן נאך זבוד. מיר, די עקזעקיטיוע פון דער לאנדסמאנשאפט און די ליידיס־אָקזילערי האבען אָנגענומען דעם באשלוס איינצוארדענען די היינטיגע אינטערנעמונג מיטן פילן באוויסטזיין און אָנגעבן כבוד, אויסדריקן אנערקענונג און א דאנק פאר אונזער פרעזידענט, פאר זיין ארבעט און העלפן אדורכפירן אונזערע צילן און אויפגאבן, תשובער פרעזידענט לייבקע יאקובאוויטש.

ערלויבט מיר אין נאָמען פון די טשענסטאָכאווער לאנדסמאנשאפט און ליידיס־אָקזילארי ווי אויך פון אלע פערזאמלטע, ווינטשן פיל יאָהרן פון געזונט, גליק און צופרידנהייט פאר אייך, און אייער ליבער משפחה, זאלען מיר האָפן אז מיר וועלן האבען מער אזעלכע פייעראנגען.

ביי הערשל ראזענבלום

Israel Bond Drive Dinner in honour of Mr. Leibke Jakubovitch, on the occasion of his 80th birthday – Sunday, May 4th, 1980, at the Beth Israel Congregation, Montreal.

Standing from left: L. Jakubowitch, H. Klein, H. Rosenblum, T. Zilbert

א ישראל באנד דינער אין מאי 1980
לכבוד דעם 80 יעריקן געבורטס־טאג
פון לייבקע יאקובאוויטש

אין מאָנטרעאל

חשובע פֿאַרזיצער פֿרײַנד קליין, ועהר געערטער גאסט מר. דאָרן. בעל־שמחה לייבקע יאקובאָוויטש, מיטגלידער פון פֿרעזידיום, ליבע לאנדסלייט אין פֿרײַנד.

איך האָב דאס אנגענעהמע פֿערגעניגן און כּבוד צו רעדן וועגן אונזער חשובן פֿרעזידענט, לייבקע יאקובאָוויטש, צו געבן אַן אפשאצונג וועגן א פֿערזאָן איז לויט מײַן מיינונג נישט קיין לייכטע אויפגאבע, דערצו נאָך אז עס דאַרף געטוען ווערן אין קורצע שטריכן, כּאָטש, עס וואָלט נישט׳ געווען קיין צו גרויסער פּעלער אָפּצושטעלן זיך אביסל לענגער, און רעדן וועגן פֿאַרשידענע אספעקטן פון די טעטיגקייטן פון פּעטער לייבקע.

טייערע פֿרײַנד, איך וועל זיך באמײַן אָפּצושפּיגלען און די ראָמען פון מײַנע מעגליכע פּעהיגקייטן, עטליכע כאַראקטער־שטריכן פון א מענטש וואס פֿערקערפּערט אין זיך מענטשליכקייט, ערליכקייט און איבערגעבנהייט, אין דעם וואס ער גלויבט, און שטעלט זיך פֿאר אַן אויפגאבע אדורכצופֿירן.

ווי עס איז שוין אייך באקאַנט איז פּעטער לייבקע געבוירן אין יאהר 1900. א זוהן פון א ככבודיקע יידישע משפּחה. צו 13 יאָהר פֿאנגט ער אָן ארבעטן אים ארויסציהעלפֿן מיט פּרנסה. גלייכצייטיג דערגענצט ער אין די פּרײַיִ צייט זײַן יידישע און ועלטליכע וויסנשאפט.

צו 20 יאָהר ווערט ער גערופֿן אין דער פּוילישער ארמיי, ווי ער טרעפֿט זיך אָן אויף באליידיגונגען און אונמענטשליכע באציהונג, אויפֿן חשבון פון די יידישע סאלדאטן און יידן בכלל, ער קומט צוריק נאָך טשענסטאָכאָוו, און בײַ 25 יאָהר האָט ער חתונה מיט איינע פון די פֿיינסטע פֿרויען וואס איך האָב ווען עס איז געקענט. זיי ווערן באשאַנקן מיט 2 טייערע קינדער און עס פֿארמירט זיך א ווארעמע, אנגענעמע אַן בל־בתּישע היים. ער וויזיט ארויס זיינע פּעהיגקייטן אויפֿן געביט פון ארבעט און געשעפֿט. עס קומען צום אויסדרוק זיינע פֿריינטליכע באציהונגען פון מענטש צו מענטש אָן פון ייִד צו ייִד. די 2־טע וועלט מלחמה ברעכט אויס, און די פֿרייהייט פון באווענונג ווערט באגרעניצט. אין הויז פון לייבקע יאקובאָוויטש קומען פֿאַר אָפּטע צוזאמענקונפֿטן פון משפּחה, שכנים און באקאַנטע. עס ווערן באהאַנדלט פֿערשידענע פראגן, צווישן אנדערע דער גאנג פון קריג, און די לאגע אין וועלכער יידן געפֿינען זיך. אין 1942 ווערט לייבקע מיט זײַן איינציג לעבן־געבליבענע טאָכטער נאדזיא, געפֿירט אין צוואנגס־ארבעט לאגער "האסאג". עס גייט ארויך די שוידערליכע און טראגיש צייט פון דער מלחמה און זיי מיט נאָך א קליינע צאָהל יידן דערלעבן די באפֿרייאונג אין יאנואר 1945.

נאָך פֿערשידענע וואנדערונגען קומט לייבקע מיט זיין טאכטער נאדזיא אין 1948 נאָך ישראל. צילים פֿערשידענע סיבות פֿערלאָזן זיי דאס לאנד און קומען נאָך מאָנטרעאל.

לייבקע שטעלט זיך גלייך אין פֿערבינדונג מיט די טשענסטאָכאָווער, און ווערט אַן אקטיווער מיטגליד אין דער לאנדסמאנשאפט. ער לאָזט זיך אריין מיט פֿילן ברען אין דער ארבעט. אין 1959 ווערט לייבקע יאקובאָוויטש אויסגעווייל׳ט פֿרעזידענט פון דער טשענסטאָכאָווער לאנדסמאנשאפט אין מאָנטרעאל. ער ווערט אייניער פון די אונדערמידליכסטע מיטארבייטער און אונזער געזעלשאפט.

ווי איך האָב שוין באמערקט אין מײַן אריינפֿיר אז עס קען פֿיל געזאָגט

געוופן פון אידן, נישט קיין פאלקס־לעבן; סעקטן, נישט קיין פאלק.

דער פארשטארבענער דיכטער ה. לייוויק האט איבערגעלאזט א בוך פאעזיע, אונטערן נאמען "אין טרעבלינקע בין איך נישט געווען", וואו ער באמיט זיך שטארק ארייינצולעבן זיך אין דער געדאנקן־וועלט פון פארשניטענעם אידישן פאלק. ער איז אבער מודה, אז דאס איז פאר אים נישט מעגלעך, ווייל די וועלכע זיינען אין טרעבלינקע נישט געווען, וועלן קיינמאל נישט פארשטיין וואס דארט איז פארגעקומען.

במילא קענען מיר ניטש דערווארטן, אז אונזערע קינדער, דער צווייטער אדער דריטער דור, זאלן פארשטיין און רעאגירן אויף דעם חורבן ווי מיר האבן עס פארשטאנען און רעאגירט, כאטש עס זיינען פאראן יחידים, וועלכע האבן אן אינטערעס אויסצוגעפינען וואס דארט איז פארגעקומען.

לעצטנס איז דערשינען א בוך, "מייו" ("מאוס"), וועלכער האט געמאכט א גרויסן רושם. דער מחבר, אדיט שפיגלמאן, איז א זון פון פוילישע אידן, וועלכע האבן דורכגעמאכט דעם נאנצן דייטשן גיהנום און געבליבן לעבן.

דאס בוך, איז צווי בענדער, איז געשריבן אויף אן ארגינעלן, קאריקטורישן אופן (קאמיקס). די דייטשן ווערן פארגעשטעלט ווי קעץ, די אידן ווי מייז, און די פאלאקן ווי חזירים. עס האט גענומען דעם מחבר פונעם בוך פיל יארן ארויסצובאקומען פון זיין פאטער, וולאדעק שפיגלמאן, אלע איינצלהייטן ווענן זיין לעבן אין די געטאס און די לאגערן ביז ער האט אנגעשריבן דאס בוך. די באציאונגען צווישן פאטער און זון זיינען שטענדיק געווען אנגעשטרענגטע.

אן עלטערער ברודער פונעם מחבר איז אומגעקומען אין אוישוויץ, און דאס האט איבערגעלאזט אן אייביקן טרויער אין הויז. זיין מוטער, וועלכע האט אויך דורכגעמאכט אלע צרות און דייטשע גיהנום׳ס, און האט איבערגעלעבט. איז שפעטער שוין זייענדיק אין אמעריקע, באגאנגען זעלבסטמארד. דאס בוך האט באקומען דעם זייער פרעסטיזשפולן פוליצער־פרייז.

דאס איז אן איינצלנער פאל, אפשר זיינען פאראן פאלן פון זין און טעכטער פון שארית־הפליטה אידן, וועלכע האבן געפארשט און געשריבן וועגן דאס לעבן פון זייערע עלטערן, ליידער וויסן איך נישט וועגן אזעלכע.

איך וויסן, אז עס איז פאראן גרויסע גרופעס, זין און טעכטער פון שארית־הפליטה אידן, וועלכע זיינען אקטיוו אין רעליגיעוע קרייזן, אבער איך וואלט זיי געוואלט זען אין די אנפירערשאפט פון די נאציאנאלע אידישע ארגאניזאציעס. עס איז שוין די העכסטע צייט, אז יונג אידיש בלוט זאל אריינדרינגען אין די אדערן פון אידישן לעבן אין אמעריקע.

פרייטאג, יולי, 3, 1992

צבי ראזענווין

ווי האלטן מיר מיטן צווייטן דור?

מיט מער ווי זיבן יאָר צוריק, האָב איך געשריבן אַן אַרטיקל אונטערן קעפּל: "דער אָוועקגייענדיקער דור" ("אלגעמיינער־זשורנאל". דעצעמבער 21, 1984), וואו איך באָריר דעם טרויעריקן פאקט, אַז אונזער דור, דער דור וועלכער האָט אַדורכגעלעבט דעם חורבן, גייט אָוועק.

פּאַרשטייט זיך, אַז היינט, מיט מער ווי זיבן יאָר שפּעטער, איז דער דאָזיקער פאקט מער בולט. מיר הערן לעצטנס פון אַלע זייטן וועגן אידן פון דער שארית הפליטה, וועלכע שיידן דך אָפּ פון אונז.

אויך דער דאָזיקער טעמע האָט לעצטנס אויך געשריבן אונזער הויכגעשעצטער שעף־רעדאַקטאָר, גרשון יעקבסאָן, א לייט־אַרטיקל "מען גייט צו לוויות". און אויך דזשודיט מילער, די באַקאַנטע שרייבערין פון דער "ניו־יאָרק טיימס", האָט לעצטנס געשריבן, אז די צייט ארבעט פאר די דייטשן און זייערע מיטהעלפער, ווייל לויט קאַנצלער העלמוט קאָהל איז שוין די העכסטע צייט צו מאכן א "שלום־שטריך" איבער דער פארגאַנגענהייט, און אז די דייטשן דארפן ענדלעך אראָפּווארפן פון זיך דעם שולד־געפיל פאַרן אויסהרג׳ענען דאָס אידישע פאָלק אין אייראָפּע.

דושודיט מילער אונטערשטרייכט דעם פאקט, אַז דאָס אויסשטאַרבן פון די שארית הפליטה אידן העלפט ארויס די דייטשן צו מאכן די וועלט פארגעסן וועגן דעם גרויסן חורבן. ווייל די שארית הפליטה אירן זיינען די וועלכע לאָזן די וועלט נישט פארגעסן וועגן די מערדערייען פון די דייטשן.

פאר אונז, די נאָך־לעבנגעבליבענע שארית־הפליטה אידן, איז דערבער פון גרויס וויכטיקייט צו וויסן וויי עס זעען־אויס דער צווייטער און דריטער דור פון די שארית הפליטה אידן. צו קענען מיר דערוואַרטן, אַז זיי וועלן פארוועגן דעם דרוק פון נישט לאָזן די וועלט פארגעסן דעם גרויסן חורבן?

זיכער וועט קומען א גרויסע ענדערונג, ווייל מיר, דער אָוועקגייענדיקער דור, האָבן נאָך געהאט די זכיה צו לעבן און ווירקן מיטן פיל־מיליאָניקן אידישן פאָלק אין פוילן און אין אַנדערע מזרח־אייראָפּעאישע לענדער. מיר האָבן געהאט די זכיה איינצוזאָפּן אין דך דאָס שעפּערישע, שפּרודלדיקע און שטורמישע אידישע פאָלקס־לעבן אין פוילן. מיר האָבן געהאט די גרויסע זכיה צו אָטעמען די לופט, איינצוזאָפּן אין זיך דעם אראמאַט און די אטמאָספער פון די גרויסע גייסטער און דענקער, וואָס דאָס אידישע פאָלקס־לעבן אין פוילן האָט פון זיך ארויסגעגעבן.

עס זינגט אין אונז דער אומשטערבלעכער ניגון פון דעם אמאָליקן ריכן אידישן פאָלקס־לעבן, דער פאָלקלאָר, די מוזיק, די אידישע און העברעאישע שפּראָך, די רייכע ליטעראַטור אין אידיש און אין העברעאיש. עס זינגט אין אונז דער ניגון פון טויזנט יאָר אידיש שעפּערש לעבן. מיר זיינען געווען מיט אונזער פאָלק אין זיינע טראגישסטע און גרויליקסטע טעג און נעכט פון דעם פאָלקס־אונטער גאנג. מיר האָבן מיטגעמאכט דעם גאַנצן דערנער־וועג, די פיין און יסורים, די טאָרטורן, די באַליידיקונגען און דערנידריקונגען. מיר האָבן געוען די פיערן פון די ברענענדיקע שוהלן און בחי־מדרשים. מיר האָבן געוען די ברענענדיקע קערפערס פון פרויען און קינדער. עס קלינגען נאָך אין אונזערע אירען די פאַרצווייפלטע הילפס־געשרייען פון אונזערע עלטערן: "איר זאלט נישט פארגעסן, און נישט פארגעבן".

פיל האָט זיך געענדערט זינט יענע טעג און נעכט פון אומקום. א גאַנץ אידיש פאלק איז אומגעבראכט געוואָרן. גאַנצע שטעט און שטעטלעך זיינען פארברענט געוואָרן מיט אַלץ און אַלעם. א גאַנצע ציוויליזאַציע פון טויזנט יאָר אידיש לעבן און שאפן, מיט שפּראָך, קולטור און פאָלקלאָר. וואָס מיר האָבן היינט איז

עס איז נאָך נישט צו שפּעט! ....

אַזכרה נאָך די קדושים פון דעם פּראָכפולן אידישן טשענסטאָכאָוו

ה. קליין

אַריבער פיר צענדליק יאָר טראָגט די שאירית הפליטה דעם חוב פון נישט לאָזן פאַרגעסן די אומגעבראַכטע קדושים פון דעם לעצטן חורבן.

א וועלט פון ליטעראַטור איז געשאַפן געוואָרן דורך די ניצולי שואה. ימים פון טיגט אין טאָנען פון פּאָפּיר איז אויסגענוצט געוואָרן צו באַשרייבן די צרות, ליידן און פיין אין די אפּגעדרוקטע הונדערטער טויזנטער ביכער. ווי אויך אין פּאַרשיידענע אַנדערע אויסגאַבן וואָס זיינען געדרוקט געוואָרן, כדי צו פאַראייביקן אין שריפטליכן וואָרט דעם אנדענק נאָך די אומגעקומענע קדושים פון חורבן אייראפּע.

די שאירית הפליטה, די לעבעדיקע עדות וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם מאָרש צו דער "עקדה" פון אומקום, און על פי נס זיך געראַטעוועט, האָבן זיכער געליינט און געפּאָרשט די אידישע טראָגעדיע, און געזוכט דאָרט צו דערגיין און צודעשיפּירן דעם אמת'ן ציל פון די מאַסן מערדער, וואָס האָבן אַזוי קאַלטבלוטיק געפּיניקט געמאָרדעט און פאַרגאַזט א פּאָלק פאַר דעם איינציקן חטא וויל זיי זיינען געווען יידן.

איצט פרעגט זיך, וואָס איז געוואָרן מיט דער דאָזיקער חורבן ליטעראַטור? וואָס האָבן מיר געטאָן, אז אויך דער נייער דור אונדזערע קינדער וועלכע זיינען ביי דער "עקדה" נישט געשטאַנען און נישט צוגעזען די אלע שוידערליכקייטן, וועט די דאָזיקע דערשינענע געדרוקטע ליטעראַטור אויך דערגרייכן צו אונדזערע קינדער? אַדער וועלן די חורבן ביכער ליגן אויף די פּאָליצעס אין די ביכליאָטעקן און וויסנשאַפטליכע אינסטיטוציעס און דער שטויב וועט פּאַרדעקן די טרויעריק פיינלעכע פּאַרגאַנגענהייט פון א פּאָלק וואָס האָט אזוי שטאַרק געבלוטיקט מיט דעם אומקום פון זעקס מיליאָן אידישע קדושים.

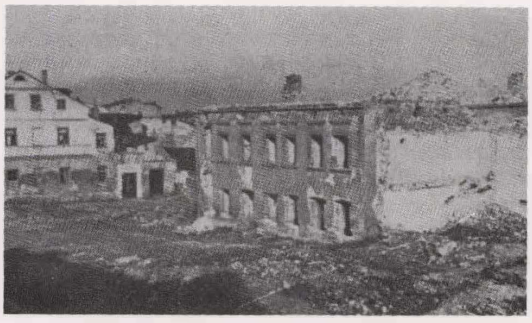
דער דאָזיקער וויי־געשריי מוז וווייטער געטראָגן ווערן אין די הערצער פון אונדזערע קינדער, דער נייער דור מוז איצט טוען די ארבעט פון נישט לאָזן פאַרגעסן די וועלט וואָס איז געשטאַנען גלייכגילטיק און איינגענומען א שטיימעניש, שטילערהייט האָבן זיי מסכים געווען צו די מאַסן מאָרדן, צום גענאַסייד פון אידישן פּאָלק. "שתיקה כהודאה", זייער שווייגן איז געווען א באַשטעטיקונג א גוטהייסונג צו דער דאָזיקער מאַסן שחיטה. אונדזער אויפגאַבע איז צו זען אז דער קול פון פּראָטעסט ואָל ווייטער געטראָגן ווערן דורך די צוקונפטיקע דורות און דערמאָנען דער וועלט, אז אזעלכעס טאָר מער און וועט מער קיינמאָל נישט פּאַסירן.

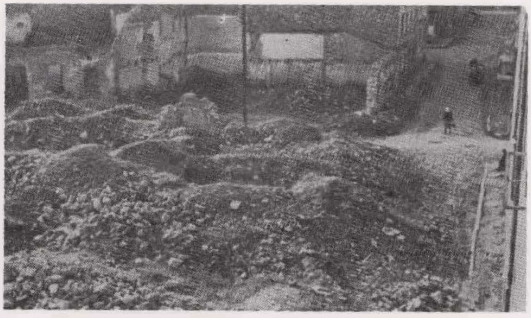
מיר דאַרפן געדענקן די אַלע אידישע קדושים, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן ביי די נאַצישן, אָבער צו געדענקען זיי בלויז אַלס טויטע איז נישט גענוג. מיר דאַרפן אויך געדענקען זייערע לעבענס, זייער געראַנגל און ווידערשטאַנד אין די געטאָס בעת דער דייטשער אקופאציע, מיר מוזן אויך געדענקן דייער גלויבן אין מענטשלעכקייט, דאָס אלעס מוז איבערגעבן ווערן צו די קומעדיקע דורות.

נאָך יאָרן פון מאַסן אזכרה פאַרזאַמלונגען, נאָך רירענדע צערעמאָניעס, נאָך יאָרן פון אַרגאַניזירטע יזכור תפילות פאַר די קדושים, נאָך אַלע טרויער רעדעס און דרשות פון פאַרגאַנגענע יאָרן, נאָך דעם חורבן, מוז זיך איצט אָנהייבן די ויכטיקע אַרבעט פון "והגדת לבנך", מיט דעם נייעם דור די געשיכטע פון דעם אידישן גרויסן חורבן אין אייראפּע. ווי זעקס מיליאָן אידן זיינען קאַלבלוטיק דערמאָדערט געוואָרן אין 20־טן יאָרהונדערט. ליידער איז ביז איצט זייער וויניג געטאָן געוואָרן אויף דעם געביט פון איבערגעבן דעם יונגען דור די געשיכטע פון חורבן, דער אנדענק וועלט כסדר מער און מער פּרעמד און וועלט פון דער אידישער יוגענט.

אַרום האָבן מיר זיך געמוטשט אָפטיילן און שאָפן אייגענע גרופּן.

מיר האָבן דורכגעפירט פאַרשידענע סאבאטאוש און דיווערסיע אַרבעטן און מיליטעריש אויסגעבילדעט די חברים, אונדזער שטאב האָט געהאַט זייער שווערע אויפגאָבן ווי פון צייט צו צייט אריבערוואַרפן גרופּן פון איין אָרט אויפן צווייטן, כדי זיך אויסצובאַהאַלטן פון דער רעאקציאנערער ארמיי, א. ק. (Armia Krajowa) אויך שטיין אין שטענדיקער פאַרבינדונג מיטן געטאָ. און אין געהעריקן מאָמענט זיי קענען קומען צו הילף אויך דאָ איז אונדז געלונגען אנציבינדן א קאָנטאָקט מיט אונטערערדישע באַוועגונגען, ווי אויך אויסצוהאַלטן די פאַרבינדונג מיט אונדזערע גרופּן אין וואַלד, אויסער די מאַטעריעלע הילף האָבן מיר אין א גרויסער מאָס, באַקומען מאַראַלישע הילף, דאָס כסדר׳דיקע וועקן אונדז צום אויסדויער, די ידיעות פון די פראָנטן, דאָס דער־נענטערן זיך פון דער רויטער־ארמיי, האָבן אונדז טאַקע געגעבן דעם כח און מוט צו דערלעבן און זען פאַקטיש די צעשמעטערטע פאַליטישע באַנדעס.

פראַגמענטן פון צעשטערטן קלויסטער נעבן

אין נעטא, איז געבליבן 5 טויזנט, אין אַ קליינער נעטא פון 4 ענגע געסלעך. אריף אַ קורצער צייט איז אַלץ געוואָרן איבערגעריסן, ווייל דער גרעסטער טייל מיטגלידער פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע איז אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

זייענדיק 10 טעג אין טרעבלינקע, האָב איך זיך ביי דער אַרבעט געטראָפן מיט אייניקע מיטגלידער פון אונטערערדישן טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט, און אויך מיטן טשענסטאָכאָווער פועלי־ציון גרשון פרענדקי, און עס באַשלאָסן געוואָרן, אַז איך מוז אַרויס פון טרעבלינקע און זיך ווייטער שטעלן אין פאַרבינדונג מיט דער איבערגעבליבענער קליינער נעטא.

נאָך אַ סכנות־פול און שווערע וועג, איז מיר געלונגען דעם 8־טן נאָוועמבער 1942 צוריקצוקומען אין טשענסטאָכאָווער קליינעם נעטא, פיזיש מאַראַליש, לחלוטין צעבראָכן, האָבן מיר זיך וויייטער אָרגאַניזירט און פֿרוביירט אויסצוגעפינען מיטלען ווי צו פאַרטיידיקן דאָס ביסעלע וואָס האָט זיך נאָך צייטווייליק גערעטעוועט.

אָבער אידער מיר האָבן באַווייזן צו קומען צו זיך, האָבן די בעכטיעס שוין צוגעגרייט אַ פרישן אופן פון פיין און צרות, כדי צו האַלטן דאָס קליינע הייפל יידן אין כסדרדיקער שרעק. דאָס קליינע הייפל איבערגעבליבענע איז צשעפליטערט געוואָרן אויף קליינע גרופעס, און פונאַנדערגעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטען, וועו דער גרעסטער טייל פון נעטאָ זיינען געווען ביי דער אַרבעט, האבן זיי דעם 4־טן יאנואר וידער דורכגעפירט א סעלעקציע אויף דעם ביסל קינדער וואָס עס איז נאָך געלונגען אויף פאַרשידענע אופנים צו רעטעווען. אָבער דאָס מאָל האָבן די מערדער דערפילט אַז די פאַרצוויפלטע און אויסגעפיניקטע יידן וועלן זיך מער ניט לאָזן פירן ווי שעפסן צו דער שחיטה, און ס׳האָט אָפּגעהילכט דער ערשטער שאָס, פון ה׳ פישעלעוויטש, אויך אַ צוריקגעקומענער פון טרעבלינקע, ער האָט פאַרווינדעט דעם אויבערלייטענאנט ראן פון דער שרך־פּאָליציי. נאָך אויסשיסן די קוילן, האָבן די חברים פון דער קאמפּס־אָרגאַניזאַציע פאַרטיידיקט מיט קאָלטע געווער, און לסוף זיך געוואָרפן מיט די פויסטן און העלדיש געקעמפט. פאַרשטענדלעך אַז די איבערמאַכט פון די ברוינע בעסטיעס איז געווען צו שטאַרק, און ס׳זיינען פון אונדז געפאַלן 26 חברים מיט ח׳ פישעלעוויטש בראש. דער קאמף איז ניט געגאַנגען וועגען געווינען, נאָר צו רעטעווען דעם כבוד פון יידישן פאָלק! כבוד וייער אנדענק!

ביי דער דאָזיקע אַקציע זיינען ווידער 300 יידן מערסטנס קינדער און אַלטע אַרויסגעריסן געוואָרן פון אונדז, דער קאמף איז אָבער ניט אריפגעגעבן געוואָרן. מיר האָבן געוווסט אַז די איבערגעבליבענע זיינען אַזוי לאַנג זיכער, ווי לאַנג מען דאַרף זיי נאָך צו דער אַרבעט, דערנאָך וועט אַלעמען טרעפן דער זעלבער גורל. דאָס מאָל האָבן מיר מיטן איינשאפן געווער זיך ניט פאַרלאָזן אויף די פוילישע "חברים", נאָר מיר האָבן מיט אייגענע כוחות, אָנגעהויבן אויס־ארבטן גראנאטן. און מיר האָבן זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיטן אונטערערדישן קאָמיטעט אין וואַרשע, ווו מיר האָבן באַקומען געווער און עס איז אַריינגעשמוגלט אין נעטאָ, דורך אונטערערדישע קאנאלן, וואָס מיר האָבן דורך גאַנצע נעכט אַליין געגראָבן.

דורך דער צייט האָבן מיר אָנגעקניפט באַציאונגען מיט דער פוילישער ארמיי א. ל. (Armia Ludowa) און מיר האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אַרויצושיקן חברים אין וואַלד, עס אנטשטייט חלוקי־דעות אפשר דאַרפן אָלע בעסער בלייבן בייַם פאַרטיידיקן דעם נעטאָ. אָבער עס איז דאָך אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס און מיר האָבן אַרויסגעשיקט גרופעס חברים אין וואַלד, און מיר האָבן אָנגעטראפן אויף פארשידענע שוועריקייטן ערשטנס מצד יידישע פראוואקאטארן, וואָס מיר האָבן זיי געמוזט אַליין אומברענגען און אַזוי טיף באַגראָבן, כדי די דייטשע שפּיר־הינט זאָלן זיי ניט דערשמעקן און מיר האָבן זיי ליקווידירט. צוויטנס האָבן מיר אָנגהויבן באַקומען שלעכטע גרופן פון וואַלד, אַז מיר יידן ווערן דאָרט אויך שיקאַנירט פון אונדזערע "חברים" פּאָליאַקן. אַזוי

א. געלבארד

טשענסטאכאווער אויפשטאנד

אייגענטלער איז שוין מענטשן דערפון געווארן פון כסדריקן לייענען און הערן וועגן נעטא־אויפשטאנדן און ליקווידירונגען פון געטאָס.

מילא שרייבט מען נאָך וועגן וואַרשע, האָט די גאַנצע וועלט געהערט, וועגן דעם הערישן אויפשטאַנד און מסירת־נפש־דיקן קעמפן פאַר מענטשלעכע רעכט און יידישן כבוד, אבער וואַרשע איז ניט איינציק בעווען אין גרייסקייט צום קאַמף.

מיר ווילן דאָ דערמאָנען טשענסטאכאווע צום 3־טן יאָרטאָג פון ליקווידירן דעם געטאָ.

די אונטערערדישע ארבעט אין טשענסטאכאווע האָט זיך פאַקטיש אָנגעהויבן אין אַפּריל 1941, וועג מ׳האָט זיך שוין געקענט אריענטירן, אַז די מלחמה צווישן ראטן־פאַרבאנד און פאַשיסטישן היטלער־דייטשלאַנד איז אומפאַרמיידלעך, מיר האָבן פאַראויסגעזען, אַז דעם גרעסטען צאָרן וועלן די ברוינע בעסטיעס אויסגיסן איבער די יידישע מאסן.

און ס׳איז גלייך געשאפן געוואָרן אַן אונטער־ערדישער קאָמיטעט, וועלכן ס׳האָבן פאַרטראָטן פארשטייער פון אַלע רכטונגען און פאַרטיין. מיר האָבן זיך געשטעלט די אויפגאָבע פון וועקן די יידישע מאַסן צו אַקטיוויטעט.

מיר האָבן זיך אויך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט פוילישע אַרבעטער, וועלכער איז אין יענער צייט אינגאַנצן ניט געווען אַרגאַניזירט, אין צייט פון נעטאָ איז פאַרשטענדלעך אונדזער צו־נויפטרעפן דאָך מיטן פוילישן אַרבעטער גיט געווען קיין זייער אָפּטע, מיר פון נעטאָ האָבן ניט געטאָרט ארויס, די פּאָלאַקן האָבן נעקאָנט קומען אין נעטאָ, ס׳איז אָבער געווען פאַרבונדן מיט שוועריקייטן.

מער ווי א יאָר צייט האָבן מיר כסדר גטוועקט דעם פוילישן ארבעטער, אַז זיי זאָלן פאר אונדזער געלט איינשאַפן געווער. און וועג ס׳וועט זיין נוטיק זאָלן זיי זיין גרייט צום קאַמף, איך אַלס איינער פון אונטערערדישן קאָמיטעט, וועל אייך איבערגעבן דעם פּלאַן, וואָס ס׳איז אויף איינער פון אונדזערע קאָנפרענצן געווארן באשלאָסן.

אין פאַל פון א אנגריף אויפן געטאָ, דאַרפן די פוילישע ארבעטער אונטערצינדען אַלע טיילן פון שטאָט, און אַרויסרופן א פאניק אויסטרן געטאָ, און מיר פון אינעווייניק, וועלן מיט געווער דורכשלאָגן עטלעכע פונקטן פון געטאָ, אין די ערשטע רי ראַטעווען פריין און קינדער. און נאָכדעם ערשט אַליין פאַרלאָזן דעם געטאָ און זיך שטעלן אויף די אָנגעוויזענע פונקטן, צוגעגרייט דורך זיי.

אַזוי האָבן מיר דורך העקטאַגראַפישע אויפרופן געווקט און געמוטערט די יידישע מאסן, אַז אין פאַל פון אַן אנגריף, זאָלן אַלע זיין גרייט זיך צו שטעלן אויף די אָנגעוויזענע פונקטן און אויספירן די נהערקע באַפעלן.

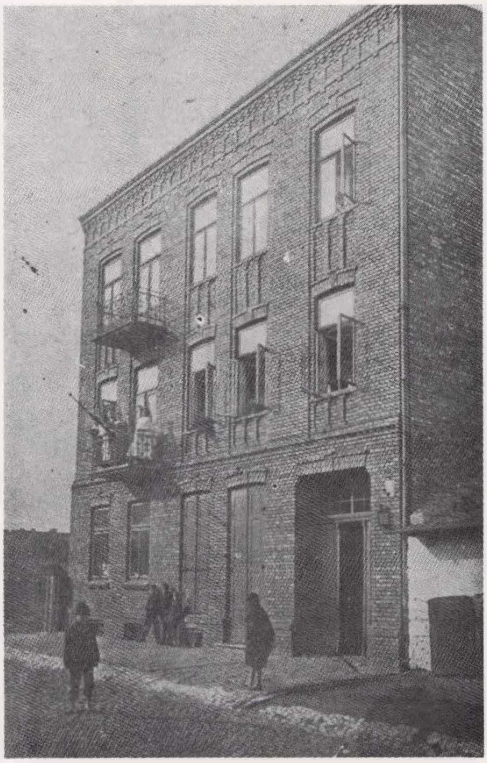
ווי אַ דונער האָט אונדז געטראָפן דער טאָג פון 22־טן סעפטעמבער 1942, ס׳איז געווען יום־כּפור, אין געטאָ איז געווארן א בהלה אַז די שוואַרצע זינען געקומען, דאָס זינען געווען אוקראיניש באַנדעס, און האָבן ארומגערינגלט דעם געטאָ, מיר האָבן געפילט דאָס אָנקומען פון דער שוואַרצער כמאַרע אויף אונדז, און חיכף געשיקט א שליח צו די פוילישע חברים, אַז איצט איז דער מאָמענט פון וואַכזאַמקייט.

ליידער איז אונדזער שליח צוריקגעקומען מיט אַן ענטפער, אַז זי זיינען נאָך ניט גרייט צום קאמף, פּאַרשטייט זיך אַז פון אַלע פּלענער האָט זיך אויסגעלאָזן א ויפן־בלאָז.

און ס׳איז פאקטיש פארגעקומען דאָס גרויזאַמסטע וואָס די מענטשלעכע פאנטאזיע האָט ניט געקענט אויפנעמען. זען די 60 טויזנטיקער באַפעלקערונג

היינט צו טאָג ציילט דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו 404 נפשות. דאָס רוב פון זיי איז באשעפטיקט ביי פּראָדוקטיוויזירונג, אַרויסגעבנדיק אויך אַ געוויסע צאָל פרויען.

דער דאָזיקער קליינער יידישער קיבוץ פירט אויך אַן אינטענסיוון און שיין קולטור־לעבן, וואָס ווערט אָנגעפירט דורכן אָרטיקן קולטור־געזעלשאַפטלעכן פאַרבאַנד. צי דער דאָזיקער קליינער קיבוץ אין אַ געזונטער קרן פאַר אַ נייעם יידישן ישוב אין אונדזער היים־שטאָט ווערט אונדז ווייזן די נאָענטסטע צוקונפט. וואַרשע, אויגוסט 1956.

דאָס הויז אויף קרוטקע 17, וואו ס'האָט זיך געפונען
די ערשטע קינדער-הויז

אַנהייב 1945 זיינען אַרויס פון די לאָגערן 5,194 יידן. פון דעם — טשענסטאָכאָוואר — 2,758, און די רעשט — פון פאַרשיידענע שטעט אין פּוילן. ס׳רוב נישט טשענסטאָכאָווער יידן האָבן דך אין משך פון די ערשטע 3 חדשים אומגעקערט אין זייערע היים־שטעט. אין משך פון דער זעלבער צייט זיינען גרעסערע דייטשישע געביטן באַפרייט געוואָרן און פון די דאָרטיקע לאָגערן זיינען דעם 21־טן מערץ, 1945, אַנגענומען 1,195 באַפרייטע יידן, וואָס האָבן געשטאַמט פון פאַרשיידענע איראָפּעאישע לענדער. אונגאַרישע — 490; טשעכישע — 410; רומענישע — 197; פראַנצויזישע — 30; האָלענדישע — 26; עסטרייכישע — 19; יוגאָסלאַווישע — 17; בעלגישע — 5, און גריכישע — 1. נאָך אייניקע וואָכן זיין אין טשענסטאָכאָוו, האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע היים־לענדער.

פון אַפּריל ביז יוני, 1945, זיינען פון פאַרשיידענע לאָגערן אַנגענומען קיין טשענסטאָכאָוו 2,679 פּוילישע יידן; אין דעם — טשענסטאָכאָווער — 652; די 2,679 פערזאָנען זיינען באַשטאַנען פון 1,615 מענער און 1064 פרויען. די יידישע באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו, האָט שוין דאַמאָלט געציילט 6,143 נפשות, אין דעם — קינדער — 143. דער קינדער־באַשטאַנד אין געווען פאָלגנדיקער: 8 יחומים ביי פאָליאַקן, 2 אין פּוילישע יתומים־הייזער; 53 קיילעכדיקע יתומים, וואָס זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן אין יתומים־הויז; 38 — האָלב יתומים; און 42 — ביי עלטערן. אין דעצעמבער, 1945, האָט דער ישוב שוין געציילט בלויז 2,051 נפשות; און דעם קינדער אין יתומים־הויז — 51; יוגנטלעכע פון 14 ביז 18 יאָר — 88, פון זיי האָבן 81 באַזוכט לער־אַנשטאַלטן.

אין דעצעמבער 1946 האָבן זיך אין טשענסטאָכאָוו שוין געפונען בלויז 1,235 יידישע נפשות, אין דעם — פרויען — 452; מענער — 783. פון דעם; קיילעכדיגע יתומים — 22; האָלב יתומים — 15; און 15 פון אַרעמע עלטערן. די דאָזיקע קינדער האָבן זיך געפונען אין יתומים־הויז פון יידישן קאָמיטעט.

א חורן דעם האָבן זיך אין שטעטלעך ביי טשענסטאָכאָוו געפונען 69 יידן; פון דעם;

אין קלאָבוצק — 12 (מענער 7 — פרויען — 5);
אין קושעפּיץ — 7 (מענער 3 — פרויען 4);
אין וואַשטשאָווע — 50 (מענער 33 — פרויען 17).

פון די יידן אין טשענסטאָכאָוו גופא האָבן דאַמאָלט 132 געפירט אייגענע וואַרשטאַטן; 84 — וואַרשטאַט־ארבעטער; 30 — קאָאָפּעראַטיוו־אַרבעטער; 24 פאַבריק־אַרבעטער; 247 — באַאַמטע אין מלוכהשע און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פון וועלכע ס׳זיינען געווען מענער — 212, פרויען — 35.

אין דעצעמבער 1947 זיינען שוין געווען אין טשענסטאָכאָוו בלויז 862 יידן. (מענער — 498; פרויען — 364).

אין דעם: קינדער ביז 14 יאָר — 121 (ינגלעך — 56, מיידלעך — 65).

אין די שטעטלעך אַרום טשענסטאָכאָוו זיינען אין דעצעמבער, 1947, געווען 49 יידן;

אין קלאָבוצק — 12 (מענער — 7; פרויען — 5);
אין קושעפּיץ — 7 (מענער 3; פרויען — 7);
אין וואַשטשאָווע — 30 (מענער — 32; פרויען — 8).

פון דעצעמבער 1947 ביז דעצעמבער 1949 האָבן זיך 250 יידן איבערגעצויגן פון טשענסטאָכאָוו קיין נידערשלעזיען, לאָדזש און וואַרשע. אזוי אַז אין טשענסטאָכאָוו זיינען דעמאָלט געבליבן 612 יידן (מענער — 318; פרויען — 294). די דערמאָנטע צאָל 612 האָט אַנגעהאַלטן ביזן יאָר 1953. אין די יאָרן 1953-1954, האָבן זיך אַרויסגעצויגן פון טשענסטאָכאָוו 208 יידן, פון וועלכע ס׳ רוב האָט זיך איינגעאָרדנט אין אַנדערע גרעסערע שטעט אין פּוילן.

שוסטער־קאָאָפעראַטיוו. אויסער דעם זיינען אַנשטאָנען פיל פּריוואַטע וואַרשטאַטן פון שנידערס, שוסטערס און טישלערס. ס׳זיינען אויך געפּנט געווָארן פּריוואַטע געוועלבער און אפילו קלענערע פאבריקלעך וואָס זיינען געפירט געווָארן דורך יורשים פון געוועזענע יידישע פאַבריקאַנטן אין טשענסטאָכאָוו.

אויך אויפן קולטורעלן און פּאָליטישן געביט וועט געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט. שוין אין חודש פעברואַר, 1945, האָט דער קאָמיטעט דורכגעפירט אין קינא "באלטיק" דעם ערשטן גרויסן מיטינג פון אַלע געוועזענע יידישע אסורים. פּסח פון יאָר 1945, דעם ערשטן פסח אויף דער פרייַ — וועט דורכגעפירט אַ פּרץ־אָקאָדעמיע. שפּעטער וועט אויך איינגעאָרדנט אַ שלום־עליכם אָוונט. אין אַפּריל 1945, וועט איינגעאָרדנט אַ פייערלעכע אָקאָדעמיע און אַן אימפּאָזאַנטע מאַניפעסטאַציע לכבוד דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא. ס׳וועלן איינגעאָרדנט געדענק־טעג פון נעשיכטלעכע דאַטעס אין טשענסטאָכאָווער געטאָ און ס׳וועט אויך געפירט א נאָרמאַלע טאָג־טעגלעכע קולטור־אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָו.

אויסער דער געמיינזאַמער קולטור־אַרבעט, וואָס וועט געפירט דורבן יידישן קאָמיטעט, אין וועלכן עס באַטייליקטן זיך אַלע פּאָליטישע פאַרטייען, וואָס ווירקן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָו, פירן אויך די באַזונדערע פּאַרטייען אַ נעוויסע פּאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט צווישן זייערע מיטגלידער אין סימפּאַטיקער.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן איינגעאָרדנט צייטוויליקע "קיבוצים", וואו זיי האָבן צוגעגרייט יוגנטלעכע צום עמיגרירן קיין פּאַלעסטינע. די יידישע פּ.פּ.ר. האָט געפירט אַן אינטענסיווע דערציערישע און אויפקלערעריש ארבעט הויפּטזעכלעך צווישן דער יידישער יוגנט. דער בונד האָט געהאָט אַ גרעסערן לאָקאַל אויף קאָטערראַלאנאַ גאַס, וואו ס׳איז איינגעאָרדנט אפּטע פּאַרלעוונגען און פּאַרווויילונגען. דער בונד האָט אויך געגרינדעט און געפירט ביי זיך אין לאָקאַל אַ גרעסערע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון וו. מעדעם. דער בונד האָט אויך געפירט אַן אַרבעטער־רעסטאָראַן וואו אַלע פאַמיליענלאָזע מענטשן,וואָס האָבן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו פירן אַ אייגענע ווירטשאַפט, האָבן פאר אַ קליינעם אָפּצאָל באַקומען אויסהאַלטונג. צווי מיטגלידער פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט פון בונד זיינען געווען פאַרטרעטן אין צענטראל־קאָמיטעט פון בונד. זיין אינטענסיווע אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָו האָט דער בונד געפירט ביזן מאָמענט, וועו די אַרבעטער־פאַרטייען אין פוילן האָבן זיך פאַראייניקט.

ס׳איז אַנטשטאַנען אין טשענסטאָכאָו אַ יידישער ישוב, א קליינער ישוב מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות. די יידישע באַפעלקערונג אַרבעט, האַנדלט,מאַכט געשעפטן, בויט און אַרדנט זיך איין אַ לעבן.

די דאָזיקע אויבן־אויסגערעכנטע דערגרייכונגען האָבן יעדן אָנגעפילט מיט גלויבן, אַז דאָס לעבן פונעם קליינעם ניי־אָנטשטאַנענעם יידישן קיבוץ אין טשענסטאָכאָו וועט וואָס וויטער אָלץ מער באַקומען אַ געזונטן און נאָרמאַלן אויסזען. די סיטואַציע הייבט זיך אבער צו ענדערן. די אָקציעס פון די רעאָקציאָנערע פינצטערע כוחות אין לאַנד, דער פּסיכישער צושטאַנד פון די יידן גופא, ווי אויך די איינשטעלונג פון געווסע פּאָליטישע ריכטונגען אויף דעם יידישער גאָס,הייבן אָן ווירקן אין דער ריכטונג עס זאָל זיך אָנהייבן דער "עקזאָדוס" פון די יידן אין אונדזער שטאָט. דער ישוב אין טשענסטאָכאָו הייבט אָן איינשרומפּן. עס ליקווידירן זיך געוועלבער,וואַרשטאַטן, קאָאָפּעראַטיוון און אַנדערע אנשטאַלטן. די צאָל יידן וועט פון טאָג צו טאָג קלענער. היינט צו טאָג געפינען זיך שוין אין טשענסטאָכאָו בלויז אָן ערך 400 יידן.

ווי האָט זיך נעשטאַלטעט די דאָזיקע איינשרומפונג? אויף דעם וועלן מיר געפינען אָן ענטפער אין די פאָלגנדיקע ציפערן:

אייניקע איבערגעשראָקענע; אייניקע ווילן זיך נישט אָנערקענען אלס יידישע; און אויך אָזעלכע, וואָס וויזן אָפילו אָריש פינטשאפט צו יידן און יידישקייט. קינדער מיט שטאַרקע נייגונגען צו הפקרות און גנבה, ווי אויך קינדער קאָטוילישע־רעליגיעזע, וואָס שרין אָפילו אין קינדער־היז שטעלן זיי דיך פאַרן שלאָפן גיין, און נאָך יעדן אריפשטיין, אויף די קני און בעטן צום בילד פון דער "היליקער מוטער", וואָס זיי באַהאַלטן אויס פאַרן ארג פון זייערע דערציער. ס׳איז אָ שווער פראָבלעם צום ליזן אָפילו פאַר די רוטינירטסטע פּראָגראַמען און פּעאיקסטע פּסיכיאַטאָרן, כדי דאָס דאָזיקע פראָבלעם צו ליזן זיינען מאַבילייזירט געווארן די אינטעליגענטסטע כוחות, די רוטינירטסטע דערציער און איבערגעבענע קינדער־פריינד, וועלכע האָבן ארויסגעוויזן פיל האַרציקייט און איבערגעבנקייט ביי דער דאָזיקער שווערער און אחריות־פולער אויפגאַבע. דאָס דאָזיקע אָזוי אָנגעוריטיקטע פראָבלעם איז נאָך פיל חדשים מיט פולער ארבעט טיילוויז געליזט געווארן.

שוין דעם 13־טן יוני, 1945, קומט פאַר דער ערשטער עפּנטלעכער אויפטרעט פון די קינדער אין פייערלעשער־זאל. דעם 20־טן אָקטאָבער פון זעלבן יאָר, קומט שוין אויך פאַר דער צוויטער קינדער־אויפטרעט אין גרעסטן שטאָטישן טעאַטער־זאל, וואָס איז איבערפולט מיט יידישע און פוילישע צושויער, וועלכע באַוואונדערן די דערגרייכונגען, און באַוואַרפן די קינדער מיט בלומען און שאָקאָלאַד. אלע אָנערקענען מיט סאָטיספאַקציע, אז די קינדער זיינען אריסגערוסן געווארן פון א שרעקלעכן תהום צו א נארמאַל־לעבן; אז די קינדער, וואָס האָבן אויף זייערע שוואַכע אָקסלען אויסגעטראָגן דעם שווערן יאָך פון גרויזאַמע ליידן, קינדער אין יאָרן, אָבער זקנים אין טראַגישע איבערלעבענישן, האָבן זייער קינדהייט צוריק געפונען. נאָך מער, פיל פון זיי האָבן מיט דער צייט אויסגעפונען גאַנטע קרובים, און אייניקע — אָפילו טאַטעס, אָדער מאַמעס, הן אין פוילן גופא, הן אויסער די גרענעצן פון פוילן. אויך די אחריותפולע ארבעט לטובת די אינוואַלידן איז געקרוינט געווארן מיט פולער אָנערקענונג, אויף וועלכן עס וואָגט עדות א גרויסגענוגס־בריוו צום קאָמיטעט פון די אינוואַלידן פאַר זייער פאַרלאָזן טשענסטאָכאָוו:

"...מיר ווילן אייך", — שרייבן די אינוואַלידן, — "ליבע פאַטערס, גרויסגענען זיך מיט אייך שריפטלעך און דאַנקען אייך פאַר דער זאָרגזאַמקייט און איבערגעבנקייט פון דער ערשטער צייט אָן, ווען מיר זיינען נאָך געווען האָלב טויט. איר האָט אונז איינגעאָרדנט א שטוב מיט אלע באַקוועמלעכקייטן און פולער אויסהאַלטונג, פונקט אזוי ווי עס זאָרגן עלטערן פאַר זייערע אומגליקלעכע קינדער...".

אויך די פּערמאַנענטע הילף פאַר די נויטבאַדערפטיקע ווערט אויסגעבריטערט. לויטן באריכט פונעם קאָמיטעט פון 14־טן אפריל, 1945, האָבן פון נאָרמאַלער חודשלעכער הילף געגאַסן 2440 מאָן, וועלכע האָבן באַקומען קליינע געלט־שטיצעס צו 50 גילדן אויף א קאָפּ (אין די שפּעטערדיקע חדשים — צו 2000 גילדן אויף א קאָפּ) און שפּייז־צוטיילונגען. די שפּייז־צוטיילונגען זיינען געווען פאַלגנדיקע:

1) פאַר נעזונטע געווען אסורים — 4 קג. ברויט; 0.7 קג. צוקער 05. קג. זאַלץ און 1 קג. מאַרמעלאַד;

2) פאַר קראַנקע געווענע אסורים — 15 קג. ברויט, 30 אייער, 15 ליטער מילך, 0.4 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער;

3) פאַר קינדער ביי עלטערן — 16 קג. ברויט, 16 אייער, 0.25 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער, און 15 ליטער מילך.

לויטן זעלבן באריכט זיינען דעמאָלט מיט דער מיסהילף פון יידישן קאָמיטעט אנשטאַנען קאָאָפּעראַטיוון פון פריזידער, מאלער, עלעקטראָטעכניקער, א קאָאָפּעראַטיוויער מעכאַניקער וואַרשטאַט א״א. אין אַלגעמיין זיינען שוין דעמאָלט באַשעפטיקט נעווען 936 מאָן. מיט אייניקע חדשים שפּעטער איז אויך אויפגעשטעלט געווארן דורכן קאָמיטעט א שניידער קאָאָפּעראַטיוו און א

שווערקייטן, וואָס זיינען אַ פּועל־יוצא פון די נאָך מלחמה׳דיקע אומגאַרמאָלקייטן און דעמאָראַליזאַציע.

די ניי־אַנשטאָנענע לאָגע צווינגט, אַ געווענדע, אונטערזוכט ווי אויך פֿאַר־מלחמה׳דיקע פּאָליטישע און געזעלשאַפֿטלעכע טוער, זאָלן אָנגורטן די לענדן און ליין אָלע אויפגעקומענע פּראָבלעמען. עס אַנשטייט אַ קערפֿערשאַפֿט א״נ ״ייִדישער קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו״, וועלכער טרעט תיכף צו צום אַרגאַניזירן דאָס נייַע לעבן. דעם ייִדישן קאָמיטעט קומען צו הילף די אַרטיקע קאָמונאָלע און אויך די וואַיעוואָדישע מאַכט־אָרגאַנען אינעם נייַעם פּוילן.

שוועדע, אומבאַגרייפֿלעך שווערע אויפגאַבן, האָבן זיך געשטעלט פֿאַרן ייִדישן קאָמיטעט: טויזנטער יידן אין אַ דאָך איבערן קאָפּ און אַן שום מיטלען צום לעבן; העכער הונדערט קינדער אַן אָפּוטרופּסים. העכער 200 יוגנטליכע (מיינסטנס מיידלעך), וועלכע האָבן נישט קיין אנשפּאָר און קיינען אַרייַנפּאַלן אין אַ נעץ פון דערמאָראַליזאַציע; צענדליגער אינוואַלידן און הונדערטער שוועדע־קראַנקע און פּויש אויסגעשפּעטע.

מיט דער ערנסטער שטיצע פון די מאַכט־אָרגאַנען, מיט די קאָרגע מאַטעריעלע מיטלען, געבאָרגטע אויפן חשבון פון אונדזערע ברידער און שוועסטער מעבר־לים, איז דער קאָמיטעט צוגעטראָגן צו ליין פּראָבלעמען, וואָס זיינען פֿאַר אים געשטאַנען. דער קאָמיטעט באָקומט אויך אַ פֿאַרשטייערשאַפֿט אין שטאָטישן נאַציאָנאַל־ראַט און אין דער שטאָטישער וואוינונגס קאָמיסיע. דאָס דערמעגלעכט, קודם־כל, צו לייַען די שווערע וואוינונגספראָבלעמען פֿאַר ס׳רוב יידן אין שטאָט. ס׳ווערט פֿאַרטיילט מאַטעריעלע שטיצע או שפּייז פֿאַר די וואָס נייטיקן דאָך אין דעם אַממיינסטן. ס׳ווערט אַרגאַניזירט אַ נאַכטלעגער־הויז פֿאַר דורכוואַנדערנדיקע יידן פון פֿאַרשיידענע לאַגערן; אַן אויפהאַלטספונקט פֿאַר דערווייליק־דאָכלאָזע; אַ קאָלעקטיוויער וואוינונגס און אויפהאַלט־פונקט פֿאַר יוגנטלעכע, און אַ דערציאונג־שול פֿאַר קינדער און יוגנטלעכע. ביי דער אָקטיוויער מיטאַרבעט פון צוויי יונגע טשענסטאָכאָווער דאָקטוירים: מ. פּשיראָווסקי און ב. ראָזענאָוויטש ווערט אויך געעפנט אַ מעדיצינישער הילפספונקט. די יתומים ווערן פֿאַרלויפיק איינגעאָרדנט ביי פּריוואָטע פֿאַמיליעס, וואָס זיי באָקומען פולע אויסהאַלטונג און זאָרגעפּעליקע אויפזיכט.

אינגיכן האָט דער קאָמיטעט אָנגעהייבן צו באָקומען גרעסערע געלט־פּאָנדן פונעם יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין פּוילן, וואָס האָט דעמאָלט נאָך געהאַט ויין זיך־אָרט אין לובלין; און אויך ממשות׳דיקע הילף פון די טשענסטאָכאָווער מעבר־לים, באָזונדערס פונעם ״טשענסטאָכאָווער רעליף״ אין ניו־יאָרק, אין פילאַדעלפיע און אויך פון בוענאָס־איירעס, אַרגענטינע. די טעטיקייט פון קאָמיטעט האָט זיך אַ דאַנק דעם געהאַלטן אין אייַ אויסבריטערן. אין אַ דאָרף ביי טשענסטאָכאָוו ווערט אָרגאַניזירט אַן אָפּרו־הויז פֿאַר רעקאָנוואָליסצענטן און פֿאַר פּויש אויסגעשפּעטע; די אינוואַלידן ווערן באָזאָרגט, אַ חוץ מיט פּולער אויסהאַלטונג, אויך מיט פּרעמיע, קינא, טעאַטער און מיט נייטיקע הענט און פיס־פּראָטעזן, יעדער פון זיי לערנט זיך, לויט זיינע פּאָטענציעלן, אַ געהעריקן פּאַך. פיל יוגנטלעכע ווערן איינגעאָרדנט אין נאָרמאַלע לער־איינשטאַלטן. די יתומים באָקומען אַ שיין און גוט איינגעריכט קינדער־הויז, וואָס איז איינגעאָרדנט אין בנין פון דער גרעסטער יערידישער ק. ל. פּרץ־שול.

אַ גאָר שווער פּראָבלעם איז געווען די פּראָגע פון קינדער. אויסער דעם, וואָס מ׳האָט פיל פון זיי באַראָרפט זוכן און געפינען אין דערנאָך אויסקריפן זיי, איז אויך געשטאַנען די פּראָגע וועגן זייער פּיזישן, גייסטיקן און פּסיכישן צושטאַנד. קינדער פון לאַגערן, פון בונקערס, קינדער אָפּגענומענע פון פּוילישע אָפּוטרופּסים, קלויסטער־איינשטאַלטן; קינדער, וואָס האָבן איבערגעלעבט אַלס פֿאַסטוכער אין די דערפער, און קינדער, וואָס האָבן ווי בראָדיאָגעס געוואַנדערט איבער שטעט און דערפער. אייניקע פון זיי זיינען געווען נערוועאיש־צערודערט,

ליבער ברענער

דער יידישער יישוב אין טשענסטאָכאָוו נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה

(1956 — 1945)

כאַראַקטער אויפן סמך פון די אַרכיוויאַלע מאַטעריאַלן פונם געזעלשאפטלעכן פארכאנד אין טשענסטאָכאָוו קאַמיטעט, און פון איצטיקן קולטור־בעזעלשאפטלעכן לעבן

"וואָס זאָרף די זאָג זיך אָנגיסן מיט ברויט אויב ס'איז באַשערט, אז שטורעם זאָל עס אין איר האָרץ דערשלאָגן?
צו וואָס האָט גאָט געבענטשט מיין סטראָכ מיט פרוכט, אויב מיר איז נישט באַשערט געווען כ'זאָל עס דערטראָגן?"

אָזוי שרייט אויס פול מיט צער דער יידישער דיכטער ל. אַליצקי נאָכן גרויסן חורבן. מיט דעם אַ זעלכן געפיל האָבן מיר — די העכער פינף טויזנט יידן, אַפּגעראַטעוועטע אסורים אין טשענסטאָכאָוו פון די היטלער־לאַגערן — אויפגענומען דאָס נייע לעבן אויף דער פריי.

טשענסטאָכאָוו איז געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואוּ ס'זיינען נאָך אַלע אויסזידלונגען געשאַפן געוואָרן פיר לאַגערן, אין וועלכע ס'האָבן זיך געפונען 10.990 יידן. פון דער צאָל — טשענסטאָכאָווער יידן גופא — 3.490 און פון די אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן — 7.500. טשענסטאָכאָוו איז אויך געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואוּ ס'זיינען אַפּגעראַטעוועט געוואָרן 5.194 יידן, וועלכע זיינען דעם 16־טן יאנואר, 1945 באַפרייט געוואָרן דורך דער זיגרייכער אַרמיי פונעם ראָטנפאַרבאַנד.

פונקט ווי ס'איז אוממגלעך צו געפינען אין מענטשלעכן לעקסיקאָן אַן אויסדרוק, וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזער גרויסן נאַציאָנאַלן צער, אָזוי איז שווער צו געפינען אַן אויסדרוק וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזערע געפילן אין די ערשטע טעג פון דער באַפרייאונג. יעדער פון אונדז האָט זיך געהאַלטן אין איין פרעגן: "איז עס וואָר, אז איך בין שוין אַ פרייער מענטש? איז עס וואָר, אז איך קען זיך פריי באַווענען? איז עס וואָר, אז מען איז שוין נישט אויסגעשטעלט אויף טיפער דערנידעריקונג, אויף שרעקלעכער פיזישער און גייסטיקער פּיין? אויף אַן־א־פּאַרוואָס און אַן א־פּאַר־וועג, געקאָטעוועט אָדער גאָר דערשאָסן צו ווערן? איז דאָס אלץ טאַקע וואָר?"

אָט וויל מען דיך פריינען מיט דער פרייהייט, און מ'קען עפּעס נישט; ס'נאָגט אַ שווער געפיל. מ'פֿלאָנטערט דיך אַרום און מ'זוכט עפּעס אַ סימן פון דעם אלגעמיינעם און פערזונלעכן אמאל... פון דעם "אמאל", וועו דער צאַלרייכער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו האָט געשפּרודלט מיט אַ שיין, קאַליראפול לעבן. מען וואָלט גערן דורך פידשן וויי געוואָלט פאַרטויבן דעם טיפן צער, וואָס נאָגט און פייניקט; דעם צער פון נישט קענען אפילו אין געדענקעניש אַרויסבערענגן די בילדער פון די אַזוי־טראַגיש פון אונדז אַרסגעריסענע און פאַרטילקטע. מען פֿלאָנטערט זיך אַרום אפאטיש און מ'קען נישט געפינען קיין אַנשפּאַר.

די פּראַקטישע טאָג־טעגליכע ווירקלעכקייט צווינגט אָבער מ'זאל דאָס לעבן אַנהייבן אויפנעמען ווי נאָרמאַלע מענטשן. די אפּאטיע הייבט ביסלעכווייז אָן צו פאַרשווינדן, און איר אָרט פילט אויס דער באַוואוּסטזיין, אַז כדי צו לעבן, מוז מען ארבעטן און דאָס — אויף אַלע געביטן פונעם לעבן. מיט דעם־אַ נייעם געפיל האָט מען אַנגעהויבן בריען דאָס נייע לעבן. אַ לעבן שוין נישט אַלס שקלאַפן, נישט אונטערן צוואַנג פון פאשיסטישע מערדער, נאָר פרייוולליק, פאַר זיך אליין, און פאַר פרוי און קינד. אויב עמעצן האָט אָפּגענגליקט, אז אזעלכע זאָלן אָפּגעראַטעוועט ווערן. מען שטויסט זיך אָבער אַן איף קאַלאַסאַלע

הערי קלין

ש י ך

געארבעט אין טויט־לאגער אוישוויץ ביי שיך.
געטריבן דורך עס־עס רוצחים צו סאַרטירן שיך.
אימה׳דיקע הויכע בערג מיט שיך.
אומצאליקע, טויזנטער און טויזנטער פאר שיך.

טאג־טעגלעך פרישע טויזנטער, טויזנטער פאר שיך.
טאג־טעגלעך הויכע בערג מיט שיך, בערג מיט שיך.
פון וועמען זיינען זיי די טויזנטער פאר שיך?
די הויכע און בלוט אנגעסט מיך שרעקנדע בערג שיך!

די שיך זיינען פון יידן -- מיינע פאלקס־ברידער,
נאך נעכטן געטראָגן דורך קינדער, שוועסטער, ברידער,
דורך מאמעס און טאטעס, דורך באבעס און זיידעס
און איך קען אלץ געוויס פעסטשטעלן אלס עדות.

איך דערקען די שיך פון וועמען זיי זיינען,
זיי ריידן צו מיר אין וואך, חלום און געווייען.
יעדער בארג שיך איז פון יידן א קהילה.
זאג איך קדיש און א שטילע תפילה.

קליינע שיכלעך זיינען פון דורך פענצטער געווארפענע
קינדער — קעפלעך אין מויערן דערמאַרדעטע
דורך הארצלאָוע מערדערישע נאצי העגט.
די באוויזן — זיינען די בלוט פלעקן אויף די וועגט.

דא ליגן שיך פון געיאגטע און פארפלאָגטע,
פון די אין טויט קאלך־וואָנאנען געיאגטע.
אין אימה׳דיקע גאז־קאמערן פארגאזטע
און אין פייער קרעמאַטאָריעס פארברענטע.

דא ליגן בערג מיט שיך באגאסענע מיט בלוט.
יידישע הערָאישע קעמפער מיט מוט
האבן אין א פארביטערטן קאמף פארלוירן דאס לעבן
צו באזיגן נאציזם איז געווען זייער שטרעבן.

דא ליגן בערג מיט שיך פון מאמעס און באבעס,
— דארטן ליגן בערג מיט שיך פון טאטעס און זיידעס.
דורות זיינען פארשניטן — נישטא קיין זכר,
נישט געבליבן איז קיין סימן אן קיין קבר.

געארבעט אין טויט לאגער אוישוויץ ביי שיך.
געטריבן דורך עס־עס רוצחים צו סאַרטירן שיך.
אימה׳דיקע הויכע בערג מיט שיך.
אומצאליקע, טויזנטער און טויזנטער פאר שיך.

לאַנד, יעדע אונטערגרונט באַוועגונג האָט באַקומען הילף פון לאַנדאַן, וואָשינגטאָן אדער מאָסקווע. נישט די יידן, פֿאַרלאָזט אייגנאָם האָט מען זיי מפקיר געווען צום פֿאַרניכטונג.

יידן וויגען די ערשטע קרבנות פון אנטיסעמיטיזם, אָבער די געשיכטע לערנט אונו, אַז אנטיסעמיטיזם איז בכוח צו צעשטערן און פֿאַרניכטן געזעץ און ארדנונג אפילו אין מדינות און געזעלשאַפטן וועלכע זיינען שטאַרק און סאָליד. — מיר האָבן נישט פֿאַרגעסן וואָס האָט פּאַסירט! עס האָט זיך אנגעהויבן מיט אנטיסעמיטישן טעראָר. — אַ שלאָנג מוז מען אָפּהאַקן דעם קאָפּ. אויב מען טוט עס נישט הערשט אַ געפֿאָר, אַז די שלאַנג וועט פֿאַרגיפטיקן דעם גאַנצן ארגאניזם און דאן איז צו שפּעט עפּעס צו טוען.

די שארית הפליטה האָט געזופן צו בטחון און נישט יאוש, די זיינען נישט קיין עדות פֿאַרסמ״ט פון שנאה, פֿאַרביטערט פון נקמה, אַנשטאָט אויסצוקלויבן אנארכיע, קלאַמערן זיי זיך אין דעם צלם אלוקים, אנשטאָט ברענען שטעט, ברעכן זיי נייע, פון חורבות שאפן זיי הייליקטימער, די מערהייט איז אוועק פֿאַרווירקלעכן אַן אָלטן חלום — פון שיבת ציון — פון העלפן אין דעם אויפבויי פון דער נאָר וואָס אנטשטאַנענער יידישער מדינה.

מיר האָבן געלערנט געוויסע לעקציעס, מיר האָבן געלערנט, אַז נאָך דעם חורבן און אומקום פון יענער גרויזאַמער ווירקליכקייט, קאָנען מיר נישט כלייבן גלייכגילטיק נייטראַל אין קריטישע צייטן, ווי ווייניק מיר האָבן געוואוסט אַז אין אונזערע טעג, נאָך ימים פון יסורים פון די דערמארדעטע זעקס מיליאָן יידן, וועלן מיר זיינען נייע מלחמות, נייע ראסן טעאריעס, פֿאַרסמ״ט צו דער יידישער מדינה.

נאָר מיט דעם וואָרט האָט זיך דאָס יידישע פֿאָלק אויפגעהאַלטן און אידענטיפיצירט. דאָס געשריבענע און דאָס נישט געשריבענע, די תורה שבכתב און תורה שבעל פה, געדענקען דעם עבר, דער זכרון, דער זכור ימות עולם, — נישט דורך דענקמעלער נאָר דעם נעואָנטן וואָרט.

מיר וועלן נישט מיד ווערן צו דערמאָנען דער וועלט, אַז דאָס וואָס האָט פּאַסירט טאָר נישט פֿאַרגעסן ווערן. מיר וועלן נישט מיד ווערן צו רערן און צו שרייבן וועגן דעם, וואָס זאָל דערמאָנען דער וועלט די פֿאַרניכטונג נישט נאָר פון אייגצלנע יידישע קהילות, נאָר דאָס אומברענגען פון זעקס מיליאָן יידישע לעבנס, יידיש בויען יידיש שאפן אין מזרח אייראָפּע.

מיר געדענקן אונזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער, ברידער און קינדער פון אונזער היימשטאָט, דאָס יידישע טשענסטאָכאוו. מיר געדענקן די גבורים פון טשענסטאָכאוו און ביאליסטאָק און די העלדן פון וואַרשעווער יידיש געטאָ, ווי אויך די גבורים פון אלע אנדערע יידישע געטאָס, די מאַרטירער פון טרעבלינקע, די קינדער פון אוישוויץ, וועלכע זיינען אומגעקומען, נאָר וויל זיי זיינען געווען יידן.

דאָס קומען צום היינטיקן יזכור, דאָס אסיגנירן אַ טאָג פֿאַר די יאָרציים נאָך אונזערע קדושים, דאָס אָנצינדען די זעקס לעכט, וועלכע סימבאָליזירן די זעקס מיליאָן יידישע פֿאַרשניטענע לעבענס. דער דאָזיגער פֿאָקט ברענגט אונו צוריק צו דעם שרעקליכן נעכטן, און איז אויך אַ דערמאָנונג דער וועלט אַז דער חורבן קען קיינמאָל און וועט קיינמאָל נישט ווערן פֿאַרגעסן.

מיר וועלן קיינמאל נישט פֿארגעסן!

יידן אויף אַרבעט. מען פֿאַרשפּאַרט יידן אין טרויעריקע אָפּגעצוימטע געטאָס, וואָס עס ווערן שפּעטער דורכגעפירט "אַקציעס" און אויסזידלונגען, און דאָס אַרויספירן די יידן אין גרויזאַמע טויט־לאָגערן. — ביי די נאַצישע רוצחים איז פֿאַר די יידן נישט געווען קיין רוה. עס איז אומפֿאַרמיידלעך געווען אַ צייט פון ליידן, פּין, חורבן און אומקום. וויפּיל מיר האָבן שוין ביז איצט געהערט און געלייענט וועגן די ליידן און אומקום פון די יידן ביי די נאַציס, איז דאָס אַלץ אַבער ווי אַ טראָפּן ים אין פֿאַרגלייך מיט יענער גרויזאמער וירקליכקייט. גאַנצע קהילות מיט יידישע מענטשן זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן דורך די נאַצים פון די אָפּגעשלאָסענע געטאָס אויף פֿאַרניכטונג, גראד אין די טעג פון די ימים נוראים 1942, ווי אויך ווייטער, דאָס איז אַווי אָנגענאָמען ביז אָנהויב 1943. עס איז כסדר אָנגענאָמען אַ מוראדיקע פֿאַרניכטונג פון יידישע פֿרויען, קינדער, מענער און זקנים אין די הייליקסטע טעג פֿאַר יידן אין די וועלט, די גרויסע וועלט האָט געשוויגן. די וועלט פון קולטור און ציוויליזאציע איז געווען צו דעם אַלעס גלייכגילטיק, און עס האָבן אויך געשווינד די הימלען.

קיינמאָל נישט קענען מיר פֿאַרגעסן די שרעקלעכע מאָמענטן, יענע מאָמענטן, די גרויליקע תקופה פון טויט און חורבן. קיינמאָל נישט קענען מיר פֿאַרגעסן די שרעקלעכע מאָמענטן ווען פֿאריאוסטע טויט דערשראָקענע משפּחות זוכן אַ מקום מקלט אין די קעלערן פון געטאָ. קינדער לויפן, אין זייערע קליינע הענטלעך טראָגן זיי אוצרות, צווי קאָרטאָפֿל, אַ קראשקע בּרויט, לאָנגע ריינע פון שטומע מענער און פרויען געהן אויפֿן וועג צו די מאַסן קבֿרים. די ואָגן קריש נאָך זיך אליין, לערער און זייערע תלמידים, מאַמעס און זייערע עופה־לעך רבי־ס און זייערע חסידים, רייכע און ארעמע, תלמידי חכמים און עם הארצים, אַלע ווערן געטריבן צום טויט, און אַ קינד פרעגט זיין טאַטן, — טאַטע מוז איך אַזוי יונג שטאַרבן? — טייער קינד מיינס טראָכט וועגן עפּעס אַנדערש, ענטפערט דער פֿאָטער, טראָכט וועגן מאָרגן...

מיר האָבן נישט געוואוסט און מיר וויסן נאָך אַלץ נישט, ווער קען געפונען אַ פּירוש אַ פֿאַרטייטש אויף רשעות פון אזא פֿאַרנעם, ווער קען פֿאַרשטיין אַוויפּיל צער און יסורים, רעליגיעז אַדער נישט רעליגיעז, גלויביקער אַדער אטאיסט, קען מען נישט משיג זיין, קען מען נישט פֿאַרשטיין טרעבלינקע און פּאנאר, אוישוויץ און באבי־יאר, מאידאנעק און בעלזשעץ, וואָס האָט דאָ פּאַסירט? ווי פֿאַרשטייט מען דעם חורבן?

אין די לענדער פון מזרח אייראָפּע וואָס איצט באַהערשט פון קאמוניסטישע רעזשימען, איז אַמאל געווען אַ בריט פֿאַרצווייגטע יידישע לעבן אויף אַלע געביטן. דאָרטיקע יידן מיט זייערע שפּעפּערישע טעטיקייטן און נייסטיקער דערוויבענקייט, האָבן אַריינגעשריבן דאָס שענסטע קאַפּיטל אין דער מאָדערנער געשיכטע פון דעם יידישן פֿאָלק. — אָבער איצט איז דאָרט טרויעריק און פוסט, עס איז אַ מוראָדיגע שטילקייט. עס איז שוין אפילו נישט פֿאראן קיין צייכנס, אז אין יענע ערטער איז אַמאָל געווען אַ יידישע לעבן. די נייע דורות ניט־יידן אין יענע לענדער, וועלכע זיינען שוין געבוירן און דערצויגן געוואָרן נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה, ווייסן אפילו ניט וואָס אַזוינס עס איז אַ ייד.

אין מערסטן טייל זיינען יידן אומגעבראַכט געוואָרן אין די נאַצישע טויט־לאָגערן. אָבער פיל יידן זיינען אויך אומגעקומען און אויסגעהארגעט געוואָרן אויף די ערטער וואו זיי האָבן פּריער געלעבט אין לענג און בריים אין מזרח אייראָפּע. זייערע רעשטלעך זיינען אין מאַסן קבֿרים. אָבער מיר ווייסן אפילו ניט וואס דאָס איז.

יידישע קרבנות באַרויבט פון זייער אידענטיטעט זיינען אליין פֿאַרלאָזן געוואָרן פון דער גאַנצער וועלט. זיי זיינען פֿאַרמשפט געוואָרן נישט פֿאַר דעם וואָס זיי האָבן געוואָגט אַדער געטאָן, נאָר פֿאַר דעם וואָס זיי זיינען געווען, זון און טעכטער פון אַ פֿאָלק וואָס האָט געליטן און געבלוטיקט דינט יציאת מצרים. יעדס אָקופּירטע

צו דער 38־טער הזכרה, דעם 19־אקטאבער 1980

די וויכטיקייט פון אַ יזכור אוונט, איז צו געדענקען דעם יאָר- טאָג פון די אומגעקומענע קדושים

ה. קליין

עס איז באמת אַ וויכטיקע אויפגאבע פון די לאָנדסמאנשאפטן וועלכע היטן אָפּ און פֿאַרגעסן נישט די טרויעריקע דאָטע, און באשטימען אַ טאָג, וועלכער זאָל זיין פֿאַר די יאָרצייט נאָך די קדושים.

ווי מיר וויסן איז בײַ יידן אַ מנהג קורץ פֿאַר די ימים נוראים צו גיין אויף קבר אבות. — ליידער צו אונזער גרויסן וויטאָג קענען מיר קיינמאָל נישט געהן אויף קבר אבות צו אונזערע אלעמענס נאָענטע, וועלכע זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע מערדערס. אָזוי איז מיט די מיליאָנען קרבנות, ייִדישע מענער, פרויען, קינדער און זקנים — וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער היטלער־צייט, וועָן היטלער מיט זיינע בָּאַרבָּארן האָבן געוויט חורבן און פֿאַרוויסטונג אין אייראָפּע.

מיר זיינען נישט אימשטאנד צו געהן אויף קבר אבות צו די קדושים און מאַרטירער, ווייל זיי האָבן נישט קיין קברים, זייערע רעשטלעך זיינען צעוואָרפן געוואָרן אומעטום דאָרט, אין אלע טיילן פון אייראָפּע.

די ביינער און דאָס אַש פון די מיליאָנען אומגעבראכטע יידישע מענטשן, איז אויסגעשפרייט אין אוישוויץ, טרעבלינקע, מאידאנעק, כעלמנא, בעלזשעץ און אין אַנדערע ענלעכע ערטער. זייערע נישט עקויסטירענדע "קברים" זיינען דאָרט, וואו עס האָבן בייטאָג און ביינאכט געוויכערט אין די קרעמאטאריעס, וואָס האָבן פֿאַרשלונגען די פֿאַרגאָזטע מיליאָנען יידישע קרבנות.

אָט אָזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן

41 יאָר זינט דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה, דער אָנפאנג פון אונזער גרויזאמסטן אומגליק, די ערשטע באַמבעס אויף די קעפ פון פוילישן יידנטום.

אַ ליכטיקער אויסגעשטערנטער הימל אין אַ אלול־דיקע לבנה נאָכט, יידן שטייען אין דרויסן אין גרופקעס פֿאַר זייערע הייזער, און זענען פֿאַרטאָן אין לעבהאַפטע דיסקוסיעס, די פנימער שטאַרק פֿאַרוואָרגטע, און מען הערט פֿאַרשיידענע מיינונגען אָבער נישט קיין גוטע בשורות פֿאַר יידן. איינער פרעגט דעם אַנדערן וואָס וועט זיין? וואָס זאָגט די אומזיכערע צוקונפט, ווי לאָנג קען אַזא מלחמה אָנהאַלטן, זיכער נישט מער ווי אַ חודש, צווי? — פוילן און אירע אלאירטע וועלן זיכער נישט לאָזן, מען וועט די דייטשן אָפּהאַקן די פליגל, — די פֿאַלאָקן שרייען דאָך "מיר וועלן קיין קנעפל נישט אוועקגעבן". אָזוי גייען אָן די דיסקוסיעס פֿאַר יערן טריער אויף יעדער גאַס אין יעדער שטאָט און שטעטל אין פוילן. די נאָכט ציט זיך אָן אויפהער, דער מאָרגנשטערן זאָגט אָן אַ זון אויפגאַנג אָן אַ וואָלקנדל אויפן האריזאָנט. אין דערפרי אַ בליצער הימל און די אומזיכערקייט וואָקסט, און אָט באָוריין זיך פלוצלינג דייטשע עראָפּלאַנען וואָס פֿאַרדעקן ווי אַ געדיכטע שוואַרצע כמאָרע די ליטערע און בלויע הימלען, פון אַלע זייטן פאַלן באַמבעס, די פוילישע שטעט און שטעטלעך ווערן פֿאַרוואַנדלט אין ריזיקע ברענענדיקע פאַקלען, די הייזער אין חורבות.

יאָ! אָט אָזוי האָט אויסגעזען דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, וועָן די צווייטע וועלט מלחמה האָט אויסגעבראָכן מיט 50 יאָר צורק.

פון זינט היטלער מיט זיין בָּאַרבָּארישע ארמיי האָבן דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 אנגעהויבן מאַרשירן אויף פוילן, אין די אַנדערע לענדער אין אייראָפּע, האָט זיך גלייך אָנגעהויבן די ליידן און פיין פֿאַר דאָרטיקע יידן.

באַלד אין אָנהויב איז געקומען די פאַדערונג, אז יידן זאָלן באָצאָלן גרויסע "קאָנטריבוציעס", יידן זינען גניבֿעט און געפיניקט געוואָרן. מ'האָט "נעכאָפּט"

הערי קליין

מיין היים פון אמאל

טשענסטאכאוו מיין היים. שטאט אוו טרויים.
נאך דיר בענק איך אוו טראכט.
ביסט געווען אמאל מיין הייב.
געצויבערט מיט גלאנץ אוו פראכט.

עס האבן טויזנטער פעדעם
מיך אויף אייביק מיט דיר פארבונדן.
עס האט א בענקשאפט פון מיין קינדהייט
אין מיין הארץ זיך אנגעצונדן.

דיינע אייגנשאפטן אוו מידות
האסטו איינגעפלאנצט אין מיר
אוו איך האלט עס פאר א ככוד
צו ווין דיינס א בן־עיר.

ווי א תורה פעסטונג איז געווען
דאס וידישע טשענסטאכאוו פון אמאל.
אויסגעשמידט האט זיך דארט מיין יוגנט
אין די עיר ואם בישראל.

נישטא קיין זכר פון מיין שטאט.
דאך ווילט זיך אלץ פון איר נאך הערן.
ווען אין בענקשאפט איך פארטיף זיך
רינען פון מיינע אויגן טרערן.

ווי אן אוצר האלט איך טייער
דאס בוך וועגן דיר געשריבן.
א דערמאנונג פון מיין אלטער היים.
וואס איז אין שריפט געבליבן.

שטאלץ בין איך מיט דיר מיין היים־שטאט.
וואס האט מיין יוגנט דארט געשיצט.
איז די ליבשאפט מיר פארבליבן
טיף אין הארצן איינגעקריצט.

1949. געפינט זיך פֿאלגנדע באשרייבונג „צבי ראָזענווײן איז אינער פון די פּיאָ־נערן פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. א ברויזנדע, הערָאישע, קעמפֿערישע, רעוואָלוציאָנערע נשמה, וואָס האָט געקעמפּט קעגן דער נאַצי־מאַכט. זיין טעטיקייט איז מיט דעם גרעכטן דרך־ארץ נאָכגעפֿאָלגט געוואָרן דורך די אָנפירער פון הערָאיזן אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא אוו זיי האָבן געהאָלטן. אז ער מוז פֿאַרשפּרייטן זיין טעטיקייט און רעוואָלוציאָנערן ברען אויך אין אַנדערע שטעט. ער ווערט אויפגעשיקט קיין בעלזיץ און דאָרט ווערט ער דער גייסטיקער און פּראַקטישער אָנפירער פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.“

נאָכן פאלן פון דער נאצי־מאכט איז צבי ראָזענווײן געווען אין „די־פּי“ קעמפּ אינערינג. אמעריקאָנישע זאָגט אין דייטשלאַנד. געווען א מיטגליד אין דער צענטראַל פֿאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָוער לאַנדסמאַנשאַפֿטן און א מיטגליד פון דער קולטור־קאָמיסיע. ער איז געווען זייער אינסטרומענטאל ביים אַרויסגעבן דאָס בוך „תורבן טשענסטאָכאָוו“ און געווען א מיטגליד פון דער רעדאַקציע־קאָלעגיע פון דער איינמאָליקער אויסגאבע „אונדזער יאָרצייט“. אין 1949 איז ראָזענווײן אָנגע־קומען קיין אמעריקע. ניו־יארק. ער איז געוואָרן סעקרעטאר פון וועלט־סעקרע־טאריאט פון די טשענסטאָכאָוער לאַנדסמאַנשאַפֿטן, סאָסייטיס און פֿאַריינען. ער האָט אויך רעדאַגירט א בולעטין. ער איז אויך געווען מיטרעדאַקטאָר פון דעם גרויסן בוך „טשענסטאָכאָוו“, וואָס איז דערשינען אין ניו־יאָרק אין 1958 און איז פֿאַרטרעטן מיט א גאנצער רייע ארבעטן. אין דעם זעלבן יאָר, 1958, איז ער געווען מיטבאַטייליקט מיט גאר פיינע ארטיקלען אין דער אויסגאבע: „בלעטער פון אומקום און קאמף“. אויסער דעם האָט צבי ראָזענווײן פֿאַרפֿאַסט עכט א גאנצע רייע ארטיקלען אין פֿאַרשיידענע ציטונגען און זשורנאלן. זיין ליטעראַרישער פּסעודאָנים איז צריק. צבי ראָזענווײן איז געווען ד״ר פילוֹפ פרידמאַנס א סטודענט אין פֿאַריניקטן לערער־סעמינאר אין ניו־יאָרק.

צבי ראָזענווײן געהערט צו די קאָליִרפולסטע פערזענלעכקייטן אין דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָוו. וואָס האָבן געפירט א העראישן קאמף קעגן נאצי־זם.

M. Czeszinsky

מ. צעשינסקי

J. Rozenberg

י. ראָזענבערג

Sz. Frank

ש. פֿראַנק

דער יוגנט אין דער שטאָט. עס איז געוואָרן אַן אומלעגאַלע קאָנפערענץ מיט דער באַטיילקונג פון פֿאַרשטייער פון מרכז אין ווארשע, וואָס זיינען באשטאָנען פון: צביה לובעטקין און יוסף קאָפלאָן. אויף דער קאָנפערענץ איז אָנגענייכנט געוואָרן די נייע ריכטליניען און אָרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט און ראָזענווין איז געוואָרן איינער פון די הויפּט אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע אין טשענסטאָכוו. זיין אויפגאבע איז געווען צו פירן א קולטורעל־דערציערישע טעטיקייט צווישן דער חלוצישער יוגנט און אָנהאַלטן די גאַנצקייט פון דער אָרגאַניזאַציע. עס קומען פֿאַר כסדרדיקע אומלעגאַלע פֿאַרזאַמלונגען אין די ווינונגען פון מלכה וועלטמאַן אויף 1 בערקא יאָסעלעוויטשא גאס, צעלע קאַץ, נר. 21 וואַרשעווער גאַס, היה פרידמאַן, נומער 5 גראַנצאַרסקא גאס און מאַניא טשעטשורא, נר. 14 קעדזשינסקע גאַס. אויף די אַלע פֿאַרזאַמלונגען טרעט אויף צבי ראָזענווין, וועקט און מונטערט, דערהויבט דעם גייסט פון די יוגנטלעכע צו אויסדויער, מוט און קאמף.

די געשעענישן האָבן זיך אנטוויקלט אין א ראשיקן טעמפּאָ. ווי א מבול האָבן זיך א שאָט געטאָן צרות, פיינליקונגען און נאצישע גרויזאמקייטן. איינע פון די ערשטע פֿאַרפֿאַלגונגס פלאָגן איז געווען דאס כאפן יידן צו אומבאלוינטער צוואַנגס־אַרבעט, דערביי זיינען די יידן געשלאָגן און געפיניקט געוואָרן ביי דער צוואַנגס־אַרבעט.

צבי ראָזענווין און אנדערע יונגע געזעלשאַפֿטלעכע טוער זיינען אויך געווען צווישן די צוואַנגס־אַרבעטער. ווי האָבן זיך געשטעלט פאר א ציל, אין דער ערשטער רייע, צו אָרגאַניזירן די צוואַנגס־אַרבעטער אין א נייער געהיימער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָלן אננעמען אָזעלכע פֿאַרמען, וואָס זאָלן אנטשפרעכן די באַדינגונגען פון דער צייט. צווישן די הויפּט־טוער און אָרגאַניזאַטאָרן זיינען געווען: צבי ראָזענווין, מאלאי שמולעוויטש, אברהם לאזניאוש, יהודה מאַנדעלבאום און אַנדערע. דער הויכפונקט פון דער אָרגאַניזיר ארבעט איז געקומען צום אויסדרוק אין דער היסטאָרישער דאטע מאי 12, 1940. אין דעם טאָג זיינען די צוואַנגס־אַרבעטער פון א גאנצער רייע אָרבעטס־פלעצער נישט געגאנגען אהיים, נאָר גלייך פון דער אַרבעט געגאַנגען צו אן אומלעגאַלן מאַסן־מיטינג, וואָס איז פֿאַרגעקומען אין דער אַמאַליקער פאַלקס־באנק אויף אלעע 22, פֿאַרכאַפט דעם לאָקאַל און באַוועצט אַלע אויסגענג און אַריינגענג. מיט פייערדיקע קאָמפּס־רעדעס, פֿאַר די טויזנט פֿאַרזאַמלטע צוואַנגס־אַרבעטער, זיינען אָרויסגעטרעטן: צבי ראָזענווין, ישראל שילדהאָו און מאלאי שמולעוויטש. דאָס איז געווען די דאטע פון דער אַנטשטייאונג פון דער נייער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט אָרומגענומען אַלע צוואַנגס־אַרבעטער אָן אונטערשיד פון פֿאַרטייאישער אָנגעהעריקייט און געבילדעט שפּעטער דעם יסוד פון דער באוואָפנטער יידישער קאמפּס־אָרגאַניזאַציע אין קליינעם געטא. די אָרגאַניזאַציע האָט זיך געהרופן „אַרבעטער־ראָט" און צבי ראָזענווין איז געווען אין דער הויפּט אָנפירונג אין פֿרעזידיום פון דער אָרגאַניזאַציע. דער אייניקער פון די דריי רעדנער, אויף דעם היסטאָרישן אומלעגאַלן מאסן־מיטינג, וואָס איז געבליבן ביים לעבן איז צבי ראָזענווין צו לאָנגע, לאָנגע געווונטע יאָר.

וועגן דער וויכטיקייט פון „אַרבעטער־ראָט" איז ענוג צו דערמאָנען דעם פאקט, אז אין בוך „חורבן־טשענסטאָכוו" זיינען צוויי קאַפּיטלען געווידמעט דער אָרגאַניזאַציע. דער הויפּט־פֿאַרשער פון דער חורבן־עפּאָכע, ד"ר פילפּ פרידמאָן ע"ה, האָט וועגן „אַרבעטער־ראָט" פֿאַלגנדעס געשריבן: „א זעלטענע אינסטיטוציע אין דער תקופה פון דער נאצי־טיראַניע". (זען: „אונזער יאָרצייט", באַמבערג 1948, זייט 10). דער היסטאָריקער ד"ר רפאל מאהלער האָט געשריבן, אז די אַקטיוויטעטן פון „אַרבעטער־ראָט" איז געווען ווי אין גרויסער ליכט־שטראָל אין דער אַלגעמיינער פינצטערניש. (זען: „יידישע קולטור", ניו־יאָרק 1949, נר. 4). עס איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, אַז אין „ניו־יאָרקער וואָכנבלאַט", פון פעברואַר 25,

צבי ראזענוויין

דער נאמען צבי ראזענוויין איז אויסגע-
וואקסן צו א סימבאל פון קאמף פון דער
יידישער יוגנט קעגן נאצי־רעזשים אין דער
צייט פון דער חורבן עפאכע.

ער איז געבוירן געווארן אין דעצעמבער 1918 אין דער שטאט טשענסטאכאו, וואס איז געווען לויט דער רייע די אכטע גרעסטע יידישע קהילה אין פוילן. ער שטאמט פון א שטרענג דעליגיעזער, חסידיש ארטאדאקסישער פאמיליע. זיינע עלטערן האבן שטארק געהיטן, אז זייער זון צבי, זאל באקומען אן אלגעמיינע דעליגיעזע דערציאונג און דערפאר האבן זיי אים געשיקט צו דער דעמאלט באקאנטער און באריטמער „מחזיקי הדת" תלמוד־תורה, ווו עס האט געווירקט דער למדן, גמרא קענער ר' יצחק, וועמען מען האט גערופן דער „האמער יצחק". פאראלעל מיטן לערנען גמרא און קבלה, לייענט ער מיט דער זעלבער התמדה אלץ, וואס קומט אינטער דער האנט: סיי אלגעמיינע ליטעראטור, ציוניסטישע און סאציאליסטישע. ספעציעל איז ער באאיינפלוסט געווארן פון די אידעען אין די שריפטן פון א. ד. גאָרדאָן, וועלכער האט געדרופן די יידישע יוגנט איבערצורייסן מיטן גלות־לעבן אין גלות־פסיכאלאגיע.

אין יאר 1932 איז ער אריינגעטרעטן אין דער חלוצישער ארגאניזאציע „גורדוניה" אין הויבט אן צו שטייגן אין געזעלשאפטלעכן לעבן. א יאר שפעטער פארטרעט ער שוין די ארגאניזאציע אין פארשיידענע אינסטאנצן און קאנפערענצן און טרעט אויף מיט לעקציעס אויף ציוניסטישע און סאציאליסטישע טעמעס. צו 20 יאר, אין יאר 1938, ווערט ער א מיטארבעטער אין דער וואכנשריפט: „טשענס־טאכאווער צייטונג" אין וועלכן ער שרייבט א קאלום: „אין שאטן פון אונטערגאנג". די סעריע פון ארטיקלען האבן געמאכט א קאלאסאלן אינדרוק אויף דער ערנסט טראכטנדער יוגנט צוליב די פעסימיסטישע געדאנקען וועגן יידישן לעבן און די צוקונפט פון דער יוגנט אין גלות. א יאר שפעטער, סעפטעמבער 1, 1939, ברעכט אויס די צווייטע וועלט־שרפה. פרייטיק אינדערפרי איז היטלער דייטשלאנד באפאלן פוילן און זונטיק 9 אזייגער אינדערפרי האבן שוין די היטלעריבטישע מאטאריזירטע איינהייטן אקופירט טשענסטאכאוו. גלייך אויבצומאכנס, מאנטיק סעפטעמבער 4, איז פארגעקומען א כאגראם אונטערן בלבול, אז יידן האבן געשאסן אויף די דייטשן. דער טאג איז באצייכנט אין דער געשיכטע פון טשענסטאכאו אלס: „דער בלוטיקער מאנטיק".

צבי ראזענוויין איז געשטעלט געווארן פאר א היסטארישן נסיון, וואס טוט מען ווייטער? ווי אזוי האלט מען אויף ווייטער די ארגאניזאציע? וואס טוט מען צו לינדערן דעם הונגער און נויט, וואס האט פאראורזאכט עפידעמישע קראנקהייטן און שטערבלעכקייט. דאס ערשטע זיז געווען צו רעארגאניזירן די לאנגיאריקע חלוצישע הכשרה פארם און דארטן פירן אן אומלעגאלע טעטיקייט און אויך צווישן

ב״ה, י״ג לחודש אב, תנש״א לפ״ק, יולי 24, 91.

טייערער פריינט און קוזין הערשעל קליין נ״י!

איך האָב יעצט דערהאלטן דעם בריף וועגן זיין גראנדיזן פראיעקט נעווידמעט צו די סטקונד גענעריישאן פון די גערשטעוועסט משענסטאָאוועד לאנדסלייט פון די לאָגערס. איך האָב דיך שטענדיק באוויונדערט מיט גרויס דרך־ארץ, פאר דיין עהרליכע און מיהזאמע אַרבייט. פול מיט ענערגיע צו טוען דאָס תעגליכסטע, כבדי צו פאראייביקן אומזער געבורטס שטאָם משענסטאָכאוו; דורך די אלע יאָהרן. איך וויס דאָך דיין שווערע צייט וואָס דו האָסט דורכגעמאכט אין מאָנטרעאל, פיי מאַטעריעלים, נוי אויך מיטן נעמונט. איך וויינש דיר נעמונג און הצלחה אין אלע דיינע גוטע מעשים, און איבערהויפט צו קענען ענדיקן דעם יעצטיקן פראיעקט מיט גרויס דערפלאג.

דיין קוזין בנימין

הרב בנימין באַרזיקאָווסקי

איז געבוירן אין טשענסטאָכאוו, און באַפרייט יאנואר 16, 45. מיין פרוי הענדל איז געבוירן אין פילץ, באַפרייט אין האסאג פעלצערן אין זעלבן טאָג. זייענדיק אין רוים איטאליע כמעט 5 יאָר, ווי מיר האָבן געגרינדעט די בארמטע ישיבה ״מאור הגולה״ פאר די איבערגעבליבענע קינדער פון די שארית הפליטה. אין יולי 1949 געקומען קיין מאָנטרעאל, פרוי באַרזיקאָווסקי איז געווען פון די ערשטע פיאָנערן צו בויען און לייגען דעם גרונדשטיין פון די בארמטע בית יעקב שולע. מיר ביידע זיינען געווען דורך די לעצטע 45 יאָר אריינגעטאָן אין ארטאָדאָקסישן חינוך וועזן. קוקענדיג צוריק, קענען מיר זאָגן ״ברוך ה׳ שהבאנו עד הלום״, מיר האָבן געהאָלפן און צוגעלייגט א האַנד צום אויפבוי פון ווינדערבאָרן אידישן ציבור אין מאָנטרעאל, און פארוואנדעלט א מדבר שמם אין גייסטיק זיינען, צו א בליהענדן כרם ה׳ צב־אות.

נישט וועלנדיק אריינגיין אין דעם רעליגיעזן און פילאָזאָפישן פראבלעם פון די שואה, וויל איך דא בלויז ארויסברענגען א אינציקן אספעקט פון די פילע, וועלכע האָבן מיך געברענגט צו דער איבערצייגונג צו וויכטיגן מיינע כוחות פאר אויפשטעלן צוריק א אמת׳ן אידישן דור, און פארפילן דעם גרויסן בלויז וואָס איז געבליבן נאכן חורבן.

יאנואר 4, 43, בשעת די דעפארטאציע פון 500 אידען קיין ראדאמסק־ טרעבלינקע, זיינען מיר די גאנצע גרופע פון ״שוסטערס״ ארויסגעקומן שפעט צום אפעל, און דערפאר האָט דער דייטשער געטא אנפירער איבעשער אונדז באשטראָפט און אונדז צוגעשטעלט צום טראָנספאָרט קיין ראָדאמסק. וועז די מהומה איז אנשטאָנען מיט די דערשיסונג פון די צווייי קעמפערס אויסא פיינער און מענדל פישעלעוויטש, בין איך מיט נאָך עטלעכע געפרובט אריבערלויפן צו די אנדערע זייט, ווי די ארבעט׳ס פעהיגע מענטשן זיינען געשטאָנען, און חאָטש מ׳האָט כסדר געשאָסן אויף אונדז, זיינען מיר בשלום אריבער. אָבער לויפענדיק האָב איך פארלוירן דאָס היטל פון קאָפ. די זשאָנדאָרן האָבן באלד אָנגהויבן זוכן דעם מאן וואָס טראָגט ניט קיין היטל אין די גרויסע יאנואר פרעסט. שטייענדיק אווי בלויזקעפיג, בעט איך ביי מיין שכן, אפשר קען ער עפעס טוען מיך צו ראטעוון. ווי ערשטוינט בין איך געווען ווען דער שכן זאגט צו מיר, דאָס איך בין טאקע מול׳דיק, וויל ער האָט באשלאָסן צו אנטלויפן פון לאגער, און ער האָט מיטגענומען מיט זיך א בערעט, ער נעמט ארויס דעם בערעט און טוט עס אפ מיר אויפן קאָפ. מ׳האָט מיך ניט דערקענט, און איך בין ניצול געווארן, דער דאזיקער גליקליכער צופאל מיט פיל אנדערע האָבן מיך געברענגט צו דער איבערצייגונג דאָס איך בין געבליבן ניט בלויז פאר מיר, נאר צו טוען פאר די צוקונפט פון אונדזער דור.

די געמיינהייטן פון די יידישע רשעים אין דער היינטיקער טרעבלינקע־עפאכע!

אלע העסלעכקייטן וואס יידישע פאליציאנטן אין די נעמאס האבן אפגעטאן, אלע אכזריות וואס יידישע מאכט־מענטשן האבן ארויסגעוויזן אין די לאגערן צו זייערע אייגענע ברידער, פאלן אויף די קעפ פון די נאצים, אויפן קאפ פון גאנץ דייטשלאנד־בלוטלאנד, אויפן קאפ פון דער גאנצער שפל'ער וועלט.

דערביבער זייט אפגעהיט, כרידער, וועו איר רירט זיך צו צו דער באוונדערער וואונד אויף דעם צעפייניקטן יידישן קערפער, לאזט זיך ניט אריינכאפן אין נעץ פון די וואס וויל ניט אנדערש ווי נאר באוויין אז יידן זיינען ניט בעסער. פארשרייבט טאקע אלע יידישע זינד, אלע יידישע פארראטן, אבער דרייט זיי ניט צוואמען אין איין קנויל מיט אלעם דעם, וואס די וועלט האט געטאן צו אונדזער פלק, צאמט זיי אפ אין א באוונדער וינקל און זאלן זיי זיין אפגעצאמט ביו, ביו העט שפעטער, ביו מיר וועלן דערפילן אז עס איז געקומען די צייט זיי ארויסצוגעמען פון זייער באוונדערקייט. מיר — דער קרבן, און ניט זיי — די קרבן־בערגער.

שמחה סילווער (זילבערבערג)

געבוירן אין טשענסטאכוי. זון פון חיים און מאניא. פון דער היים סטאשעוויסקא. גע־ לערנט אין חדר און אין דער אלגעמיינער שולע. געהערט צו דער יונגט ארגאניזאציע „צוקונפט" און מיטגעווירקט צו דער אנטשטייונג פון דער „סקיף" ארגאניזאציע אין טשענסטאכוי. געווען מיטגליד אין שטאט־קאמיטעט פון „בונד" און סעקרעטאר פון באקליידונגס־פאריין ביז צום אפפאר קיין פאריו.

אין יאר 1955 איז שמחה זילבערבערג מיט זיין פאמיליע אנגעקומען קיין מאנטרעאל און זייט דעמאלט נעמט ער און זיין פרוי אן אקטיוון אנטייל אין אלע ארבעטן פון דער לאנדסמאנשאפט. שמחה סילווער איז סעקרעטאר פון דער לאנדס־ מאנשאפט און פון בית קאמיטעט. זיין פרוי איז טעטיק אין דער ליידיס אקזילערי.

ניט ווערן סאָציסטיש צו זיך אַליין, ווי אַ גרויסער טייל פון דער גרויסער אישער וועלט וואָלט וועלן, ———————— אַז מיר זאָלן צוליב די איניקע אקטן פון יידישער געפאַלנקייט און פּאָרטעריטשקייט פּאָרשוועכן די גאַנצע יידישע מאַסירערשאַפט, צו קלייניגעלט מאַכן דעם גאַנצן יידישן יחוס און די גאַנצע יידישע גבורה, וואָס האָבן באַגלייט די מיליאָנען יידישע קרבנות צום טויט.

יאָ אַ גרויסער טייל פון דער גרויסער וועלט וואָלט וועלן אנשטעקן אונדז מיט ביטול צו יידישער אויסדערוויילטקייט. זיי די דאָזיקע וועלט, וואָלט וועלן אַז מיר אַליין זאָלן זאָגן צו זיך ז עט, ניטא קיין שום הייליקייט אין טויט פון די מיליאָנען ייִדן, די מיליאָנען אומגעקומענע יידן וענען ניט בעסער געווען פון אַנדערע, און — מאַכט ניט קיין וועזן פון עפּעס אַ באַוונדער יידישער טראַגיק, פון עפּעס אַ באַוונדערן יידישען אומקום. זיי, די יידן, וינען אין אנגעויכט פון טויט און סכנה געווען די זעלביקע פחדנים ווי אַלע, און אפשר נאָך ערגער. זעט, איניקע — און אפשר א סך — יידן האָבן זיך אין די היטלער־געטאָס אויפגעפירט מנובל־דיק, גאָפרעסן און געהוליעט, געפראָווועט ארגיעט, וועו די מערסטע יידן אַרום זיי וינען אומגעקומען אין הונגער, אין שמוץ, און פיין און אין גאַז־פייערן, אומגעקומען אונטער זייערע אויגן, זעט איניקע , און אפשר א סך, יידן האָבן אַליין גענומען אויף זיך די ראָלן פון וועכטער, פון שמייסער, פון גרעבער און באַגרעבער... יאָ, יאָ, אַ גרויסער טייל פון דער גרויסער וועלט וואָלט זייער וועלן, אַז יידן זאָלן אַזוי טראָכטן וועגן יידן, דאס וואָלט דער גרויסער וועלט לייכטער געמאכט צו פארווואסערן דאָס ביסעלע געוויסעכץ, וואס ניט נאָך צומאָל אַ צוס אין הארץ בייַ איר, דאס וואָלט איר געהאָלפן אפצוואשן אירע הענט און לאָזן איר וואס שנעלער פארגעסן אַז די אַלע ניט אנגענומענע "עפיזאדלעך" פון דער וועלט־מלחמה, אַז די עפיזאדלעך, וויַ אַ שטייגער, די אויסשלאכטונג פון זעקס נישטיקע מיליאָנעלך יידן און נאָך אַנדערע "ניעפריאטנאסטן...

דאָרפן מיר אַנטקעגנזיין דעם דאָזיקן וווּנטש פון דער וועלט און צוהעלפן איר נאָך צו פאַרקלענערן דאָס בילד פון יידישן קידוש השם?

דערפאָר איז מיר ניט פאַרשטענדלעך, וועו איניקע שרייבער פון צווישן אונדז, פון די, וואס זיינען אליין ניט געווען אין די גאז־קאמערן, אין די קאָנצענטראציע־לאָגערן, פאַלן אריין אין א מין הנאה־שמייסעניש, וועו זיי דערווייסן זיך, אַדער וועו זיי דערזען אפילו מיט די איגענע אויגן די אפשיילעכקייטן, וואס געווסט יידן האָבן אפגעטאָן אין די טעג פון גרויסן אומגליק, און גרויסן טויט־מארש, אזוי וויַ זיי וואָלטן וועלן זיך אַליין צעשמייסן מיט עפּעס אַ מין נקמה־נעמען פון זיך אַליין, אַדער מיט עפּעס אַ מין אויפבונטעווען זיך קענען דעם. וואס עס דאכט זיך זיי אַז די קרבנות האָלטן אין איין מאָנען חשבון פון אונדז, ניט אומגעקומענע ניט דערמארדעטע.

ואָל מען מיך ניט שלעכט פאַרשטיין א"ך מיין ניט צו זאָגן, אַז מיר דאָרפן באָהאלטן פון זיך די נבלות וואס געווסע יידן האָבן אפגעטאן אין די קאנצענטראציע לאָגערן און אין די נעמאָס, אַז מיר דארפן אויספוצן אונדזער טראָגעדיע אין פאַלשע קדושה־גלעקלעך, כדי עס זאָל אויסקומען אַז אַלע יידן, אלע ביז איינעם, זיינען געשטאָנען אויף דער יידישער הויך אין די שפה'ן פון סכנות און טויט. איך מיין דאָס אַוודאי ניט, מיר דאָרפן ניט פאַרלייקענען קיין איינעם פון די אמת'ן וואס וועלן נאָך אויפגעדענקט ווערן, מיר דאָרפן פון זיי וויסן, מיר דאָרפן וויסן אַלץ, אַלץ וואס עס האָט זיך אפגעטאָן דאָרט, וועו דער יידישער טויט־מארש איז אנגענאנגען, וועו די יידישע נשמה האָט זיך געראַנגלט אין אירע טויט־אנגסטן. מיר דאָרפן וויסן וועגן אַלע עליות, און מיר דאָרפן אויך וויסן וועגן אַלע ירידות, אָבער אַ יידישע ירידה איז אונדזערער אַ יידישע וויסטאָג, אָבער די איז בשום אופן ניט קיין שמחה'דיקער תירוץ פאַר זיי — פאַר די אמת'ע שולדיקע. און די אמת'ע שולדיקע זיינען זיי — די גרויסע רוצחים, די מלחמה־רענער און די פראָגראָמען מאַכער. זיי זיינען אויך שולדיק פאַר

ה. לייווּיק

מיר טאָרן ניט פאַרשוועכן אונדזערע קדושים

די פיינליכע פאַקטן פון האַנדלונגען פון געוויסע יידן אין די נאַצישע קאָנצענטראַציע לאַגערן

אין די כראָניקעס פון די יידישע גרויליקן אין די היטלער־יאָרן, וואָס ווערן אין אונדזער פרעסע אָזוי פיל געדרוקט לעצטנס, וואָרפט זיך אָפט דורך אַ שרעקלעכער פרט. און דאָס איז: די פאַררעטעריש אויספירונג פון אייניקע יידן אַליין אין די נעטאָס און אין די טויטן־לאַגערן. וועגן דעם האָט דערציילט פאַר אונדז אויך דער שליח פון בערגען־בעלזען, ראָזענאָפט, אויך אין דער כראָניק פון אהרן טוווערסקי. געדרוקט אין "טאָג", וועלט אָט דער פיינלעכער פאַקט אַ סאָך מאָל אונטערגעשטראָכן.

אַז ראָזענזאָפט און טוווערסקי שטרייכן עס אונטער, איז עס מיר פאַרשטענדלעך. ניט פאַרשטענדלעך אבער, וועלט עס מיר, וועלן אויך אייניקע שרייבער אונדזערע פון הי טוען עס.

ראָזענזאָפט און טוווערסקי האָבן אַ רעכט דערויף זיי זענען אַליין געווען דאָרט: זיי וענען אַליין געווען, וי טוווערסקי באַצייכנט ריכטיק, דער קרבן און אויך דער עדות. זיי זענען אַליין געווען אין די גרוילן, אַליין ניט אין מאָל געשטאַנען אויף דער שוועל פון גאַז־אויוון, זיי האָבן אַליין דורכגעמאכט ניט נאָר אַלע פיזישע ענויים, נאָר אויך אַלע פסיכישע מאַטערנישן. אַלע נסיונות און אַלע פלאַנטערנישן, וואָס אַ קרבן מאַכט דורך. כל זמן זיין גווף צאפלט נאָך. כל זמן די לעצטע האָפענונג איז נאָך ניט אויסגעלאָשן.

אָך און וויי וואָס פאַר אַ האָפענונגען ס'האָבן נאָך געקענט אויפקומען אין דעם האָרץ פון אייניגם, וואָס גייט אין גאַ־אויוון אַריין. נאָך מער וויי צו די האָפענונגען אין צו די ישועות, און וועלכע שוואָכע אַדער פאַרדאָרבענע נאַטורן האָבן זיך געקענט אין די נעטאָס און די טויט־לאַגערן אָנכאפן.

מיר לייענען מיט אַ באַוונדער אויפטרייסלונג וועגן די נעמיינהייטן, וואָס געוויסע יידן אַליין זענען באַגאַנגען אין די נעטאָס און אין די לאַגערן, ווילד פאַרכאפט פון דער אילוויע. אָן וועלן וועלן וועלן וועלן שוחפים צו די נאַצי־הלינים. וועלן זיי דורך דעם ראַטעווען פון טויט זיך און זייערע משפחות.

מיר לייענען וועגן דעם און מיר ווערן אויסגעשוידערט, עס שטיים אונדז ניט אָן. אונדז וואָלט זיך וועלן, אָז דאָס בילד פון יידישן קידוש השם זאָל בלייבן גאַנץ, ניט באַפלעקט, אונדז ווילט זיך, אָז עס זאָל זיך אַרויסווייזן אָז ס'איז ניט געווען קיין איין פאַל אפילו פון נאַציאנאלער קליינמוטיגקייט. קיין איין פאַל פון נאַציאנאלער פחדנות, ווער רעדט נאָך — פון אָפענעם פאראט. פון נעמען אויף זיך די ראָלע פון תלינים, פון פיניקער, פון אויוון־צינדער, דער מוח אונדזערער קען נאָר ניט צולאָזן דעם נעזאָנק, אָז יידן האָבן געקענט, געקליידעטע אין נאַצי־מונדירן און באַאָפנטע מיט בייטשן און רעוואָלווערן, שלעפן אייגענע ברידער פון די באַהעלטענישן אַרויס און טרייבן זיי אין די פייערן אַריין, טוען מיט זיי דאָס אייגענע וואָס די נאַצי־הענקערס. דער מוח אונדזערער, ניט נאָר דאָס האָרץ, לאָזט ניט צו דעם נעזאָנק צו זיך.

און דערפאַר וואָס ניט דאָס האָרץ אין ניט דער מוח לאָזט עס צו, מוזן מיר די פאַקטן וואָס ווערן אַרויסגעבראַכט פון די קרבנות־עדות אַליין, פאַרעגיסטרירן אין אַ באַוונדערן וויינקל פון אונדזער אימה־דיקן נאַציאנאלען טאָג־בוך, פאַרעגיסטרירן און איבערלאָזן עס אין וויינקל, אַרומצאַמען עס מיט אַ קענטיקן שטריך און אָפּצאַמען עס פון אַלע אַנדערע הויפט־מאַטעריאלן. למען השם ניט צוזאַמענמישן עס מיטן גאַנצן בילד פון יידישער מאַרטירערשאַפט און קידוש השם, למען השם

ה. קליין, מאנטרעאל

נישט פארגעסן וועל איך דיך מיין שטעטל

נישטא מער מיין שטעטל
וואס איך נאך געדענק.
נישטא מער מיין היים
נאך וועלכע איך בענק.

פארטיפט אין זכרונות
וועגן אמאל אזוי שיין.
וועג כ׳בין מיט טאטע־מאמע
אין מיין שטעטל געווען.

אזוי לויפן מיינע געדאנקן
צו דעם אמאליקן ארום.
מיט בענקשאפט צום עכר
יערע מינוט, אומעטום

אט זע איך מיין מאמע
מיט איר ליבטיק געשטאלט.
וואס האט מיט איר שמייכל
מיינע קינדער־יארן באשטראלט.

און מיין טאטע כיים טיש
אין א ספר פארטראכט.
וואס פלעגט אפט מיך ארומנעמען
און מיט ליבשאפט געלאכט.

אזוי צעווייטיקט איז מיין נשמה
נאך דעם שיינעם אמאל,
מיט חלומות זיסע
פאר דעם פאלק ישראל.

אין לויטערע טעג
האב איך דיך מיין היים געקענט,
ווי א חלום פארשוואונדן.
דורך כלוטיקע נאצישע הענט.

כיי מיר אבער מיין שטעטל
ביזט געבליבן ווי געווען,
איך וועל דיך אלע מאל געדענקן
בליענדיק און שיין.

און טיף אין מיין הארצן
ביזט די איינגעבאקן אלס מער,
איך וועל דיך קיינמאל פארגעסן
נאר געדענקן איז שווער.

גליענדע קוילן געלעגן אינטער מיין געלעבער. איך לויף אַראָפּ פון מיין געלעגער, צינד אַן די ליכט און עפן אויף דאָס פענסטער, בכדי איינצואָטעמען א ביסל פרישע לופט. אָבער וואָס קומט דאָ פאָר? חלום איך? איז דאָס א מאַרטזעצונג פון די נאַר וואָס געזעענע געשפענסט בילדער? איך וויש אויס מיינע אויגן. אָבער, ניין! איך בין וואַך. דאָס, וואָס איך הער איצט איז נישט קיין אָפּקלאַנג פון יענע טעג פון חורבן, נאָר דאָס געזאָנג, וואָס דערטראָגט זיך צו מיין צימער פון די מינכענער גאַסן זיינען די טרויעריק באַקאַנטע טענער פון „האַרסט וועסל ליד", „וועז דאָס יודן בלוט פון מעסער שפריצט". אָט הער איך עס היינט וויידער אויף די מינכענער גאַסן פון מאָר־ שירנדע קינדער מערדער. טייזנטער מארשירן זיי אויף די מינכענער גאַסן, עס קומט גלייך אויפן געדאַנק, אז עס זיינען היינט ביי זיי די „פאַשינגס" טעג. און אָט איז דער פאַשינגס ציג אין וועלכן עס נעמט אַנטייל די גאַנצע באַפעלקערונג. פון מיטן דעם יום טוב ציג האָט מען אַנגעהויבן צו זינגען דאָס האַרסט וועסל ליד אין באַלד איז געקומען דער אַפּלאָז פון די טויזנטער אַרומשטייענדע און אָט הערט מען שוין ווי די גאַנצע מאַסע זינגט מיט באַגייסטערונג דאָס ליד פון „נאַכט פון לאַנגען מע־ סער".

איך פאַרמאַך צוריק דאָס פענסטער, אָבער נאָך לאַנג הער איך נאָך די גרילצ־ דיקע טענער: „וועז דאָס יודן בלוט פון מעסער שפריצט".

דער נאַצי רוצח קעסלער שטייט מיט אן אַראָפּגעלאָזענעם קאָפּ פאַרן גערעכט אין טשענסטאָכאָוו. נעבן אים, רעכטס, שטייט דער עדות אהרון אויעטשקא, וועלכער דאָס גערעכט האָט דעם נאַצי־מערדער קעסלער פאַראורטיילט צום טויט דורך העענגן.

דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו.

עס איז פֿאַרשוווּנדן די לעצטע אויפגעשטראַלטע האָפענונג פון אַ מעגלעכער רעסטונג. עס איז דערנאָך פֿאַר אַלעמען קלאָר געוואָרן, אַז דאָס צוריקשיקן די יידן פון די וואַגאָנען איז געווען דערפֿאַר, וויל דער „קאָנטינגענט" אין דעם טאָג איז געווען אי־ בערפולט.

* * *

פון דער געדיכטער פינסטערניש ערשיינט פֿאַר מיר אַן אָנדער בילד.

אין איינעם פון די כלאָאָפֿארמירטע מיט יידן אָנגעשטאָפּטע וואָגאָנען, וועמענס וועג איז צו די גאז קאַמערן אין טרעבלינקע, שטייט דער אַלטער פֿאָטער. ער האַלט זיך קוים, ער איז צוגעפּגעדריקט פון דער מענטשן מאַסע, ער שטייט באַרוּעסט, וויל די שטיוול האָבן די דייטשן אים געצוווּנגען אויסטאָן און איבערלאָזן פֿאַרן אַרייַנגיין אין וואָגאָן. עס שטיקט אים אין האַלדז פון ענגשאַפּט, היץ און כלאָרין. ער נעמט צונויף זיינע לעצטע כוחות און זיינע לעפּצן שעפּטשען אַ תפילה צום רבונו של עולם, אַז ער זאָל כאָטש שענקן דאָס לעבן פון זיין פֿאמיליע. דאָס לעבן פון זיינע קינדער פון ווּעלכע מען האָט אים. נאָר וואָס. אַווי מערדערלעך און ברוטאַל צעשיידט.

אָט זע איך ווייטער דעם טראַגיש גאָקעטן טויט־מאַרש פון מענער, פרויען און קינדער פֿאַרן אַרייַנגיין אין די גאז קאַמערן און ווערן געטריבן דורך די נאַצי מער־ דערישע גאַנייקעס.

אָט זע איך צווישן די נאָקעטע מאַרשירנדע מענטשן — סקעלעטן אויך דעם אַלטן פֿאָטער. בלוט רינט פון זיין קערפּער און ער ווערט געצוווּנגען דורך די מער־ דער צו באַווּעגן מיט די פּיס צום טאָקט פון די דערבי שפּילנדע מוזיק. אין די לעצ־ טע מינוטן פון שיידן זיך מיט דער ווּעלט, שעפּטשען זיינע ליפּן אַ געבעט צו גאָט, אַ געבעט פֿאַרן לעבן פון זיינע קינדער.

* * *

איך שטרענג מיך אָן אַוועקצוטרייבן פון זיך די גרויל און געשפּענסט בילדער, אָבער פון דער נאָכט געדיכטער פינסטערניש ערשיינען פֿאַר מיר נייע שאָטנס.

אָט זע איך אַ בילד פון פֿאַר אַן אויסזידלונג. עס שטייען קינדער און באַמיען זיך צו איבערצייגן זייער אַלטע און קראַנקע מוטער, אַז זי זאָל גיין אין „בונקער", ווו זיי האָבן פֿאַר איר אויסגעפּועלט אַ פּרייַז פֿלאַץ און אָט זע איך ווי די קינדער באַגלייטן די מוטער צום פינסטערן, נאַסן קעלער אונטער דער ערד, ווו עס געפינט זיך דער בונקער. איך זע דאָס געזעגענען זיך מיט איר, ווי זי שטרעקט אויס אירע אויסגעדאַרטע קראַנקע הענט און קושט יעדעס קינד באַזונדער. דערבי פליסן פון אירע אויגן טרערן. איך זע אירע בריייס צעפּענטע פון שרעק אַרויסשטאַרנדע אויגן ווי ווי וואָלטן געפרעגט: „קינדער ווי לאָזט איר מיך איבער".

איך זע איר אין, זיך דערשטיקטע — אין קיין מענטשלעכע שפּראַך אויסדריק־ באַרע —פֿאַרצווייפלונג. איך זע איר אויך אין די וויטערדיקע גרויליק פּוגם בונקער. דער מאַנגל אין עסן, דער מאַנגל אין וואַסער און אויך דער מאַנגל אין לופֿט. איך זע די לאַנגע גסיסה ראַנגלענישן פון די קראַנקע מוטער. אירע אַרויסגעצויגטע, מאַנעדע אויגן. אירע אויסגעשטרעקטע נאָך הילף רופּנדע הענט. איר לעצטער דער־ שטיקטער פון קיינעם נישט דערהערטער מוטער געשריי פון וועלן זען פֿאַרן טויט, כאָטש איינמאָל, אירע קינדער.

אין דער געדיכטער פינסטערניש וואַקסן די מוטער אויגן אויס אין אַן אומגע־ הויער פֿאַרגרעסערטער פֿאָרם און עס ציען זיך צו מיר אירע קראַנקע אויסגעדאַרטע הענט.

* * *

א קאַלטער שוויים באַגיסט מיין קערפּער. עס בריט מיך ממש ווי עס וואָלטן

צבי ראָזענווין

שאָטנס ביינאַכט

ווי פון אַ נעפּל שווימען אויף אין מיין מח און געדאַנק די בילדער פון גרויל און אומקום.

אָט זע איך אַ בילד פון אָפּגענאַרטע האָפנונגען.

עס איז דאָנערשטיק, סעפּטעמבער 25, 1942. דער דריטער טאָג פון דער אויס־זידלונג. אין דעם טאָג האָט מען געפירט צום טויט די יידן פון אלטן מאַרק, די ער־שטע טיילן פון גאַרנצאַרסקע, נאַדושעטנא און פון די דערנעבן ליגנדע געסלעך.

מיטאָג צייט האָבן זיך דערטראָגן צו אלעמענס אויערן אויסגעשרייען: „יידן מול טוב", „יידו עס איז געשען אַ נס". עס לויפן אַרויס די יידן פון די גאַסן, וועלכע זיינען נאָך נישט געווארן אויסגעזידלט. זיי קומען אַרויס פון די הייזער און בונ־קערס, וווּ זיי האָבן זיך אין טויט־אַנגסט אויפגעהאלטן. מיט טויט בלייבט געזיכטער פון שרעק און הונגער. מיט רויטע, פון טרערן און שלאָפלאָזע נעכט, געשוואָלענע אויגן, ווילד צעשויבערטע האָר און זאַמלען זיך אין די ענגע געסלער, פון אַלע הערט מען דאָס וויינטשן זיך „מול טוב", מען פאַלט זיך אויף די העלדזער און מען קושט זיך פון פרייד, אָט זעט מען דעם נס. וואָס דער אויבערשטער האָט באַוויזן אין דער לעצטער מינוט.

אָט הערט מען ווי אינער דערציילט געוויי דעם „נס" פאַר אַ גרעסערער גרופּע אַרומשטייענדע יידן. „די אקציע איז אָפּגעשטעלט געווארן". עס גייען יידן צוריק פון די וואָגאָנען אין וועלכע זיי האָבן געזאָלט אַוועקגעשיקט ווערן. עס זעט אויס, קאָמענטירן אנדערע יידן, אז עס איז געקומען א באפעל אָפּצושטעלן די אקציע און נאָך אַנדערע קאָמענטירן, אַז נישט אַנדערש נאָר די וועלט האָט זיך אריינגעמישט און גיצווונגען די נאַצי רוצחים אָפּצושטעלן די פארניכטונג!

אין דער ווירקלעכקייט זעט מען באַלד אַנקומען פרויען, מענער און קינדער מיט פּעק אויף די פלייצעס. ווידער בילדער פון גרויזאַמער דערשיטערונג פון פאַלן זיך אויף די העלדזער און וויינען פון פרייד. זיי דערציילן, אַז פאַרן אַריינגיין אין די וואָגאָנען איז אַנגעקומען דער באַפעל, אַז זיי זאָלן צוריקגיין אין געטא.

אין מיטן פון דעם ווילדן, פון דער טיפסטער פאַרצווייפלונג, אויסברוך פון פרייד, שטייט אין איינזאַמען צימער א זון און בעט זיך ביי זיין פאַטער: „טאַטע, קום אויך אַראָפּ אויף דער גאַס, זאָל מען זיך אויך פריען צוזאַמען מיט אַלע יידן".

דער אלטער, פרומער פאַטער שטייט אומבאוועגלעך און בליקט אַרויס דורכן פענסטער, ווו מען זעט די בילדער פון שגעון, פון לייַדן און פּיין ווילד געוואַרענע מענטשן, סקעלעטן, וועלכע יובלען אויף דער גאַס, און טרערן גיסן זיך אים פון די אויגן.

עס דויערט לאַנג דאָס בעטן פון זון ביז דער פאַטער קען זיך נישט באַהערשן און ענטפערט: „קינד מיינס! זעסטו נישט דאָס גרויזאַמע בילד פון מאָסן שגעון, זעסטו נישט זואָס דא קומט פאָר? ווי קענען מיר זיך פריען וען מיליאָנען יידן זיינען שוין פאַרניכטעט געוואָרן. ווען כמעט אלע שטעט זיינען שוין אויסגעלייַדיקט געוואָרן פון יידן? ווי קענען מיר זיך פרייען מיט דעם. וואָס מען וועט אונדז לאָזן לעבן? עס איז דאָך פאלש די גאנצע פרייד, אַז מען וועט אונדז לאָזן לעבן, מיר מוזן טיילן דעם זעלבן גורל פון אַלע יידן".

פון די אויף דער וואָך שטייַנדיקע אוקראינער האָט זיך דערהערט אַ שיסערייַ פון ביקסן און גלייך נאָכדעם די לעצטע גסיסה געשרייען פון די קוילן געטראָפענע. אין שרעק און בהלה זיינען די יידן צוריק אין זיערע באַהעלטענישן און בונקערס.

M. Asz
מ. אש

א גרופּע באַריסטן פון „לירא"
צווישן זיי: וואַרמוזר, הערצבערג, גראַבינער, וועלבריין
און אַווצטשקא

J. Pesachson
י. פסחזאָן

דער עלטערן-קאָמיטעט פון דער י. ל. פּרץ שול
זיצן פון רעכטס צו לינקס: אשר הימעלמאַן, ל. בערקאָוויטש,
אַבֿרהם בראַט און אַנדערע

יעקב ראָזענבערג, דער לעצטער
ראש־הקהל פון
שטעטל

דער נייער בראָק. מיטן אויך א טייל פון אלטן בראָק

און אונדזער פריינטשאפט פארבריידערט זיך און פארטיפט זיך. ער איז אן אנפירנדער חבר פון דער רעליגיעזער מזרחיסטישער יוגנט באוועגונג, ווי אויך א שטענדיקער אנגעזעענער מיטארבעטער פון דער ציוניסטישער וואכן־צייטונג „אונזער וועג", אונטער דער רעדאקציע פון ד"ר מערין. איך וועל א מיטארבעטער פון דער טשענסטא־כאווער צייטונג, יעדער באוונדערט די גאונות פון יונגן שרייבער יאנקל קליינער, וועלכער האט אנגעהויבן זיין שרייבערישע קאריערע ווען ער איז קוים 16 יאר אלט געווען.

מיר טרעפן זיך אפט אויף פארשיידענע יוגנט־צוואמענטרעפן און געמיינזאמע זיצונגען. נאך די זיצונגען זעצן מיר אפט פאר די דיסקוסיעס אין שפעטע אוונט־שעהן אויף די טשענסטאכאווער גאסן. די גאסן ווערן אויסגעלייידיקט פון מענטשן. די טויערן שליסן זיך, אבער מיר באמערקן עס כמעט נישט. מיר זיינען פארטיפט אין אונדזערע דיסקוסיעס. די צייט איז א שטורמישע, דער אויפשטייג פון היטלעריזם, דער בלוטיקער מבול הענגט אין דער לופט; אבער מיר אמפערן זיך ווען שפינאזאס עטיק און רמבמ"ס מורה נבוכים. ער בלייבט שטענדיק דער גלויביקער אין נצח ישראל. איך בין א שטארקער פעסימיסט וועלכער שרייבט דעמאלט אויף די שפאלטן פון דער טשענסטאכאווער צייטונג „אין שאטן פון אונטערגאנג", וואס וואלפט אויף אלעמען אן אן אימה. איך האב אים אבער שטענדיק מקנא געווען פאר זיין געוואל־טיקן בטחון.

אין די שרעקלעכע מלחמה־יארן זיינען אונדזערע ווענג זיך ווידער צעגאנגען. טראץ מיין טיפן פעסימיזם, האב איך געפיבערט מיטן טראגישן פאלקס־גורל און געווען אויף די געפערלעכסטע פאזיציעס נישט רעכענענדיק זיך מיט די קאנ־סעקווענצן. איך האב אין יענע ערשגלי־יארן געטראפן יאנקל קליינער און געפרווט אים באווגן צו געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן. איך האב געזען, אז ער איז אינגאנצן באהערשט פון א פארלוירענער פארצווייפלונג, וועלכע האט אים באהערשט און פון וועלכער ער האט זיך מער נישט באפרייט.

דאס לעצטע מאל וואס איך האב אים געזען איז געווען אין טראגישן כל נדרי ביינאכט, 1942, פאר דער אויסזידלונג. איך האב זיך טיף איינגעקוקט אין זיין שיין העל געזיכט, ווי איך וואלט עס ווען אויף אייביק אין מיר אינקריצן. זיינע שטענדיק שמייכלענדיקע אויגן זיינען דאסמאל געווען אנגעפילט מיט טויט אנגסט, זיינע ליפן האבן צו מיר געשעפטשעט: „מיר זיינען פארלוירן, מיר זיינען פארלוירן".

* * *

מיין הארץ איז אנגעפילט מיט בלוטיקע ווונדן. איך שטעל נאכאמאל די אומפארשטעפרטע פראגע: פארוואס? א פארוואס זיינען די יונגע גאונים אזוי גרויזאם אומגעבראכט געווארן? אין דעם גרויזאמען חורבן זיינען אויך אומגעקומען זיינע עלטערן: ר' משה מרדכי קליינער ע"ה, זיין מוטער רבקה קליינער, פון דער היים זילבערשאץ ע"ה און זיין יינגערער ברודער, יחיאל ע"ה.

איך וואלף א טויטע קלאה אין דער פינצטערער נאכט, אז פארשאלטן זאלן ווערן די דייטשע מערדער, וואס האבן פארגאסן אומשולדיק יידיש בלוט.

יעקב קליינער'ס אומקום דארפט דינען ווי א ווערקער און א מאנער, פאר די אלע, וואס האבן אים געקענט. נישט צו פארגעסן אין דעם גרויסן חורבן, וואס די דייטשע מערדער האבן פארורזאכט.

כבוד זיין אנדענק.

צבי ראָזענווין

יעקב קליינער ע״ה

אין דער שפּעטער בייאָבטיקער פּינצטערניש, ווען דער שלאָף וויל נישט קומען, דערשיינען פֿאַר מיינע אויגן די הייליקע געשטאַלטן פון דער נאָענטער פֿאַרגאַנגנהייט.

אין די מיט גרויל אָנגעפילטע האַלוצינאַציעס, צווישן חלום און וואַר, זע איך זייערע ליבטיקע געזיכטער, פיל איך זייער אָטעם, הער איך זייערע שטימען, זייערע לעצטע צאַפּלדיקע אויסגעשרייען: ״דו זאָלסט אונדז נישט פֿאַרגעסן!״ איך וועל זיי ביז מיין לעצטן אָטעם נישט פֿאַרגעסן, וויל די דאָזיקע לעבעדיקע קברים, די פּריצייטיק איבערגעשניטענע לעבנס, לעבן זייער אויסגעלאָשן לעבן טיף ביי מיר אין הארצן.

וועגן איינעם א יונגן גאון און קדוש פון מיין אומגעקומענער היימשטאָט, מיט וועמען עס האָט מיך פֿאַרבונדן א לאַנגיאָריקע פֿריינדשאַפֿט, וויל איך היינט שרייבן.

* * *

אונדזער חברשאַפֿט האָט זיך אָנגעהויבן אין חדר פון ״מחזיקי הדת״, וואָס האָט זיך געפֿונען אויף נאַדרושעטשנא גאס, אין דער זעקסטער קלאַס, וווּ דער מלמד איז געווען דער ״לאָמער יצחק״, א ייד א כעסן, וואָס האָט זייער אָפט אויסגעלאָזן זיין כעס מיט א גרויסן קאַנטשיק, איבער די שוואַכע קערפּערלעך פון די

יעקב קליינער ע״ה

יידישע קינדער. מיך האָט ער א ביסל געשוינט, וויל איך בין געווען דער יינגסטער און דער שוואַכינקסטער אין דער קלאַס. עס האָט, אָבער, ביי מיר דאָס הארץ געציטערט זעענדיק ווי ער שמייסט יאַנקל קליינער. וועלכער איז געווען א צוויי יאָר עלטער פון מיר און דערצו נאָך א שטיפער. מיר האָבן דעמאָלט געלערנט די שווערע גמרא נדרים מיטן ר״ן און יאַנקל העלפט מיר, דעם 10 יעריקן, אָפט אַרויס אין די שווערע סוגיות.

* * *

אונדזערע וועגן צעגייען זיך פֿאַר א געוויסער צייט. יאַנקל קליינער גייט נאָכן חדר אין דער ישיבה ״כתר תורה״. איך ווער יונג אָנגעשטעקט מיט די נייע ווינטן וועלכע בלאָזן דעמאָלט אין יידישן לעבן. מיר טרעפן זיך אָבער שפּעטער אויף פֿאַרשיידענע פֿאָזיציעס אין יידישן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין טשענסטאָכאָוו

אַרט פון די קאַנצענטראַציע־לאַגערן און טויט פאַבריקן. דאָס איז דערפאַר, ווייל פוילן איז געווען אַדורכגעדרונגען מיט טיפן האַס, שנאה און אַנטיסעמיטיזם. אין דער צייט זיינען צערונען געוואָרן אַלע טרוימען און באַגערן. די האָפענונג, אַז עס קען עקזיסטירן א פויליש־יידישע פֿאַרשטענדיקונג אוו, אַז פֿאַלאַקן וועלן באַשיצן די יידן פון די נאַציש־מערדעריש הענט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר פולשטענדיק וועדטלאַז.

גלייך אין דעם ערשטן טאָג פון די געשעענישן אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע, האָבן יידן גלייך דערפילט דעם ביטערן גורל. אין דעם אַווי גערופענעם „בלוטיקן מאַנטיק", איז מיין פאָטער ע"ה מיט א גרויסער צאָל אַנדערע יידן אַריינגעטריבן געוואָרן אין דער קירכע אויף דעם נייעם מאַרק און איז דאָרט געהאַלטן געוואָרן פאַר לאַנגע שעה'ן. מיט יעדן טאָג האָט זיך פאַרשארפט די רציחה פון די נאַצישע סאַדיסטן ביז עס איז געקומען יום־כיפור 1942. זייט דעמאָלט האָבן זיך אַנגעהויבן די טאָטאַלע ליקווידאַציע פון טשענסטאָכאָוער יידנטום. אין דער אויסזידלונגס־אַקציע פון חול־המועד סוכות 1942 זיינען מיינע עלטערן אוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע און דאָרטן זיינען זיי דורך די באַרבאַרישע נאַציש אומגעבראַכט געוואָרן. זיי זיינען אומגעקומען אויפן מזבח פון יידישן אומקום על קידוש השם ועד קידוש העם.

מיינע צוויי ברידער, יעקב און יחיאל, זיינען געווען, אין דער צייט פון די אויסזידלונגען קאַשאַרירט אין דער פאַבריק „מעטאַלורגיא", אויף דער קרוטקע גאַס. דאָרטן איז פאַרגעקומען א סעלעקציע און זיי זיינען פון דאָרטן אוועקגעשיקט געוואָרן צום אומקום אין דעם ועלבן טויט־לאַגער טרעבלינקע, וווּ זייערע יונגע לעבנס זיינען אויף אייביק אויסגעלאַשן געוואָרן.

די טרויעריקע פאַקטן זיינען מיר איבערגעגעבן געוואָרן דורך מיין ברודער הערי און צוויי שוועסטערן: מאַניא קאַנארסקי און מאַדושיא ראָזנבערג, וועלכע איך האָב געבראַכט קיין קאַנאַדע, וואָס זיינען געווען די לעבעדיקע עדות פון חורבן און אומקום אין דער צייט פון דער נאַצי טיראַניע.

הייליק וועט שטענדיק פאַר מיר זיין דער אַנדענק פון מיינע אומגעקומענע עלטערן און צוויי יונגע ברידער, וואָס האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל פון א דריטל פון אונדזער פאָלק, וואָס איז אומגעקומען אין רעליגיעזער און נאַציאָנאַלער קדושה. אין דער זעלבער צייט וועל איך קיינמאָל נישט מוחל זיין די נאַצי בעסטיעס, וואָס האָבן אומגעבראַכט זעקס מיליאָן יידישע קדושים.

וועלטלעכקייט. ער איז געווען פון מיטלוווקס אין זיין הדרת־פנים מיט דער פיין, עלעגאַנטע פאַרקעמטע בארד, האָט אַרויסגערופן גרויס דרך־ארץ און רעספעקט. ער איז שטענדיק געווען עלעגאַנט אָנגעטאָן און דאָס אלפאגענע זשעפיצל פלעגט פון אים אַראָפשיינען. אין דעם אַלעקסאַנדער שטיבל, ווו ער האָט געדאַוונט, אויף קראָקעווער גאַס, אין שוויידערסקיס הויז, האָט מען אים געפרופן „דער עלעגאַנטער חסיד״. אין זיינע שענק מיט ספרים האָט מען אויך געקענט משכילישע ביכער.

צוליב זיין עלעגאַנץ, טיפער רעליגיעזיטעט און אלגעמיינעם וויסן, איז ער געווארן דער איידעם פון דער חשובער און אָנגעזעענער זילבערשאַץ פאַמיליע, חתונה געהאַט מיט רבקה זילבערשאַץ. מיינע עלטערן האָבן באַקומען אַ פאַרטרעטונג פון דער גרויסער ה. קאגאן נאפט פירמע אין באקו (רוסלאנד) פאַר טשענסטאכאָוו און זיי זיינען געווען אין דעם מסחר פאר לאַנגע יאָרן.

מיין פאַטער האָט זיך דערוואַרבן אַ זייער גוטן נאָמען אין געזעלשאפטלעכן לעבן. זיינע נאָענטע פריינט זיינען געווען די גייסטיקע פערזענלעכקייטן פון טשענסטאכאָוער יידנטום און נעמלעך: דער מגיד ר׳ שמואל קאבלינק, משה אש, דער זון פון שמאַ־רב, ר׳ משה האלטער און א גאַנצע רייע אַנדערע. חיים וועקסלער, שמואל גאלדשטיין און יעקב שמעון בליכשטיין פלעגן זייער אפט זיך באַגעגענען מיט מיין פאַטער, ווייל זיי האָבן געוואָלט, אז ער זאָל זיך אנשליסן אין דער „מזרחי״ באַוועגונג און זיי האָבן געוואָלט, אז ער זאָל פיגורירן אויף דער קאַנדידאַטן־ליסטע דערווייל צו ווערן אלס ראַטמאַן אין דער יידישער קהילה. מיין פאַטער האָט נישט אָקצעפטירט זייער פאַרלאַנג און געדאַנקט פארן כבוד.

ער איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אויסצוגלייכן סכסוכים און ער האָט געהערט צו די גאָר אָנגעזעענטע בוררים אין דער שטאָט. איידער ער האָט זיך געניומען צום באַטראַכטן א סכסוך האָבן ביידע צדדים זיך געדארפט אונטערשרייבן, אַז זיי וועלן אויספירן דעם פסק. מיט זיין שארפזיניקייט פלעגט ער אזוי אריינדרינגען אין דעם געגעבענעם ענין, אז ביידע צדדים פלעגן זיך צופרידן פון דעם פסק.

אין די דרייסיקער יאָרן ווען די ענדעקעס און די נאַציאָנאַליסטן האָבן אָנגעפירט מיט אַן אַנטיסעמיטישן קאמפיין קעגן דער יידישער באפעלקערונג, באפאלן יידן, געשלאָגן, גערויבט און געמאָרדעט. האָט מיין פאַטער ע״ה, וואָס האָט קיינמאָל ניט געוואָלט פיגורירן אויף ליסטעס דערוויילט צו ווערן צו דער קהילה, דאָך האָט ער דאָס מאָל אינגעשטימט אָנצופירן מיט אַ דעלעגאַציע פון חסידים צו אינטערוועניר ביים פוילישן פרעמיער־מיניסטער. אזוי איז דאָס געווען. ער איז דעמאָלט מיט אַ דעלעגאַציע פון חסידים געפאָרן קיין וואַרשע און זיי זיינען אויפגענומען געוואָרן דורך דעם פוילישן פרעמיער־מיניסטער ענעראָל סלאוואי סקלאדקאָווסקי. דער פרעמיער מיניסטער האָט אויפמערקזאם אויסגעהערט די דע־לעגאַציע און ער האָט זיי דערקלערט, אז ער וועט באשיצן און זיין צו דינסט די יידן. (יא זאוושע בענדע סלוזשיל וואם). ווען מיין פאַטער ע״ה איז צוריקגעקומען פון וואַרשע, איז ער געווען שטאַרק באַגייסטערט פון דער אינטערוועניע און ער האָט געשאפן אַן ארגאניזאַציע אונטערן נאָמען: „אומפאַרטייאישע חסידים חרידים״. געווען איז דאָס פאקטיש אַ פּאַרטיי, וואָס האָט זיך געהרופן אין דער פוילישער שפראך: „ארגאניזאציא בעזפּאַרטיניך זשידוו וו׳פאלצצע״, און אפילו ארויס־געשטעלט אן ז׳ייגענע קאַנדידאַטן־ליסטע צו די וואלן פון סיים.

עטלעכע יאָר שפעטער, ווען די צווייטע וועלט שרפה האָט פאַרשפרייט אירע גרויליקע פלאַמען איבער גאַנץ איראָפּע און דער נאציזם האָט זיך געניומען צו זייערע באַרבאַרישע מעשים, האָבן זיי דאָס ערשטע אויסגעקליבן פוילן אלס דאָס

דזשאַרזש קליין

אין אַנדענק פון מיינע, אויף קידוש השם אומגעקומענע, עלטערן

דער מחבר פון דעם אַרטיקל, דזשאַרזש קליין, איז אייניער פון די גרינדער פון טשענסטאָכאָווער הילפס־פאַריין אין מאַנטרעאל. ער איז געווען דער ערן־פּרעזידענט פון פאַריין. די גאַנצע צייט האָט ער מיט איבערגעגעבנקייט אַוועקגעגעבן צייט, מ׳, אַנשטרענגונגען און פּינאַנציעלע מיטלען לטובת דער משענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט.

נישט געקוקט, וואָס דער מחבר שרייבט זכרונות וועגן זיינע עלטערן, דאָך טראָגט דאָס אַרטיקל אָן אַלגעמיינעם כאַראַקטער און איז פון געוועלשאַפטלעכן אינטערעס, וויל עס קומט צום אויסדרוק א געשעענישן אין וועלכער אַלע זיינען גורל שותפים — די גרויזאַמע געשעענישן פון אומקום פון טשענסטאָכאָווער יידנטום.

גלייכצייטיק דאַרפט באַטאָנט ווערן, אז דער מחבר, דזשאַרזש קליין, דערפילט מיט דעם אַרטיקל א גאַר גרויסע מצוה, א מצוה פון „כבד את אביך ואת אמך״.

דער רעדאַקטאָר.

איך בין אין די גרויזאַמע יאָרן פון נאַצישן בארבאריזם „דאַרטן נישט געווען״. איך בין געווען אין קאַנאַדע, אין מאַנטרעאל. מיט מיינע מחשבות, געדאַנקען און נשמה בין איך „דאַרטן יא געווען״. מיין הארץ האָט געברויזט קעגן די נאַצי־משחיתים אין מיין נשמה האט געציטערט ווען גורל פון מיינע טייערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, פרייַנט, באַקאַנטע און ווען דעם גורל פון כל ישראל.

ר׳ב משה מרדכי קליינער ע״ה

מרת רבקה קליינער ע״ה

דורך מיינע געדאנקען פלעג איך במחשבה זען מיינע עלטערן: ר׳ משה מרדכי קליינער ע״ה און מיין מוטער רבקה, פון דער היים זילבערשאַץ, עליה השלום. צי האָב איך געקענט און צי האָב איך אויף איין מינוט פאַרגעסן מיין פאַטער? די זואָס האָבן אים געקענט וויסן, אז ער איז געווען א ביז גאָר כאַראַקטעריסטישע פערזענלעכקייט. א שטרענג רעליגיעזער ייד, אן אלעקסאַנדער חסיד, א ייד א לערנער, א גרויסער קענער, א יודע ספר און תלמיד חכם און גלייכצייטיק איז ער געווען א משכיל. ער האָט מיט זיך רעפרעזענטירט שטרענג רעליגיעזיטעט און מאַרעניע

THREE GENERATIONS OF THE PROKOSH FAMILY

Josef ben Szmuel
שמואל בן יוסף

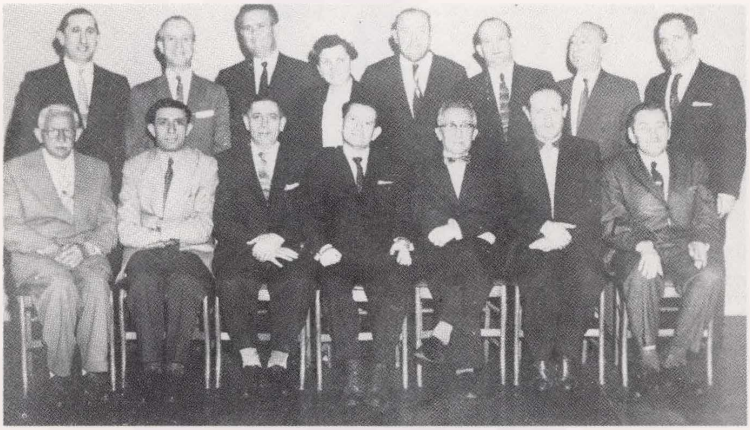

Szmuel ben Josef
דדי דדות

Josef ben Szmuel
יוסף בן שמואל

עקזעקוטיוע פון פאראיינקטן משעגסמאכאוועך רעליף-קאמיטעט אין ניוייארק

שטייגנרוק: צבי ראזענטהין, יצקב בער סילחער, מסאל, מר. משארני, מרס. משארני, א. ל. באבצק, י. מסאל, כאינאצקי.
ניוייארק: ר. לעזקאוויטש, חון קיצל, רמאל פענדרמאן, קאפל האראנאן, נעלבערג, פאראאס, חנא בליקסמאן.

געווארן און איז געווארן א פאציענט אין יידישן שפיטאל. אין דעם שפיטאל זיצען געווען צוויי טעכטער פון הרב פראקאש: איינע פרוי גענדל גאלדבערג־פראקאש, וואס האט דארטן געארבעט אלס בוכהאלטערין און די צווייטע — אסתר, וואס האט זיך אויסבאהאלטן אין שפיטאל, גלוייבנדיק אויף אזא אופן אויסצומיידן די נאצישע שחיטות.

ווי באקאנט, האט דער הויפט־מערדער פון טשענסטאכאווער יידנטום, דער נאצי רוצח דעגענהארדט, ארויסגעגעבן א באפעל צו פארסמען אלע קראנקע מיט גיפטיקע איינשפריצונגען.

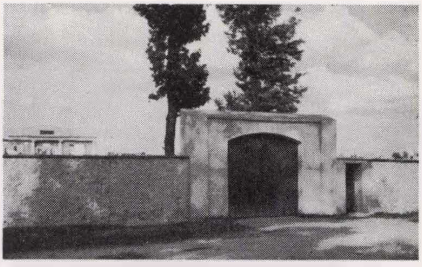
ווי די קראנקן־שוועסטער העלענא מייטלים, וואס געפינט זיך אין פוילן גיט איבער, איז הרב פראקאש ווי אלע אנדערע קראנקע אין שפיטאל אומגעקומען דורך א גיפטיקער איינשפריצונג. עס זיינען אויך אומגעקומען די צוויי טעכטער: גענדל און אסתר.

די פאמיליע פון הרב פראקאש איז באשטאנען פון זעקס קינדער: צוויי זין: יואל און שמואל און פיר טעכטער: גענדל, אסתר, רחל און חנה. די פרוי דבורה פראקאש איז געשטאבן אין יאר 1935.

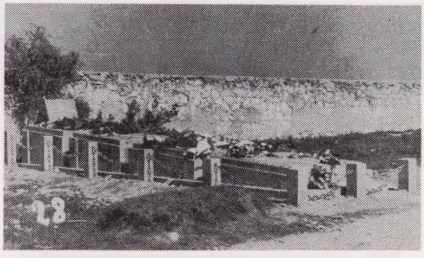
אומגעקומען דורך די נאצי־רוצחים זיינען: הרב יוסף פראקאש, דער זון יואל און דריי טעכטער. גענדל, אסתר און רחל.

בייס לעבן זיינען געבליבן: שמואל פראקאש און חנה באַרוכאָוסקי־פראקאש און זיי ווינען אין מאָנטרעאל.

אויפן מובח פון יידישער אמונה, קידוש השם און קידוש העם איז אומגעקומען דורך די נאצי קאניבאלן דער הויפט זייל פון טשענסטאכאווער רעליגיעזן יידנטום הרב יוסף פראקאש זכר צדיק לברכה מיט דעם גרעסטן טייל פון זיין משפחה.

דער נייער פארקאן פון טשענסטאכאווער בית־עולם, אויפגעבויט נאכן חורבן, מיט דער הילף פון ניו־יארקער טשענסטאכאווער רעליף־קאמיטעט

דער מאסן־קבר פון דאקטוירים, דענטיסטן און אנדערע פראפעסיאנאלן, אומגעקומענע, פוריס, 1943

די ריכטער פון געריכט פלעגן דאָס גאָרנישט פאָרשטיין, אז אלע ענינים, וואָס זיינען געווען גאָר קאָמפליצירטע, אין האָבן נישט געקענט דורך זיי דערליידיקט ווערן, זיינען מאָמענטאל אויסגעגליכען געוואָרן דורך הרב יוסף פראקאש, דעריבער פלעגן זיי זאָגן: „ראבין פראקאש יעסט גענישעם" (הרב פראקאש איז א געניאלער מענטש).

הרב יוסף פראקאש איז באטראכט געוואָרן פון די גרעסטע לומדים אלס גאנץ. צו דער זעלבער צייט איז ער געווען א בעל אגדה. היינט צו טאָג ווערט מען גע־וואָגט א פאלקלאריסט. מיט זיינע משלים, ביישפילן און אנטשפרעכנדיקע, פערלדיקע ווערטער האָט ער אריסגערופן הייטערקייט און אינטערעס.

ר' יאָסעלע קירה איז געווען א גרויסער בעל צדקה און פלעגט געבן איבער זיינע כוחות. געהייסן האָט עס, אז ער באָרגט יענעם, אָבער קיינער האָט קיינמאָל נישט צוריקגעצאָלט. מערסטנסטייל זיינען דאָס געווען קליינהענדלער, וואָס האָבן נישט געמאכט קיין לעכן, געדריקט געוואָרן פון די אומגעהויערע שטייערן, אָפט זיינען זייערע קראָמען דורך פוילישע כוליגאַנעס צעשטערט און פארניכטעט געוואָרן. די פלעגן קומען צום הרב פראקאש נאָך א הלוואה און ער האָט קיינעם, חס ושלום, נישט אנטזאָגט. קיין סך געלט האָט ער קיינמאָל נישט געהאט און, אז עס פלעגט עמעצער קומען און בעטן פופציק זלאָטעס, פלעגט ער זאָגן כתמיות, אז עס וועט דאָך דיר זיין צו שווער אָפצוגעבן אזא סומע, דעריבער וועל איך דיר נאָר באָרגן א העלפט 25 זלאָטעס. די חברה באָרגערס האָבן דאָס שוין גוט געוווסט, פלעגן זיי זאָגן שטענדיק דאָס דאָפלטע וויפל זיי האָבן פאקטיש באדארפט און אויף אזא אופן פלעגן זיי באקומען די סומע אין וועלכער זיי האָבן זיך געניטיקט.

די צווייטע וועלט שרפה איז אויסגעבראָכן. די נאַציס ימח שמם האָבן אָקופירט טשענסטאָכאָוו. די פיילן פון דער נאַצישער מאָרד מאשין זיינען אין די ערשטער רייע געווען געווענדעט קעגן רעליגיעזע יידן. נישט געקוקט אויף די כסדר'דיקע פאַרפאָלגונגען און רעפּרעסיעס, צעשטערונגען פון בתי תפילות, פארניכטונגען פון כלי קודש, שטייט הרב יוסף פראקאש נישט אָפּ פון זיין הייליקער ארבעט. מיט מער ענערגיע, שוין איבער זיינע פיזישע כוחות, פירט ער אָן מיטן טשענסטאָכאָווער ראָבינאט און פירט א געראנגל פאַר תיזוק הדת. ער מאָביליזירט די בעסטע קרעפטן. דאָס כאָוויזס דער פאקט, אז דער זון פון גרויסן גאון הרב אש איז געווען סעקרעטאר פון ראָבינאט מיט א שטאָב פון 36 באָאַמטע. הרב יוסף פראקאש רייסט נישט איבער דאָס לערנען יומם ולילה. ער פארטיפט זיך אין די פראָבלעמען פון שכר ועונש. ער קען זיך נישט פאָרשטעלן, אז דאָס אומגליק איז אַזוי גרויס און אַזוי נאָענט. ער פילט מיט זיינע חושים, אז ער ברעכט זיך איין אונטער דער שווערער לאָסט פון יידישע צרות און פיין, פאַר וועלכע ער קען נישט געפינען קיין שום אויסוועג. זיין פאטריארכאלע וייסע באָרד איז נאָך וויסער געוואָרן. זיין הויכער שטערן, וואָס האָט מיט זיך רעפרעזענטירט חכמה און גאונות איז מיט טיפע קנייטשן באדעקט געוואָרן. זיין בלייך, אויסגעאייזדלט געזיכט איז נאָך מער בלייכער און איינגעפּא־לענער געוואָרן. זיינע בלויע אויגן האָבן ווי פייערלעך געברענט צוואמען מיט די געפילן פון הארץ. אוסדריקנדיק טיפן גלויבן און אמונה. הרב פראקאש איז קראָנק

27 פון דער אַגראַדאָוע גאַס. וואָס איז געווען אַן אַדורכגאַנגס הויז צו קראָקעווער גאַס נומער 14. פלעגט הערן דעם ניגון פון ר׳ יאָסעלע קירה׳ס לערנען. דאָס זעלבע איז אויך געווען אין די פּאַרטאָג שעה׳ן. מען האָט גאָרנישט געוווסט ווען ר׳ יאָסעלע קירה שלאָפט, ווייל שטענדיק איז ער געווען פּאַרטאָן אין לערנען. אין די קאַלטע פּראָסטיקע נעכט פלעגט ער זיצן ביי דער גמרא אָנגעטאָן אין אַ פּעלץ, ווייל אין שטוב איז געווען קאַלט. נישט באַהייצט. נעבן זיין גמרא איז געשטאַנען אַ קליין נאָפּט לעמפּל מיט אַ רונד־דינעק קנויטל בכדי נישט צו פֿאַרנוצן קיין סך נאָפּט.

צי איז טאַקע ר׳ יאָסעלע קירה געווען אזא גרויסער אַרעמאַן, אַז ער האָט זיך נישט געקענט פֿאַרגינגען אַ גרויסע נאָפּט לאָמפּ און א ביסל צו באַהייצן די דירה? ער איז דאָך געווען דער שטאָט מורא הוראה און נאָך דער פּטירה פון הרב הגאון ר׳ נחום אש איז ער געווען שטאָט רב, ער איז געווען דער אפּיציעלער רעפּרעזענטאַנט פון דער יידישער אמונה ביי די שטאָטישע גערייכטן אין טשענסטאָכאָוו. וועלכע פלעגן צו אים איבערשיקן א גאַנצע רייע ענינים צו דערלייִדיקן דורך אָפּגעמען א רעליגיעזע שבועה. ער איז דאָך געווען דיין און בורר אין פֿארשיידענע אָנגעלעגן־הייטן, וואָס מענטשן זיינען געקומען פון פֿאַרשיידענע שטעט. דאָס אלץ האָט דאָך אים באַדאַרפט אַריינברענגען גאָר גרויסע הכנסות, טא מיט וואָס דערקלערט זיך דאָס, אז הרב יוסף פראקאש האָט זיך נישט געקענט דערלויבן א ביסל נאָפּט, אַדער צו באַהייצן א ביסל די דירה?

דער ענטפער איז פֿאַלגנדער. ר׳ יאָסעלע קירה פלעגט נישט דערלאַנג צו קיין שבועה פון די צדדים, וואָס דאָס געריכט האָט צו אים געשיקט. דאָס זיינען געווען מערסטנטייל ענינים וועגן רינגלעך, קייטעלעך און זיגערלעך. וואָס איין צד האָט אָפּגענאַרט דעם צווייטן. צום ביישפּיל עס האָט איינער געקויפט א גאָלדענע קייט פאר דעם אפּיציעלן פריז און עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז עס איז אן איינפאך איבערגעגילט שטיקל ווערטלאָז מעטאַל. ר׳ יאָסעלע קירה האָט געזען, אז אויסער דעם ציווילן פּראָצעס קען דער אָנגעקלאָגטער נאָך אויך האָבן א קרימינעלן פּראָצעס און דאַרפן גיין אין תפיסה און דער יידישער כבוד קען דערפון ליידן, דעריבער פלעגט ער אליין פֿאַרשלאָגן, אז ער קויפט אָפּ דאָס שטיקל ווערטלאָזע מעטאַל פאַרן פּריז, וואָס דער אָנקלאָגער האָט באַצאָלט. די צדדים, ווי דער שטייגער איז, האָבן אונטערגעשריבן א פּאַפּיר צום ערייכט, אז זיי האָבן זיך פֿאַרגלייכט און האָבן נישט מער קיין שום טענות אויפֿן אנדערן און בעטן דאָס געריכט צו אָנולירן דעם פּראָצעס.

וועגן איינעם אזא פאל, וואָס איז געווען א טעמע פאר פֿאַרשיידנאַרטיקע וויצן, איז געווען א געשיכטע וועגן אן אנטיק. דער אָנטיק איז באשטאָנען פון א גאָלדענעם זייגער אנצודרייען מיט א שליסעלע. נאָכדעם ווי דער קויפער האָט זיך איבערצייגט, אז דאָס איז נישט א גאָלדענער אָנטיק, נאָר א ווערטלאָזע „ציבעלע״, איז ער גרייט געווען דעם צד שכנגד איינצוזעצן אין תפיסה פאר יאָרן. בכדי אויסצומיידן שפּיכת דמים און שלעכטע קאָנסעקווענצן האָט ר׳ יאָסעלע קירה אָפּגעקויפט דעם „אָנטיק״ פאר דער צו יענער צייט גאָר גרויסער סומע פון צווייַ הונדערט און פופציק זלאָטעס. ער האָט אָבער נישט געהאָט אזא קאַלאָסאַלע סומע צו באַצאָלן, האָט ער אויסגעשטעלט, צום ערשטן מאָל אין זיין לעבן, א וועקסל אויף עטלעכע וואָכן. ר׳ יאָסעלע קירה האָט אָבער נישט געקענט רוען, ער האָט אונטערגעשריבן א וועקסל און מוז דערפילן זיין התחיבות. דאָס גאַנצע הויזגעזינד איז מאַביליזירט געוואָרן צו באַרגן גענוג צו באַצאָלן דאָס וועקסל. דעם זעלבן אָוונט איז דורך פֿאַרשידענע הלוואות דאָס גענוג באשאַפן געוואָרן און דאָס וועקסל איז אויסגעקויפט געוואָרן.

ד״ר בנימין אַרענשטיין

טיפן און געשטאַלטן פון אַן אומגעקומענער וועלט

הרב יוסף פראקאש זצ״ל

הרב יוסף פראקאש איז געווען און איז פארבליבן א סימבאָל פון דער גייסטיקער, לומדישער אָדן רעליגיעזער עליטע פון טשענסטאָכאָווער יידנטום.

דאָס טשענסטאָכאָווער יידנטום האָט ארויסגעווייזן גרויס דרך־ארץ און רעספעקט צו הרב יוסף פראקאש ביי זיין לעבן און די שארית טשענסטאָכאָו נאָך זיין אומקום על קידוש השם ועל קידוש העם.

הרב יוסף פראקאש האָט פיר צענדליק יאָר רעפרעזענטירט דאָס גייסטיקע טשענסטאָכאָו אלס מורה הוראה, שליח ציבור, געזעץ אָן אויסגעצייכנטער מחיקות־דיקער בעל תפילה, דיין און בורר.

הרב יוסף פראָקאָש איז געבוירן געווארן אין גאליציע אין יאָר 1872 און נאָך אלס קינד האָט ער געשמט אלס אַן עילוי מיט א פענאָמענאלן זכרון. היות ווי די ישיבות אין גאליציע זיינען שוין נישט געווען, צוגעפאסט צו זיין הויכן וויסן איז ער געפארן צו דער דעמאלט וועלט באָרימטער ישיבה אין אמסטאָו, ווו ער האָט באקומען סמיכה. אין אמסטאָו האָט ער התונה געהאָט מיט דבורה, די טאָכטער פון ר׳ב הערש יואל אָמסטערדאָם. נאָך דער חתונה האָט ער זיך איבערגעצויגן קיין טשענסטאָכאָו און דארטן געווארן א שטענדיקער תושב.

הרב יוסף פראקאש האָט זיך אלס מורה הוראה אין טשענסטאָכאָו שטארק באליבט געמאכט און ער איז געווען שטארק אָפגעהיטן, פון זיין מויל, ביים פסקענען שאלות, איז כמעט נישט ארויסגעבראָנגט געווארן דאָס וואָרט ״טרפה״.

הרב יוסף פראקאש איז באשאָנקען געווארן מיט א צונאָמען ר׳ יאָסעלע קירה. דער צונאָמען איז זייער כאראקטעריסטיש און ער באשטייט פון די אניציאלן: ק׳. ה. און באדייט ״קיזר ירום הודו״. דער נאָמען נעמט זיך דערפון, ווייל הרב יוסף פראקאש האָט געשטאמט פון גאליציע, ווָאס איז געווען א באשטאָנדטייל פון דער עסטרייכישער קרוין און וועגן קייזער פראָנץ יאָזעף פלעגט מען דערציילן פאר־שיידענע גוטע טאָטן, דערביבער האָט דער נאָמען כאראקטעריזירט סיי דעם אפשטאָם סיי די גוטע טאָטן פון הרב יוסף פראקאש. עס איז א פאקט, אז א גאָר גרויסע צאָל טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט קענען נישט דעם נאָמען הרב יוסף פראקאש נאָר וויסן אָן א שיעור צו דערציילן וועגן ר׳ יאָסעלע קירה, דעם גרויסן מתמיד און גרויסער בעל־טובה.

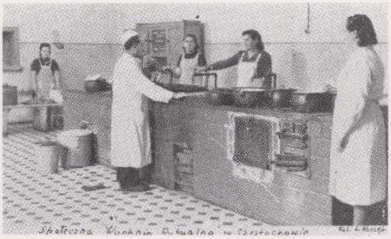
זאָלן דאָ נאָר איבערגעבן ווערן עטלעכע עפיזאָדן.

ווער עס איז נאָר אַדורכגענגען אין די שפעטע שעה׳ען דאָס הויז נומער

ר׳ אביגדור׳ל איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 52 יאָר, אין יאָר תרצ״ז (1937). ער האָט איבערגעלאָזט 6 קינדער — דריי זין און דריי טעכטער; דער עלטסטער יאָסעלע (יוסף ברוך), ר׳ יעקב יצחק און מלך. די טעכטער: פּערעלע, יוכבד און פּייגעלע. די לעצטע איז פאַרהייראַט צום סאַטמאַרער רבין יואל טייטלבוים. די איבעריקע פון דער משפּחה, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע, הי״ד.

די ייִדישע רעליגיעזע קהילה אין טשענסטאכאוו
זיצן פון רעכטס: י. לאַנדוי, א. זאַנדער, א. דאַרפּמאַנ, ל. רוי-
בער, נ. עדעלסטס, מ. נאַדכערג, הרב ע. ווייסלער, ה. רויז-
מאַן, ש. גראַנעק, ד. קאַניעצאַלער און ב. שטיבעל.

די ייִדישע רעליגיעזע קיך

אים און ער פלעגט זיי טיילן צוקערקעס און אַנדערע נאַשערייען, און האָט פאַרברענגט מיט זיי אויף אַ קינדערישן אופן. דאָס איז געווען זיין גרעסטער פאַרגעניגן.

אין דער הינזיכט איז ער געווען געראָטן אין זיין עלטער־זיידן, דער גרויסער צדיק ר׳ דוד לעלעווער, וועלכער איז געווען באַוואוסט אלס דער גרויסער "אוהב ישראל"...

* * *

ר׳ דוד לעלעווער איז געבוירן געווארן אין יאָר 1746 אין דאָרף ביאַלאָ, לעבן דער שטאָט לעלעוו. זיין פאָטער, ר׳ שלמה צבי, איז געווען אַ גרויסער למדן, אַבער דערצו אויך אַ גרויסער אַרעמאַן. עס איז געקומען וויינטער און זיין דוד׳ל האָט געדאַרפט האָבן אַ וואַרעם מלבוש, אַבער ער האָט ניט געהאַט קיין געלט צו גיין צום שניידער כדי צו לאָזן מאַכן פאַר אים אַזאַ פאַלטאַלע, האָט ער דעריבער אַפגעשפּאַרט פון זיין אייגענער פרנסה גראָשן צו גראָשן, צו קאָנען דאָס דערגרייכן. ענדלעך האָט ער גענומען זיין דוד׳ל צום שנייַדער, וועלכער האָט ביי אים געמוסן די מאָס, און דערנאָך אויפגענייט פאַר אים אַזאַ בגד. וועלן דוד׳ל איז געקומען אויף דער אַנדערער וואָך אין חדר אַריין, האָט ער געזען ווי עס ויצט אַ ייִנגל אַנגעטאָן אין שמאטעס, האָט ער ניט פיל געטראַכט, און האָט אויסגעטאָן זיין נייַעס בגד, און עס אוועקגעגעבן צו יענעם ייִנגל. וועלן ער איז אהיימגעקומען האָט אים זיין מאַמע געפרעגט ווי ער האָט אַהינגעטאָן זיין נייַעס מלבוש, האָט דוד׳ל אויסגעזאָגט דער מאַמן דעם אמת.

צו דרייַצן יאָר, וועלן ער איז געווארן בר־מצוה, האָט אים זיין פאָטער חתונה געמאַכט, ווי עס איז געווען דער מנהג אין יענער צייט, צו אַ טאַכטער פון אַ ייד אַ למדן, אַבער אַזאַ אַרעמאַן ווי ער אַליין איז געווען. מען האָט דעם יונגן מאַן געמאַכט אַ קראָם פון שפּייז, אַבער ר׳ דוד׳ל האָט ניט געוואָלט פאַרקויפן יעדן טאָג מער וויפיל ער האָט געדאַרפט אויף חיונה, כדי ניט צוצוגעמען קיין קונים ביי די אַנדערע סוחרים פון שטעטל.

עס האָט ניט לאַנג געדויערט און אין שטעטל האָט מען זיך דעוואוסט, אַז דער יונגער ר׳ דוד׳ל איז אַ הייליקער ייד, אַ באַהאַלטענער צדיק, און מען איז געקומען צו אים מיט בקשות צו העלפן אַ קראַנקער אָדער וועגן אַן אַנדער צרה.

אַ זייער אינטערעסאַנטע לעגענדע גייט אַרום אין די חסידישע קרייזן וועגן דעם ווי אַזוי דער רבי ר׳ דוד׳ל לעלעווער האָט מיט אייַן זאָג געבראַכט דערצו, אַז אַ גרויסער דאָקטער, וואָס איז געווען פרעמד צו יידישקייט, זאָל ווערן אַ בעל־תשובה און שפּעטער אויך אַ רבי ביי יידן.

ר׳ דוד לעלעווער איז נפטר געווארן ז׳ שבט תקע״ד (1814) אין עלטער פון 68 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט דריי זין: ר׳ משה, ר׳ נחמיה און ר׳ אביגדור. ר׳ דודל לעלעווער האָט זיך געהאַט משדך געווען מיט דעם ייד הקדוש פון פשיסכא, און דער זון ר׳ משה, איז געווארן דעם ייד׳ס אייַדעם. ר׳ משה האָט "געפירט" טיש נאָך ר׳ דוד׳לס הסתלקות, און וועלן ער איז אַלט געווארן 70 יאָר איז ער געפאָרן קיין ארץ־ישראל, וואו ער האָט געלעבט ניט מער ווי 70 טעג. די חסידים זאָגן, אַז ער האָט געקראָגן געשענקטע טעג פאַר יעדן יאָר פון זיין לעבן. אויך ר׳ נחמיה האָט געפירט "רבי׳סטווא" און האָט געהאַט אַן עולם וואָס איז געפאָרן צו אים. באַזונדערס באַליבט ביים עולם איז אַבער געווען זיין זון ר׳ אביגדור, וועלכן דער עולם האָט נערופן ר׳ אביגדור׳ל. ער האָט געפירט רבי׳סטווא יאָרן לאַנג, און צי אים איז געפאָרן גאָר אַ גרויסער עולם.

ר׳ אַביגדור׳ל האָט געהאַט אַ זון וועלכן ער האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין פאָטער ר׳ דוד, וועלכער איז אויך געווען רבי. ר׳ דוד׳ס זון איז דאָס געווען דער רבי ר׳ אביגדור׳ל, וואָס איז געווען אין טשענסטאָכאָוו, און וועלכן מען האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין זיידן.

דער טשענסטאָכאָווער רבי ר׳ אביגדור ז״ל

(אַפּאַרטעט פון אַ ״גוטן יידן״, וואָס איז געווען אַנדערש פון אַלע)

הרב ר׳ אביגדור ז״ל

דאָס פאַרבריינגט יידיש טשענסטאָכאָוו האָט פאַרמאָגט צוביסלעך פון אַלע קלאַסיפיצירונגען וואָס עס זיינען געווען אין דער אַמאָליקער יידישער וועלט פון פוילן. עס האָבן זיך אין אירע גרענעצן געפונען אַלע צווייגן פון בעלי־הבתישן יידנדטום; אַלע סאָרטן פון ״י נאַציאָנאַלע שיכטן, און אויך אַלע אָפּטיילונגען פון ראַדיקאַלן פליגל; עס זיינען געווען דאָרטן יידן פון אַלע מינים און — וואָס עס איז נאָר נאָטירלעך — אויך אַן אָסימילאָטאָרישע גרופּע. אָזוי אַז וועָן אַ פרעמדער איז געקומען קיין טשענסטאָכאָוו און פאַרבראַכט דאָרטן אַ שטיקל צייט, האָט ער געקענט האָבן אַ ענדזיק פאָרשטעלונג וועגן אַלע שיכטן אין גרופּעס וואָס עס זיינען געווען ביי יידן אין דער ערשטער העלפט פון איצטיקן יאָרהונדערט.

צו דערגאַנצן דאָס בילד, האָט טשענסטאָכאָוו געהאַט אַ חוץ חסידים, וואָס זיינען געפאָרן צו אַנדערע רביים, ווי למשל געהאַט חסידים, אַלעקסאַנדערער חסידים א.ד.ג., אויך חסידים פון אַן אייגענעם רבי, אַ רבי פון טשענסטאָכאָוו וואָס האָט געשטאַמט פון גרויסן יחוס, און וועלכער איז געווען אין זיין פירונג אַנדערש פון אַלע רביים.

דער דאָזיקער רבי, וועלכער האָט געוואוינט יאָרן־לאַנג אין טשענסטאָכאָוו, וואו עס האָט אויך געוואוינט זיין פאָטער, זיידער און עלטער־זיידע, האָט מען ניט געוופן אויפן נאָמען פון דער שטאָט ״טשענסטאָכאָווער רבי״ (ווי למשל די אַנדערע רביים), און אויך ניט אויפן נאָמען פון אַ ספר וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן (ווי למשל, דער ״שפת אמת״), נאָר כלויז מיט זיין אייגענעם נאָמען נאָר אַביסל פאַרצויגן. ער האָט געהייסן ר׳ אביגדור שאַפּירא, האָט אים דאָס פאָלק געוופן ״ר׳ אביגדור׳ל״. ער האָט געזומען קוויטלעך, אַבער אַ פּריון האָט ער נאָר געזומען ביי אייגעם, וואָס איז פאַרמעגלעך. ביי אַרעמע מענטשן האָט ער קיין גראָשן ניט געוואָלט נעמען, און אַזעלכע וואָס זיינען געווען נאָר אַרעם, האָט ער אפילו אַליין געגעבן אַ ״פּדיון״ שטילערהייט.

אָט דער רבי האָט געהאַט אַ הדרת פּנים, און ער פלעגט דורכנעמען איינעם מיט דורכדרינגענדיקע אויגן. אָבער דער רבי האָט ניט געוואָלט, אַז מען זאָל פאָר אים מורא האָבן, נאָר פאַרקערט, אַז מען זאָל זיך נאָענט צו אים. ער האָט געהאַט אַן עולם פון בעלי־מלאכות, שניידערס, שוסטערס, סטאָליערס און בעקערס. ער פלעגט זאָגן צו זיי:

— ״איך וויל אַז איר זאָלט קומען צו מיר אָזוי ווי איר גייט פון דער אַרבעט; איר דאַרפט זיך ניט אויספוצן פאַר מיר; מיר זיינען ווי־כטיקער אייערע ריינע נשמות ווי די שענסטע קליידער״.

דער רבי פלעגט אויך אָנשרייַען אויף די וועלכע האָבן זיך אויסגעדריקט אַמאָל מיט אַ שלעכט וואָרט אויף אַ יידן, וואָס איז ניט געווען אָזוי פרום, אָדער אפילו אויף אַ גוי. ער פלאָגט זאָגן:

״אָלע מענטשן זיינען געשאַפן געוואָרן פון גאָט; אויב מען האָט פיינט עמעצן, וואָס האָט פיינט גאָטס באַשאַף!

באַוונדערט פלעגט ער ליב האָבן צו פאַרברענגען מיט קליינע קינדער, וועלכע ער פלעגט אָנרופן ״מלאכימלעך״. ער פלעגט הייסן אַרויפרופן צו זיך די קינדער פון דער תלמוד־תורה, וואָס ער האָט געגרינדעט, הייסן די קינדערלעך זיך זעצן אַרום

ער זאָגן.

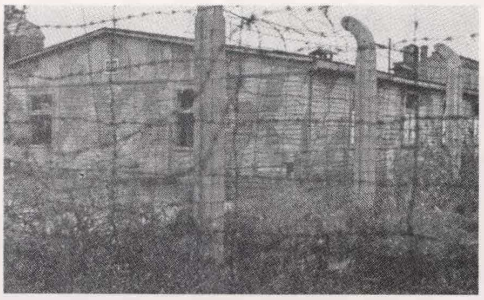
— עס מאַכט ניט אויס! ארץ־ישראל איז כדאי אַז מען זאָל אַביסל ליידן צוליב איר! מיר יידן ליידן אונדזער גאַנץ לעבן צוליב ארץ־ישראל. ווי זאָגן מיר בייַם דאַוונען: "ומפני חטאינו גלינו מארצנו" — צוליב אונדזערע זינד זיינען מיר פֿאַרטריבן געוואָרן פון אונדזער לאַנד. צוליב די זינד האָבן מיר אַנגעוואירן אונדזער לאַנד און איצט מוזן מיר דורכמאַכן פיל יסורים און ליידן, ביז מיר וועלן דאָס לאַנד האָבן צוריק! ...

כאָטש די אגודה־לייט און די פרומאַקעס האָבן געהאַט טענות צום גרויסן רב פֿאַר זיינע ציוניסטישע אידעען, האָבן זיי אַבער דאָך געמוזט מודה זיין, אַז ער איז אַ גאון אין לערנען און נאָך עפּעס, אַז ער האָט פיל געטאָן אין טשענסטאָכאוו, צו פֿאַרשטאַרקן דעם לימוד התורה און צו דערציען די יוגנט אין גייסט פון יידישקייט.

גלייך נאָכדעם ווי הרב ר' נחום אש איז געקומען קיין טשענסטאָכאוו אלס רב פון דער דאָויקער גרויסער יידישער קהילה, האָט ער צונויפגערופן אַן אסיפה פון די אָנגעזעענסטע יידישע בעלי־הבתים, כדי מיט זיי אַרויסצוריידן וועגן שאַפן אַ גאַנצע רייע אינסטיטוציעס, וואָס האָט פאַר זיי פֿאַרגעלייגט.

דאָס ערשטע וואָס ער האָט פֿאַרגעלייגט צו שאַפן איז געווען אַ מין ישיבה קטנה, וואו די יידישע יוגנט זאָל קריגן אַ דערציאונג אין תו"ך און האָבן אויך אַ ידיעה אין תלמוד, אָבער גליכצייטיק האָט ער געוואָלט שאַפן אַ שול פאַר אַרעמע יידישע קינדערלעך, וואו מען זאָל זיי אויך געבן אַ ווארעמען מאָלצייט יעדן טאָג, אַ חרץ די למודים.

דער רב ר' נחום ז"ל האָט צווישן מאָל אַ יאָר געהאַלטן די אָפּיציעלע דרשות אין שול, וואָס אַ רב דאַרף האַלטן. נעמלעך, שבת הגדול, נאָכן עסן, וועגן די ענינים פון פּסח, אין אַ שבת תשובה צו וועקן דעם עולם צו תשובה. אָבער אַ חרץ די אָפּיציעלע דרשות, איז ער געווען אַ גרויסער רעדנער און האָט געערעט זייער אָפט און פיל וועגן ארץ־ישראל, וועגן בילדונג פאַר דער יוגנט און בכלל וועגן דעם, אַז יעדער מענטש, יעדער יד, מוז האָבן גוטע מידות און וויסן ווי אַזוי אַנצוגיין צווישן מענטשן.

א פראַגמענט פון „האָאַ".

און ענדלעך האָבען מיר זיך פֿאַרשטענדיקט, אַז איך זאָל איבערנעמען די רעדאַקציע פון זיין צייטונג.

איך בין באַלד נאָכדעם אַריבערגעפֿאָרן קיין טשענסטאָכאָוו. עס איז געווען סוף זומער. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז די צייטונג זאָל צוריק אָנהויבן צו דערשיינען דעם 15טן סעפּטעמבער 1915. דאָס איז געווען כ״ו אלול, 4 טעג פֿאַר ראש־השנה. אין דעם זין איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן אַ ״פֿראָספּעקט״ צו די לייענער.

באַלד ווי כ׳בין געקומען קיין טשענסטאָכאָוו איז געקומען צו מיר דעם רבס יינגסטער זון, מענדל אש, וועלכער האָט שוין געהאַט אַביסל מיטגעאַרבעט אין דער צייטונג, און מיר געוואָגט אַז דער רב וויל, אַז כ׳זאָל קומען צו אים. איך האָב אים געענטפֿערט, אַז איך בין הכנסת צופֿרידן פון דער איינלאַדונג, וויל איך אַליין וויל אויך זיך זען מיטן רב, אָבער פֿאַר ראש־השנה וועט מיר זיין אוממעגלעך, וויל כ׳מוז מאָכן די צייטונג איינער אַליין. יעדן טאָג פֿיר זייטן, און שרייבן אַליין סיי די ליט־אַרטיקלען סיי די נייעס, און סיי דאָס אַנדערע מאַטעריאל. לכבוד ראש־השנה וועט אַרויסגיין 6 זייטן, וואָס איך וועל ווידער אַליין מוון אויספילן, וויל קיין אַנדערע שרייבער זיינען ניטאָ (עס זיינען געווען עטלעכע לאָקאַלע ליטעראַרישע כוחות, אָבער זייערע זאָכן האָט מען געדאַרפט איבערשרייבן אַדער רעדאַגירן). דער יונגער אש האָט שטאַרק געוואָלט אַז כ׳זאָל עסן ביי זיי יום־טוב, אבער דאָס האָב איך ניט געוואָלט, איז געבליבן אַז כ׳זאָל קומען צו זיי אין א פֿאַר טעג אַרום.

וועז כ׳בין אַרויפֿגעקומען אין רבס הויז, איז פֿאַר מיר וויקלעך געווען אַ נחת רוח צו זען פֿאַר זיך די ליכטיקע געשטאַלט פון דעם גרויסן רב. ער איז דעמאָלט אַלט געווען אַ יאָר 50. זיין באָרד איז שוין געווען דעמאָלט געמישט ווייס מיט שוואַרץ, אָבער פון זיינע קלוגע אויגן האָט אַרויסגעשיינט א טיפע חכמה. ער האָט אין אָנהייב געמיינט, אַז כ׳בין בלויז אַ שרייבער און קען וויניק אין די קלייַנע אותיות, אָבער וועז ער האָט זיך דערוואוסט, אַז עס איז ניט אַזוי, האָט ער מיט מיר שוין געשמועסט אויף אַ מער היימישן אופן און מיר זיינען באַלד געוואָרן זייער נאָענט.

דער רב האָט מיר באַלד דערציילט, אַז ער איז שטאַרק איבערגעגעבן צום ציוניסטישן אידיאַל פון צוריק אויפֿצובויען אַ היים פֿאַר די יידן אין ארץ ישראל און האָט דערבייַ אַרויסגענומען פון דער קרעדענץ אַ נאָציאָנאַל־פֿאָנד פּושקע, וואָס איז געווען פול מיט געלד, ער האָט געוואָגט מיט אַ זיפֿץ:

״וואָס טוט מען מיט די יידן וואָס וויל דאָס נישט פֿארשטיין? וואָס טוט מען מיט די געראָר חסידים, וואָס האָבן צו מיר טענות, און זאָגן אויף מיר, אַז איך האָלט מיט די ציוניסטן און די אפּיקורסים. איך האָב זיי שוין געוויזן, אַז די גרעסטע גאונים פון דער לעצטער צייט האָבן זיך כסדר אַרויסגעוואָגט פֿאַרן גענדאַנק פון שיבת ציון, ווי למשל, ר׳ צבי הירש קאַלישער; הרב ר׳ שמואל מאָהילעווער; דער קאַלישער רב ר׳ יחזקאל ליפּשיץ און פיל אַנדערע. אָבער זיי וויסן נאָר איינס: ״דער רבי איז קענן! — וואָס קען איך ריידן צו זיי?״

אָבער הרב ר׳ נחום אש האָט זיך ביסלעכווייז דאָך אַלץ מער פֿאַרנומען מיטן גענדאַנק פון שיבת ציון און האָט אַוועקגענעבן אַ סך צייט און מי אויף צו זאַמלען געלדער פֿאַרן ״קרן קימת״ (נאָציאָנאַל פֿאָנד). ער האָט דאָס געטאָן ביי יעדער סעודה של מצוה, וואו ער איז געווען געלאָדן. שפּעטער, וועז עס איז אריפֿגעקומען דער געדאַנק פון ״קרן היסוד״, האָט ער זיך מיט נאָך מער ענערגיע אַרײַנגעוואָרפן אין דער נייער אַרבעט.

אַוודאי האָט עס די אַגודהניקעס, וואָס זיינען געווען אַרגאַניזירט אין טשענסטאָכאָו אין דער אַרגאַניזאַציע ״מחזיקי הדת״, דאָס ניט געשמעקט. זיי האָבן דערייבער געקעמפט קעגן אים ביי יעדער געלעגנהייט, פון וואָס דער געערטער רב האָט ניט וויניק געליטן. אָבער יעדעס מאָל ביי אַזאַ געלעגנהייט, פלעגט

אויף רבנות.

ער איז באַלד אייַנגעלאַדען געוואָרן צו זיין רב אין שינאווע אָבער ניט לאַנג דערנאָך האָט אים אייַנגעלאַדן די ייִדישע קהילה פון טשענסטאָכאָוו איבערצונעמען דאָרטן די כסא הרבנות, וואָס איז געוואָרן דעמאָלט פריי. דאָס איז געווען אין יאָר תרמ"ט (1889), און ווייט דאָן איז ער געווען דער שטאָלץ פון ייִדישן טשענסטאָכאָוו ביז צום טאָג פון זיין טויט.

הרב ר' נחום איז געווען אַ גרויסער גאון אין לערנען און פיל רבנים האָבן זיך צו אים געוענדט מיט שאלות און תשובות צו הערן זיין מיינונג וועגן געוויסע הלכות.) עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג, האָט ער שוין געהאַט אַנגעקליבן הגהות און באַמערקונגען צום רמב"ם, וואָס עס איז געווען אָפּגעדרוקט צום סוף פון די פיר חלקים פון רמב"ם'ס "משנה תורה", דאָס איז, נאַטירלעך, פאַר אזא יונגמאַן ווי ער איז נאָך דעמאָלט געווען (אין די אַנהויב צוואַנציקער) געווען אַ גרויסער כבוד. שפּעטער זיינען די הגהות אַרויס אין אַ באַזונדער ספר אונטערן נאָמען "ציוני מהר"ן".

הרב ר' נחום איז אָבער ניט געווען פון יענע רבנים, וואָס גיבן זיך אָפּ נאָר מיט די "די" אמות של הלכה" און ווילן פון עפּעס אַנדערש ניט ווייסן. פאַרקערט, ער האָט זיך אינטערעסירט זייער פיל מיט וועלטלעכער בילדונג און האָט געהאַט אַן אויער פאַר די פּאַדערונגען פון דער נייער צייט, דעריבער האָט ער ניט געשטערט זיינע קינדער אין זייערע שטרעבונגען צו שטודירן און לערנען. ער איז אָבער געווען אַ שטרענגער אָרטאָדאָקס און כאָטש ער איז ניט געווען פאַנאַטיש, האָט ער אָבער דאָך ביי יעדער געלעגנהייט געפּאָדערט, אַז דער יידישער דת זאָל אָפּגעהיטן ווערן לויטן לעצטן וואָרט פון "שלחן ערוך".

איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין אַן אָפּטער אייַנגייער אין הרב אָשׁ הויז, וועלכע איך בין אייַנגעלאַדן געוואָרן פון דעם טשענסטאָכאָווער אָרויסגעבער, כ. באַטשאַן, צו זיין דער רעדאַקטאָר פון זיין צייטונג "טשענסטאָכאָווער טאָגעבלאַט".

דאָס איז געווען אין זומער 1915, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די דייטשן זיינען דעמאָלט שוין געווען אין לאָדזש, וואו זיי זיינען אַריין נאָך דעם 6טן דעצעמבער 1914. אין לאָדזש איז דעמאָלט דערשינען די ייִדישע צייטונג "לאָדזשער טאָגעבלאַט", וועלכע איז דאָרטן אָרויסגעגאַנגען זייט 1909 אונטער דער רעדאַקציע פון דעם פּאָעטן זשורנאַליסט ישעיה אוגער. אָבער די דייטשן זיינען ניט געווען צופרידן מיט זיין רעדאַקציע און דעריבער האָב איך באַלד נאָך פּסח 1915 איבערגענומען די רעדאַקציע פון "לאָדזשער טאָגעבלאַט". אין אַנהויב זיינען די דייטשן געווען מער מילד צו מיר, אָבער שפּעטער האָבן זיי זיך גענומען טשעפּען יערן טאָג, ווען עפּעס אַנדערש. דער סוף איז געווען, אַז ענדע יוני האָבן זיי די צייטונג "לאָדזשער טאָגעבלאַט" אין גאַנצן אָפּגעשטעלט.

פּאַרשטייט זיך, אַז איך בין געבליבן אַן אַרבעט. וואַרשע איז נאָך דעמאָלט געווען אין די הענט פון די רוסן און צוישן וואַרשע און לאָדזש איז געווען אַ קריגספּלד. אין יענער צייט איז אין לאָדזש אָרויסגעגאַנגען אַ נייע צייטונג, "דאָס לאָדזשער פאָלקסבלאַט" אונטער דער רעדאַקציע פון לאָואָר קאָהאַן, וואו ער האָט געוווכט מיין מיטאַרבעטערשאַפט, אָבער די צייטונג איז אָרויסגעגעבן געוואָרן פון דער דייטשישער מאַכט, און עס איז געווען אַ מורא מיטצוארבעטן אין איר, טאָמער קומען צוריק די רוסן וועט עס הייסן, אַז מען האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן .....

אין יענער צייט איז געקומען קיין לאָדזש דער טשענסטאָכאָווער דרוקער און אָרויסגעבער פון דער דאָרטיקער צייטונג, טשענסטאָכאָווער טאָגעבלאַט", כ. באַטשאַן, כדי צו זוכן אַ רעדאַקטאָר פאַר זיין צייטונג, וועלכע האָט זיך אויך געהאַט אָפּגעשטעלט. מען האָט אים אָנגעווייזן אויף מיר. מיר האָבן אונטערהאַנדלט

ב

הרב הגאון ר׳ נחום אש, זצ״ל

הרב ר׳ נחום אש זצ״ל

טשענסטאכאוו, וועלכע איז מיט איר גרויסער און פילפארביקער יידישער באפ־עלקערונג געווען אן ״עיר ואם בישראל״ האט זוכה געווען צו פיל זאכן, וואס אנ־דערע גרויסע יידישע שטעט אין פוילן האבן דאך דערמיט ניט געקאנט באריימען: אזוי האט זי זוכה געווען, אז אין אירע גרע־נעצן איז געשאפן געווארן דער ערשטער ״חזנים סעמינאר״; אין טשענסטאכאוו איז אויך געלייגט געווארן דער פונדאמענט פאר דעם ערשטן חזנים־פאראבאנד אין דער וועלט. ביידע, דורך דער טעטיקייט פון גרויסן געלערנטן און נגינה־קינסטלער ר׳ אברהם בער בירנבוים ז״ל וואס האט געלעבט און געלערנט אין דער שטאט אלס קאנטאר פון דער ״נייער שול״ במשך פון 20 יאר; טשענסטאכאוו איז אויך געווען איינע פון די ערשטע שטעט אין דער פוילישער פראווינץ, וואו עס איז זייער פרי אין איצטיקן יארהונדערט געשאפן געווארן א יידישע טאג־צייטונג: זי איז אויך געווען איינע פון די געצילטע שטעט, וואו ס׳איז געשאפן געווארן א יידישע גימנאזיע, נאך אזוי פרי ווי אין יאר 1917. אבער פון אלע זכיות וואס דאס יידישע טשענסטאכאוו האט געהאט, איז זיכער די גרעסטע געווען צו האבן אלס איר שטאט רב, דעם גרויסן גאון און קלוגן מענטש, הרב ר׳ נחום בר׳ דוד צבי אש ז״ל וועלכער איז געזעסן דארטן על כסא הרבנות נאענט צו א האלבן יארהונדערט (פון 1889 ביז 1936).

הרב ר׳ נחום אש איז געווען איינגעטונקט אין יחוס. זיין פאטער, ר׳ דוד צבי, איז געווען א גרויסער למדן און אן אנגעזעענער סוחר אין גראדזינסק און דערצו א פארברענטער קאצקער חסיד; ער איז געווען א שוואגער פון באריימטן גביר אין יענעם צייט, ר׳ בערל גאלדפארב, וועלכער האט, כאטש עס זיינען ביי אים געשטאנען פעסלעך מיט גאלדענע רענדלעך (אזוי איז געווען די לעגענדע וועגן אים), דאך ניט געוואלט קיין הנאה האבן פון זיין רייכקייט, איז ארומגעגאנגען ארעם געקליידעט און פלעגט לעבן ממש אויף ברויט מיט וואסער און זיין גאנץ געלט צעטיילט פאר צדקה. אין יענעם היזן האט אויך אריפגעציגן דער גרויסער גאון און צדיק ר׳ מאיר יחיאל הלוי, וועלכער איז שפעטער באקאנט געווארן אלס דער אסטראווצער רב און רבי. דער אסטראווצער רבי איז געווען באקאנט אין גאנץ פוילן דורך זיינע תעניתים א גאנצע וואך, פון שבת ביז שבת. פון זיין מוטערס צד האט דער רב ר׳ נחום געשטאמט פון גאון ר׳ יהודה לאנדוי, דער מחבר פון ״נודע ביהודה״ און פון דער גוע פון גאון, דער מחבר פון ספר ״מגלה עמוקות״.

הרב ר׳ נחום איז שוין אין די נאר יונגע יארן געווען באקאנט אלס עלוי. ער האט געלערנט עטלעכע יאר אין דער ישיבה פון ר׳ אביגדור לייבוש לעווענטאל, דער רב פון קויל. ווען ער איז נאך ניט אלט געווען קיין 15 יאר, איז ער געווארן אן איידעם פון באריימטן גאון ר׳ שמשון ארענשטיין, דער רב פון קאליש, דער מחבר פון ספר ״תפארת שמשון״, וועלכער האט ר׳ נחומען אויך געגעבן סמיכה

אין בוך זיינען פֿאַרצאָלן אַ גרעסערע צאָל שריפטשטעלער, וואָס האָבן זיך דערוואָרבן אַ גאָר חשובן אָרט אין אונדזער עסייאיסטיק און ליטעראַטור. איך וועל מיך באַנוגענען נאָר מיטן אויסרעכענען זייערע נעמען. זיי זיינען:

ד"ר צבי כהן, יעפּים ישורין, משה דלוזשנאָווסקי, חיים לייב פוקס, דוד נייַמאַרק, לאָטי מלאך, ז. טורקאָוו, י. ש. הערץ, בעריש ווײַנשטיין, ש. ז. זינגער, ד"ר י. ל. שטיינבערג, שושנה טשענסטאָכאָווסקאַ (ישראל), ש. ל. שנײדערמאַן.

פון די עלטערע טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט, אַ סך פון זיי האָבן זיך באַטייליקט אין דער יידישער פּרעסע פון טשענסטאָכאָו און אַמעריקע, — זיינען אין בוך פֿאַרטראָטן:

ל. פּעדערמאַן, אברהם ליטמאַן, א. ווינטש ליבער, ברענער, משה לעדערמאַן (געפּינט זיך איצט אין טשענסטאָכאָוו), חיים לייב שוואַרץ ע"ה, מאַריס שטערן, יוסף קוּיפּמאַן, מ. גאָלדבערג, ר. לוקס (דעטראָיט), אברהם גאָטליב (ישראל), דוד טאַנסקי, עמוץ בערן (ארגענטינע), הערשל עפּשטיין, ח. גראומאַן, יאָסל בערלינער, יעטע גריי, לאה שוואַרץ, א. כראבאלאָווסקי (לאָס אַנדזשעלעס), דוד ווראַצלאָווסקי, ד"ר לייב קורלאַנד (פּאַריז).

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן מיין אייגענער באַשיידענער בייטראָג צום בוך „טשענסטאָכאָוו". איך בין שטאָלץ מיט די ווערטער, וואָס ד"ר בנימין אַרענשטיין האָט מיר געשריבן אין אַ בריוו דאָטירט נאָוועמבער 25, 1958: „אייערע זכרונות־מעמואַרן זיינען פון אַ גאָר באַדייטונגספּולן ווערט, ווייל זיי שפּיגלען אָפּ אַן עפּאָכע פון יידישן אַקטיוון שאַפן, לעבן און קאַמף".

אין בוך טשענסטאָכאָו איז אויך פֿאַרשפּנטלעכט אַ לענגערער באַריכט פון 70־יאָריקן יובל פון ד"ר יוסף קרוק, אַ ליכטיקע פערזענלעכקייט, איינער פון די פּיאָנערן פון דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. איצט באַטייליקט אין דער העברעאישער און יידישער פּרעסע אין ישראל. דער באַריכט פון זיין יובל, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די אָנגעזעענסטע פערזענלעכקייטן און פּירער פון ישראל, פון מלוכה־פּרעזידענט בן־צבי ביז ר' בנימין ע"ה — איז אַ וויכטיקער היסטאָרישער דאָקומענט, מיט וועלכן עס לוינט זיך באַקענען.

אין בוך געפּינען זיך אויך אַפּטיילונגען „צום אייביקן אָנדענק" מיט אַ גרויסער צאָל בילדער און נעמען פון אומגעקומענע קרובים, טאַטע־מאַמע, ברידער און שוועסטער, „פּערזענלעכער אלבאָם" און אינדעקס פון די נעמען וואָס ווערן דערמאָנט אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" און אין בוך „טשענסטאָכאָוו". אַלץ צוזאַמען מאַכט דאָס בוך צו געהערן צו די ווייכטיקסטע יזכור־ביכער און אַ וויכטיק היסטאָריש־ליטעראַריש ווערק.

דער רעדאַקטאָר פון בוך איז ש. ד. זינגער. אין דער רעדאַקציע־קאָמיסיע האָבן זיך באַטייליקט: רפאל פּעדערמאַן, אלקנה כראבאָלאָווסקי, צבי ראָזענווײַן, ד"ר בנימין אַרענשטיין און הערי זיגאָס.

יידן אין דער נאַצי־עפּאָכע״; 2) ״טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין די־פּי קעמפּס אין דייטשלאַנד״; 3) ״טשענסטאָכאָווער פּאָלקלאָר אין דער נאַצי־צייט״; 4) ״ד״ר יעקב שאַצקי׳ס בייטראג צו דער געשיכטע פון די יידן אין טשענסטאָכאָווּ״ און 5) ״די טעטיקייט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפט אין מאַנטרעאל. מען דאַרפּט דאָ באַמערקן, אַז די ארבעטן פון ד״ר בנימין ארענשטיין זיינען נישט נאָר אַ קלאָסישער בייטראג צו דער געשיכטע פון חורבן טשענסטאָכאָוו, נאָר צו דער גאַנצער חורבן־ליטעראַטור.

צבי דאָוענווין איז געווען איינער פון די אַקטיווסטע פּועלי־ציוניסטן אין שטאָט. בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע איז ער געווען טעטיק אין געהיימען ארבעטער־ראָט און אָנגעפירט מיט די קאָמפּן פון די שקלאַפן־ארבעטער. אין זיינע קאָפּיטלען ״דער הונגער־סטרייק אין טשענסטאָכאָווער געטאָ״, וועגן ארבעטער־ראָט אין טשענסטאָכאָוו, זיינען געשיכטלעכע דאָקומענטן, וואָס באַצייכענען שארף און בולט דעם קאָמף פון די יידישע שקלאַפן־ארבעטער מיט די יודענראָטלער און אומשטיינס געוואָגט ״פּריוווילעגירטע שיכטן״ ארום זיי.

א באַוונדער ארט פּארנעמען שלמה וואָגאָ׳ס שילדערונגען פון די חרובע יידישע הייזער און גאַסן נאָך דעם ווי מען האָט די יידן ארויסגעפירט אין די טרעבלינקער גאַז־אויוונס; דאָס בילד פון דער טויטער יידישער מיידל אויפן וואָגן מיט די הרוגים מיט די ״הארמאָניש פּארמען פון אירע ארעמס, מיט די שוואַרצע אָפּענע אויגן, אויסגעשניצטן, יידיש־לייכט־אויסגעבויגן נעזל און אָפּענעם מויל, וואָס רעדט זיך אַדורך אויף טויב־שטום־לשון מיטן יידישן פּאָליציאַנט, וואָס באַגלייט דעם וואָגן — איז אַזאַ גרויליק בילד, וואָס בעט זיך, אַז א קינסטלער זאָל עס פּאַראַיבּיקן אויפן לייוונט.

די אַנדערע קאָפּיטלען וועגן חורבן, פון י׳. סאָסקי: ״די מאַביליזאַציע״; א. ל. באַמבע: ״מיין אַנטלויפן פון טרעבלינקע״ — דאָקומענטירן די העלדישקייט און דעם קאָמפּס־גייסט פון דער יידישער יוגנט אין שאָטן פון טויט און אומקום.

אויף וויפל ס׳ווערט פון אונדז געפּאָדערט ווייניקער זיך אָפּצוגעבן מיטן חורבן און מער מיטן לעבן און שאָפן פון אונדזערע אומגעבראכטע קהילות (א. מענעס האָט אויף דער טעמע פּאַרעפּנטלעכט א מאמר אין ״פּאַרווערטס״ דעם 30־טן נאָוועמבער פּ. י.) — שטייגן אויף דעם געביט אויך נישט אָפּ אונדזערע יינגערע שרייבער. דר. וואָלף גליקסמאַן, וואָס האָט באַשריבן די ״טשענסטאָכאָווער גאַס״; מאָטל בערקאָוויטש, א תלמיד פון י. ל. פּרץ שול אין טשענסטאָכאָוו, האָט טאָלאָנטפול געשילדערט א ״יידיש הויז אין טשענסטאָכאָוו״. דאָס איז א לעבעדיק בילד פון א יידיש הויז מיט אירע שכנים, מיט זייערע פּריידן און ליידן, ליכט און שאָטן, גאָר באַוונדער דאַרף דערמאָנט ווערן חנן קיעל, א לערער פון די שלום־עליכם שולן, וואָס שרייבט געלונגענע מעשהלעך אין פּערזן פּאָר קינדער. אין בוך איז ער פּאַרטרעטן מיט דריי פּאָעמעס: 1) ״צו דער וואַרטע״; 2) ״די אַלטע שול״; 3) ״אין זוך״, און מיט צוויי שילדערונגען פון באַקאַנטע טשענסטאָכאָווער טיפּן: ״צימעס״ און ״ריוועלע״. לאָמיר אויך דערמאָנען די קורצע אָבער גוט־געשריבענע עסיי פון הערי דזשובאָס: ״אמעריקע האָט מיך דערהויבן״.

פון די נייַ־ענקומענע באַטייליקן זיך אין בוך דער באַקאַנטער געזעלשאַפט־לעכער טוער, בערנארד פייטקע.

זאָל דאָ מיט א באַוונדערן יראת הכבוד באַמערקט ווערן די גאָר וויכטיקע ארבעט פון הויפט־פּארשער פון דער חורבן־עפּאָכע ד״ר פילים פרידמאַן ע״ה אויף דער טעמע: א ביבליאָגראַפישער איבערבליק וועגן ״אומקום און ווידערשטאַנד פון טשענסטאָכאָווער יידן אין דער צייט פון דער נאצישער אָקופּאַציע״.

א. כראבלאווסקי

יונגע יידישע שרייבער אין יזכור-בוך „טשענסטאכאוו"

דאָס בוך „טשענסטאכאוו", חוץ זיין היסטאָרישן ווערט, האָט נאָך אין גרויסע מעלה: אין אים באַטייליקן זיך אַ רייע באַגאַבטע יונגערע שרייבער, גערַאטעוועטע פון היטלער-חורבן, וואָס האָבן אליין איבערגעלעבט אַלע נאַצישע גרויל, אַליין געפירט דעם טאָפלטן קאַמף מיט די באַרבאַרישע דייטשן פון דרויסן און מיט די יודענראַטלער פון אינעווייניק; זיי זיינען דורך נסים לעבעדיק אַרויס פון טויטן-טאָל, וואָס מען באַצייכנט ווי שקלאַפן-לאַגערן, האָבן זיך דערשלאָגן קיין אַמעריקע אָן זיינען ווידער געזעלשאַפטלעך טעטיק אין זייערע לאַנדסמאַנשאַפטן אָן אין יידישן געזעלשאַפטלעכן אָן קולטור-לעבן. זיי זיינען לויט דער רייע ווי זייערע אַרבעטן זיינען פאַרעפנטלעכט אין בוך „טשענסטאכאוו" — דר. בנימין אַרענשטיין, צבי ראָזענווײַן, שלמה וואַגא, מ. סאָסקי, א. ל. באַמבע, דר. וואָלף גליקסמאַן, חנן קיצל, מאָטל בערקאָוויטש.

איך וויסן, אַז וואָס שייך חורבן טעמעס, וואָס אונדזערע יונגערע יידישע שרייבער האָבן פאַרעפנטלעכט, זאָגט מען ביי אונדז: 1) לאָזט אונדז צורו מיטן חורבן, לאָזט אונדז לעבן, מיר האָבן שוין גענוג חורבן; 2) אַ סך פון די טעמעס האָבן מיר שוין געלייענט — צו וואָס זיי ווידער פאַרעפנטלעכן? — געדענקען מיר אַבער, אז נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, וואָס איז נישט קיין פאַרגלייך מיטן יידישן חורבן — אַז דעמאָלט האָט מען אויך געוואָלט פאַרגעסן דעם שוידער פון דער וועלט-מלחמה און פון די קאָנצענטראַציע-לאַגערן. ווו מענטשן זיינען אויס-געשטאַרבן ווי פליגן, דעמאָלט צומייסטנס ניט-אידן. האָט מען אַזוי פארגעסן ביז ס'איז געקומען דער היטלער-חורבן, וואָס איז אין אַ גרויסער מאָס געווען דער רעזולטאַט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה.

מיר וויסן אויך, אַז עטלעכע טויזנט יאָר כסדר האָבן דורות יידן און יידישע דיכטער ניט אויפגעהערט צו וויינען אויפן חורבן בית המקדש און יעדעס יאָר אויסגעגאָסן זייער טרויער מיטן קלאָג-ליד פון „איכה": „געדענק גאָט וואָס ס'איז געשען צו אונדז, קוק און זע אונדזער שאַנד, אונדזער נחלה, זי איז איבערגעגאַנגען צו פרעמדע, אונדזערע הייזער צו אַנדערע", און יעדן שבת האָבן יידן צוזאַמען מיט די שבת'דיקע תפילות געזאָגט דעם „אב הרחמים" און מזכיר געווען די „קהילות הקודש, וואָס האָבן זיך מוסר נפש געווען אויף קידוש השם, די געליבטע און געטרייע ביי זייער לעבן, וואָס האָבן זיך נישט צעשיידט מיט זייער טויט". און איצט ווי גרויס, אַ ווי גרויס איז געווען די צאָל פון די מיליאָנען אומגעקומענע, וואָס דער טויט, דער אומקום האָט זיי מיט אונדז נישט צעשיידט. און וואָס פאַר אַ חיליקער חוב ס'איז פאַר אונדז אייביק שטענדיק זיי צו דערמאָנען!

לאָמיר דאָ בקיצור פאַרצייכענען ווער די יונגערע שרייבער זיינען און אויף וואָס פאַר אַ טעמעס זיי האָבן געשריבן.

דר. בנימין אַרענשטיין האָט אונטערן נאָמען „רעזשיסאָר אין לאַגער" „האַסאַג", וואָס איז טאַקע געווען אין טשענסטאָכאוו. ער האָט אין דער צייט געזאָמלט מאַטעריאַל וועגן די נאַצי-רציחות אין לאַגער, דאָס פאַרשריבן אויף שטיקלעך פאַפּיר און באַהאַלטן אין אַ שטרוי-שעננק. נאָך דער באַפרייאונג פון די דייטשישע לאַגערן, האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ בוך מיט לאַטיינישע אותיות א"נ „חורבן טשענסטאָכאוו". דאָס דאָזיקע בוך האָט געשפילט אַ וויכטיקע ראָל אין די פּראָצעסן אין דייטשלאַנד, ווו די דייטשע מערדער זיינען געמשפט געוואָרן. אין בוך „טשענסטאָכאוו" איז ער פאַרטראָטן מיט פינף אַרבעטן: 1) „טשענסטאָכאוער

איבערגעשיקט קיין שווייץ, צו נתן שוואלבע.

א געוויסע צייט שפעטער זיינען די דרום־אמעריקאנער פאספארטן אנגענומען און אין אפריל 1943 זיינען מיר, אין באגלייטונג פון דער דייטשער פאליציי, אנגעקומען אין דעם אינטערנירונגס־לאגער אין טימאנינג בייערן.

מיר האבן אויף א זייער אקטיוון אופן אויסגענוצט די רעכט, וועלכע מיר האבן געהאט אלס אינטערנירטע, צו קארעספאנדירן מיט דער שווייץ און אנדערע לענדער, און אפילו מיט פוילן זיינען מיר געשטאנען אין פארבינדונג, מיט פאלאקן, וועלכע האבן אונזערע בריוו איבערגעגעבן צו אידן אין די דערבייאיקע לאגערן.

וועגן דעם לעבן אין דעם אינטערנירונגס־לאגער, האף איך צו שרייבן באזונדער. עס איז אבער כדאי צו דערמאנען, אז די גאנצע צייט וואס מיר זיינען געווען אין דעם אינטערנירונגס־לאגער האבן מיר שטענדיק געלעבט אין שרעק, אז די דייטשן וועלן אין א געוויסן טאג אונז אפשיקן קיין אוישוויץ.

ווי עס איז טאקע געשען מיט אן ענלעכן לאגער, אין וויטעל, דרום־פראנקרייך, וואו עס זיינען געווען 173 אידן מיט דרום־אמעריקאנער פאספארטן, און צוריש זיי האט זיך אויך געפונען יצחק קאצענעלסאן מיט זיין עלטסטן זון, צבי, און דעם 17־טן אפריל 1944 האבן די דייטשן זיי ארומגערינגלט מיט דייטשע עס־עס־לייט און זיי זיינען אפגעפירט געווארן צו דעם קאנצענטראציע לאגער אין דראנסי, פראנקרייך, און פון דארט איז דער גאנצער טראנספארט אפגעשיקט געווארן קיין פוילן, אין מער האט מען פון זיי ניט געהערט.

ווי דערמאנט, האבן מיר אין דעם לאגער אין טימאנינג, און שפעטער אין לאפן וואו מיר האבן זיך שפעטער גפונען, געלעבט אין טויט־שרעק, אז דאס ועלבע קען איך מיט אונז פאסירן, און מיר האבן געזוכט וועגן, ווי אזוי זיך צו ראטעוון.

איך אונזערע פריינט אין דער שווייץ האבן געטראכט וו אזוי זיי קענען אונז העלפן.

און דא קום איך צו דערציילן וועגן א בריוו, וועלכן איך האב דערהאלטן מיט עטלעכע וואכן צוריק פון ירושלים, פון מיין זייער נאענטן פריינט, דר. שמעון פראסט, מיט וועמען איך בין געווען אין דעם זעלבן אינטערנירונגס־לאגער ביז צו דער באפרייאונג, דעם 8־טן מאי 1945. (דר. שמעון פראסט איז געווען מערערע יארן אקטיוו אין אידישן־שול־וועזן אין ניו־יארק. היינט וואוינט ער מיט זיין פרוי, פעגי, אין ירושלים).

אין דעם בריוו שרייבט מיר שמעון, אז ער איז געווען אין תל־אביב, אין דעם לבון־אינסטיטוט (א מין פאלקס אוניווערזיטעט און פארש־אינסטיטוט פון דער ארבעטער־פארטיי), און דארט געפינט זיך איצט דער ארכיוו פון נתן שוואלבע (וועלכער וואוינט היינט צו טאג אין ירושלים).

זוכנדיק אין דעם ארכיוו, האט שמעון פראסט דארט געפונען א מערקווירדיקן דאקומענט, א"קריסטמעס־קארטע, וועלכע מיר האבן, אין דעצעמבער 1943 געשיקט קיין שווייץ צו נתן שוואלבע. און צו דער "קריסטמעס־קארטע זיינען געווען צוגעשטעלט צוויי פאספארט־פאטאס, פון מיר און פון שמעון פראסט.

זוכנדיק דעמאלט א וועג ווי אזוי אונז צו העלפן, האט נתן שוואלבע געוואלט אונז צושיקן, דורך דער אידישער אגענטור אין לאנדאן, צוויי סערטיפיקאטן קיין ארץ־ישראל (דעמאלט: פאלעסטינע), צוליב דעם האט ער געדארפט האבן אונזערע פאספארט־פאטאגראספיעס.

ווי אזוי שיקן מיר אריבער פאספארט־פאטאגראפיעס, וועלכע מוזן אדורכגיין די געסטאפא־צענזור, איז אונז איינגעפאלן, אזוי ווי עס איז פונקט געווען פאר קריסטמעס, צו שיקן אונזערע פאטאגראפיעס צוואמען מיט דער קריסטמעס קארטע, כאטש צום סוף האבן מיר ניט געדארפט אנקומען צו דעם, ווייל די דייטשן האבן אונז געלאזן בלייבן אין דעם אינטערנירונגס־לאגער אויף אונזערע דרום־אמעריקאנער פאספארטן ביז צו דער ענדע פון קריג.

עס איז אבער אן אויטענטישער דאקומענט וועגן אונזער נערואנגל צוריק לע
און טויט אין דער צייט פון דער דייטשער הערשאפט.

עס איז אַרויסצוגיין אין גאַס וואו די דייטשן און פּאָלאַקן לויערן אין יעדןווינקל צו כאַפּן אַ איד.

איך האָב מיך אַבער ניט געלאָזט אָפּרעדן פון מיין באַשלוס, כאָטש זיי זיינען געווען פיל עלטער פון מיר און זיי האָבן באַשטימט געמיינט מיין טובה. פון יעדן ראַציאָנאַלן שטאַנדפונקט זיינען די צוויי שוועסטער געווען געראַטן, אַז עס איז געווען אַ טויט־געפאָר פאַר מיר צו גיין קיין ראָקאָוו אין יענער נאַכט, אַבער אַן אומראַציאָנאַלער כוח האָט מיך געטריבן יאָ צו גיין.

טראָץ די פילע שטרויכלונגען אויפן וועג, בין איך בשלום אָנגעקומען צום שמוגלערס הויז. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן מיינע אָנדערע צוויי חברים מיט וועמען איך האָב זיך געזאָלט שמוגלען. אַבער מיר האָבן ניט געקענט אַרויס פון טשענסטאָכאָוו צוזאַמען.

ביי די שמוגלערס האָבן מיר געמוזט פאַרכלייבן עטלעכע טעג, וואָס יעדער טאָג איז געווען פאַר אונז ווי אַן אייביקייט, מיר האָבן זיך געשראָקן, אַז זיי וועלן אונז אויסליפערן צו די דייטשן, זיי האָבן אונז כסדר געזאָגט, אַז דער וועג איז ניט זיכער.

ביז ענדלעך אין איין אָוונט, וועו עס איז געווען אַ שטאַרקער שניי־שטורם, האָבן זיי אונז געהייסן מיטגיין מיט זיי, ווי עס האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן, איז דאָס געווען די ריכטיקע צייט אַדורכצושמוגלען זיך, ווייל וועו מיר זיינען, ענדלעך, אָנגעקומען צום פלאָץ וואו מיר האָבן געדאַרפט אַרייניגיין צו נעמען די באַן קיין בענדין, האָבן מיר געזען, אַז אין אַ הויז אויף דער באַן־סטאַנציע ויצן צוויי דייטשן און איינער האָט אָנגעוויזן צום צוויייטן, אַז איך זע־אויס צו זיין אַ איד, אַבער דער צווייטער, האָלב פּאַרשלאָפן אין דער דאָזיקער ווינטערדיקער נאַכט, האָט אַ מאַך־געטאָן מיט דער האַנט, אַז ער זאָל אונז לאָזן איינשטייגן. און אזוי אַרום זיינען מיר אין מיטן דער נאַכט אָנגעקומען קיין בענדין.

וועגן דער טעטיקייט פון דער גרויסער אידישער קהילה אין בענדין אין יענער טראָגישער צייט, וועט מיר אפשר אויסקומען צו דערציילן אָן אָנדער מאָל. בענדין סאָסאָנוויץ און די גאָנצע וואָלעמביע געגנט איז געווען אָנגעשלאָסן צום דריטן רייך און די דאָרטיקע אידן זיינען נאָך געווען האָפענדיק, אַז דער חורבן וועט זיי אויסמיידן.

עס האָט דאָרטן עקזיסטירט אַ גרויסע און וואָרעמע אידישע קהילה, מיט אַסאָך האַרץ און נשמה, באַוונדערס וואָרעם האָבן אונז אויפגענומען אונזערע פריינט פון "גורדוניה". וועלכע האָבן זיך שטאַרק באַמיט, אַז מיר זאָלן זיך ווי עס־איז איינאָרדענען, וויסנדיק גענוי פון וועלכע פייערן מיר זיינען אַרויס.

עס זיינען אין בענדין אויך געווען אָנדערע חברים פון וואָרשע, לאָדוש און אָנדערע, צווישן זיי אויך דר. נתן עק, א באַקאַנטער שרייבער און פּעדאַגאָג.

מיר האָבן זיך געפונען אין בענדין אומלעגאַל און עס איז שטענדיק געווען די געפאָר פון אַרייגפאַלן אין די דייטשע הענט.

צוליב געהערן צום דייטשן רייך, האָבן די אידן אין בענדין געקענט שטיין אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט נייטראָלע לענדער, וועלכע זיינען ניט געווען אין קריג מיט דייטשלאַנד. דאָס האָבן אויסגענוצט אונזערע חברים אין בענדין, וועלכע זיינען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט אונזער חבר אין דער שוויץ, נתן שוואַלבע.

די שטענדיקע פאַרבינדלערין מיט נתן שוואַלבע אין דער שוויץ, איז דעמאָלט געווען די זייער אַקסיווע און איבערגעבענע האַנקא באַרנשטיין פון בענדין, זי איז דאָן געקומען צופּאָרן צו אונז. די דעמאָלטדיקע פליטים אין בענדין, און אונז אינפאָרמירט, אַז עס האָבן זיך געשאָפן מעגלעכקייטן צוואַקומען דרום־אַמעריקאַנער פּאַספירן פאַר עטלעכע פון אונזערע חברים. זי האָט דאָן פון אונז פאַרלאַנגט בילדער און געוויסע פערזונלעכע אינפאָרמאַציעס און דאָס

צבי ראָזענווין

נאָטיצן פון אן אנדער פלאנעט

אָנגעהויבן האָט זיך דער עפיזאָד, וועלכן איך וויל דאָ דערציילן, אין נאָוועמבער 1942, אין דעם קליינעם געטאָ אין טשענסטאָכאָוו.

עס איז געווען באָלד נאָך דער אויסזידלונג פון דער גרויסער שטאָט, וואו אין משך פון אַ קורצער צייט זיינען איבער 40 טויזענט טשענסטאָכאָווער אידן פאַרשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע. די איבעריקע, אומגעפער 6 טויזענט אידן, זיינען אַרײַנגעשטופט געוואָרן אין אַ טייל פון די ענגע געסלעך פון נאַדושעטשנא און גאָרנצאַרסקע.

יעדער פון די איבערגעבליבענע האָט געהאָט פאַרלוירן משפחה און פריינט. עס איז זייער שווער אַרויסצוברענגען אין ווערטער, די געפילען און שטימונגען פון די דאָזיקע אידן מיט וועמען איך האָב מיך דעמאָלט געטראָפן אן דעם קליינעם געטאָ.

עס איז געווען אַ שטימונג פון דער טיפסטער פאַרצווייפלונג פון האָבן פאַרלוירן אַלץ און אַלעם: די היים, עלטערן, קינדער, שוועסטער און ברידער. עס איז געווען אַ שטימונג פון האָפנונגסלאָזיקייט. מיר האָבן זיך געפילט פאַרלוירן, מיר האָבן געוואוסט, אַז אונזערע טעג זיינען געציילסט, און מיר האָבן מורא־געהאָט פאַר אונזערע אייגענע שאָטנס. אַלץ האָט אויסגעזען ניט־דאָאיק. שאָטנס פון אַן אַנדערע וועלט. די נעכט זיינען געווען אַנגעפילט מיט שרעקלעכע קאָשמאָרן, מיט געשרייען פון שלאָף. פיל האָבן זיך דעמאָלט אַריינגעלאָזט אין טרינקען אַלקאָהאָל און אין פירן אַ לייכטזיניקן לעבן.

מיר, אַ גרופּע איבערגעבליבענע חברים פון די חלוצ־ישע יוגנט; אַרגאַניזאַציעס, האָבן זיך דעמאָלט געטראָפן און אָנגעהויבן טראָכטן, וואָס וווייטער צו טאָן אין דער אויסוועגלאָזער לאָגע.

ביי דער דאָזיקער באַראָטונג איז דעמאָלט אויך אָנווועזנד געווען אליעזר געלער, אַ שליח פון ווארשע (וועלכער האָט בעת״מ וואַרשעראָער געטאָ אויפשטאַנד געהאָט אַ אָנפירנדע ראָלע), און ער האָט פאַרגעשלאָגן, אַז איך מיט נאָך צוויי חברים זאָלן זיך אַרויסשמוגלען קיין בענדין, וואו עס האָט נאָך דעמאָלט עקזיסטירט אַ גרויסע און אַקטיווע אידישע קהילה, אָבער די שאָטנס פון אומקום האָבן זיך שוין געלאָזט מערקן.

אליעזר געלער האָט אונז דעמאָלט געגעבן אַן אַדרעס פון אַ פּאָלאַק אין ראָקאָוו, אַ שמוגלער, מיט וועמען ער איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג, ראָקאָוו איז געווען אַ פאַרשטאָט פון טשענסטאָכאָוו און אָנצוקומען קיין ראָקאָוו פון דעם קליינעם געטאָ איז דעמאָלט ניט געווען פון די לייכטע זאָכן.

כדי אַרויסצוקומען אויף דער אַרישער זייט פון דעם קליינעם געטאָ האָט מען געדאַרפט אַדורכגיין דעם הויז אויף אָלעע 14, וועלכער איז געווען אַן אַדורכגאַנגס־הויז פון דעם קליינעם געטאָ צו דער אַרישער זייט.

דאָס דאָזיקע הויז אויף אָלעע 14 איז דורך די דייטשן אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר די אַזוי־גערופענע ״נוצלעכע אידן״. עס האָבן דאָרט געוואוינט גוטע אידישע שנייידער, פרויען שניידערינס און אַנדערע גוטע בעלי־מלאכה.

אין דעם דאָזיקן הויז האָבן געהאָט אַ קליינע דירה די צוויי אומפאַרהייראָטע שוועסטער פירסטנפעלד, וועלכע זיינען פאַר דער מלחמה געווען אונזערע גאָר נאָענטע שכנים, אויף דער גאָרנצאַרסקע גאס.

וועג איך בין דעם שנייאיקן אוונט אַריינגעקומען אין זייער דירה, האָבן זיי מיך באַגאָסן מיט טערער און זיך געבעטן ביי מיר, אַז איך זאָל ניט גיין היינטיקן אוונט צום גוי־אישן שמוגלער אין ראָקאָוו, וואַרענדיק מיך וואָס פאַר אַ לעבנס־געפאַר

אַלערליי צוועקן; דער עיקר פֿאַרן אפֿשטראָם פון שמוציקע פּליסקייטן וואָס די הוטע טיילט אויס. דער טשענסטאָכאָווֹער מאַניסטראַט האָט אפֿילו געגעבן אַ טערמין פֿאַר די פֿאַראינטערעסירטע אידן איבערצופֿירן די ביינער פון דייערע קרובים קיין ארץ־ישראל אַדער אַנדערשוואו.

נישט איינער האָט עס טאָקע געטאָן. אָבער וואָס טוט מען מיט די אַנדערע קברים? ס׳זענען נאָך געבליבן הונדערטער מצבות, כאָטש אַ סך זענען געוואָרן אַרויסגעריסן פון די דייטשן און פּאָלאַקן. האָבן טאָקע אונדזערע לאַנדסלייט נישט געוואָלט, ויי האָבן אַלאָמירט, געקלאָפּט אין אָלע טירן; זיך געוואָנדן צום שטאָט־פֿרעזידענט, צו די העכערע אינסטאַנצן אין וואַרשע. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפֿן.

* * *

פֿאַרלאָנדיק פּוילן מיט 43 יאָר צוריק, איז אונדז געקומען אויפֿן געדאַנק שפּאַניע. אין אונדזער צייט האָט מען אפֿילו נישט דערקלערט קיין חרם אויף דייטשלאַנד. יעדער האָט ביי זיך אַליין באַשטימט ווי אַזוי צו האַנדלען. איך האָב ביי זיך אָפּגעמאַכט ניט צו באַטרעטן די ערד וואָס האָט איינגעוואָפּט דאָס בלוט פון אונדזערע משפּחות. איך האָב קיינמאָל נישט געהאָט קיין באַגער צו באַזוכן פּוילן. אָבער ניט אָלע פּילן אַזוי, ספּעציעל די יונגערע און די קינדער פון דער שארית הפּליטה, וואָס זוכן זייערע ירושה־ווערצלען.

איך האָב בשום אופן נישט געקענט איבערצייגן מיין טאָכטער פון ישראל נישט צו באַזוכן פּוילן. ס׳האָט זי געצויגן צו זען דאָס הויז וואו זי איז געבוירן געוואָרן, די וואוינונג פון אונדזערע עלטערן, דעם געטאָ און יתומים־קאַנווענט, וואו זי האָט זיך גערעטעוועט ווי אַ קריסטלעך קינד. דער עיקר — דעם בית עולם אין טשענסטאָכאָוו. אין ישראל זשורנאַל "אריאל" האָט זי געשילדערט דאָס פֿאַר־הפּקר־טע "גוטע ארט", די פֿאַרמיסטיקטע און וויילד־באַוואַקסענע קברים; זי האָט פֿאָטאָגראַפֿירט מצבות, אָבער פון מיינע זיידעס איז נישט געווען קיין סימן.

א פּוילישע פּרוי פון יענער געגענט האָט זיך געקלאָגט פֿאַר איר, אַז די דייטשן האָבן צוגעגרויבט די בעסטע מצבות און איבערגעלאָזט די בילינסטע...

אט־דער צושטאַנד האָט אָנגעהאַלטן ביז די לעצטע חדשים 1989. איצט איז פֿאַרגעקומען אַן ענדערונג. די באַציאונג פון דער רעגירונג און לאָקאַלע באַאַמטע איז געוואָרן סענסיטיווער צו די אידישע אָנגעווייטיקטע עוולות און טענות. נישט בלויז זענען זיי געוואָרן פּריינטלעכער, נאָר זענען בייהילפיק און גרייט צו דעקן די הוצאות צוזאַמען מיט די אידישע ביישטייערער פון אויסלאַנד. ווי ס׳דערציילן פּריינט איז היינט דער בית־עולם אין טשענסטאָכאָוו אָפּגעריניקט, אָפּגעהיטן און מען קען צוקומען צו די מצבות.

איך דער לעצטער יזכור־פֿאַרזאַמלונג פון די טשענסטאָכאָווער אין ניו־יאָרק, האָט פּריינט הערי ראָזאָפֿאָרט, אַ זון פון אַן אָנטלאָפּענעם פון טרעבלינקע, דערציילט וועגן דעם געראָנגל און באַמיאונגען פון לאַנדסלייט צו ראַטעווען דעם בית־עולם. ער האָט געוויזן נרויסע פֿאָטאָס ווי ער ארבעט צוזאַמען מיט פּוילישע אַרבעטער אויפֿן בית־עולם; די ברידער־קברים און פֿאַרשידענע מצבות, און ווי ער זאָגט קדיש אויפֿן קבר פון זיין זיידן. ער האָט אויך געפּונען אַ נרויסע צאָל ספּרי תורה און זיי געבראַכט קיין ניו־יאָרק. אַ סך ספּרי־תורה, גוטע און צעריסענע, זענען נאָך דאָרט געבליבן. אין דער מקווה האָט דער סעקרעטאַר פון דער טשענסטאָכאָווער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק נעפּונען ספּרים און אידישע ביכער, ויי זענען נישט די איינציקע וואָס קומען זוכן שפּורן פון זייער פֿאַרגאַנגענהייט, די קולטור־ירושה פון אומגעקומענע משפּחות.

חנן קיעל

געראַנגל צו ראַטעווען בית עולם אין אַ שטאָט אָן אידן

ווען די רעשטלעך לעבנגעבליבענע פון די לאַגערן און רוסישע גולאַגס זענען צוריק געקומען אין זייערע פוילישע געבוירן־שטעט און שטעטלעך, האָבן זיי זיך שנעל איבערצייגט אז זיי מוזן וואָס גיכער זיך אָפּטראָגן און געפינען ניי היימען.

מיר געדענקען יענע ערשטע נאָך־מלחמה׳דיקע טעג, די באַגעגענישן מיט אונדזערע קריסטלעכע שכנים, וואָס האָבן זיך נישט געריכט אז ס׳לעבן נאָך אידן; מיר האָבן נישט פֿאַרגעסן די אומזיכערקייט אין די באַנען, די רציחות פון די "א.קא."־לייט, דער שוידערלעכער פּאָגראָם אין קעלץ פּסח, 1946, די בהלה און מורא פון די פּליטים אין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן זיך געגרייט אין וועג. אָלץ וווּאָס ס׳איז געבליבן איז געווען דער בית עולם הינטער דער שטאָט, וואו ס׳איז געווען אַ סכנה אהינצוגיין און זיך געזעגענען מיט די קברים. אונזערע משפחות, עלטערן און געשוויסטער זענען דאָרט נישט געווען, זיי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דער טשענסטאָכאָווער בית עולם, ביזן חורבן, איז אָלט געווען איבער 100 יאָר. מיינע זיידעס און באָבעס האָבן דאָרט געהאַט טייערע מצבות. ביים איינגאַנג אין די פֿאָדערשטע אליין, איז געווען אָנגעענדיק די מצבה פון מיין עלטער־זיידן יצחק הערש קיעלטשיגלאָווסקי, אַ פּיאָנער פון דער קהילה. מיר געדענקען די מאַרמאָרענע מאָנומענטן פון די ::ס.וסטריאַליסטן און פילאַנטראָפּן, אוהלים פון רביים און רבנים; מצבות פון געלערנטע, פֿאַלקס־מענטשן און יחידים — אומגעקומענע אויף קידוש השם. ס׳זענען דאָרט געווען גרויסע ברידער־קברים, הרוגים אין פּאָגראָם־1919. אין חורבן צייט זיינען צוגעקומען נייע מאָסן קברים פון דער קינדער־אקציע, אינטעלינענציע צעשאָסענע אויפן בית־עולם, די האָסאָג־סעלעקציע און דער פּאַרטיזאַנער־קבר.

אויף דער קאָוונ־גאָס איז פּאַראַן אַ מאָסן קבר פון צוויי טויזנט אידן אומגעקומענע אין צייט פון גרויסער אקציע אין 1942, דאָס איז אָלץ וואָס איז אונדז איבערגעבליבן פון דער וואונדערלעכער שטאָט, דאָס אידישע טשענסטאָכאָוו, וואָס אין דער צייט פון גרויסן געטא זיינען נאָך געווען 50 טויזנט אידן, מענער, פרויען, יונגט און קינדער. פון אונדזער שפּרודלדיק אידיש לעבן מיט צוויי שולן, בתי מדרשים, 2 אידישע גימאַזיעס אַ חלוצישע גאַרטן־פּאַרס, אַרגאַניזאַציעס, כאָר, ביבליאָטעקן, פּאַרטיין, חסידים־שטיבלעך און רבישע הויף, אַ פּרץ־פֿאַלקס־שולע, אַ לעבעדיק אידיש־זומיות־דיק לשון, וואָס איז דערשטיקט געווארן בימי השואה.

פון דעם אַלעם איז געבליבן אַ פֿאַרוואַרלאָזטער בית־עולם, וואָס גיט נישט קיין רוּ אונדזערע בני־עיר, ספּעציעל די פון צווייטן דור וואָס וואַרענען אין אַמעריקע, אין ישראל און אַנדערע לענדער. קומען זיי אויף קבר־אבות און זוכן די שפּורן פון קינדער־יאָרן. די גאַסלעך און הייזער וואו ס׳האָבן געוואוינט זייערע עלטערן, דעם געטאָ, די אַלייען, דעם קלוב אריפן אָרט פון דער אויפגעריסענער גרויס־אָרטיקער שול, די נייע מקווה אויף דער גאַרבאַלדי־גאָס און דעם טרויעריקן מאַרטירער־פּלאַץ. אַנדערע קומען באַזוכן אַ פוילישע משפּחה וואָס האָט געראַטעוועט אַ אידיש קינד, אַדער עמעצן אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער.

זיי דערציילן וועגן גרויסע מאַרערע הייזער, פאַבריקן, הוסעס, נייע באָן־סטאַנציעס — טשענסטאָכאָוו איז נישט צו דערקענען. אָבער פּאַר די אידישע וויזיטערס, איז זי אַ פרעמדע שטאָט. כלויז דער בית עולם מיט זיינע מצבות דערמאָנט, אז ס׳האָבן דאָ געלעבט אידן. הינטערן בית עולם איז פּאַראַן אַ אייזן־הוטע און די פירערשאָפט, די אינוזשינירן דאָרפן דאָס "גוטע אָרט" פּאַר

WRITERS OF THE JEWISH MEDIA

די יידישע פרעסע

R. Federman
ר. פעדערמאן

W. Levenhoff
ו. לעוועניהאף

A. Chroblowsky
א. כראבלאווסקי

פון אידישן גייסט, דאס פארוצען אונטער די געטא באדינגונגען א אידיש געזעלשאפטליך לעבן, איז א היסטארישער ביישפיל פון דעם אומשטערבליכן אני מאמין מאטיוו, דער מאטיוו פון אידישן קיום אין אלע צייטן. פון אונטער די דראט פארצוימונגען אין די געטאס, האבן די אידן אויסגעזונגען "זאג ניט קיינמאל אז די גייסט דעם לעצטן וועג", זיך געקלאמערט אין דעם גלויבן, אז די אנטיהיטלעריסטישע וועלט, און די פירער פון די צאלרייכע אידישע קיבוצים פון דער וועלט וועלן דערהערן זייער הילפס רוף.

נישט געפינען האבן זייערע תפילות קיין אפקלאנג, די קדושים טראגן נישט קיין שולד, פאר זייער פאסיווקייט, און פאר דעם פינאל. — מיט דעם גאנצן יראת הכבוד צו די וועלכע האבן זוכה געווען צו באוואפנטער נקמה און העלדיש געקעמפט מיט די נאצי־מערדער פארן כבוד פון אידישן פאלק, איז דאס פארבלייבן אין די געטאס, נישט געווען מיט קיין איין גראד וויניקער הערואיש, לויט דעם שטאנדפונקט פון טראדיציאנעלער אידישקייט, ווי דאס ארגאניזירן קאמפס־גרופן אין די וועלדער.

מיר טארן אויך נישט פארגעסן צו דערמאנען די ספעציפישע ראל און גבורה פון דער אידישער פרוי אין די געטאס, וואס די היסטאריקער, עמנואל רינגעלבלום, בער מארק און דער פארטיזאן משה קאגאנאוויטש האבן נעשילדערט אין זייערע ווערק. די אידישע פרוי איז געווען אקטיוו אין די פארשידענע פארמען פונם קאמף און האט געמאכט א וויכטיקן בייטראג אין דעם ענטגילטיקן זיג קעגן דער נאצישער חיה. גאנץ אייראפע איז געווען אין דער צייט פון מלחמה איין גרויסער אוישוויץ אין וועלכן אידן אין די לאגערן, געטאס און באהעלטנישן האבן געגעבן א וויידערשטאנד דעם נאצי שונא דורך זייער קאמף צו לעבן און אים איבערלעבן.

ווילן מיר אויסשרייען צו די וועלכע זענען דארטן נישט געווען, פארשוועכט נישט דעם כבוד פון אונזערע קדושים, אונזערע ברידער און שוועסטער, זיינען געווען פאראייניקט אין קאמף פאר אידישער ווירדע און מענטשליכקייט, סיי די וואס זיינען געפאלן מיט געווער אין האנט, אין סיי די מיליאנען וואס זיינען פארפייניקט געווארן פון די נאצישע חיות. דער שמערטץ איז געבליבן ביי די געראטעוועטע, זיי זיינען די לעבעדיקע עדות וואס טראגן אין זייער זכרון די מאסן עקדה פון צווייטן וועלט קריג, א פינסטערע תקופה, ווי יעדער סימן פון אידן און אידישקייט וואס איז אזוי ברוטאל אויסגערומט געווארן.

אין די פינף יאר פון דער נאצישער בארבארישער הערשאפט, איז די געשיכטע פון אידישן ווידערשטאנד אין די געטאס געהיליקט געווארן דורך פערמאנענטן טענליכן קידוש השם מיט עקשנותדיקן קאלעקטיוון גראנגל, און די דאזיקע ליידנס עטאפן דארפן שטודירט ווערן פון אלע חורבן פארשער. די וואס ווילן איינרעדן, אז די געטאס האבן געקענט זיין קאמפס פאויציעס אין א פארמעסט קעגן נאציזם זיינען פאלש. די פאסיווקייט פון נישט שטעלן קיין ווידערשטאנד דארפט ארדעסירט ווערן צו דער וועלט, וועלכע איז געווען פריי און זיך צוגעקוקט ווי מען ברענט אידישע קינדער אין דער דאזיקער ביטערער און פינסטערער היטלער ימח שמו תקופה.

הערי קליין

ווידערשטאַנד אין די געטאָס און לאגערן

א בליק צו דעם נעכטיקן אמאל מיט דעם ווירקליכן היינט

וועָן דער פילם "האלאקאסט" איז געווען געווארן אויף טעלעוויזיע, זיינען מיליאָנען מענטשן געזעסן מיט שפאנונג און מיט טרערן אין די אויגן און צוגעקוקט זיך צו די בילדער פון שרעקליכע ליידן און פארפאלגונגען, ביטערע מאמענטן פון אידישער טראגעדיע אונטער דער בלוטיקער נאצי הערשאפט.

דער פילם האט געהאט קריטישע אפרופן אין אמעריקע און אין ענגלאנד, אז "האלאקאסט" האט א סך דעפעקטן אין די שילדערונגען פון די אידישע ליידן אין די טויט פאבריקן און גאז אויוונס, — זי האט ניט קלאר געמאכט ענוג פאר דעם צושויער "ווי אזוי" האט אזא טראגעדיע געקענט פאסירן, און די דאזיקע צושויער שאקירט מיט אומגלויבלעכע סצענעס, פרעגן היינט, פארוואס האבן די אידן ניט געשטעלט קיין ווידערשטאנד, פארוואס זיינען זיי געבליבן פאסיוו צו זייער גורל.

מיר די שארית הפליטה די לעבעדיקע עדות פון פיין און ליידן קענען זאגן פאלענדעס, אז אידן האבן זיך קעגנגעשטעלט וועָן און ווי עס געווען מעגליך, די מענטשן וועלכע האבן ניט דורכגעמאכט דעם דאזיקן ליידנס־וועג, קענען קיינמאל ניט באגרייפן די אומשטענדן און די פאלגן וועלכע וואלטן געברענגט נאך מער גרעסערע און פיינלעכע יסורים פאר די דערמארדעטע אידן. די פראגע פארוואס אידן האבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאנד איז זייער אן אנגעווייטיקטע פראגע — און ווידער קומען מיר צו די אומשטענדן, וועָן עס איז שוין יא פארגעקומען א ווידערשטאנד איז ער גלייך דערשטיקט געווארן, ווייל אנטלויפן האבן זיי ניט געקענט, ווי וואלטן זיי געלאפן און ביי וועמען וואלטן זיי געבעטן הילף, "ווי א הין זאל איך גיין", אז פארהאקט זיינען געווען אלע טויערן פון פרייהייט אפילו פאר די וועלכע וואלטן זיך יא געקענט ראטעווען האט מען אויך צוריקגעשיקט צום אומקום, ווייל דער גאנצער ארום איז געווען פארפעסטעט מיט אנטיסעמיטישן גיפט צו יעדן איינעם איד, און דאס איז געווען דער גרונט מאטיוו און דער שורש וועלכער האט דערפירט צו אונזער גרויסן חורבן.

די גרעסטע ארמייען אין אייראפע, באוואפנט פון קאפ ביז פיס האבן ניט געקענט אויסהאלטן דעם דרוק פון נצחונות פון די היטלעריסטישע מיליטערישע כוחות, האבן די אויסגעמאטערטע אידן אין די געטאס באדארפט שטעלן א ווידערשטאנד מיט געווער וואס זאל באזיגן די נאצישע ארמיי. דער ווירקלעכער פאקט איז, אז אידן האבן יא געשטעלט א ווידערשטאנד, א גייסטיקן הערראישן ווידערשטאנד. און דער געהיימער וואפן פון די דאזיקע אומגליקלעכע אידן איז געווען דער "בטחון".

יארן זיינען מיר געווען שוהפים צום שטילשווייגן צום כלל געטאס און לאגערן. מיר האבן געמאסטן אידישן הערראיזם אין דער היטלער ימח שמו תקופה מיט דער צאל אויפגעריסענע באמבעס, און אפגעפייערטע ביקסן זאלבן, אונזער ענטפער צו אלעמען און פאר זיך אליין, זיינען די אומאויסשעפליכע קוואלן, פון דערהויבענער גייסטיקער גבורה אין אלע געטאס אין לאגערן.

דאס אריינטרייבן די אידן אין די געטאס איז געווען א צוגעגרייטע נעץ און א שטאפל צו ליקווידאציע. דאס זיינען געווען די דייטשע כוונות און דער ענד ציל צו ענטגילטיקע לייזונג, דורך סעלעקציעס, האָבן זיי אינזשינירט די אויסראטונג פון מורח אייראפאישן אידנטום. — אין דער דאזיקער גורל־דיקער צייט אין די געטאס, איז דער ווידערשטאנד געקומען דורך דעם טראדיציאנעלן אידישן וועג פון הייליגן דאס לעבן אונטער אלע אומשטענדן, יעדער טאג, יעדע פארלענגערטע שעה, איז געווען א דעמאנסטראציע פון דער וויטאליטעט

ה. קלין

פראגמענטן פון אידישן לעבן אין טשענסטאָכאָוו
ערב דער צווייטער וועלט מלחמה
(א קאפיטל זכרונות)

דאס אידישע טשענסטאָכאָוו האט געקענט דינען אין פיל הינזיכטן אלס מוסטער פון א שיין אידיש לעבן. סיי מיט אירע אינסטיטוציעס און סיי מיט די וואס זיינען געשטאנען אין שפיץ פון זיי. דאס אידישע טשענסטאָכאָוו האט פארמאגט א גאנצע רייַ פערזענלעכקייטן וואס זיינען געווען שטענדיק גרייט צו טאן עפעס לטובת הכלל. זיי האבן כסדר אפגעגעבן זייער צייט און ענערגיע אויף איינצוארדנען אמבעסטן דאס אידישע לעבן פון דער דאזיקער גרויסער און אנגעזעענער אידישער שטאָט.

טשענסטאָכאָוו האט אין אירע נארמאלע צייטן געהאט א באפעלקערונג פון 135 טויזנט, דערפון אירן נאר 35 טויזנט בערך, אבער דאך, האט די דאזיקע "נאציאנאלע מינדערהייט פאָרנומען דעם אויבן אָן אין ווירטשאפטליכן לעבן פון שטאָט. די אידן האבן אנטוויקלט די אינדוסטרי געשאפן ארבעט פאר פיל טויזנטער קריסטליכע ארבעטער.

די שטאט טשענסטאָכאָוו האט געשפילט אן אייגנארטיקע ראָלע אין דער פוילישער געשיכטע. געווען צייטן, ווען די דאזיקע שטאט איז באטראכט געווארן פאר דער סאמער הייליקסטער וואס קאנגרעס־פוילן האט פארמאגט. אין די צייטן פון דעם אמאליקן זעלבסשטענדיקן פוילן איז דער נאמען טשענסטאָכאָוו געווען תמיד פארהערלעכט, בפרט אין מאמענטן פון היסטארישן קאמף פאר א נאציאנאלן קיום. דאס איז געווען על פי רוב בעת מלחמות, ווען פרעמדע חיילות האבן געשטורמט די פעסטונג טשענסטאָכאָוו, וואס איז געווען דער טויער וואס עפנט דאס הארץ פון פוילן וואַרשע. אבער ווען אזעלכע מלחמות פלעגן זיך ענדיקן מיט א נצחון פאר דער פוילישער ארמיי, פלעגט מען דעם דאזיקן "נס" צושרייבן דעם "זכות" פון דער הייליקער מאריע־בילד וואס געפינט זיך אין דעם מאנאסטיר פון "יאסנא־גורא" אדער קלארענבערג ווי מען האט עס גערופן אין כמעט אלע מערב־איראפעאישע געאגראפיעס און וועג־ווייזער.

דער טשענסטאָכאָווער מאנאסטיר איז מיט דער צייט געווען אזוי בארימט אין גאנץ פוילן אז מען איז אהין געפארן נישט נאר טאן תפילה נאר אויך אביסל א ראבעווע טאָן. די מתנות פאר דעם קלויסטער זיינען געוואקסן, און פאנטאסטישע קלאנגען האבן זיך פארשפרייט וועגן די אוצרות פון גאלד, וואס געפינט זיך דארטן. אין 1430 איז א באנדע פון פוילישע שלאכטע אנגעפאלן אויפן מאנאסטיר, צוגענומען א טייל פון די ווערטפולע זאכן און אפילו אוועקגעשלעפט דאס "הייליקע בילד".

די לעגענדע וואס איז פארשריבן אין דער נישט געדרוקטער כראניק פון דעם מאנאסטיר, דערציילט, אז ווען די רויבער האבן ארויסגענומען דאס בילד, האט דאס בילד אנגעהויבן "ווייַנען". די רויבער האבן זיך דערשראקן און פון כעס אדער פחד אנגעהויבן שניידן דאס בילד מיט א שווערד און אנטלאפן. איבערלאזנדיק דאס צעשניטען בילד נישט וויַט פון דער "יאסנא גורא". די רויבער פון די אוצרות האט מען נעכאפט און פארמשפט צום טויט.

וועז אין דער נאכט פון 24־טן אויפן 25־טן דעצעמבער, 1939, האבן דייטשע קריסטן מיט דער הילף פון פינצטערע עלעמענטן פון דער פוילישער באפעלקערונג אפגעטאן איינע פון זייער שענדלעכסטע טאטן אין טשענסטאכאוו קעגן די אידן. עס דערהערט זיך פלוצלינג אויף דער גאריבאלדי גאס, (אמאליקער ספאדעק) א ווילדער געשריי פון פוילישע יוגענטליכע אויסגעמישט מיט דייטשע אויסרופן און גלייך האט זיך אנגעהויבן דאס ווארפן שטיינער אין די פענצטער פון די אידישע וואוינונגען, דאס איז געווען דער ערשטער אנזאג פון עפעס שלעכטס. און אייניקע מינוטן שפעטער האט מען שרין געקענט זען, ווי דייטשע און פוילישע כוליגאנעס ווארפן צינד־באמבעס אין דער דייטשער שול אריין אויף ווילסאנא גאס און גאריבאלדי.

דאס פייער האט שנעל ארומגענומען די אינעווייניקסטע אינריכטונגען פון דער שול. די בענק, דער שלחן, דאס ארון־קודש מיט די ספרי תורות און אלע אנדערע טיילן פון דעם בית התפילה, זיינען פארניכטעט געווארן פון פייער, וואס האט זיך וואס אמאל מער פארשפרייט, ערשט ארום דרײַ בײַנאכט האט זיך דאס פייער איינגעלאשן און פארברענט די רעשטלעך פון דער אמאליקער גרויסער שול. היינט שטייען אירע מויערן צום אנדענק פון דער אמאליקער הערלעכקייט פון דער טשענסטאכאווער קהילה.

דאס פולסירנדיקע קאליירפולע לעבן פון צאלרייכן אידישן קיבוץ אין טשענסטאכאוו איז צושטערט געווארן מיטן מאמענט וועז עס איז אויסגעבראכן די צווייטע וועלט־שחיטה און די היטלעריסטישע חיילות האבן אריינמארשירט אין שטאט. ס׳האט זיך אנגעהויבן דאס גרויסע אומגליק וואס האט זיך אין יאר 1942 פארענדיקט מיט דער קאטאסטראפע פון נאנצן אידישן ישוב אין טשענסטאכאוו וואס איז פארשניטן געווארן פון די היטלעריסטיש רוצחים, ימח שמם.

די אלטע שול

דער וואקואל אין טשענסטאכאוו

אווי האט אויסגעזען דער צעשטערטער בית־עולם אין טשענסטאכאוו אין יאר 1946

ווי אזוי האט אויסגעזען דאס אידישע לעבן אין טשענסטאָכאָוו

הערי קליין

פוילן איז אין יענע "גוטע" יארן געווען געבענטשט מיט "ענדעקעס" (נאציאנאלע דעמאקראטישע פארטיי). זיי זיינען געווען די גרעסטע געגנער פון פילסודסקי'ס "סאנאציע" פארטיי און דאצו די פארביסנסטע שונאים פון אידן. האט זיך די דאויקע "מגפה" באזונדערס פארשטארקט אין דער שטאט טשענסטאכאוו.

צווישן ביידע וועלט מלחמות האט אין פוילן דאס רייכקייט און ארעמקייט דאס בשותפות'דיקע און דאס אינדיווידועלע אינם אידישן לעבן פון איין וייט, און די אנטי־אידישע רעגירונג פאליטיק פון דער צווייטער זייט געפאדערט א ברייט ארבעטס־געביט פאר דער קהילה און נויטוועניק געמאכט איר עקזיסטענץ. ביידע אספעקטן האבן געגעבן אינהאלט דער קהילה־ארגאניזאציע און באשטימט איר אויטאנאמישן כאראקטער. דאס אידישע לעבן אין טשענסטאכאוו האט געשאפן פאר דער קהילה־ארגאניזאציע א ברייט ארבעטס פעלד וואס האט באדארפט באשטימען דעם גאנג פון אידישן לעבן אין טשענסטאכאוו.

טיף איינגעקריצט אין זכרון איז דאס אלעס. פאר דיינע אויגן שטייען, ווי די וואלסט ערשט נעכטן האבן געזען די גאסן פון דער שטאט, די הונדערטער אידישע הייזער, וועלכע אידישע איניציאטיוו און ענערגיע האבן אויפגעבויט. דארט זיינען געווען שולן און בתי־מדרשים, דערציאונגס אנטשטאלטן און ישיבות, ווירטשאפטלעך פראפעסיאנעלע פאראיינען און פאליטישע פארטייען, עקאנאמישע און סאציאלע אינסטיטוציעס, פינאנציעלע אנשטאלטן.

גאר באזונדערס האט דאס אידישע טשענסטאכאוו זיך געגרויסט מיט אירע גייסטיקע אידישע פירער אין רעליגיעזן זין, א חרץ דעם גרויסן גאון הרב ר' נחום אש, וואס האט באצירט די שטאט, האט טשענסטאכאוו אויך פארמאגט א גאנצע רייע פון מורה־הוראה'ס און דיינים און אויך אזוי סתם לערנער, וועלכע האבן געהאט א גרויסן נאמען. איך וויל דא דערמאנען א פאר פון זיי, ווי למשל ר' יאסעלע קירער (אדער ווי מען האט אים גערופן "יאסעלע פראקאש"), וואס איז געווען איינער פון די מורה־הוראה'ס אויף וועלכן דער רב האט זיך שטענדיק געקענט פארלאזן. אדער דער מורה־הלכה און דעם דיין ר' נחום גרינפעלד, ר' יאסעלע קליינפלאץ און ר' בנימין רובין (דעם רבי ר' אביגדור'ס איידעם).

עס איז נישט אווי לייכט צו שרייבן וועגן די לעצטע וואכן פון די טשענסטאכאווער אידן, ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, — אלע האבן געמיינט, אז ס'קאן אים נישט טרעפן קיין שום אומגליק.

פרייטיק דעם 1־טן סעפטעמבער 1939

אין די פרימארגן שעהן איז נאצי דייטשלאנד באפאלן פוילן. און שוין דעם דריטן טאג, זונטיק דעם דריטן סעפטעמבער, ניין אויגער אין דער פרי האבן די דייטשישע מאטריזדטע איינהייטן אנגעהויבן אריינדרינגען קיין טשענסטאכאוו און איין טאג שפעטער האט זיך אנגעהויבן די ערשטע שחיטה, וואס האט באקומען דעם נאמען:

"דער בלוטיקער מאנטיק".

די ערשטע דרײ טעג פון נאצישער הערשאפט אין טשענסטאכאוו איז געווען אונטערן צייכן פון בלוטיקן מארד און רויב. דאס אידישע וירטשאפטלעכע לעבן איז פולשטענדיק פאראליזירט געווארן. וויא האגל האט זיך א שאט געטאן רעפרעסיעס און פאראדענונגען וואס האבן געצילט מאראליש צו דערשטיקן דאס אידישע לעבן.

געווען קיים פיר חדשים נאכדעם ווי די דייטשן האבן באזעצט טשענסטאכאוו,

ד״ר בנימין ארענשטיין

געבוירן אין וואַרשע. זון פון הרב ר׳ אליעזר און צפורה. פון דער היים שפירא. ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, איז ער א־ווק פון וואַרשע. פון סעפטעמבער 26, 1939, ביז אפריל 27, 1942 געווען אין אָטוואָצק. פון אפריל 28, 1942 ביז יאַנואַר 22, 1943 געווען אין לאגער ,קאַרטשעוו״ און פון דאָרט אַנטלאָפן קיין טשענסטאָכאָוו. געווען אין טשענסטאָכאָווער קליינעם געטא. צוערשט געארבעט אין ״האסאג־ראקוו״ און נאָכדעם אין ״האסאג־פעלצערן״. יוני 25 קאשארירט געווארן אין ״האסאג־פעלצערן״. יאַנואר 15, 1945 דעפּאַרטירט געווארן קיין בוכענוואַלד און פון דאָרט יאַנואר 24, 1945 קיין ״דאָרא״ זון נאָכדעם עוואַקויירט געווארן אפריל 2, 1945 קיין בערגען־כעלזען און דאָרט באפרייט געווארן אפריל 15, 1945. נאָך דער באפרייאונג געווינט אין מערב־דייטשלאַנד זין דער שטאָט באמבערג. געווען פארטרעטן אין א גאנצע רייע אינסטאַנצן פון דער שארית הפליטה. געווען דירעקטאָר פון דער רע־גיאָנאלער היסטאָרישער קאמיסיע אין פראַנקפ. לעקטאָר פון צענטראלן באארד פאר קולטור און דערציאונג און מיטגעארבעט אין דער פרעסע. ער איז דערווייל גע־וואָרן אלס פאַרזיצער פון קולטור־קאָמיטעט פון דער צענטראָל פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד און אויפגעטרעטן אויך אלס צענטראַלע אַקאדעמיעס. ער איז דער מחבר פון בוך ״חורבן־טשענסטאָכאָוו״, דעדאקטאָר פון דער איינמאָליקער אויסגאבע ״גוונדזער יאַרציים״ און א גאנצע רייע אנדערע פובליקזיצעס. אנגעקומען קיין קאנאדע אקטאבער 28, 1948. דערווייל געווארן זלס ערשטער פאַרזיצער פון דער טשענסטאָכאָווער לאנדס־מאנשאפט אין מאָנטרעאל און נאָכדעם פארנומען דעם אמט אלס גענעראל־סעקרע־טאר, וועלכן ער פארנעמט ביז דעם היינטיקן טאג. אין קאנאדע פארעפנטליכט א גאנצע רייע בראשורן און אפהאנדלונגען וועגן אלגעמיינע פראבלעמען און אויך וועגן טשענסטאכאוו.

אין אלגעמיין שילדערט דר. גליקכמאן רפאל פעדערמאנען אין פאלגנדע ווערטער: „ער איז געקומען צו דער יידישער גאס און צו זיך מענטש ביים מאַרגן־שיין פון פוילישן יידנטום און געשמאַנען מיט אים ביז זיין אונטערגאַנג. עס איז געווען זיין זכיה צו שטיין ביים בראשית און עס איז אויך געווען זיין טראַגעדיע צו זען דעם ביטערן און טראַגישן סוף. רפאל פעדערמאן פארקערפערט אין זיך די בעסטע טראַדיציעס פון דעם הערלעכן און טראַגיש פארשניטענעם פוילישן יידנטום". („קולטור און דערציאונג", ניו־יאָרק, נר. 6, נאָוועמבער 1962, זייט 8).

רפאל פעדערמאן איז אויך דער מחבר פון בוך: „ביי די טייכן פון וואַרטע און איסט ריווער", וואָס איז אייגנטלעך אַן אויטאָביאָגראפיע פון מחבר. ער האָט אויך ארויסגעגעבן א יזכור רעקאָרד, וואָס באשטייט פון א ליד „טשענסטאכאָוו", א יזכור רעדע פון רפאל פעדערמאן און ז. סעגאלאָוויטשעס קדיש. ביידע לידער „טשענסטאכאָוו" און „קדיש" זיינען געזונגען דורך דעם זינגער־קינסטלער מאיר שטיינוואַרצעל. די קאָמפאָזיציעס צו ביידע לידער האָט געשאַפן דער קאָמפאָזיטאָר מ. גאלבארט, וועלכער האָט געשפילט די פיאַנאָ ביים רעקאָרדירן די לידער.

וועגן דעם רעקאָרד שרייבט חנן קיצל פאַלגנדעס: „אין דעם יזכור רעקאָרד טויכט אויף אונדזער יידיש טשענסטאכאָוו ווי א וויינטער חלום. די שטילע געסלעך, דער אלטער מארק, די לאַנגע גרינע אלייען און פארקן, די שולן און בתי־מדרשים, אונדזערע פרומע, למדנישע זיידעס, אונדזערע פאַרוואַרגטע און פארהאַרעוועטע מאַטעס: די תפילות פון אונדזערע הייליקע מאמעס ביי די בענטשליכט אין פרייטיק צונאכטס. דאָס געזאַנג פון נייעם דור, זיין קאמף פאר א גערעכטער, שלומדיקער וועלט, דאָס געזאַנג פון חלוצים פול מיט האָפענונג און גלויבן אין א זיכערער היים".

דער „טאָג" פון נאָוועמבער 3, 1950, האָט געשריבן וועגן רעקאָרד אין אלגעמיין אין ספעציעל וועגן רפאל פעדערמאנס יזכור רעדע, אז „די ווערטער שניידן ביים האַרצן, אוי וואָס עס איז געווארן פון א יידישער קהילה אין פוילן".

שלום סעקונדא, אין „פאָרווערטס" פון דעצעמבער 2, 1960, האָט אנאליזירט דעם רעקאָרד פון מוזיקאלישן שטאַנדפונקט און גלייכצייטיק כאראקטעריזירט רפאל פעדערמאנס רעדע: „די רעדע איז א טיף רירנדע און ווערט פאַרגעטראָגן מיט דעם פאטאס פון א מענטשן פאר וועמען די שטאָט האָט איבערגעלאָזט פאטעטישע און גלייכצייטיק ליכטיקע זכרונות".

רפאל פעדערמאן האָט מיט זיינע אקטיוויטעטן מקדש געווען דאָס לעבן, שאַפן און אומקום פון טשענסטאכאָווער יידנטום.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען די נאצי־הענקער האבן זיך געגרייט צו דער שחיטה פון איראָפּעישן יידנטום און דער באַדן האָט שוין געברענגט אונטער די פיס, געלינגט פעדערמאַנען אין צייט צו פאַרלאָזן וואַרשע און אויסצומיידן דעם אָנקומענדן שחיטה־שטורעם. א דאַנק פעדערמאַן׳ס פאר־צווייגטע פאַרבינדונגען, איז אים געלונגען צו באַקומען פאַפירן פון די פאַרייניקטע שטאַטן קייןווילנע און פון דאַרט דורך פארשיידענע וועגן און אומוועגן ווי: מינסק, מאָסקוע, סווערדלאָווסק, קראַסנאָיאַרסק, בייקאל, אירקוטסק, טשיטא, קויבישעוו, בירא־בידזשאַן און דורך א גאַנצע רייע אַנדערע אומוועגן, צוליב די מלחמה־אָפּערא־ציעס, אָנצוקומען אויף דער טעריטאָריע פון די פאַרייניקטע שטאַטן אָקטאָבער 31, 1940.

אויפן אמעריקאַנער קאָנטינענט איז רפאל פעדערמאַן געוואָרן דער אַדרעס פון די טשענסטאָכאָוער לאַנדסלייט אין דער וועלט. אויב אין דער צייט פון צווישן ביידע וועלט־מלחמות איז ער געווען דער פאַרטרעטער פון טשענסטאָכאָוער יידנטום וואָס האָט געקעמפט פאר זייער רעכט אין דער היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו, איז נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער געפילט א מאַראַלישע פליכט און אויפגאָבע לגבי די אומגעקומענע מאַסן, פון די נאצישע גרויזאמקייטן, צו זאָגן קדיש און יזכור. מיט א געפיל פון גאָר גרויסער אחריות האָט ער אויף דעם געביט געטאָן גאָר גרויסע זאכן. ער האָט אקטיוויזירט די לאַנדסמאַנשאפטן אין די פאַרייניקטע שטאַטן און אין קאַנאַדע, געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט אלע טשענסטאָכאָוער לאַנדסמאַנשאפטן אין דער וועלט און וויי אויך מיט די על פי נס ניצול געוואָרענע לאַנדסלייט און ארויסגעגעבן צוויי גאָר וויכטיקע ביכער: „טשענסטאָכאָוער יידן״ און „טשענסטאָכאָוו״. די אלגעמיינע מיינונג, פאקטיש איז עס אזוי, אז אָן זיינע באמיאונגען, לייסטונגען און אחריות־פולער אבערגעגעבנקייט, וואלטן די ביכער נישט געקענט דערשיינען.

צבי ראָזענוויין האָט דערקלערט, אז: „פעדערמאַנען איז א סך צו פארדאַנקען דאָס דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָוער יידן״ און דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו״ (בוך „טשענסטאָכאָוו״ זייט 229).

בן־מרדכי זיין אלגעמיינער כאראקטעריסטיק וועגן פעדערמאַן האָט געשריבן: „גלייך נאָך זיין אָנקומען אין די פאַרייניקטע שטאַטן וואַרפט ער זיך אריין אין דער ארבעט פאר זיינע טשענסטאָכאָוער לאַנדסלייט. ער קען נישט רוען אין די טעג פון חורבן, ביז ער דערווארט זיך צו דער ענדע פון דער מלחמה. ווען די באפרייטע יידן, אין די דייטשע לאַגערן, זיין די־פּי קעמפּס, הויבן זיך אָן צו וועגן נאָך הילף, פעדערמאַנס אפּיס, ווו ער ארבעט, ווערט פאקטיש דער אַדרעס פון טויזנטער יידישע פליטים אין דייטשלאַנד. ער העלפט, ער זאמלט געלט, פעקלעך שפּייז, קליידער און ער טוט אלץ ארויסצוואַרטעווינע זיינע לאַנדסלייט פון די די־פּי לאגערן״. (בוך „טשענסטאָכאָוו״, זייט 227).

דר. וואָלף גליקסמאן האָט געשריבן, אז בייזע ביכער „טשענסטאָכאָוער יידן״ און „טשענסטאָכאָוו״, זיינען א רעזולטאַט דערפון, וואָס רפאל פעדערמאַן איז געווען דער רוח החיים פון דער אונטערנעמונג.

ד״ר בנימין ארענשטיין

רפאל פעדערמאן

דער נאמען רפאל פעדערמאן איז אויסגעוואקסן צום באגריף פון אן אינסטי־טוציע, צו א סינאגים פון רעפרעזענטאנץ פון טשענסטאכאוער יידנטום. צום באגריף מאמין, וואס דריקט זיך אויס אין אמונה שלימה אין דער דורכפירבארקייט פון פארשידענע פלענער, וואס פאר אנדערע דוכט זיך עס אויס ווי א פאנטאזיע. רפאל פעדערמאן איז דער מענטש פון טאט און צו יעדער זאך, וואס ער נעמט זיך אונטער אדורכצופירן טוט ער דאס מיט ליבשאפט, איבערגעבנקייט, גלויבן און אמונה.

ער איז געבוירן געוואָרן מערץ 24, 1892, אין טשענסטאכאוו אין הארץ פון דער יידישער ארעמקייט. דלות און נויט האט דאָרטן געהאט איר אומבאזיגבארע קעניגרייך. די געשעענישן אין טשענסטאכאוו האבן געלייגט א גייסטיקן חותם אויף רפאל פעדערמאנס קינדער־יאָרן. דאס איז געווען א שרפה אין א פאבריק אין וועלכער עס זיינען אומגעקומען זעקס יידישע ארבעטער־מיידלעך. די געשעעניש האט פשוט אויפגעטרייסלט דעם גאנצן יידישן ישוב און אויך זעלבסטפארשטענדלעך דעם דעמאלט צען יאריקן רפאל פעדערמאן. טשענסטאכאוו איז געווען און איז וויטער א שטרענג קאטוילישע שטאט. טויזנטער פילגרימען פלעגן קומען צו דער „יאסנא גוראַ" צו בעטן אויף נסים. גלייכצייטיק איז די שטאט געווען אנגעפילט ניטש בלויז מיט קאטוילישע תפילות, נאר אויך מיט א לאנגער דורות׳דיקער יידן־שנאה, יידן־האס, וואס האט עקספלאדירט אין עקסצעסן און אין פאגראמען.

רפאל פעדערמאן איז אויפגעוואקסן געוואָרן אין דער סביבה פון די ארבעטער און פאלקס־מאסן און דורך די זעלבע מאסן איז ער דערווייטלט געוואָרן צו דער יידישער קהילה־פארוואלטונג און אין שטאט־ראט, פארנעמענדיק דעם אמט פון סעקרעטאר. אין שטאט־ראט איז ער געווען דער צענטער פון אלע אטאקעס פאר זיין וואכוואמקייט קעגן די אנטי־יידישע עלעמענטן און שטענדיק געשטאנען אויף דער וואך צו פארטיידיקן די יידישע אינטערעסן. דער אנזען און רעפוטאציע פון רפאל פעדערמאן זיינען כסדר געוואקסן. ער האט פארגומען פארשידענע אמטן אין מוניציפאליטעטלעכן, געזעלשאפטלעכן, פאליטישן און קולטורעלן לעבן אין טשענסטאכאוו. ביז צום אויסבריך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז רפאל פעדערמאן געווען א צענטראלע פיגור אין געזעלשאפטלעכן און פאליטישן לעבן.

„חורבן טשענסטאכאוו". ער האט געברענגט ציטאטן אין זיין גאר וויכטיקן עסיי: „עטישע און סאציאלע פראבלעמען פון אונדזער קאטאסטראפע אין דער נאצי־צייט" („ייִדישער קעמפער", נר. 869, 8. סעפטעמבער 1950, זייטן 58—54). אין דער פובליקאציע פון „יד ושם", דערשינען אין דער העברעאישער שפראך אין יאר 1958, וויט 102 אונטערן טיטל: „בעיות מוקדמות ומיתודולוגיות בחקר תקופת השואה" און אין אַנדערע.

אין יאָר 1958 איז דערשינען דאָס 340־זייטיקע בוך אין גרויסן פֿאָרמאַט, אונטערן טיטל: „טשענסטאכאוו". אין דעם בוך איז ד"ר פילים פרידמאן פארטרעטן מיט אַן אַרבעט, וואָס הייסט: „אומקום און ווידערשטאנד פון טשענסטאָכאָוער יידן אין דער צייט פון דער נאצי־אקופאציע". די אַרבעט באשטייט פון א ביבליאָגראפישן איבערבליק איבער 107 ביבליאָגראפישע איינסן, וואָס זיינען דערשינען ביז דעם יאָר 1957 אין פינף שפראכן: העברעאיש, יידיש, ענגליש, פויליש און פראנצויזיש. דאָס איז די ערשטע אלגעמיינע ביבליאָגראפיע וועגן דער חורבן ליטעראטור וועגן טשענסטאָכאָו ביז דעם היינטיקן טאָג. די ביבליאָגראפיע אנטהאלט א זאכלעכן אינדעקס, וואָס ווייזט אַן אויף די באזונדערע פראָבלעמען אין אין וועלכע ארבעטן מען קען זיי געפינען. דאָס איז א גרויסער אויפטו פאר וויסנשאפטלער פאר קאָמפעראטיוויע פֿאָרשונגען. אין אלגעמיין איז די ביבליאָגראפיע א וויכטיקער בייטראג צו דער געשיכטס־פֿאָרשונג פון חורבן טשענסטאָכאָו.

א ספעציעלע אויפמערקזאמקייט דארפט געוויידמעט ווערן דאָס באדייטנדיקע ווערק: „וועג־ווייזער צו דער יידישער געשיכטע אונטער דער נאצי־אינטערדריקונג", פון ד"ר יעקב ראבינסאָן און ד"ר פילים פרידמאן. אין דעם גיגאנטישן ווערק זיינען אָנגעגעבן די הויפט ווערק, וואָס זיינען דערשינען ווען טשענסטאָכאָו און גלייכ־צייטיק אין אינדעקס איינ פון 396 זיינען אויסגערעכנט געוואָרן די פראָבלעמען, וואָס זיינען אין די ווערק באהאנדלט געוואָרן אין נעמלעך: ביבליאָגראפיע, ביבליא־גראפישער לעקסיקאָן, ביאָגראפיעס פון יידישע פערזענלעכקייטן: ארטיסטן, שרייבער, פעדאָגאָגן, געטא־קעמפער, דאָקטוירים, דענטיסטן, געזעלשאפטלעכע טוערס, זעלנער אין די אליאירטע ארמייען, כראָנאָלאָגיע, דאָקומענטאציע וועגן געטא, מאָפעס פון דער שטאָט טשענסטאָכאָו און פון געטא און אומגעקומענע געטא־קעמפער אין קאָמף.

דאָס ווערק איז איינע פון די חשובסטע און איז ארויסגעגעבן געוואָרן דורך „יד ושם" אין ירושלים און דורך דעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק אין יאָר 1960. דאָס ווערק איז פון אומגעהויערער באדייטונג און חשיבות און גלייכצייטיק דער וויכטיקסטער בייטראג צו דער געשיכטס־פֿאָרשונג פון חורבן־טשענסטאָכאָוו.

דער עסיי איז געשריבן אין דער צייט וועו עס פֿאלט אויס די זעקסטע יאָרצייט פון גרויסן היסטאָריקער און הויפט־פֿאָרשער פון דער חורבן־עפּאָכע, ד"ר פילים פרידמאן ע"ה און דעריבער דארפט דאָ געוואָגט ווערן, אז ד"ר פילים פרידמאן האָט מיט זיינע בייטראגן צו דער געשיכטס־פֿאָרשונג פון חורבן טשענסטאָכאָו זיך אומ־שטערבלעך געמאכט אין אייביק וועט ער לעבן אין די מוחות און געדאנקען פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. מיט זיינע ווערק וועט ער לויכטן ווי א נר־תמיד אין דער געשיכטע פון יידישן פאלק.

זאָל דאָ פאראפראזירט ווערן די סטראפקע פון חיים נחמן ביאליק'ס פאָעמע „אבלות" מיט וועלכע עס הויבט זיך אָן דער עסיי:

ס'זיינען פאר־אבל־ט אונדזערע הערצער מיט שוערן טרויער און באַדויער,
מיט פאַרווייטע אויגן, טיף פארקלעמטע הערצער און שוערע געמיטער,
פאַרבליבט אינזאָם די שארית החורבן אין הייליקן ציטער און טרויער,
אין שטילשווייגן, טיף פארטראכטע, מיט א תפילה אויף די ליפן פארציטערט.

שמעון דובנאָוו צוזאה? וועגן דעם שרייבט ד״ר מארק דוואָרזשעצקי אין זיין בוך „ירושלים דליטא אין קאמף אין אומק״ם״ (זייט 19): „האָבן מיר געשריבן אוך נאָטירט יעדער לויט זיין פעאיקייט אין זיין יכולת צו זען אוך צו עדות־זאָגן אוך זאמלען ארכיוו מאטעריאַלן״. וואס איז געווען דער אפקלאַנג פון ד״ר פיליפ כרידמאַן׳ס דערקלערונג? צענדליקער טויזנטער גביות־עדות דערקלערונגען, טויזנטער ארטיקלען אין צייטונגען, זשורנאַלן, זאמלביכער אין הונדערטער, הונדערטער ביכער. מיט דער ארבעט האָט ד״ר פיליפ פרידמאַן מקדש געווען (ואָל דאָ דערלויבט זיין זיך באַנוצן מיט קאַצענעלסאָן׳ס טיטל פון זיין עפּאָכע) „דאָס אויסגעהאַרגעטע יידישע פאָלק״.

אין יאָר 1945 וועלן די שארית טשענסטאָכאָ׳ער וואָס איז געשטאַנען אויפן ראַנד פון טויט, איז באפרייט געווארן, זיינען אָלע געווען פיזיש־דערשעפּטע, האַלב־טויטע און עס איז נאָך נישט מעגלעך געווען צו טראכטן וועגן געשיכטלעכע פובליקאַציעס. דעמאָלט האָט ד״ר פיליפ פרידמאַן פאַרעפנטלעכט דורך דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אָן אלבום אין זעקס שפראַכן. וואָס שטעלט פאָר אין בילד די נאציאָנאלע קאטאסטראָפע פון פוילישן יידנטום. אין דעם אלבום אויף זייט 86 געפינען זיך דריי בילדער באצייכנט מיט די נומערן 213, 214 און 215, וואָס שטעלן כּיט זיך פאָר די קאָנצענטראַציע־לאָגערן „האסאג״ אין טשענסטאָכאָוו. אין דעם זעלבן יאָר, וועָן קיינער פון די טשענסטאָכאָווער לאנדסלייט איז נאָך נישט געווען פיזיש אימשטאַנד צו טראכטן אין צו שרייבן, איז דערשינען פון ד״ר פיליפ פרידמאַן א בראָשור אין דער פוילישער שפּראַך אונטערן טיטל: „זאגלאָדא זשידווו פאָלסקיך״ (דער אומקום פון פוילישן יידנטום) אין וועלכער ער ברענגט אויף זייט 9 סטאַטיסטישע ידיעות פון די אפיציעלע מאַגיסטראַט ביכער פון טשענסטאָכאָוו. אין דער זעלבער בראָשור אויף זייט 36 אנאַליזירט ד״ר פיליפ פרידמאַן די פראגע פון וועמען עס באשטייען די על פי נס געראטעוועטע יידן, גיט ער אויך אָן פון קאָנצענטראַציע־לאָגער „האסאג״ אין טשענסטאָכאָוו.

וי באָקאַנט, זיינען יידן פון גרויסן און קליינעם טשענסטאָכאָווער געטא געשיקט געוואָרן קיין ראַדאָמסק, בילזשין אין סקאַרזשיסקא קאמיענא און פון דאָרט ווידער עוואקואירט געוואָרן קיין איישוויץ. ד״ר פיליפ פרידמאַן׳ס אלגעמיין אין אויס־פירלעך בוך „אָשוויענטשים״, וועגן יידישן לעבן, קאמף, אומקום און די דייטשע גענאָסייד פּאָליטיק אין דעם מאסן־מאָרד טיט־לאגער. דאָרפט אויך באטראכט ווערן וויי א באשטאנדטייל פון דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָווער יידנטום.

ענדע 1947, וועָן דער מאנוסקריפט פאָרן בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו״ איז שוין געווען גרייט צום דרוקן, האָט די צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאנדסמאַנשאפטן אין דער אמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד איבערגעגעבן דעם מאנוסקריפט צו דער פעדעראַציע פון פוילישע יידן אין מינכן, וי זאָל אַרויסזאָגן איר מיינונג. דער פאָרזיצער פון דער קאָמיסיע איז געווען ד״ר פיליפ פרידמאַן (ער איז שוין דעמאלט געווען אין דייטשלאַנד). נאָכדעם ווי ער האָט אדורכגעשוידירט דעם מאנוסקריפט, האָט ער מיט אלע מעגלעכע מיטלען זיך באמיט, אז דאָס בוך זאָל וואָס שנעלער דערשינען. ער האָט אויך אנגעשריבן א פאָרוואָרט צום בוך און נאָכדעם פאַרעפנטלעכט א רעצענזיע אין דער איינמאָליקער אויסגאבע פון דער צענטראַל פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאנדסמאנשאפטן „אונדזער יאַרצייט״, דערשינען אין זעלבן יאָר, אקטאָבער 1948.

ד״ר פיליפ פרידמאַן האָט נישט אדורכגעלאָזט קיין אין געלעגנהייט ער זאָל נישט ציטירן עפּיזאָדן פון דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָוו. אזוי צום ביישפיל אין זיין עסיי: „די ליטעראטור ביי דער שארית הפליטה״ (צוקונפט״, מערץ 1949, נומער 3, זייט 1952), האָט ער געשריבן מיט דער גרעסטער אנערקענונג וועגן בוך

זיינען זייער נאַנטסטע פֿאַמיליע מיטגלידער, פֿאַלקס־בריידער און שוועסטער, פּיל־צאָליקע תּלמידים, תּלמידות, ווי אויך זייַנע פּילצאָליקע און ווערטפֿולע ווערק אין נאַצישן פּייער פֿאַרברענט און חרוב געוואָרן. נישט געקוקט אויף דער אומ־היילבאַרער וווּנד, וואָס האָט געפּלאַטערט אין זיין הַאַרצן האָט ער זיין גייסטיקן גלייכגעוויכט נישט פֿאַרלוירן. ווי נאָר עס האָט זיך פֿאַרמירט די פּוילישע פֿראָווי־זאָרישע רעגירונג אין לובלין, געלינגט אים דאָרטן אָנצוקומען און ער ווערט גלייך נאָמינירט אין דער רעגירונגס־קאָמיסיע צו פֿאָרשן די דייטשע פֿאַרברעכנס אין פּוילן. ווי נאָר די נאַציס זיינען פֿאַרטריבן געוואָרן פּון פּוילן, קומט ד״ר פּיליפּ פרידמאַן קיין לאָדזש און אָנטוויקלט אַ גאָר אינטענסיווע טעטיקייט צו פֿאַראייביקן די ייִדישע מאַרטיראָלאָגיע אין דער געשיכטע. ער גרינדעט די צענטראָלע היס־טאָרישע קאָמיסיע און ווערט איר דירעקטאָר און גייסטיקער טאָן־געבער. גלייכצייטיק פֿאַרנעמט ער דעם אָמט פּון פּראָפעסאָר פֿאָר געשיכטע אין רעגירונגס־אוניווער־זיטעט. אין דער צענטראָלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין לאָדזש האָבן אונטער זיין אָנפירונג געאַרבעט הונדערטער פּראָטאָקאָלאָנטן; אויפגענומען גביות־עדות וועגן געטא־לעבן, געטא־קאָמפּן, לאָגער־לעבן, פּאַרטיזאַנער־קאָמפּן און אלץ, וואָס האָט אַ שייכות מיטן יידישן לעבן, קאָמף, אומקום און קדושה אין דער נאָצי־צייט.

דער מאַנטראָלער תּושב, געקומען נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה קיין קאַנאַדע, פֿריינד א. זשוכאָוויצקי, האָט איבערגעגעבן אַ וויכטיקן עפֿיזאָד וועגן ד״ר פּיליפּ פרידמאַן. וועג א. זשוכאָוויצקי איז אין יאָר 1945 אָנגעקומען קיין לאָדזש האָט ער זיך דערוווסט, אַז עס עגזיסטירט אין שטאָט אַ צענטראָלע היסטאָריישע קאָמיסיע. ער איז גלייך דאָרט אָוועק און דערצען ווי הונדערטער מענטשן זיצן אין שרייבן, נעמען אויף גביות־עדות און עס ליגן גאַנצע שטויסן מיט וויכטיקע מאַטעריאַלן, האָט ער זיך געפֿרעגט, ווער פֿירט עס אַן מיט אַזאַ אויסערגעווייַנלעך וויכטיקער אינסטיטוציע און גיט אינטרויקציעס די פּראָטאָקאָלאָנטן? דער ענטפֿער איז געווען, אַז דאָרט ביי יענעם טיש זיצט דער אָרגאַניזאַטאָר און גייסטיקער אַנפירער פון דער צענטראָלער היסטאָרישער קאָמיסיע און זיין נאָמען איז ד״ר פּיליפּ פרידמאַן. פרייַנד זשוכאָוויצקי האָט געוואַנדט זיינע בליקן צו ד״ר פּיליפּ פרידמאַן, וועלכער איז געזעסן פֿאַרטיפט אין געוויסע מאַטעריאַלן און מיט אַ הייליקער קדושה זיי געלייענט. וועג ער איז פֿאַרטיק געוואָרן מיט זיין אָרבעט איז ער צוגעקומען צו אַ גרופּע, וואָס איז נאָר וואָס אָנגעקומען קיין לאָדזש, זיך גערעטעוועט פון טויט און אומקום און האָט פֿאָר זיי געפֿרעדט: „יידן, וועט עס האָט נאָר גאָס אין האָרצן, וועט עס האָט נאָר אַ געוויסן, זאָל שוין זיך אויפקוצן און אָנשרייבן זיינע איבערלעבונגען און אלץ, וואָס ער האָט געזען און געהערט״.

ד״ר פּיליפּ פרידמאַן איז געווען ווי אלע אַנדערע אויסגעדאָרט, פיוויש דערשעפּט פון די איבערלעבונגען אין דער נאַצי־צייט, אָבער גלייכצייטיק האָט אַ גייסטיקייט געשיינט פון זיין געזיכט. ער האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ הייליקן. יעדער איינער איז געווען פֿאַרנומען מיט זיך: אויסווכן די נאַענטסטע און באַקאַנטע, וואָס האָבן זיך אפשר על פּי נס גערעטעוועט פון טויט, געפינען אַן אָרט וו דעם קאָפּ אוועקצולייגן, זיך שאָפן לעבנסמיטל צו שטילן דעם הונגער. אויסבאַמיען זיך א מלבוש דעם גוף ציצודעקן און ד״ר פּיליפּ פרידמאַן׳ס הויפּ־אינטערעס איז געווען — די געשיכטע פון חורבן.

ד״ר פּיליפּ פרידמאַן האָט מיט זיין דערקלערונג זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון קדוש און מארטירער פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו. ווי באַקאַנט איז פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצים דעצעמבער 8, 1941, אין רומבולי נעבן ריגע. אויפן וועג צום מזבח פון יידישער קדושה האָט ער אויסגערופן: „יידן שרייבט און פֿאַרשרייבט״. וואָס איז געווען דער אָפּקלאַנג פון פּראָפעסאָר

ד״ר פיליפ פרידמאן׳ס בייטראג צו דער געשיכטע פון טשענסטאכאוו

...ס איז פאראבל׳ס מיין הארץ, שוועבער טרויער אין הארץ. —

אלע ניישן אוועק שוין מיט גרינגע געמיטער.

נאר איך איינער בלייב זיצן אין טרויער פון יחיד.

אנטשוויגן און שטיל פארציטעט״.

חיים נחמן ביאליק.

„לידער און פאעמען״.
ניו־יארק, 1935. זייט 67.

ד״ר פיליפ פרידמאן ע״ה איז געווען דער היפּט צארשער פון דער חורבן־עפאכע. ער האט זיך באשעפטיקט מיט פארשן די יידישע פראבלעמען אין דער צייט פון דער נאציאנאלער קאטאסטראפע אונטער דער הערשאפט פון דער נאצי־טיראניע. זיינע פארשונגען האבן זיך נישט באגרענעצט צו אין געאגראפישן געביט. נאר האבן ארומגענומען אלע לענדער, וואו זיינען אקופירט געווארן דורך די נאצישע ארמייען און איינזעלנע איר רוצחישע פאליטיק פון עקסטערמינאציע און געזאמייד לגבי די יידן. א גאר באזונדערע אויפמערקזאמקייט האט ד״ר פיליפ פרידמאן געווידמעט דאס פוילישע יידנטום, וואס האט מיט זיך פארגעשטעלט דעם היפּט יסוד פון איראפעאישן יידנטום סיי פון אינטעלעקטועלן, נאציאנאלן, געזעל־שאפטלעכן, פאליטישן און סאציאלן שטאנדפונקט. דאס האט גורם געווען, אז אויך טשענסטאכאוו, די אכטע לויט רעיץ גרעסטע יידישע קהילה, זאל קומען אויף א געהעריקן אופן צום אייסדרוק.

ד״ר פיליפ פרידמאן איז געבוירן א פוילישער ייד, געבוירן געווארן אפריל 27, 1901, אין לעמבערג. דאס יידישע לעבן אין לעמבערג אין דער נאצי־צייט איז געווען אידענטיש ווי אין טשענסטאכאוו. יידן־צייכן, געטא, קאנפיסקאציעס פון יידישן אומבאוועגלעכן און באוועגלעכן פארמעגן, קאנטריבוציעס, הונגער, נויט, שטערבלעכקייט, צייטנגס־ארבעט, פאגראמען, דערשיסונגען, מאסן־פארניכטונגען, קאנצענטראציע־לאגערן און די אומזיכערקייט פון טאג.

א דאנק זיינע פילצאליקע פרייַנט איז ד״ר פיליפ פרידמאן געווען אויסבאהאלטן אין בונקער באהעלטענישן. יעדעס מאל, ווי דער שטייגער איז געווען, זיינען די באהעלטענישן באדראט געווארן און דעריבער האט ער געמוזט זוכן אלעמאל נייע בונקערס. אזוי איז עס געשען צוואנציק מאל. דאס זיין אין די בונקערס עטלעכע יאר אונטער א כסדר׳דיקער באדראונג פון טויט־געפאר אין קאלטע, פייכטע קעלערס און דומפיקע בוידעמס. האט אן שום צוייפל אנטוויקלט אין אים א קראנקהייט אין דאס האט פאראורזאכט זיין פרי־צייטיקן טויט.

ד״ר פיליפ פרידמאן האט אדורכגעמאכט צוואמען מיט דעם אייראפעאישן יידנטום דעם גייסטיקן און פיזישן געראנגל. דאס איז געווען א געראנגל פון בלוט, פייער, קאמף און קדושה. אויפן מזבח פון קאמף פאר יידישער פרייהייט

דאטעס פון די דעפארטאציעס אין טשענסטאכאוו

1טע אקציע — 11טער טאג אין תשרי, א טאג נאך יום כיפור, תש"ג — 1942

די גאסן — קאשאראוע
קרוטקע,
סטאדאלנע
קאוויע
ווארשעוער פון 15 ביז 43 — פון 28 ביז 44
גארנצארסקע פון 48 ביז ענדע פון 37 ביז ענדע
נאדזשעטשנע פון 44 ביז ענדע פון 43 ביז ענדע
גאריבאלדיגאס

2טע אקציע — 14 טעג אין תשרי, ערב סוכות

די גאסן — ספאדעק
סענאטארסקע
קאוויע
נאסטאוע
אלטער מארק
גארנצארסקע פון 26 ביז 46, פון 27 ביז 37
נאדזשעטשנע פון 30 ביז 44, פון 23 ביז 41

3טע אקציע — 17 טעג אין תשרי, 1טער טאג חול־המועד סוכות

די גאסן — טארגאוע (יאטקע גאס)
(פראכטע מיכאווסקי)
גארנצארסקע פון 1 ביז 25, פון 2 ביז 24
נאדזשעטשנע פון 1 ביז 21, פון 2 ביז 30
סטראושאצקע (בערלינער הויז)

4טע אקציע — 20 טעג אין תשרי, א טאג פאר הושענה רבה

די גאסן — פרושעמיסלאוע
ארליטש־דרעשערא
קאטעדראלנע פון 4 ביז 12, פון 7 ביז 17
1טע אלייע — פון 1 ביז 11
נייער מארק — פון 10 ביז 14

5טע אקציע — 24 טעג אין תשרי, שמחת תורה

די גאסן — בערקא יאסעלעוויטשא
נייער מארק — פון 2 ביז 6
וואַרשעווער — פון 1 ביז 13, פון 2 ביז 26
1טע אלייע — פון 2 ביז 12

א באמבע, איידער אוועקגעשלעפט צו ווערן קיין טרעבלינקע אין די גאז אויוועגס.

דורך דעכער זיינען אנגעקומען אידן פון אנדערע הויפן און דערצילט, אז אין דער צייט פון אלארם האבן אידן אויסגעניצט די פינסטערניש און דורך די דעכער זיינען זיי אנטלאפן אויף דער אריישער זייט, די אוקריינער האבן נאכגעשאסן, א טייל זיינען געפאלן טויט, אבער אנדערע איז דאך געלונגן צו אנטלויפן.

א מוטער נעמט אריס אירע בעסערע זאכן פון דער שראנק און פאקט איין אין רוקזעק פון אירע קינדער און דערביי קען זי זיך נישט באהערשן און ברעכט אריס אין א ביטער געווייין "וואס ווילן די מערדער פון אונז, וואס ווילן זיי פון אונז מאכן?"

א פאטער בעט זיין זון אז ער זאל נישט אריסגיין פון שטוב, ווייל די לעצטע נאכט ווייל ער זיין מיט אים צוזאמען.

א זון בעט זיך ביים אלטן חסידישן פאטער, וועלכער שטייט און בליקט דורך זיינע פארטערטע אויגן אין דער אויסגעשטערנטער העלער לבנה־נאכט, ווילענדיק דערבליקן דעם שרעקליכן סוד פון אומקום, אז ער זאל זיך לייגן שלאפן אויף א פאר שעה, קען דען ווער פארשטיין די טיף גרייכענדע געדאנקען מיט וועלכער דער אלטער חסידישער איד איז געווען דאמאלס באהערשט?

די גרויזאמע געשפענסטפולע מיט קאשמאר בילדער אנגעפילטע נאכט, איז געגאנגען צו איר ענד, די דעמערונג פון א נאך גרויזאמערן אויפגייענדיקן טאג איז געקומען, דער טאג איז באצייכענט מיט דער דאטע מאנטאג דעם 29-טן סעפטעמבער 1942.

דער טאג האט באגליט צו דער אייביקער רו טויזענטער הייליקע נשמות צום אומקום קיין טרעבלינקע, אויף די ליפן פון די אין זייער לעצטן וועג מארשירענדע איז געקומען צום אויסדרוק א קללה אויף וועלט און מענטש, און אויף דער זון וועלכע האט דאמאלס געשיינט אין איר פולער פראכט.

דער נייער מארק

בראנקפס הויז אין דער פרשטאט אלטע ביים מארבריק

נאר דער טויט קען זיין די אויפלייזונג פון די אנגסטן.

איז דא א האפענונג וועלן עס איז צו געפינען די שפראך אדער וועלכע אנדער פארם אויסצודריקן דעם דאזיקן גיהנום צושטאנד.

דאס האט אזוי געדויערט ביז דעם 22־טן סעפטעמבער 1942 א טאג נאך יום כיפור.

די אויסגעקאלעכטע וואגאנען און צוואמען מיט זיי אן אפטיילונג פון די אוקרייאיניש אויסראטונגס קאמאנדאס, וועלכע האבן אינטער דער אנפירונג פון די דייטשע ס.ס. דורכגעפירט די פארניכטונגס אקציע, זיינען אנגעקומען יום כיפור בייטאג.

די ערשטע 8 טויזנט אידן פון טשענסטאכאוו זיינען אויף מארגן נאך יום כיפור ארײנגעשטיפט געווארן אין די פארשטיקטע וואגאנען און אפגעשיקט געווארן אין די גאז אויוועגס פון טרעבלינקע, צווישן יום כיפור און שמחת תורה זיינען פון דער טשענסטאכאוער געטא ארויסגעשיקט געווארן 42 טויזנט אידן.

וועלכע געוואלטיקע כוחות, פיזישע און גייסטיקע, פאדערט זיך פון אונז, שארית הפליטה אידן אויסצוטראגן אין אונזער געמיט, אין אונזער פילן און דענקן, די דאזיקע גרויל בילדער פון די לעצטע טעג און נעכט, אין דעם לעצטן גאנג צו פארניכטונג פון אונזערע נאנטע.

ווי צו אונז וואס אונזערע אויגן האבן געזען: את שווימען אויף עטליכע גיהנם בילדער, די אידישע פאליציי לייט לויפן ארום אויבער די אידישע הייזער און זאגן אן, או מען זאל זיך גרייטן אויף מארגן צו דער אויסוידלונג, און היינט זאל מען ניין אפנעמען די פארצייע ברויט אין טיי אלס רייזע פראוויאנט, פון אלע הייזער האבן זיך די צום טויט פארמשפטע, פון הונגער און דורשט ווילד געווארענע מאסע געלאזן לויפן צום פארפלעגונגט פונקט אופן אלטן מארק, שוואכע פון הונגער זיינען אויפן וועג געפאלן, אבער קיינער האט זיך וועגן זיי נישט געזארגט, עס זיינען געלאפן אידן פון די געפלעך גארנצארסקע, נאדושעטשנא, טארגאווע און אלטן מארק, פון די ארומיקע גאסן פון וועלכע די אידן זיינען מיט א טאג פריער אויסגעזידעלט געווארן האט געווייעט א פוסטקייט, און דערוועקט טויט שרעק געדאנקן, עס האבן אין קאפ געעגבערט די פראגן: ווי זיינען די אידן פון די גאסן וואס זיינען נעכטן דא געווען? און ווי וועלן מיר די איצט לויפענדע אידן זיין מארגן? אן אוקריינישער מערדער אין דינסט פון דער "ס.ס." האט געשאסן אין דער לויפענדער מאסע אין דאמיט זיינען פארענטפערט געווארן אלע פראגן, א קליינער טייל האט זיך מיט איבערמענטשליכע אנשטרענגונגן צוגעדרענגט צו דער פלאטפארמע מיט ברויט און קעסלען טיי, וואס זיינען געשטאנען נאנט ביים קלויסטער אין אלטן מארק ווי עטליכע אנגעשטעלטע פון יודן־ראט האבן אויסגעטיילט די פונטיקע פארציעס ברויט און טעפלעך טיי.

אין דער זייט זיינען געשטאנען אנגעפרעסענע געסטאפא לייט און ביי מאגנעזיע ליכט געמאכט פאטאגראפישע אויפנאמען.

עס הערן זיך וויידער געשריייען באגלייט מיט שיסעריייען פון רעוואלווערן, די אויסגעהונגערטע מאסע אידן ווערן צוריק געטריבן אין זייערע הייזער, עס דערהערט זיך דאס פייפן פון די אלארם סירענעס, עס לעשן זיך אויס די לאמפן אין די גאסן וואס האבן געלויכטן צוליב דער אויסראטונגס אקציע.

עס הויבט זיך אויף א שטראל פון האפנונג אין די פארביטערטע הערצער, אפשר, וועט דאך אין דער לעצטער מינוט געשען א נס? אפשר האט די וועלט זיך דערוויסט וועגן אונזער אומגליק און קומען אונז צוהילף? אפשר וועלן די נאצי טיראנען נישט באוויזן אויסצופירן זייער פארברעכן?

דער לופט אלארם איז אביסל שפעטער אפגערופן געווארן און וויידער האבן זיך געהערט שיסעריייען צושמעטערענדיק די פאנטאזיעס וואס האבן זיך געווענדט אין אידישע מוחות, נישט איינער האט אויסגעדריקט דעם באגער צו פאלן פון

צבי ראזענווין

דער חורבן פון א גרויסער אידישער קהילה

דאס לעבן פון די שארית הפליטה אידן, פון די וואס האבן איבערגעלעבט דעם חורבן, איז אנגעפילט מיט קאָשמאַרן טאג און נאכט זען מיר די בילדער פון אומקום.

אבער וועו עס קומען אָן די יארצייט טעג, די טעג פון יאָר וועו די הריגות זיינען פאָרגעקומען, וועלן מיר באהערשט פון אן אומגעהויערן אונרו, מיר לעבן פאקטיש נאך אמאל איבער יענע פינסטערע גרויליקע טעג און נעכט, מיר פילן נאך אמאל דעם אומענדליכן פיין און וויטאג פון דעם גרויסן אלץ ארומענמענדען חורבן.

די טשענסטאָכווער קהילה, וועלכע איז געווען אָן עיר ואם בישראל, האָט עקזיסטירט מער וויי 300 יאָר, און האָט געציילט פארן צווייטן וועלט קריג 29 טויזענט נפשות. אין צייט פון קריג נאכן איינזאמלען די אידן פון די ארומיקע קליינע שטעטלעך ציילט די אידישע קהילה אין טשענסטאכאוו 48 טויזענט נפשות.

די קליינע צאָל איבערגעבליבענע אידען פון גרויסן דריטן חורבן, טראָגן זיך אָפט אָרום מיט א שולד געפיל פון בלייבן לעבן, פארוואס בין איך געבליבן לעבן וועו דאָס גאנצע אידישע פאָלק אין פוילן איז אומגעקומען.

דערפאָר פילן מיר אויף זיך די גרויסע אומגעהויערע לאָסט פון וועלן ארויסשרייען פון זיך, אויסווייענען פון זיך דעם גרויסן בראָך וואס איז אונז געשען, אבער ווי נעמן מיר די כוחות, ווי געפינען מיר די שפראָך, די ווערטער, וועלכע זאָלן קענן אויסדריקן אונזער צער און וויטאָג, ווערטער וועלכע זאלן קענן שפאָלטן די הימלען און אויפציטערן די וועלט, וויל מיר באָגרייפן, אז עס איז נאָך ביז איצט נישט ארויסגעברענגט געווארן (טראָץ דעם וואָס עס איז שוין אווי פיל געשריבן געווארן וועגן חורבן) דער געוואלטיקער פאָרנעם פונם חורבן, און די אויסווירקונג פינם חורבן אויף די צוקונפטיקע געשטאלטונג פון דער מענטשהייט בכלל, און פון אידישן פאָלק בפרט.

ווער א וועו קען עס אויסווייענען דעם גרויסן יסורימדיק פיינפולן וועג פון אונזער גרויסער אידישע קהילה פון זינט דעם אריינמארש פון די דייטשע בעסטיעס אין אונזער שטאט דעם 3-טן סעפטעמבער 1939, אבער שוין א טאָג שפעטער מאנטאג, דעם 4-טן סעפטעמבער 1939 ארדנען די דייטשע בעסטיעס איין א כלוטיקן ספעקטאקל איבער דער שוצלאָזער אידישער באפעלקערונג וואס האָט געקאָסט דאס לעבן פון הונדערטער מענער, פרויען און קינדער.

דער דאזיגער טאג איז באצייכנט געווארן פון די טשענסטאָכאווער אידן אלס "בלוטיגער מאנטאג" פון דעם דאזיקן בלוטיקן מאנטאג אן ציט זיך א לאָנגע קייט פון בלוטיגע טעג און נעכט, וואס האבן זיך אראפגלאָזן אויף דער אידישער באפעלקערונג, עס זיינען געווען בלוטיקע טעג פון פארברענען די שוהלען, פון אוועקרויבן אידיש האָב און גוטס, פון צווינגן אויסצופירן אלערליי שקלאפן ארבעטן, פ־ארשיקן געוצלשאפטליכע טוער, פון פארשיקן אידישע יוגענטליכע אין פארניכטונס לאָגערן און פון דערשיסונגן אָן א פארוואָס.

די דאָזיגע לאנגע קייט פון מאראָלישע דערנידערונגען און פיוישע פיין האָט זיך נעצוינן ביז עס האט זיך אנגעהויבן די "ענטגילטיגע לייזונג" פון שיקן די אידן אין די גאָז אויוועגס, די אידישע באפעלקערונג איז דאן ארומגעכאפט געווארן פון א טיפן ייאוש און פאניק, מיר האבן זיך געפילט אריינגעקוועטשט אין א טירטן קאָמער אָן וועלכע עס איז אויסזיכט אויף רעטונג, א, זאָגט, איר פאָעטן, קינסטלער און פילאָזאפען, האט איר שוין אמאל געזען אן עדה פון 48 טויזנט קדושים אין א גסיסה געראנגעל, אין אן אריינגעקוועטשטען שטייג, ווי

ווי דאָס פּריערדיקע, וואָס זאָל אריינגענעמען די יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן נאָך די "אַקציעס". ער האָט איבערגענבן דעם געוועזענעם "יידן־ראט" פּרעזעס צו שאפן א נייעם "יודן־ראט" א קלענערן פון דעם פריערדיקן, און דעם געהילף־לייטער פון דער פּאָליציי האָט ער באָפוילן צו שאפן א פּאָליציי־קאָמיסאריאט פון די איבערגעבליבענע פופציק יידישע פּאָליציאנטן.

אין דעם נייעם, קלענערן געטא האָבן באָדאַרפט איבערגעפּירט ווערן אַלע שקלאָפן־אַרבעטער פון די פאַבריקן און אויך אַלע די, וואָס האָבן זיך געפונען אין קראנטין — די דאָקטוירים מיט זייערע פאַמיליעס און די קראַנק־שוועסטערס, און דאָס איבערגעבליבענע פערסאָנאל פון די שפּיטאָלן.

דער הויפּטמאַן האָט אויסגעפונען דריי שמאָלע געסלעך, שמוציקע, אַן וואַסער־לייטונג, און אַן קאנאַל, און באָפוילן דער נייַ־אַרגאניזירטער יידישער "רעפּרעזענטאנץ" צו שאפן דאָס נייע געטא.

אונטער דער אויפזיכט פון יידישער פּאָליציי האָבן יידישער ארבעטער איינגעגראָבן הויכע קלעצער אַרום די דרי געטא־געסלעך, דריי־פיר מעטער אָפּגערוקט איין קלאַץ פון אַנדערן, און ארומגעצוימט זיי מיט שטעכל־דראָט. עס איז איבערגעלאָזט געוואָרן א בריייטערער שטח אויף א טויער.

אַזוי איז געשאפן געוואָרן דאָס "נייע געטא".

דער "יידן־ראט" האָט צוגעטיילט ווויינונגען צו זעקס און צו אַכט מענטשן אין א צימער, אַדער צו דריי און פיר פאַר־פּעלקער צוזאמן. מען האָט אויך צעטיילט "מעבל" — אלטע צעבראָכענע טישן און בענקלעך, ווייל דאָס וואָס האָט נאָך צו עפּעס געטויגט, האָבן די דייטשן ארויס־געפּירט אין זייערע מאָגאזינען אריין.

עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן א קיך. פּראָדוקטן פאַר איר האָט דער הויפּטמאַן באַשטימט פון דער שטאָט־פאַרוואלטונג, און אַזוי איז ווידער אַרגאניזירט געוואָרן דאָס נייע נעבעכדיקע לעבן.

הענריק מארקוספעלד, באריי־מער יידישער טשענסטאכאווער כלל־טוער אין פילאנבראפּ

דאָקטוירים און קראַנקן־שוועסטער פון יידישן שפּיטאל אין טשענסטאכאוו אויף זאמדושע

פרויען און קינדער, וועלכע זענען געווען ארעסטירט אין שול.

צום סוף איז דער הויפטמאן מיט זיינע משרתים אוועק אין יידישן שפיטאל און געלאזט רופן צו זיך די דאקטוירים און קראנקן־שוועסטער, וועלכע זענען געהאט פארבליבן אויף זייערע פאסטנס במשך פון די אלע ביז איצטיקע "אקציעס".

דער הויפטמאן האט די פאוואלטע דאקטוירים און קראנקן־שוועסטער באפוילן, זיי זאלן אלע קראנקע, וואס געפינען זיך אין שפיטאל, געבן סס־אינשפריצונגען, כדי מיט זיי וואס גיכער א סוף צו מאכן. די דאקטוירים האבן געפרווווט ראטעווען די סיטואציע מיט אויסריידן, אז זיי האבן נישט די געהעריקע איינשפיצונגען, דערויף האט דער הויפטמאן געענטפערט, אז אויב אלץ וועט אין משך פון צוויי שעה נישט זיין דערליידיקט, וועט ער באפעלן צו דערשיסן די קראנקע צוואמן מיטן גאנצן שפיטאל־פערסאנאל.

נאך א לאנגער און פייגלעכער באראטונג האבן די דאקטוירים באשלאסן אומצוברענגען די קראנקע דורך איינשפריצונגען.

דערנאך האט דער הויפטמאן געמאכט א וויזיט אין אן אנדער שפיטאל — פון עפידעמישע קראנקהייטן. דער לייטער פון דעם שפיטאל, ד"ר קאגאן, האט זיך באמיט צו שטעלן אויף די פיס די קראנקע אין דער צייט וועלן עס האבן געדויערט די "אקציעס". אבער איצט, ביי דער פינפטער "אקציע", זענען אלע קראנקע מיט דעם גרעסטען טייל פון שפיטאל־פערסאנאל אוועקגעשיקט געווארן צו די וואגאנען, בלויז א טייל פון פערסאנאל איז אפגעפירט געווארן אין קראנטין.

נאר צום סוף איז דער הויפטמאן מיט שאפער אין נאענטע מיטהעלפער אוועק אין האנטווערקער־הויז אלעע נומער 14. דארט האבן זיי קודם געמאכט א גרויסן טומל אויפן הויף און געוואלדעוועט, אז אלע יידישע אייווינער זאלן גיך אראפ אויפן הויף און לאזן אפן די ווינונגען. די האנטווערקער מיט זייערע פרויען און קינדער זענען אראפ, יעדער מיט זיינע פאפירן אין האנט. די לייט האבן באפוילן זיך אויסצושטעלן לויט די איינצלנע ווערקשטאטן, יעדער מייסטער מיט זיין פאמיליע און זיינע פארשריבענע מענטשן אויפן צעטל פון שטאט־הויפטמאן איז געשטאנען באזונדער. אבער דער הויפטמאן האט נישט געקוקט אויף די פאפירן. ער האט געפרעגט יעדן ווי אלט ער איז און וואס זיין בארוף איז, די גאר יונגע מענער און פרויען האט ער באפוילן זיך שטעלן באזונדער, און די עלטערע מיט די קינדער אויך באזונדער. איך מיט מיין פרוי און קינד און דריי פרויען, וואס זענען געווען פארשריבן אין אונדזער צעטל, זענען געשטאנען צוזאמען. דער הויפטמאן האט מיך געפרעגט ווי אלט איך בין — פערציק, האב איך אים געענטפערט; פון בארוף פאבריק־מייסטער. דאן האט ער א קוק געטון אויף מיין פרוי און קינד, און א זאג געטון: "איר מוזט זיך שיידן".

נאכן אויספרעגן און אויסארטירן יונגע און אלטע האט ער א זאג געטון צו אלע: — איר קאמט וועג! די אלטע לויטע קאמען אין לאגער אונד איר, די יינגערע, וועלט ארבייטן. איר מוסט ניכט געראדע ביי אויער שניידערייי אונד שוסטעריי באשעפטיקט זיין. איר ווילט אנדערע ארבייט לייסטן קענען.

דאס נייע געטא

נאך די פינף "אקציעס", דורך וועלכע עס זענען אוועקגעשיקט געווארן פון אונדזער שטאט פינף און דרייסיק טויזנט יידן, אין דאס געטא געבליבן אויסגעליידיקט. די הייזער זענען געבליבן פוסט, די געשעפטן געשלאסן. פון מיין צוויי שטאק הויכן באלקאן פון האנטווערקער־הויז האב איך געזען א וואך ארומגיין איבער די געטא־גאסן. דאס האט מען גהיטן, אז די פוילישע באפעלקערונג זאל נישט צעראבעוועו דאס איבערגעבליבענע האב און גוטס, וואס איז געבליבן נאך די אוועקגעשיקטע יידן.

דער הויפטמאן דעגענהארדט האט באפוילן צו שאפן א "ני געטא", א קלענערס

האָט זיך אָפגעשפּילט ענלעך צו די פּריערדיקע. די דאָזיקע "אקציע" האָט אויך אַרומגענומען אַלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין "קוואַרטיראמט", וועלכער איז כלומרשט געשטאַנען אונטערן שוץ פון שטאָט־הויפטמאַן. דער הויפטמאַן דעגענהארדט האָט באָפוילן אַרויסצוטרייבן פון דאָרט אויפן מאַרק, נישט נאָר די אַלע וואָס האָבן זיך דאָרט אריינגעקומען בנגבה דורך אריבערקריכן מויערן און פלויטן, נאָר די אַרבעטער־פאַכלייט. דאָס האָט דער הויפטמאַן דעגענהארדט געטון אויף צו להכעיס דעם שטאָט־הויפטמאַן.

ביי די פערטער "אקציע" איז ווי ביי די פריערדיקע געמאַכט געוואָרן א "סעלעקציע" און עס זענען שפּעטער אוועקגעשיקט געוואָרן צו פאַרשידענע שקלאַפן־אַרבעט. אַזוי האָט די פּוילישע שטאָט־פאַרוואַלטונג באַקומען צוגעטיילט א טייל פון די דאָזיקע "סעלעקציאָנירטע" צו שאַסיי־אַרבעט און צו ברוקירן גאַסן. אַנדערע זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין דער אמוניציע־פאַבריק פון דער פירמע "האַסאַג".

א דריטע מחנה איז אוועקגעשיקט געוואָרן אין דער אייזן־הוטע ראַקאָוו, וועלכע האָט אויך געהערט צו דער זעלבער פירמע "האַסאַג" און וווּ עס האָבן געהערשט די זעלבע כאַדינגונגען ווי אין דער אמוניציע־פאַבריק.

דער־פּוילישער לייטער פון דער יידישער־פּאָליצי האָט באַקומען א פאַראַדעננונג פון הויפטמאַן דעגענהארדט, אז ער זאָל צוזאַמענשטעלן א רשימה פון פופציק יידישע פאָליציאנטן, וועלכע וועלן פאַרבלייבן אויף זייערע פאַסטנס און די איבעריקע, אין א צאָל פון אַן ערך צוויי הונדערט, וועלן אוועקגעשיקט ווערן צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידן מיט דעם נאַענסטן טראַנספּאָרט.

ביי דער יידישער פּאָליצי איז געוואָרן א פּאַניק, יעדער איז געלאָפן צום פאָליצייאישן לייטער און צום יידישן הילפס־לייטער, כדי אויסצופּועלן די זכיה צו פאַרבלייבן צווישן די פופציק, וואָס דאַרפן איבערגעלאָזט ווערן. איינער האָט דעם אַנדערן געזוכט אריבערצושטייגן מיט גרויסע געלט־סומעס, כדי זיך צו ראַטעווען פון אוועקגעשיקט צו ווערן אין די פּי־וואַגאָנען א בארוויסער.

דער־פּוילישער לייטער פון דער יידישער פּאָליצי האָט צונויפגעשטעלט א רשימה פון פופציק נעמען — פאַרשטייט זיך, אז ביים צוזאַמענשטעלן די רשימה האָט דער לייטער זיך נערעכנט מיט דער געלט־סומע, וואָס ער האָט געקענט דערוואַרטן פון יעדן איינעם.

דעם 4־טן אָקטאָבער 1942 איז באָקאַנט געוואָרן, אז יידישע פאָליציאנטן, די פאַרבליבענע, זענען באַשטעלט געוואָרן אויף צומאָרגנס פאַרטאָג צו דער "אקציע", וואָס זאָל פאָרקומען — די פינפטע "אקציע".

די פינפטע "אקציע" האָט זיך אָנגעהויבן אזוי ווי די פריערדיקע, אָבער באַלד האָט מען באַמערקט, אז עס איז צו איר צוגעגרייט געוואָרן א ספּעציעלער פלאַן. קודם כל איז זי צוגעגאַנגען אין א שנעלערן טעמפּאָ ווי אַלע פריערדיקע. פאַרטאָג, פריער ווי אַלעמאָל, זענען די יידן געטריבן געוואָרן אין נייעם מאַרק אַריין. דאַסמאָל זענען אין די גאַסן דערשאָסן געוואָרן מער יידן ווי בעת די פריערדיקע "אקציעס". דער הויפטמאַן האָט מיט זיין שטעקעלע דירעגירט ענערגישער און ווילדער און די שטעקנס און גיפלאַכטענע רימענס זענען אָפטער געפאַלן איבער די יידישע קעפּ. די צוהעלפער האָבן נישט דערלויבט קיינעם זיך אָפּצושטעלן ביים הויפטמאַן און בעטן רחמנות. די וואַגאָנען זענען אָפּגעפילט געוואָרן פריער ווי ביי די פריערדיקע "אקציעס" און די טויזנטער פאַר שיך זענען גיכער אויפגעוואַקסן אין א בארג. נאָכן פארענדיקן דעם מאַרש פון די טויזנטער יידן צו די וואַגאָנען האָט דער הויפטמאַן באַפוילן זיין שאפער, ער זאָל אים מיט זיינע מיטארבעטער אוועקפירן אין געטא. דאָרט האָט ער קודם כל באוכט דעם ואמל־לאָגער אויף דער קאטעדראלנע גאַס און געהייסן אַלע יידן פון דאָרט טרייבן צו די וואַגאָנען. נאָכדעם האָט ער באַפוילן דאָרט אהינצופירן די יידישע פאָליציאנטן מיט זייערע

פונקט ווי דאָס ערשטע מאָל זענען עלטערע מענטשן און קראַנקע דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, ווייל זיי האָבן נישט געקאָנט גיין אזוי שנעל, ווי די רוצחים האָבן געוואָלט.

אויפן מאַרק איז ווידער ווי ביי דער ערשטער "אַקציע" פאַרגעקומען אַ "סעלעקציע". דער הויפטמאַן האָט אָנגעווויזן מיטן שטעקעלע אויף קרעפטיקע מענער און יונגע פרויען, וועלכע ער האָט געהייסן איבערלאָזן, כדי זיי דערנאָך אוועקצופירן צו שקלאפן־ארבעט. גאָנץ אָפט זענען די געווען אויסזענדיקע מענער געפרעגט געוואָרן אויף זייער בארוף. שלאָסער, טישלער, עלעקטריקער זענען שנעל אריבערגעטריבן געוואָרן אויף דער צווייטער זייט צום פאַרבלייבן. און ווידער האָבן זיך אָפגעשפילט טראגישע סצענעס ביים פונאָנדערשיידן נאָענטע.

די קליינע צאָל "אויסגעקלויבענע" צו שקלאפן־ארבעט זענען ווי דאָס פריערדיקע מאָל אָפגעפירט געוואָרן אין שאפ, און די טויזנטער פאַרמשפּטע צום ארוישיקן זענען געטריבן געוואָרן ווי פי, כדי פאַרלאָדנט צו ווערן אין די וואַגאָנען.

הונגער אין געטאָ

נאָך דער צווייטער "אַקציע" זענען אין געטאָ נאָך פאַרבליבן פינף און צוואַנציק טויזנט־יידן, וואָס האָבן געוואָרט אויף זייער אומבאשטימטן גורל.

דער הונגער איז געוואָרן שאַרפער. די אָרימע באָפעלקערונג, וואָס האָט געלעבט פון די טאָג־פאַרדינסטן און נישט געהאָט קיין שום רעזערוון, האָט באַלד אויפן צווייטן טאָג נאָך דער "אַקציע" נישט געהאָט וואָס צו עסן.

בונקערס

אין געטאָ זענען געווען יידן, וואָס האָבן זיך געמאַכט בונקערס אויף בוידעמער און קעלערס, און אויף אַלע מעגלעכע ערטער. פון אַ גרויסער צאָל בונקערס האָבן געווווסט מערערע מענטשן. עס זענען דאָרט געזעסן באַהאַלטן מענער, פרויען און קינדער צו פינף, צען, צוואַנציק, פופציק, און אויך צו הונדערט מענטשן. זיי האָבן זיך פאַראָרגט מיט שפייז־פראָדוקטן אויף עטלעכע טעג, מיינענדיק אז די "שלעכטע־צייט" וועט גיך אַדורך און זיי וועלן דאַן קענען צוריקגיין אין זייערע ווינונגען. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אז נאָכן ארויסטרייבן די יידן פון זייערע הייזער וועט מען אָוועקשטעלן פּאָליציאַנטן אַדער דייטשן צו היטן די ווינונגען. דער גורל פון די יידן אין די בונקערס איז געווען זייער א טרויערדיקער.

די דריטע "אַקציע"

דעם 28־סטן סעפטעמבער 1942 איז פאַרגעקומען די דריטע "אַקציע", וועלכע האָט זיך אָפגעשפילט אזוי ווי די צווייי פריערדיקע.

די איינווווינער פון עטלעכע געטאָ־גאַסן זענען אָרויסגעפירט געוואָרן אויפן מאַרק, וווּ דער הויפטמאַן דעצענהארדט, ארומגערינגלט מיט זיינע מיטהעלפער, האָט געמאַכט אַ אָפּקלייב פון יונגע מענטשן און פאַכלייט, וועלכע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן און אזוי ארום צעשיידט געוואָרן פון זייערע משפחות. עס זענען פאַרגעקומען די באַקאַנטע הארצרייסנדיקע סצענעס, ווי ביי די פריערדיקע "אַקציעס", אידער מען האָט די עטלעכע טויזנט יידן אויפגעלאָדן אין די־ וואַגאָנען.

די ווייטערדיקע "אַקציעס"

דעם 1־טן אָקטאָבער 1942 איז פאַרגעקומען די פערטע "אַקציע" וועלכע

צוליב "לופט־שוץ". אבער די וואכענריקע מענטשן זענען דערשטוינט געווארן, דערזעענדיק פלוצלינג דורך די פענסטער, אז אלע עלעקטרישע לאמפן האבן מיטאמאל אויי העל אויפגעלויכטן ווי נאר אמאל פאר די מלחמה. מיט איין מאל איז די "לופט־שוץ" געווארן אומווייכטיק, א מאנטער פון דעם שטאטישן עלעקטריציטעט־אנשטאלט איז דורכגעפארן די גאסן פון געטא און קאנטראלירט אלע לייטונגען.

ארום 5 אזייגער פארטאג האבן מיר דערהערט שיסעריין און געשריין פון דייטשן. די שיסעריין און קולות האבן נעדויערט ביז עס איז טאג געווארן, און מיטאמאל האבן מיר דערזען א גרויסע מאסע יידן מיט פעקלעך אויף די פלייצעס ווערן געטריבן דורך דייטשן צום פלאץ, ווו די זשאנדארמען האבן אפגעהאלטן זייער באראטונג.

די "אקציע", באגלייט מיט שיסעריין און קולות, האט זיך אזוי געצויגן עטלעכע שעה, מיטאמאל האבן מיר דערזען א יידישן פאליציאנט ארויסגיין אין אונדזער הויז, ער האט דא נעכטן איבערגעלאזט ביי קרובים זיין פרוי, עטלעכע פון אונדזו זענען אראפגעלאפן צו אים אין דער ווינונג ווהין ער איז ארין. מיר האבן אים דערזען שטיין און ווייגען וי א קליין קינד. ער האט אונדז דערציילט, אז עס קומען פאר שוידערלעכע זאכן אין געטא: ווען די יידישע פאליציאנטן זענען פארטאג געקומען אין קאמיסאריאט ארויין, האבן זיי באקומען א באפעל פון דעם וואנדארמעריע־הויפט־מאן דעגענהארדט, וועלכער פירט אן מיט דער גאנצער "אקציע", אז זיי זאלן געווי אויספירן די אנווייזונגען, וואס זיי וועלן באקומען. ווער עס וועט זיך נישט צופאסן צו דעם באפעל, וועט אויפן ארט דערשאסן ווערן. די ערשטע אויפגאבע, וואס די יידישע פאליציי האט באקומען, איז געווען צו גיין אין אלע יידישע ווינונגען, אין די גאסן, וועלכע עס וועט זיי אנגעווייזן ווערן, און אנזאגן אלע יידן, מענער פרויען און קינדער, אז זיי זאלן גרופעסווייז ארויס אין גאס און גיין אין ריין אינער הינטערן אנדערן צום נייעם מארק. זיי מעגן בלויז מיטנעמען קליינע פעקלעך. די ווינונגען דארפן בלייבן אפן, מיט די שליסלען אין טיר, ווער עס וועט זיך אויסבאהאלטן, וועט דערשאסן ווערן.

ארום דריי אזייגער נאכמיטאג זענען אנגעקומען די יידישע פאליציאנטן, וואס האבן געווינען צוזאמען מיט אונדז אין דעם האנטווערקער־הויז. זיי האבן אויסגעזען מיד און צעבראכן. נאכדעם ווי זיי האבן זיך אביסל באראויקט, האבן זיי אונדז אנגעהויבן דערציילן, וואס עס איז פארגעקומען אין געטא.

די נעכט זענען פינסטערע, אבער דאס געטא ווערט העל באלויכטן. מען הערט שיסעריין, און מיר ווייסן שוין, אז יעדער שאס באדייט, אז א ייד איז געפאלן ביים וועלן אריבערגיין די גאס, ביים עפענען א טויער, ביי קלעטערן ערגעץ איבער א פלויט און דאס גלייכן. אין געטא שלאפט נישט קיינער, קיינער נעמט נישט אראפ פון זיך די קליידער צום שלאפן, עס הייבט אן אויספעלן שפייז, איינער העלפט דעם צווייטן, מען קאן בכלל נישט עסן פאר עגמת נפש. אזוי דויערט עס ביז פרייטיק דעם 25־סטן סעפטעמבער.

די צווייטע "אקציע"

א טאג פאר דער צווייטער "אקציע" האבן די יידישע פאליציאנטן באקומען א באפעל זיך צו מעלדן צומארגנס פיר אזייגער פארטאג אין יידישן קאמיסאריאט.

די צווייטע "אקציע" איז דורכגעפירט געווארן פונקט אזוי, ווי די ערשטע. די יידישע פאליציאנטן זענען געגאנגען אין די ווינונגען אנזאגן די יידן דיי בשורה, אז זיי מוזן זיך אנידערשטעלן מיט זייערע פעקלעך אין די טויערן פון די הייזער. דערנאך זענען אנגעקומען זשאנדארמען, אוקראינער, פוילישע פאליציאנטן און געטריבן פון די טויערן אויפן מארק ארויס.

שלמה וואגא

אין דער געטאָ הערשט אַ פחד — שטימונג...

יום כפּור אינדערפרי, דעם 21־סטן סעפּטעמבער פון 1942, האָבן די גאַסן פון געטאָ אויסגעזען ווי יעדן געווענלעכן טאָג. די ארבעטער־גרופּעס זענען געגאַנגען צו זייערע ארבעט־פּלעצער, די יידישע פּרויען זענען נישט געגאַנגען דאָווענען, נאָר געוואָשן די דילן, פענצטער און טירן אין די פּאַרשידענע דייטשע ביוראָס, די לערער, ארווּאָקאַטן און אלע אנדערע אינטעלעקטואלן האָבן מאָרשירט אין ריין מיט בעוימער אויף די אַקסלען צו זייערע ארבעט־פּלעצער. אָלע אַנדערע יידן, וואָס האָבן נאָר געהאַט ווו צו ארבעטן, זענען מיט גיכע טריט דורכגעלאָפן די גאַסן, אויסקלאָפנדיק דעם שקלאַפן־טאַקט מיט זייערע הילצערנע שיך.

בלויז דָא און דאָרט האָט מען געזען נעשטאָלטן זיך שאַרן ביי די ווענט, ווי היטנדיק זיך צופיל באַמערקט צו ווערן. דאָס זענען עלטערע מענטשן געגאַנגען אין די שולן אריין, כדי דאָרט צו פאַרבלייבן אַ גאַנצן טאָג ביים דאָווענען.

אין די ביוראָס פון "יודן־ראט" זענען די באַאמטע געזעסן אָן ארבעט, עס זענען היינט נישט געקומען קיין אינטערעסאַנטן. איינער אַ באַאמטער האָט פאַרפירט אַ שמועס מיטן דייטשן שעף הער פרענצעל. ער האָט אים דערציילט וועגן דער מורא, וואָס הערשט ביי יידן, אז עס וועט פאַרקומען אַן "אויסזידלונג". פרענצעל האָט זיך אַנגעביזערט און געוואָגט: "איר זייט אָלע פערריקט געוואָרן, עס קאָמט ניכטס פאַר". אויף דער ביטע פון באַאמטן האָט פרענצעל טעלעפאָנירט אויף עטלעכע ערטער און פארזיכערט, אז עס וועט גארנישט פאַרקומען, וואָרום פונוואָנען וועט ער נעמען די טויזנטער מענטשן, וואָס עס דארף האָבן צו דער ארבעט?

אָבער דאָך האָט געהערשט אין געטאָ אַ פחד־שטימונג. טייל האָבן געוווסט צו דערציילן, אז צומאָרגנס, דעם 22־סטן סעפּטעמבער, וועט דָא אין טשענסטאָכאָוו פאַרקומען די "יודן־אויסזידלונג". פון דער "אָרישער" זייט איז אַנגעקומען אַ ידיעה, אז עס געפינען זיך שוין אין שטאָט לאטישן אין אוקראינער, וועלכע האָבן זיך ערגעץ באַרימט, אז זיי זענען אַהער געקומען אַ סוף מאַכן מיט די יידן. אַ פּוילישע פרוי, אַן אינגטימערין פון אַ רעסטאָראַן האָט דערציילט, אז בייַ איר אין רעסטאָראַן ווערן באַשפּייזט אוקראינער און לאטישן, וועלכע זענען מיט אַ טאג פריער געקומען פון ווארשע. זיי האָבן איר געזאָגט, אז זיי זענען דארט געווען צוויי חדשים אין געטאָ און ליקווידירט די יידן. איצט וועלן זיי דאָס וועלבע טון מיט טשענסטאָכאָווער יידן.

די ידיעה האָט זיך ווי אַ שטורעם־ווינט דורכגעטראָגן איבערן געטאָ און די אימה איז געוואָקסן פון מינוט צו מינוט.

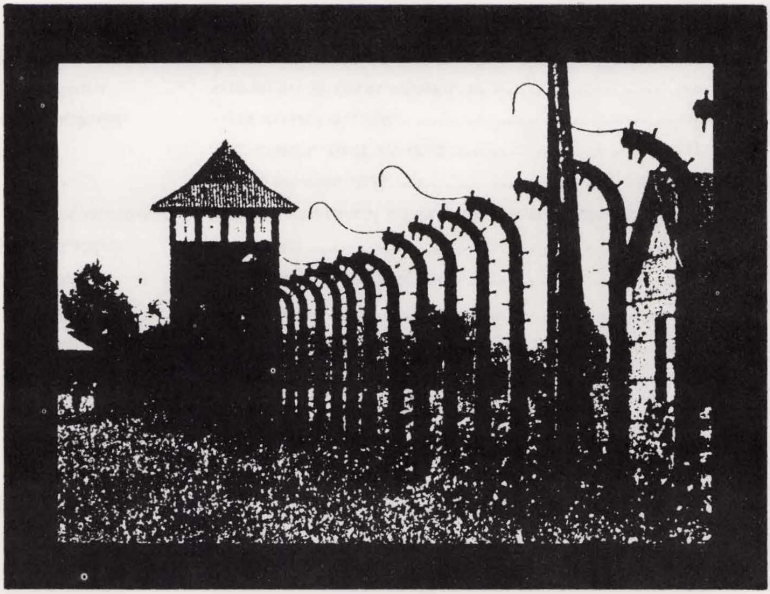
די "אַקציע פון 22־סטן סעפּטעמבער 1942

די פאַרזיכערונגען פון "יודן־ראט", פון דער מאַכט און פון אַלע אנדערע קוועלן, האָבן דאָך נישט געקאָנט באַרואיקן אלע יידן. צו בולט זענען געווען שלעכטע סימנים, וואָס האָבן אַנגעזאָגט דאָס פאַרקערטע. אין האַנטווערקער־הויז איז געקומען דער אַדוואָקאַט פאַהאַרילע, דער אַרגאַניזאַציע־שעף פון "יידן־ראט", אַן עלטערער מיושבֿדיקער מענטש, און האָט פאַרזיכערט, אז ער ווייסט פון זיכערע קוועלן, אז עס איז נישטאָ פאַר וואָס זיך צו שרעקן — עס וועט מאָרגן און נישט נאָר מאָרגן, נאָר עס וועט בכלל גארניטש געשען.

אָסאָך מענטשן זענען דעריבער די נאַכט פון מוצאי יום כיפור נישט געשלאָפן, נאָר געוואַכט אין זייערע ווינונגען. זיינען די גאַסן־לאָמפּן געווען פאַרלאָשן

א קאַפּיטל פון איבערלעבונגען אין טשענסטאַכאָוו אין דער נאַצי־צייט

בלעטלעך זכרונות פון די גרויליקע טעג...

אינהאלט

א טאג נאך יום כיפור - 1942
תורבן טשענסטאכאוו

שלמה וואגא	אין דער גענטא הערשט א פחד שטימונג	7
צבי ראזענווייג	דער חורבן פון א גרויסע אידישע קחילה	13
	דאטעס פון דעפארטאציעס אין טשענסטאכאוו	16
ד"ר ב. ארענשטיין	ד"ר פילום פרידמאן	17
ד"ר ב. ארענשטיין	רפאל פעדערמאן	21
	ד"ר בנימין ארענשטיין	24
ה. קליין	ווי אזוי האט אויסגעזען דאס אידיש לעבן	25
	פראגמענטן פון אידישן טשענסטאכאוו	27
	ווידערשטאנד אין די געטאס	28
	די אידישע פרעסע	30
חנן קיעל	געראנגל צו ראטעווען בית עולם	31
צבי ראזענווייג	נאטיצן פון אן אנדער פלאנעט	33
א. כראבלאווסקי	יונגע אידישע שרייבער	36
ב. א.	הרב הגאון ר' נחום אש זצ"ל	39
	הרב ר' אביגדור זצ"ל	43
ד"ר בנימין ארענשטיין	טיפן און געשטאלטן פון אן אומגעקומענער וועלט	46
שמואל פראקאש	דריי דורות	50
דושארזש קליין	אין אנדענק פון מיינע עלטערן	51
צבי ראזענווייג	יעקב קליינער	54
צבי ראזענווייג	שאטנס ביינאכט	57
צבי קליין	ליד	60
ה. לייוויק	מיר טארן נישט פארשווינדן אונזערע קדושים	61
	הרב בנימין כארזשיקאווסקי	64
	צבי ראזענווייג	65
צבי קליין	ליד	68
ה.ק.	צו דער 38 - טער חזכרת	69
ה. קליין	ליד	72
ליבער ברענער	דער אידישער ישוב אין טשענסטאכאוו	73
א. נעלבארד	טשענטאכאווער אויפשטאנד	79
ה. קליין	עס איז נאך נישט צו שפעט	82
צבי ראזענווייג	ווי האלטן מיר מיטן צווייטן דור	83
הערשל ראזענבלוס	ישראל באנד דינער לכבוד לייבקע יאקובאוויטש	85
	חנה סענעש	87
טאדעק זילבערט	עפיזאדן פון נאצישן עמק הבכא	89
	יחזקא-ל סילווער (זילבערברג)	95
עליאש שטיינץ	ד"ר הענריק לאזאראוויטש	97
משה שטיינמאן	מיינע יארן און טשענסטאכאוו	98
ד"ר בנימין ארענשטיין	געשטאלטן פון געפאלענע העלדן	100
ה. קליין	שלמת וואגא מחבר פון בוך "תורבן טשענסטאכאוו"	113

זיך נישט געשעמט צו זאגן פראנק און פריי דער גאנצער וועלט, אז זיין ערשטער און לעצטער ציל איז אויסצוראטן די אידן ביזן סוף, און פראנק און פריי פאר דער גאנצער וועלט האט ער עס געטאן.

נאר אלע אזעלעכע טרויריקע געשעהענישן אין דער אידישער געשיכטע זענען מיר עד היום די ועלבע ערשיינונג, אידן וואס פארגעסן, אידן וואס רעדן זיך איין אז מען וועט שוין אזעלעכעס נישט געשען, מיר מוזן אנער שטענדיג געדענקען, עס איז אן אלטער דייטשישער נאציאנאלער אידעאל צו זען דעם סוף פון אידישן פאלק, עס איז אן אייביקער מלחמה פון עמלק'ן קעגן דעם אידן, און פון א נאציאנאלן היסטארישן שטאנדפונקט טארן אידן מער נישט פארמאכן די אויגן דערויף.

עס קומט א גרויסן דאנק אונזער פריינט און חבר פון טשענסטאכאוו צבי קליינערן היינט הערי קליין אין מאנטרעאל, קאנאדע) פאר זיין גרויסע מי און אנשטרענגונג פון ארויסגעבן דעם טשענסכאווער "בוך" אין ענגליש און אין אידיש, באוונדערס וויכטיג איז זיין אויפטו פון פאראינטערעסירן דעם "צווייטן דור" טשענסכאווער אידן וואס האבן אינערגעלעבט דעם חורבן, בייצושטייערן מיט מאטריאלן צו דעם בוך.

מיר דארפן אין זינען האבן אז אויב מיר אידן ווילן ווייטער עקסיסטירן אלס א פאלק, קענען מיר נישט אריבערגיין איבערן טאג ארדענונג צו דעם וואס די דייטשן האבן חרוב געמאכט דאס אידישע לעבן אין אייראפע, מיר האבן נאך א לאנגע און בלוטיגן חשבון מיט די דייטשע מערדער, דאס וואס די דייטשן האבן געטון צו אונזער פאלק קען נישט באצאלט ווערן מיט "ווידערגוטמאכונג געלטער" דער דור וואס האט מיטגעמאכט דעם חורבן איז געווען דער דור המבול א דור ווואס איז געווען פיזיש צו שוואך צו קענען פארערן א גערעכטן משפט מיט די דייטשן, מיר האפן אז די קומענדיקע דורות אידן, אויב עס וועט עקזיסטירן א אידיש פאלק וועט פארערן א חשבון פאר דעם חרוב געווארענעם אידישן לעבן.

ניו יארק אקטאבער, 1992

אונזער אויפגאבע

פון: צבי ראזענווין

עס איז א פאקט וואס מיר וועלן ליידער נישט קענען ענדערן, אונזער דור דער דור פון געדענקען שיידט זיך פון אונז אפ, נישט יעדן טאג וואס גייט אוועק, גייט אויך אוועק א סייל פון די אידן וואס האבן דעם חורבן דורכגעלעבט.

מיר, די קליינע גרופע שארית הפליטה אידן, אפשטאמיקע פון דער גרויסער אידישער קהילה אין טשענסטאכוו, וועלכע האבן נאך געהאט די זכיה איינצוואפן אין זיך די גרויסע גייסטיקע ירושה, די גרויסע קולטור וערטן פון הינדערטער יארן איינגאמלען אוצרות פון שאפונגען פון אידישער עטיק און מאראל, פון אידישן שטייגער לעבן און פאלקלאר, מיר האבן אין זיך איינגעזאפט דעם גרויסן ניגון וואס זינגט אין אונז אן אויפהער דעם ניגון פון דעם אידישן פאלקס-לעבן אין טשענסטאכוו.

נאך מער האבן מיר געהאט די גרויסע זכיה צו זיין צווגמען מיט אונזערע טשענסטאכווער אידן אין דער צייט פונעם גרויסן חורבן, וועו די דייטשע קאניבאלן זענען אויף אונז אנגעפאלן און אגגעהויבן זייער גרויסע בלוטיגע שחיטה פון אויסראטן און סאטאלע פארניכטונג פון טויזענט יאר אידיש לעבען אין פוילן איינגעשלאסן אונזער גרויסע אידישע קהילה אין טשענסטאכוו מיט איר כמעט פופציק טויזענט אידישער באפעלקערונג. מיר זענען געווען מיטגעשיילקטע אין די אלע סארטירן און גרויליקע פייניקונגען וואס די טייפלאנישע דייטשן האבן אננעוואנדן אקעגן די אידן אין טשענסטאכוו.דאס אלץ האבן די דייטשן אויסגעפירט אין מיטן העלן טאג פאר די אויגן פון דער גאנצער וועלט, און די וועלט האט אדער מיטגעהאלפן די דייטשן אין זייער אויסראטונג, אדער טויט-געשווייגן אונזער פארניכטונג. די דייטשע מערדער האבן אויף אונז אנגעוואנדן, צום פרשטן מאל אין דער מענשליכער געשיכטע, זייער גרויסן וויסנשאפטליכן און טעכנאלאגישן וויסן, וי אזוי, אויף א סאדיסטישען אופן אומצוברענגען דאס גאנצע אידישע פאלק אין אייראפע.

דער האס פון די דייטשן קעגן אידישן פאלק איז אן אייביקער, אזוי לאנג ווי עס עקזיסטירן די דייטשן, אזוי לאגג עקזיסטירט זייער ווילן אומצוברענגען דאס אידישע פאלק. עס איז געווארן זייער נאציאנאלער אידעאל, זייער פאלקס אידעאל. פון פארניכטן דאס אידישן פאלק, די דייטשע רציחות אויף אידן אין מיטעלאלטער זענען געווען צווישן די גרויזאמסטע אין דער געשיכטע ביז די אידן זענען פון דארט אנטלאפן, און אזוי איז אנטשטאנען דאס אידענטום אין מזרח אייראפע.

יענע מיטעלאלטערליכע שחיטות זענען געווען פארזוכן פון דעם דייטשישען פאלק אומצוברענגען דאס אידישע פאלק, שפעטער אין די מאדערנע צייטן איז דייטשלאנד געווארן די היים פון אנטיסעמיטיזם, דער אנטיסעמיטיזם איז נעווארן אן אויסגעשפראכענער דייטשישער אידעאל, זי האט דעם אידעאל געשטרעבט אויסצוברייטערן איבער דער גאנצער וועלט און צוגרייטן דעם באדן פאר א וועלט אויסראטונג פון גאנצען אידישן פאלק, ביז עס איז געקומען היטלער און האס ענומען אדורכפירן פראקטיש די אלטע דייטשע טעאריע, ער האט

פארוואַרט
הערי קליין (הערשל קליינער)

דער ציל פון דער טשענסטאכאווער עגזעקוטיווע אין מאנטרעאל איז געווען ארויסצוגעבן דאס בוך אויף א בריי־טן פאראַעם וואס זאל אפשפיגלען די הילפסטעטיקייט און געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן פון טשענסטאכאווער אין מאנטרעאל, טאראנטא און אין די פאראייניגטע שטאטן.

עס איז דערווייליט געווארן א בוך קאמיטעט מיט הערי קליין און הערי ראזענבלום אלס פארזיצער, מ. שווימער וויצע־פארזיצער און מרס לוסי ניסקער קאסירער. דאס בוך זאל זיין א דערגענצונג צו אלע ביז יעצטיגע פילצאליגע פאבליקאציעס.

זאלן טאקע וואס מער ביכער דערשיינען, זאל וואס מער געשריבן ווערן און נישט לאזן די וועלט פארגעסן אין די גרויזאמע רציחות וואס דאס נאצי - עמלק פאלק האט אויף א גרויזאמען און אכזריות׳דיגן אופן אומגעבראכט א דריטל פון אידישן פאלק. אומשולדיגע קינדער פרויען, מענער און זקנים.

אונזער ארבעט אין דער אלטער היים וואס צו אונזער גרויסן אומגליק איז מער נישטא איז שטענדיק געווען נישט קיין טאט פון אייניעם. ווי גרויס אדער קליין א פערזאן זאל נישט זיין נאר עס איז געווען א געמיינזאמע קאלעקטיווע ארבעט. צוזאמען מיט אונז איז ווי א בריי־טער שטראם געפלאסן די גרויסע אידישע מאסע און די יוגנט האט אונז געטראגן פארויס. נאר צוזאמען מיט ויי האבן מיר נעקענט אויספירן דאס אלץ וואס איז נעטאן געווארן ווי: אידישע פרעסע, ארבעטער קלובן, פראפעסיאנעלע פאריינען, י. ל. פרץ שול, קינדהיימען, האנדווערקער קלוב, ספארט פאריין אא״וו. אן דער אידישער מאסע וואלטן מיר געווען ווי פיש אויף דער יבשה. דעריבער איז אזוי גרויס אונזער בראך און טיפער ווי דער ים אונזער פיין, וואס זיי זיינען מער נישטא. דאס אלץ וואס דורות פאר אונז. דערנאך מיר אליין האבן געבויט און געשאפן איז אזוי גרויאס אומגעבראכט געווארן דורך די בארבארישע דייטשן.

אין דעם בוך געפינען זיך היסטארישע אפהאנדלונגען. דאקומענטן, גביות עדות פון על פי נס גערעטעוועטע לאנדלייט, באשרייבונגען וועגן געזעלשאפליכע און קולטורעלן לעבן פון אונזער אמאליקן טיירן טשענסטאכוו. עס זיינען דא אפהאנדלונגען וועגן אינסטיטוציעס. פערזענלעכקייטן, יתידים און סתם אידן, און דערצו אויף א בריי־טערן פארנעם. די אקטיוויטעטן פון דער טשענסאכאווער לאנדסמאנשאפטן. אין דער זעלבער ציי־ט איז דאס בוך א

א ווירדיגע מצבה פאר די טשענסטאכאווער קדושים און גבורים וואס זיינען געפאלן על קידוש השם ועל קידוש העם.

עס קומט א דאנק און אנערקענונג דעם בוך קאמיטעט אלס נאנצן, און יעדן מיטגליד באזונדער פאר אוועקגעבן צייט, מי און אנשטרענגונגען ווי אויך זאמלען פינאנסיעלע מיטלען צום ארויסגעבן דעם בוך.

זאלן געשטארקט ווערן די הענט פון די וואס האבן מיטגעווירקט און מיטגעהאלפן צו דער דערשיינונג פון דעם בוך.

טשענסטאכאוו

אַרטיקלען און בילדער פון אַלטע צייטן